

ESKİŞEHİR
OSMANGAZI
ÜNİVERSİTESİ

iibf

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ESKİSEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES

CİLT / VOLUME: 19, SAYI / NO: 3
ARALIK / DECEMBER 2024
e-ISSN 1306-6293

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİSEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi / Owner

Fakülte Adına (on behalf of Faculty)
Prof. Dr. Arzum ÇELİK (Dekan/Dean)

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Oytun MEÇİK

Editör Yardımcıları / Associate Editors

Doç. Dr. Asmin KAVAS
Doç. Dr. Onur DİRLİK

Bilimsel Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

Prof. Dr. A. Fuat FIRAT (Texas Üniversitesi)
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ (Kapadokya Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter RANGAZAS (Indiana Üniversitesi)
Prof. Dr. Fazıl TEKİN (Onursal Üye)
Prof. Dr. Ömer TORLAK (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Prof. Dr. Attila YAPRAK (Wayne State Üniversitesi)
Prof. Dr. Erinç YELDAN (Kadir Has Üniversitesi)
Dr. Himmet TAŞKÖMÜR (Harvard Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Cem SAATÇIOĞLU Prof. Dr. Arman Aziz KARAGÜL
Prof. Dr. Füsün YENİLMEZ Prof. Dr. Aytül Aşşe CENGİZ
Prof. Dr. Bilge Kağan ŞAKACI Prof. Dr. Umut KOÇ
Prof. Dr. Murat YAMAN Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ
Doç. Dr. Betül HAYRULLAHOĞLU Dr. Öğr. Üyesi Tamer KAŞIKÇI

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Talha KÖSEOĞLU
Arş. Gör. Dr. Müge DALAR

Yayın Editörü / Production Editor

Arş. Gör. Dr. Gökhan SARIÇİMEN

Sekreteryä / Secretariat

Arş. Gör. Ömer Faruk GÜNAL
Arş. Gör. Doğuş DÜZGÜN

iibfdergi@ogu.edu.tr

<http://dergipark.org.tr/oguiibf>

ESOGU İİBF Meşelik Kampüsü 26040 ESKİŞEHİR

Tel: 0 222 2393750/1732

Faks: 0 222 2292527

T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi yılda üç kez Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında yayınlanan hakemli ve süreli bir e-dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin alıntılanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi; Emerging Sources Citation Index, TRDizin, EconLit, EBSCO, ASOS Index, Sobiad, Akademik Dizin, Acarindex ve Arastirmax tarafından endekslenmektedir.

e-ISSN 1306-6293
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİSEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Editörlüğü, dergiye katkıda bulunan ve aşağıda isimleri yer alan hakemlere teşekkür eder.

Cilt 19, Sayı 3, 2024 ARALIK Sayısı Hakemleri

Prof. Dr. Assiye Aka	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Sevda Akar	Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol Babuşcu	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz Bayram	Trabzon Üniversitesi
Prof. Dr. Metin Becermen	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Reşat Ceylan	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan Demireli	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan Demirtaş	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan Gerçek	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Nuray Girginer	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sevcan Güneş	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ceyhun Haydaroğlu	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Adalet Hazar	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Meder	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan Örselli	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Özer	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. F. Bahar Şanlı	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet Ali Tiltay	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah Yalaman	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Harun Yakışık	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Üzeyir Aydın	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Osman Balkanlı	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Baş	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Cevat Bilgin	Bursa Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Işıl Erem Ceylan	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah Doğan	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Doç. Dr. Yahya Can Dura	İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
Doç. Dr. Selami Erdoğan	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Tuğba Erhan	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. A. Buğra Hamşioğlu	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Karabacak	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Aslıhan Kıymalıoğlu	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. İlkay Şendeniz Yüncü	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Zekai Şenol	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Bilgehan Tekin	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Engin Topuzkanamış	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Ünlü	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şeyma Akin	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Salih Arslan	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat Atalay	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Bakın	İstanbul Esenyurt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Bektaş	KTO Karatay Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Demirgil	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eyüp Kaan Demirkıran	Türk-Alman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Didem Deniz Anamur	Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Suat Dönmez	İstanbul Topkapı Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Anlam Filiz	Türk-Alman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Gedik	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuba Gülcemal	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serkan Gündoğdu	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar Kesgin	Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Kıray	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan Kocaman	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sami Özcan	Ardahan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif Peçe	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sedef Şen	Kastamonu Üniversitesi
Dr. Fatih Ceylan	Uşak Üniversitesi

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

İÇİNDEKİLER (TABLE OF CONTENTS)	SAYFA (PAGE)
ARAŞTIRMA MAKALELERİ (RESEARCH ARTICLES)	
Sectoral Differences in Fixed Asset Financing: Evidence from Turkish Manufacturing Sub-sectors Duran Varlık Finansmanında Sektörel Farklılıklar: Türkiye İmalat Alt Sektörlerinden Kanıtlar <i>Serdar Yaman</i>	685-712
The Effect of Kahramanmaraş Earthquakes on Financial Performance: An Application in Companies Located in the Earthquake Area Kahramanmaraş Depremlerinin Finansal Performansa Etkisi: Deprem Bölgesinde Bulunan İşletmelerde Bir Uygulama <i>Veysi Asker</i>	713-725
Asymmetric Interest Rate Pass-Through in Türkiye: The Role of Global Financial Crisis Türkiye’de Asimetrik Faiz Oranı Geçişkenliği: Küresel Finansal Krizin Rolü <i>Taner Sekmen</i>	726-751
Boşanmış Türk Göçmen Kadınlara Sağlanan Sosyal Hizmetler: Belçika Modeli Örneği Social Services Provided to Divorced Turkish Immigrant Women: An Example of the Belgian Model <i>Görkem Kelebek Küçükarslan, Reyhan Atasü-Topcuoğlu</i>	752-774
The Mediating Role of Employee Voice and Psychological Ownership in the Effect of Transformational Leadership on Organizational Identification Dönüşümcü Liderliğin Örgütsel Özdeşleşme Üzerindeki Etkisinde Çalışan Sesliliği ve Psikolojik Sahiplenmenin Aracılık Rolü <i>Mustafa Altıntaş</i>	775-802
Components of Workplace Spirituality for the Nursing Profession: A Comprehensive Analysis Beyond Managerial Control and Consent Hemşirelik Mesleği için İşyeri Maneviyatının Bileşenleri: Yönetimsel Kontrol ve Rızanın Ötesinde Kapsamlı Bir Analiz <i>Nuray Akar, Tayfun Yörük, Fulya Almaz</i>	803-819
1921 ve 1924 Anayasalarında Hükümet Sistemleri: “Karma Sistem” Kabulünün Eleştirisi Government Systems in 1921 and 1924 Constitutions: Criticism on the Acceptance of "Mixed System" <i>Engin Şahin</i>	820-842
Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Mekânsal Belirleyicileri: OECD Ülkeleri Örneği Spatial Determinants of Foreign Direct Investment: Evidence from OECD Countries <i>Efekan Koç, Munise Tuba Aktaş</i>	843-863

Alternatif Seçim Sistemi Parametrelerinde Temsilde Adalet Değerlendirmesi: 14 Mayıs 2023 Genel Seçimleri Örneği	
Assessment of Representational Fairness in Alternative Electoral System Parameters: The Case of the May 14, 2023, General Elections <i>Seyfullah Yürük, Türkmen Gökse</i>	864-886
Türkiye’de Cari Transfer Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Kesirli Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi ile Analizi	
The Effect of Transfer Expenditures on Inflation in Turkey: Analysis with Fractional Frequency Fourier ARDL Bound Test <i>İrfan Ersin, Mustafa Kırca</i>	887-905
The Volatility Spillover in Metaverse Token Market: TVP-VAR Model Application	
Metaverse Token Piyasasında Volatilité Yayılımı: TVP-VAR Modeli Uygulaması <i>Nazlıgül Gülcan, Fatma Mumcu Küçükçaylı</i>	906-922
Toplum 5.0’da Toplumsal İktidarın Yeniden İnşası: Foucaultcu Bir Yaklaşım	
The Reconstruction of Social Power in Society 5.0: A Foucauldian Approach <i>Fuat Boğaç Evren</i>	923-935
İnsani Diplomasinin Somut Bir Örneği Olarak Tahıl Koridoru Anlaşması ve Yükselen Bir İnsani Diplomasi Aktörü Olarak Türkiye	
The Black Sea Grain Initiative as a Concrete Example of Humanitarian Diplomacy and Türkiye as a Rising Humanitarian Diplomacy Actor <i>Burak Çakırca</i>	936-958
18-25 Yaş Arası Suriyeli Göçmenlerin Sosyo-Kültürel Etkileşimlerinin Entegrasyon Süreçlerine Katkısı	
The Contribution of Socio-Cultural Interactions to the Integration Processes of Syrian Migrants Aged 18-25 <i>Fatih Kucur, Sevda Kisa, Nergis Soykan, Dilara Topaç</i>	959-982
Evaluation of Efficiency in Turkish Tax Audit System after Structural Reform via Window Analysis	
Yapısal Reform Sonrası Türk Vergi Denetim Sisteminde Etkinliğin Pencere Analizi ile Değerlendirilmesi <i>Hamza Doğan</i>	983-1001

Sectoral Differences in Fixed Asset Financing: Evidence from Turkish Manufacturing Sub-sectors

Serdar Yaman¹

Duran Varlık Finansmanında Sektörel Farklılıklar: Türkiye İmalat Alt Sektörlerinden Kanıtlar	Sectoral Differences in Fixed Asset Financing: Evidence from Turkish Manufacturing Sub-sectors
<p>Öz</p> <p>Bu çalışma, 2010-2022 döneminde Borsa İstanbul'da (BIST) işlem gören 123 firmanın verilerini kullanarak duran varlık finansmanında imalat alt sektörleri arasındaki farklılıkları belirlemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada beş aşamalı bir panel regresyon metodolojisi takip edilmiştir. İmalat alt sektörleri için ayrı ayrı oluşturulan panel regresyon modelleri kullanılarak kısa vadeli borçlanma kararları, uzun vadeli finansman seçenekleri ve finansal performansın duran varlık yatırımları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bulgular, tüm imalat alt sektörlerinde kısa vadeli borçlanma kararlarının duran varlık yatırımları üzerinde önemli bir azaltıcı etki yarattığını göstermektedir. Ayrıca, uzun vadeli finansman seçenekleri ve finansal performansın duran varlık yatırımları üzerindeki etkilerinin imalat alt sektörleri arasında önemli farklılıklar gösterdiği ortaya konulmuştur. Bulgular, sektörel karakteristiklerin duran varlık finansmanı planlamasında önemli bir rol oynadığını ve vade uyumu ilkesinin finansman stratejilerinde belirleyici bir yaklaşım olduğunu göstermektedir.</p>	<p>Abstract</p> <p>This paper aims to identify the differences in fixed asset financing across Turkish manufacturing sub-sectors using data from 123 firms traded on the Borsa İstanbul (BIST) during the period 2010-2022. A five-stage panel regression methodology is followed. Employing panel regression models separately built for each manufacturing sub-sector the study examines the impact of short-term borrowing decisions, long-term financing options, and financial performance on fixed asset investments. The findings reveal a significant dampening effect of short-term borrowing decisions on fixed asset investments across all manufacturing sub-sectors. Moreover, the study underscores significant variations in the effects of long-term financing options and financial performance on fixed asset investments across manufacturing sub-sectors. The findings emphasize that sectoral characteristics play an important role in fixed asset finance planning and that the principle of maturity matching is a determining approach in financing strategies.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: Finansman Politikası, Duran Varlık Yatırımları, İmalat Sektörü, Borsa İstanbul, Panel Veri Analizi</p>	<p>Keywords: Financing Policy, Fixed Asset Investments, Manufacturing Sector, Borsa İstanbul, Panel Data Analysis</p>
<p>JEL Kodları: G30, G31, G32</p>	<p>JEL Codes: G30, G31, G32</p>

<p>Research and Publication Ethics Declaration</p>	<p>This study was prepared in accordance with the rules of scientific research and publication ethics.</p>
<p>Authorship Contribution Statement</p>	<p>All processes of the study were conducted and completed by a single author.</p>
<p>Declaration of Interest</p>	<p>There is no conflict of interest for the author or third parties arising from the study.</p>

¹ Assoc. Prof. Dr., Sırnak University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, serdaryaman@sirnak.edu.tr

1. Introduction

Investment decisions play a pivotal role in the strategic management of businesses, involving the optimal selection of real and financial assets to align with both short-term objectives and long-term strategic goals (Santoso et al., 2020). Investment decisions regarding fixed assets hold particular significance as they constitute a substantial portion of a company's assets and exert a profound influence on its sustainability by shaping future cash flows (Frezatti et. al., 2013; Soylu et. al., 2018). Akgüç (2010) states that fixed asset investment decisions emerge as critical determinants of a firm's future success due to their requirement of long-term and substantial financial expenditures, their characteristic integrity and indivisibility, and their consequential impact on the firm's liquidity and risk profile. Accordingly, the criteria of profit maximization and market value maximization come to the fore in making investment decisions. The profit maximization criterion signifies that the physical assets add value to the firm if firm owners' net profits increase. Conversely, the market value maximization criterion signifies that the physical assets generate value if the value of the shares of the business owners increase (Modigliani and Miller, 1958: 262). In this context, fixed asset investments emerge as elements necessitating vigilant oversight by both investors and firm managers and investment decisions concerning fixed assets are pivotal in shaping a firm's trajectory, demanding meticulous consideration to ensure alignment with overarching strategic objectives and to optimize shareholder value.

Decisions regarding long-term capital investments are integral to firms' strategic planning and are aligned with their long-term objectives (Papadakis, 1995). Despite the potential of increasing cost of capital and operational risks in the short-term, fixed asset investments may yield substantial contributions to profitability and financial performance over the long-term, thereby supporting firms' sustainable growth policies (Alkaraan and Northcott, 2007; Temiz and İpci, 2018). Fixed asset investments, characterized by low liquidity and substantial financing requirements, significantly impact risk management strategies (Akgüç, 2010). Insufficient fixed asset investment levels may lead to undercapacity issues and detrimentally affect a firm's profitability and market value. Conversely, excessive investment in fixed assets may result in diminished liquidity and heightened operational risk. The optimal level of fixed asset investment, determined by considering firms' financing capabilities and prevailing macroeconomic conditions, can enhance operational cash flows and firm value in the long run. Whittred and Chan (1992) and Smith (1993) argue that constrained borrowing capacity may limit firms' investment prospects, potentially causing them to miss out on highly profitable projects. In this context, Harc (2015) asserts that asset structure and financing strategies are significantly influenced by firms' financing capabilities and managers' capital structure decisions. This perspective underscores the importance of examining the impact of firms' financing opportunities and capital structure decisions on long-term capital investments for stakeholders seeking to enhance firm value and sustainable growth in the dynamic business environment.

By employing robust econometric methodologies, this study aims to elucidate the intricate relationships between financing decisions and fixed asset investments. Specifically, it seeks to understand how different modes of financing, including short and long-term borrowings, equity financing, and auto financing, influence managerial decisions regarding fixed asset investments. Moreover, the study endeavors to shed light on the unique characteristics and financing preferences observed across various manufacturing sub-sectors in Türkiye. By identifying and

analyzing these sectoral differences, the current study aims to provide valuable insights into the drivers of fixed asset financing within the Turkish industrial landscape. Through empirical analyses and sectoral comparisons, this study aspires to contribute to the existing body of knowledge on corporate finance and investment behavior. By offering nuanced insights into the determinants of fixed asset financing decisions, the research seeks to contribute both academic literature and practical decision-making processes in the Turkish manufacturing sector. Revealing the sub-sectoral differences in fixed asset financing through empirical analyses presents the unique value of the study. Additionally, the limited scope of existing literature on fixed asset financing underscores the potential significance of this study in contributing to academic literature.

The contributions of this study to the literature are threefold. (1) Determining the effects of financing decisions on fixed asset investments: By empirically investigating the impacts of financing decisions—such as short and long-term borrowings, equity financing, and auto financing—on fixed asset investments, the study contributes to our understanding of the drivers and implications of capital allocation choices in the manufacturing sector. The analysis offers valuable insights into the factors influencing firms' investment decisions and their subsequent impact on financial performance and sustainable growth. (2) Determining the characteristics of manufacturing sub-sectors in fixed asset financing: The study aims to elucidate the distinct characteristics and preferences observed across different manufacturing sub-sectors concerning fixed asset financing. This exploration allows for a more granular understanding of the financing dynamics within the manufacturing industry, considering factors such as industry-specific risks and capital intensity. Identifying the sector-specific nuances can help stakeholders develop financing strategies and make investment decisions to better align with the unique requirements of each sub-sector. (3) Identifying sectoral differences in fixed asset financing: By uncovering the sectoral differences in fixed asset financing, the study highlights the heterogeneity that exists within the manufacturing landscape. Understanding these variations is essential for policymakers, investors, and managers to develop targeted approaches and interventions aimed at promoting sustainable growth and competitiveness across different manufacturing sub-sectors. Moreover, recognizing sectoral differences in fixed asset financing can inform strategic decision-making processes, enabling firms to optimize their capital allocation strategies and mitigate potential risks associated with financing choices. The study's contribution to the literature is further enhanced by its methodological approach, which involved conducting a five-stage panel regression analysis with robust estimators to elucidate the relationship between fixed asset investments and financing opportunities. By providing robust and unbiased results the econometric pre-tests and robust estimators used in the analyses offer a new methodological perspective to the literature.

The current study covers annual financial statements data spanning from 2010 to 2022 for firms listed on Borsa Istanbul and operating within the Food, Textiles, Chemicals, Non-Metal, Basic Metal, and Metal Products sectors. Although the widest range of data on manufacturing firms traded in BIST is preferred, this study has limitations in both time and cross-sectional dimensions. Additionally, the study's focus solely on publicly traded manufacturing firms presents another constraint. Furthermore, the study's modeling framework excludes variables beyond financing policies and performance indicators related to fixed asset investments. In terms of the modeled variables, the study provides important findings in the context of

corporate finance but does not provide findings on the relationship between fixed asset investments and market performance and macroeconomic variables. The study is structured into six main sections. Section 1 outlines the theoretical framework, research questions, unique value of the study and its contributions to the literature. Section 2 reviews the relevant academic literature. Section 3 provides information on the data and variables used in the study. Section 4 explains the econometric methodology followed in the analysis in detail. Section 5 presents the findings, evaluations and discussions. Finally, the Section 6 offers insights, conclusions, and policy recommendations.

2. Literature Review

Studies examining the factors affecting fixed asset revaluation and investment decisions have indicated profitability, sales growth, and financing decisions to be the most important determinants. A review of the literature reveals substantial evidence that fixed asset revaluation and investment decisions have significant effects on firms' operating cash flows, financial distress, cost of borrowing, financial leverage, and financial flexibility. Studying Australian firms, Easton et al. (1993) argue that the main reason for fixed asset revaluation is the need to reduce financial leverage. Welch and Wessels (2000) examined the relationship between firms' stock returns and fixed asset investments in Japanese, UK, European, US, and Canadian stock markets and determined that firm profitability is positively effective on fixed asset investment decisions in Japanese and US stock markets. The authors also found that fixed asset investment decisions lead to significant increases in stock returns for up to 2 years. Similar to Welch and Wessels (2000), Jiang et al. (2006), who examined the factors affecting fixed asset investments in Taiwan manufacturing sectors, also found positive significant relationship between firm profitability and fixed asset investments. Examining the determinants of fixed asset revaluation practices in New Zealand firms, Seng and Su (2010) found positive significant relationships between firm size and upward fixed asset revaluation practices. In another study examining the factors affecting fixed asset investments, Dalbor and Jiang (2013) focused on the US restaurant industry and found positive significant relationships between operational cash flows, firm size, growth opportunities, and long-term capital investments.

Çelik and Boyacıoğlu (2013) analyzed the relationship between fixed asset investments and working capital for Turkish firms and found that increases in fixed asset investments have statistically significant negative effects on working capital. Investigating the relationship between fixed asset investments and firm profitability for Nigerian firms, Olatunji and Adegbite (2014) determined a positive significant relationship between fixed asset investments and firm profitability. Hamidi (2015), on the other hand, analyzed the determinants of fixed asset investment in Malaysian firms within the scope of agency costs and the pecking order hypothesis and found internal financial sources to have a positive significant effect on long-term investment decisions, and agency costs to have a negative significant effect. Abdioğlu and Aytekin (2016) compared the relationship between financial flexibility and long-term capital investments in manufacturing firms operating in Türkiye for the periods before and after the 2008 financial crisis. The authors found that firms with higher financial flexibility rely less on internal resources for their long-term capital investments both before, during, and after the financial crisis. Abedin et al. (2017), who examined fixed asset investments in the pharmaceutical industry, found a positive significant relationship between firm size and firm age, and fixed asset investments, while a negative significant relationship was found between financial leverage and fixed asset investments. In another study examining the factors affecting

fixed asset investments in the US restaurant industry, Jiang and Dalbor (2017) found that profitability, free cash flows, and firm size have a positive significant effect on fixed asset investments.

Nunes et al. (2017) examined the determinants of fixed assets and intangible assets based on a sample of 141 Portuguese high-tech firms for the period 2004-2012. They found that debt financing stimulates investment in fixed assets, while firm age restricts such investment. Additionally, firm size, age, self-financing, and GDP were identified as determinants stimulating investment in intangible assets. Conversely, debt financing and interest rates were found to restrict investment in intangible assets. In another study on Malaysian companies, Hisham et al. (2019) drew attention to the impact of cash flows and firm size on fixed asset investments. Examining the relationship between fixed asset revaluation practices and financial performance in Indonesian firms, Azmi and Ali (2019) found that fixed asset revaluations lead to significant increases in operating profit in the following year and cash flow in the following two years. Nguyen and Nguyen (2019) examined the determinants of fixed asset investments in Vietnamese firms and found that free cash flows have a positive significant effect on fixed asset investments, while dividend payout decisions and increases in interest payments have negative significant effects. Examining the determinants of fixed asset investments for US hospitality firms, Akron et al. (2020) found that firm profitability and growth in sales have a positive significant effect on fixed asset investments, and firm size and financial leverage have negative significant effects.

Can et al. (2021) examined the relationship between firm size and fixed asset investments in Turkish firms and indicated that firm size is a significant factor that increases fixed asset investments. The authors also found that dividend payout decisions and profitability have a negative effect on fixed asset investments, while financing decisions have no significant effect. Milojević et al. (2021) examined the level and movement of solvency indicators and financing of fixed assets in Serbian agricultural enterprises. The authors indicate that the largest number of observed enterprises finance not only fixed assets but also a part of current assets by long-term financing options. However, no statistically significant relationships were found between the changes in solvency ratios and fixed asset financing ratios. In another study on Turkish companies, Açıkgöz and Alp (2022) investigated the determinants of fixed asset investments in micro, small, medium, and large-scale firms. The authors found a negative significant relationship between profitability and liquidity and fixed asset investments in all firm scales. Açıkgöz and Alp (2022) found that the impact of financial structure on fixed asset investments varies significantly based on firm size. They found that financial structure has no significant effect on fixed asset investments in micro and small-scale enterprises but has a negative significant effect in medium and large-scale enterprises.

Kalusová and Badura (2022) examined the factors influencing capital allocation into fixed assets in Slovak companies across six sectors during the period 2009-2018. They found that the investment activity of companies is influenced by both macro-environmental factors and internal corporate factors, particularly financial structure, non-debt tax shield, and risk. The authors also noted significant differences between sectors in terms of investment activity and capital allocation into fixed assets. Using data from the period 1994-2019, encompassing 22,694 firms operating in 76 countries, Çam and Özer (2022) discovered that firm-specific factors significantly influence investment finance decisions. The authors noted that increased profitability correlates with heightened utilization of long-term financial debt and cash reserves

in financing tangible fixed asset investments. Köroğlu et al. (2023) investigated the motivations for tangible fixed asset revaluation in Turkish companies for the period 2017-2021 and determined that financial leverage is not considered one of the significant motivations for revaluation. Chistik et al. (2023) conducted inter-regional comparisons of investments in fixed assets in Russia. They employed a qualitative hierarchical classification of regions by cluster analysis based on homogeneous characteristics of the regions. The authors found that the availability of financing is a significant factor influencing fixed asset investments across all regions. Öndeş and Barakalı (2023) focused on the effects of macroeconomic factors on fixed asset investments of enterprises. They identified significant relationships for the period spanning from 2012/Q3 to 2022/Q2.

The literature review reveals that financing decisions constitute one of the primary determinants of fixed asset investments, alongside profitability, sales growth, and various macroeconomic variables. However, existing studies in the literature have not thoroughly examined financing decisions with respect to financing sources and maturities. In this context, there exists a significant gap in the literature regarding the impacts of financing sources such as short and long-term borrowings, equity financing, and auto financing on fixed asset investments. Another gap that the study aims to address is identifying sectoral differences in fixed asset financing. By examining financing decisions in detail according to different financing options this study provides a comprehensive understanding of how different financial options impact fixed asset investments, and how these impacts differ across manufacturing sub-sectors.

3. Data and Variables

This study examines the financial determinants of fixed asset investments and explores differences in fixed asset financing across sub-sectors within the manufacturing industry. The sample of the study consists of manufacturing firms operating in Türkiye and listed on Borsa Istanbul (BIST). The dataset encompasses annual financial statement data spanning from 2010 to 2022, focusing on 123 manufacturing firms listed in BIST, for which data are regularly accessible. The study period was determined based on the most recent dates suitable for obtaining consistent findings and reliable data that could be generalized to larger populations. In this regard, crisis-period data, which may yield inconsistent results in econometric analyses, were excluded from the scope when determining the study period. Commencing from 2010 serves to mitigate the potential influence of the 2008 mortgage crisis, thereby ensuring more reliable and unbiased econometric analyses. By 2010, the effects of the crisis had largely subsided in Turkey. Furthermore, the study's end period is determined by the most recent available annual financial statement data of the firms within the sample. It's important to note that the study faces limitations in both time and cross-sectional dimensions. Focusing solely on publicly traded manufacturing firms and excluding market performance and macroeconomic indicators present another limitation of the study. The sub-sector datasets were generated by considering the BIST Manufacturing sub-sector breakdowns available on the official website of the Public Disclosure Platform (KAP) (<https://www.kap.org.tr>). To enhance consistency and representativeness in econometric models, manufacturing sub-sectors with more than 10 firms traded on BIST and with regularly accessible data throughout the study period were included in the analysis. In this context, the following manufacturing sub-sectors were included in the study: Food, Beverages and Tobacco (Food); Textiles, Wearing Apparel and Leather (Textiles); Chemicals, Petroleum Rubber and Plastic Products (Chemicals); Non-Metallic Mineral Products

(Non-Metal); Basic Metal; Fabricated Metal Products Machinery Electrical Equipment and Transportation Vehicles (Metal Products), as depicted in Table 1. To unveil sectoral differences in fixed asset financing, separate datasets were prepared for each manufacturing sub-sector. Distinct models were developed on the same basis, and subsequent findings were compared and interpreted. All sub-sector datasets are panel datasets comprising 13-time dimensions and as many cross-sectional dimensions as the number of firms outlined in Table 1.

Table 1: Sub-sectors and Number of The Companies

No	Manufacturing Sub-Sectors	Number of Companies at the Study Date	Number of Companies for 2010-2022 Period
1	Food, Beverages and Tobacco	40	22
2	Textiles, Wearing Apparel and Leather	26	20
3	Chemicals, Petroleum Rubber and Plastic Products	45	22
4	Non-Metallic Mineral Products	25	19
5	Basic Metal	25	14
6	Fabricated Metal Products Machinery Electrical Equipment and Transportation Vehicles	41	26
7	Wood Products Including Furniture	6	4
8	Paper and Paper Products Printing	13	8
9	Other Manufacturing Industry	1	1

As indicated in Table 1, there are more than 10 firms in six sectors for which data were accessible during the study period. Consequently, a total of six panel regression models were developed for the analysis. The panel regression models incorporate fixed asset investment ratios of manufacturing firms as dependent variables. As representatives of financing policies, short-term debt (*SHORT*), long-term debt (*LONG*), shareholders' equity (*EQUITY*), and auto financing (*AUTO*) ratios are included as independent variables in the models. Furthermore, return on assets (*ROA*) and growth in sales (*SALES*) ratios are also included as independent variables to evaluate the effects of profitability and sales performance on fixed asset investments. To enhance the significance levels of econometric models and minimize inconsistencies and deviations in estimations, the one-period lagged value of the dependent variable (FIA_{t-1}) and tangible fixed asset investment ratio (*TANG*) are included as control variables in the models. For clarity, Table 2 provides the variables included in the models, their abbreviations, and the formulas used in their calculation.

Table 2: Variables

Variable Group	Variable Definition	Acronym	Calculation
Dependent Variable	Fixed Asset Investments	<i>FAI</i>	Total Fixed Assets/Total Assets
	Short-Term Financing	<i>SHORT</i>	Short-Term Debts/Total Assets
	Long-Term Financing	<i>LONG</i>	Long-Term Debts/Total Assets
Explanatory Variables	Shareholder's Equity	<i>EQUITY</i>	Total Equity/Total Assets
	Auto financing	<i>AUTO</i>	Retained Earnings/Net Profit
	Profitability	<i>ROA</i>	Net Profit/Total Assets
	Growth in Sales	<i>SALES</i>	Percentage change in Net Sales
Control Variables	FAI Lagged Variable	FAI_{t-1}	1-period lagged value of <i>FAI</i>
	Tangible Fixed Assets	<i>TANG</i>	Tangible Fixed Assets/ Total Assets

Percentage transformation was employed on the variables to elucidate the change induced by a 1-unit alteration in an independent variable on the dependent variable. The financial statement data forming the datasets were sourced from the Financial Information News Network (FINNET) Hisse Expert financial database.

4. Methodological Design and Econometric Models

Given the multidimensional structure of the datasets, panel regression analysis emerges as the most appropriate method for analyzing the financial determinants of fixed asset financing and determining differences among manufacturing sub-sectors. The panel data analyses in this study entail both time series and cross-sectional series, necessitating adherence to the assumptions of both types of analyses. A five-stage methodological approach, which includes pre-tests and robust estimator specification tests, is followed to attain robust and consistent results. The first stage is to investigate whether the series cause multi-collinearity in the models. Multi-collinearity is examined by Spearman correlation analysis and Variance Inflation Factor (VIF) analysis. The second stage is to examine cross-section dependence and slope homogeneity. Pesaran (2004) *CD* test is used for examining the cross-section dependence, and Pesaran and Yamagata (2008) delta ($\tilde{\Delta}$) ve adjusted delta ($\tilde{\Delta}_{adj}$) tests are used for examining the slope homogeneity. The third stage is to examine the stationarity of the series. In line with the results of *CD* test and, $\tilde{\Delta}$ and $\tilde{\Delta}_{adj}$ tests two first generation unit root tests and one second generation unit root tests are used to determine the stationarity level of the series. The diagnostic tests are run in the fourth stage. The autocorrelation is tested using Baltagi and Li (1991) LM_p and Born and Breitung (2016) LM_p^* tests, and the heteroskedasticity is tested using Breusch and Pagan (1979) LM_h test. Estimating the models that are found to have time or cross-sectional heteroskedasticity and autocorrelation problems, the Period SUR (PCSE) robust estimator based on the Period Corrected Standard Error (PCSE) methodology developed by Beck and Katz (1995) is used. In the fifth and final stage panel regression models are estimated, and empirical results are obtained. Assumption pre-tests, estimator specification tests, and model estimations were conducted using EViews 12 and the Gauss 22 econometric package programs. These software tools are commonly employed in econometric analyses for their robust features and capabilities.

4.1. Multi-collinearity

Multi-collinearity is defined as a high level of correlation among explanatory variables in regression models. It can lead to various issues such as infinite standard error values, findings that significantly contradict expectations and theory, statistically insignificant variables, and erroneous interpretations (Gujarati, 2004; Asteriou and Hall, 2007). The study examines the multi-collinearity through Spearman correlation analysis and Variance Inflation Factor (VIF) analysis. Spearman correlation analysis assesses the correlation between two explanatory variables, such as x and y , within the same regression model. It involves calculating the sums-of-squared cross-products (SSCP) using equation (1), the covariance coefficient using equation (2), and the correlation coefficient using equation (3), respectively (Çil, 2018; Kaya, 2021). Addressing the multi-collinearity is essential to ensure the validity and reliability of regression model results and interpretations. By employing these analyses, the study aims to identify and mitigate potential multi-collinearity issues, thereby enhancing the robustness of the regression models and their findings.

$$SSCP(x, y) = \sum_{i=1}^n (x_i - \hat{\mu}_x)(y_i - \hat{\mu}_y) \quad (1)$$

$$COV_{(x,y)} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \hat{\mu}_x)(y_i - \hat{\mu}_y)}{n-k} \quad (2)$$

$$\rho_{(x,y)} = \frac{COV_{(x,y)}}{(COV_{(x,x)}COV_{(y,y)})^{1/2}} \quad (3)$$

$\hat{\mu}_x$ and $\hat{\mu}_y$ are the mean values of the variables x and y , respectively, COV is the covariance coefficient, n is the number of observations, k is the degree of freedom and ρ is the correlation coefficient. ρ representing the correlation coefficient, it is accepted that variables with $\rho > 0.75$ or $\rho < -0.75$ may cause multi-collinearity. This correlation threshold helps identify highly correlated variables that may contribute to multi-collinearity issues in regression models. The VIF values for each independent variable was calculated by using the formula $1/(1-R^2)$ over the R^2 values obtained by estimating ordinary least squares regression models for each independent variable, where one is the dependent variable and the others are independent variables (Asteriou and Hall, 2007; O'Brien, 2007). This study is accepting that explanatory variables with $VIF > 4$ may cause multi-collinearity. The threshold value of 4 accepted in this study for identifying potential multi-collinearity issues is also acknowledged as 5, 7, and even 10 in some other studies (Açıkgöz vd., 2015). These criteria and thresholds are commonly employed in regression analysis to detect and address multi-collinearity, which can undermine the reliability and interpretability of regression model results.

4.2. Panel Cross-section Dependency and Slope Homogeneity

Testing cross-sectional dependence in a panel is crucial for understanding the characteristics of the data set and selecting the correct stationarity test (De Hoyos and Safaridis, 2016). Another important point for the selection of stationarity test is the homogeneity of the slope coefficients of the series. Horizontal cross-section dependence in the series is tested using the Pesaran (2004) CD test, while the homogeneity of slope coefficients is tested using the Pesaran and Yamagata (2008) \tilde{D} and \tilde{D}_{adj} tests, which are improved versions of the Swamy (1970) model. The CD , \tilde{D} and \tilde{D}_{adj} test statistics are calculated as in equations (4), (5) and (6), respectively (Pesaran, 2004; Pesaran and Yamagata, 2008).

$$CD = \sqrt{\left(\frac{2T}{N(N-1)}\right)} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}\right) \quad (4)$$

In Equation (4), T represents the time dimension, N denotes the cross-sectional dimension, and $\hat{\rho}$ signifies the pairwise correlation coefficient of the error terms acquired from the individual least squares estimation. Given that the CD test is suitable for assessing cross-sectional dependence when $N > T$, it is employed in this study to examine cross-sectional dependence. The CD test statistic tests the null hypothesis of no cross-sectional dependence in the series.

$$\tilde{D} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S}-k}{\sqrt{2k}}\right) \quad (5)$$

$$\tilde{D}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S}-E(\tilde{Z}_{it})}{\sqrt{Var(\tilde{Z}_{it})}}\right) \quad (6)$$

In equations (5) and (6) \tilde{Z}_{it} represents random independent variables with limited mean variance, \tilde{S} denotes adjusted Swamy statistic, $E(\tilde{Z}_{it})$ indicates k , and $Var(\tilde{Z}_{it})$ indicates $2k(T-K-1)/T+1$ (Demir and Görür, 2020). The \tilde{D} and \tilde{D}_{adj} statistics are utilized for testing the null hypothesis of no heterogeneity in the slope coefficients in large and small samples, respectively (Pesaran and Yamagata, 2008).

4.3. Panel Unit Root

All variables included in a panel regression model should exhibit stationarity either at the level or after a certain difference. Stationarity of a series (no unit root) implies that the mean, variance, and covariance of the series remain constant regardless of the level at which they are

measured, and that the difference between two values of the series depends only on the difference between different time values (Gujarati, 2004).

Unit root tests are classified as first-generation and second-generation unit root tests based on whether they account for horizontal cross-section dependence. In this study, the Pesaran (2007) *CIPS* test is employed to test the stationarity of series with cross-sectional dependence. For series without cross-sectional dependence, the stationarity test is conducted using the Levin, Lin, and Chu (2002) *LLC* test or the Im, Pesaran, and Shin (2003) *IPS* test, considering the results of the \tilde{A} and \tilde{A}_{adj} tests. The *LLC* test statistic is calculated as in equation (7), the *IPS* test statistic is calculated as in equations (8-9), and the *CIPS* test statistic is calculated as in equations (10-11) (Levin et al., 2002; Im et al., 2003; Pesaran, 2007).

$$\Delta y_{it} = \delta y_{it-1} + \sum_{l=1}^{P_i} \theta_{il} \Delta y_{it-l} + \alpha_{mi} d_{mt} + \varepsilon_{it} \quad (i = 1, \dots, N), (t = 1, \dots, T), (m = 1, 2, 3.) \quad (7)$$

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{P_i} \rho_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (i = 1, \dots, N), (t = 1, \dots, T) \quad (8)$$

$$IPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_{iT}(\rho_i, \rho_i) \quad (9)$$

In the *IPS* test, the test statistics calculated for each cross-section using equation (8) are converted into panel-wise test statistics using equation (9). Similarly, in the *CIPS* test, the Augmented Dickey-Fuller (ADF) regression model is expanded as in equation (10) by incorporating the lagged levels and first differences of the series related to the cross-sections, and ADF statistics related to cross-sections are converted into panel-wise test statistics using equation (11). This extended panel model is referred to as CADF.

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + \varepsilon_{it} \quad (i = 1, \dots, N), (t = 1, \dots, T) \quad (10)$$

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (11)$$

In equation (10), t represents the period, ε_{it} stands for the unit-specific error term, a_i , b_i and c_i denote the fixed effect coefficients, \bar{y}_t signifies the mean value at t , and y_i represents the initial values with a certain density function (Demir and Görür, 2020). As shown in equation (11), *CIPS* statistic is the arithmetic mean of the CADF values, which is calculated for each cross-section as in equation (10). The calculated *CIPS* values are compared with the critical values provided by Pesaran (2007). If the calculated *CIPS* test statistic is lower than the critical value for a given significance level, it indicates that the series are stationary at the relevant significance level (Pesaran, 2007). All three-unit root tests test the null hypothesis of no stationarity.

4.4. Serial Correlation and Heteroskedasticity

Autocorrelation (serial correlation), which refers to the correlation of successive values of the error terms, and heteroskedasticity, which refers to the variability of error term variances across cross-sections and the non-zero covariances of error terms, may lead to inconsistent and biased results. These issues may yield findings that do not accurately reflect the actual relationships between variables (Güriş et al., 2013; Tatoğlu, 2013). Autocorrelation causes the coefficient variances estimated in the model to be smaller, deviant and inconsistent than the actual variance value, while heteroskedasticity causes the least squares estimators in the model to lose their minimum variance properties although they retain their properties of being unbiased and consistent (Güriş et al., 2013).

The assumption of serial correlation is tested using Baltagi and Li (1991) LM_p and Born and Breitung (2016) LM_p^* tests, while the assumption of heteroskedasticity is tested using Breusch

and Pagan (1979) LM_h test. LM_p , LM_p^* LM_h test statistics are calculated as in equations (12), (13) and (14), respectively. In equation (12), E^2 equals to $(2(T-1)/NT)LM_\mu$ and F^2 equals to $((T-1)/NT^2)LM_\rho$.

$$LM_p = \frac{NT^2}{2(T-1)(T-2)} [E^2 - 4EF + 2TF^2] \quad (12)$$

$$LM_p^* = \frac{(T-1)^3}{(T+1)(T-2)^2} \left(\sqrt{LM_p} + \sqrt{\frac{N}{T-1}} \right)^2 \quad (13)$$

$$LM_h = \frac{1}{2} \left[\frac{N}{n(N-n)} \right] \left[\sum_t^n \left(\frac{\hat{u}_t^2}{\hat{\sigma}^2} \right) - n \right]^2 \quad (14)$$

LM_p and LM_p^* tests statistics test the null hypothesis of no serial correlation in the model, and LM_h test tests the null hypothesis of no heteroskedasticity in the model.

4.5. Panel Regression Models and Hypothesis

To discern sectoral differences in fixed asset financing, a separate panel regression model is formulated for each manufacturing sub-sector, adhering to the same methodological approach. The fixed asset investment function is defined as in equation (15).

$$FAI_{i,t} = f(SHORT_{i,t}, LONG_{i,t}, EQUITY_{i,t}, AUTO_{i,t}, ROA_{i,t}, SALES_{i,t}, FAI_{t-1,i,t}, TANG_{i,t}) \quad (15)$$

In the panel regression models, the fixed asset investment ratios of firms are included as the dependent variable. Financial ratios representing financing policies and financial ratios representing profitability and sales performance are included as independent variables, while the 1-period lagged value of the dependent variable and the tangible fixed asset investment ratio serve as control variables. The panel regression model structure is articulated in equation (16).

$$FAI_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 SHORT_{i,t} + \beta_2 LONG_{i,t} + \beta_3 EQUITY_{i,t} + \beta_4 AUTO_{i,t} + \beta_5 ROA_{i,t} + \beta_6 SALES_{i,t} + \beta_8 FAI_{t-1,i,t} + \beta_9 TANG_{i,t} + u_{i,t} \quad (16)$$

In Equation (16), β_0 represents the constant term, β_n signifies the slope coefficient of the independent variable, and the subscripts t and i denote that the variables contain values for each firm and each period, respectively. The subscript s indicates the manufacturing sub-sector in which firm i operates. In all models developed separately for each manufacturing sub-sector, the null hypothesis, which posits that financing decisions have no effect on fixed asset investments, is tested. In the literature, numerous studies have explored the factors affecting fixed asset investments by developing models within the econometric framework of panel data analysis. However, it is noted that many studies did not adopt an approach where comprehensive pre-tests and estimator specification tests, as in this study. The econometric pre-tests and robust estimators used in the analyses offer a new methodological perspective to the literature by providing robust and unbiased results. The model developed in this study diverges from the literature regarding the variables included. Unlike previous studies, which often aggregate financing options into composite measures, this study adopts a more granular approach by considering companies' financing options as distinct variables. Consequently, the effects of each financing option on fixed asset investments are examined separately. This nuanced modeling approach allows for a more comprehensive understanding of the relationships between specific financing choices and fixed asset investments, offering insights that may not have been fully elucidated in previous research.

5. Findings and Discussion

This section initially examines the characteristics of the variables comprising the models via descriptive statistics. Subsequently, the test outcomes derived from analyses of multicollinearity, cross-sectional dependence, slope homogeneity, stationarity, serial correlation, and heteroskedasticity are outlined. Based on the results of estimator specification tests, panel regression estimation is conducted, and the findings are subsequently reported and interpreted.

5.1. Descriptive Statistics

Descriptive statistics and Jarque-Bera normality test (*J-B*) results for the series in the balanced panel data sets for Food, Textiles, Chemicals, Non-Metal, Basic Metal and Metal Products sectors are presented in Table 3. In Food and Textiles sectors, the variable *LONG* exhibits the highest mean value, while in Chemicals, Non-Metal, Basic Metal, and Metal Products sectors, the variable *AUTO* has the highest mean value. Skewness statistics indicate that all series are skewed to the right, except for the variable *EQUITY* in the Textiles sector and the variable *ROA* in the Basic Metal sector. Kurtosis statistics reveal that all series are leptokurtic across all sub-sectors. The *J-B* statistic of all series in all sub-sectors are statistically significant, indicating that the series are not normally distributed.

Table 3: Descriptive Statistics and Test of Normality

Food Sub-Sector								
Variables	Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	J-B
<i>FAI</i>	0.033	-0.007	2.862	-0.568	0.319	4.831	40.059	17479.0***
<i>SHORT</i>	0.053	0.012	2.016	-0.787	0.375	1.106	5.791	151.2***
<i>LONG</i>	0.631	-0.035	37.427	-0.931	3.244	7.410	70.327	56634.4***
<i>EQUITY</i>	0.072	-0.005	3.056	-2.886	0.477	1.533	16.767	2370.5***
<i>AUTO</i>	0.231	0.000	1.000	0.000	0.422	1.278	2.633	79.5***
<i>ROA</i>	0.629	0.024	72.585	-49.422	9.522	2.727	29.930	8996.7***
<i>SALES</i>	0.320	0.172	6.355	-0.818	0.621	4.584	37.737	15380.8***
<i>FAI_{t-1}</i>	0.033	-0.007	2.862	-0.568	0.310	5.234	44.825	22151.7***
<i>TANG</i>	0.026	-0.021	3.490	-0.984	0.385	4.891	42.253	19501.1***
Textiles Sub-Sector								
Variables	Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	J-B
<i>FAI</i>	0.018	-0.013	1.695	-0.793	0.243	2.425	17.427	2509.7***
<i>SHORT</i>	0.074	0.003	3.184	-0.896	0.472	3.204	18.826	3158.2***
<i>LONG</i>	0.987	0.012	124.678	-1.000	8.123	13.895	209.137	468700.5***
<i>EQUITY</i>	0.024	-0.010	7.948	-8.339	0.771	-0.665	97.171	96090.6***
<i>AUTO</i>	0.188	0.000	1.000	0.000	0.392	1.593	3.538	113.1***
<i>ROA</i>	0.651	0.204	65.447	-47.630	7.459	1.550	37.161	12746.5***
<i>SALES</i>	0.340	0.168	15.821	-0.754	1.110	10.851	147.734	232036.8***
<i>FAI_{t-1}</i>	0.026	-0.002	1.695	-0.793	0.240	2.519	18.445	2859.2***
<i>TANG</i>	0.043	-0.041	6.020	-0.988	0.552	5.992	58.027	34358.4***
Chemicals Sub-Sector								
Variables	Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	J-B
<i>FAI</i>	0.004	-0.035	1.504	-0.406	0.234	2.685	14.667	1965.8***
<i>SHORT</i>	0.076	0.023	1.860	-0.902	0.340	1.439	7.888	383.5***
<i>LONG</i>	0.215	-0.041	14.129	-0.939	1.293	6.442	58.281	38395.6***
<i>EQUITY</i>	0.027	-0.036	4.247	-3.723	0.499	1.476	33.071	10879.6***
<i>AUTO</i>	0.427	0.000	1.000	0.000	0.495	0.297	1.088	47.8***
<i>ROA</i>	1.009	0.146	192.308	-95.541	14.653	7.503	113.117	147181.5***
<i>SALES</i>	0.306	0.199	2.159	-0.422	0.389	1.897	7.240	385.7***
<i>FAI_{t-1}</i>	-0.002	-0.033	1.504	-0.406	0.225	2.995	17.187	2825.8***
<i>TANG</i>	0.024	-0.063	10.471	-0.708	0.726	11.539	157.516	290859.0***

Non-Metal Sub-Sector								
Variables	Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	J-B
FAI	-0.002	-0.022	2.309	-0.678	0.211	5.661	61.484	36520.2***
SHORT	0.138	0.084	2.830	-0.799	0.441	2.515	14.912	1720.7***
LONG	0.125	0.001	9.429	-0.830	0.775	7.620	86.861	74768.7***
EQUITY	0.009	-0.031	3.542	-1.171	0.366	5.662	48.904	23005.6***
AUTO	0.437	0.000	1.000	0.000	0.497	0.253	1.064	41.2***
ROA	0.429	0.021	27.100	-20.851	3.941	1.011	22.924	4127.5***
SALES	0.333	0.147	9.957	-0.506	0.791	7.817	90.487	81287.8***
FAI _{t-1}	0.007	-0.017	2.309	-0.678	0.207	5.972	65.629	41835.7***
TANG	-0.018	-0.043	3.712	-0.725	0.302	8.016	97.200	93969.2***
Basic Metal Sub-Sector								
Variables	Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	J-B
FAI	0.011	-0.035	1.622	-0.443	0.273	2.447	12.886	922.7***
SHORT	0.073	0.048	1.658	-0.698	0.330	1.362	7.826	232.9***
LONG	0.292	-0.049	11.060	-0.905	1.509	4.979	31.050	6718.3***
EQUITY	0.017	-0.039	2.040	-1.128	0.342	2.075	11.860	725.8***
AUTO	0.451	0.000	1.000	0.000	0.499	0.199	1.040	30.3***
ROA	-0.163	0.170	37.629	-94.982	8.337	-7.861	96.064	67553.2***
SALES	0.341	0.193	2.029	-0.517	0.444	1.241	4.438	62.4***
FAI _{t-1}	0.012	-0.035	1.622	-0.443	0.283	2.465	12.280	837.4***
TANG	0.018	-0.036	1.918	-0.647	0.320	2.775	14.777	1285.4***
Metal Products Sub-Sector								
Variables	Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	J-B
FAI	0.016	-0.028	1.569	-0.612	0.258	1.957	10.648	1039.5***
SHORT	0.041	0.018	1.761	-0.603	0.275	1.476	9.265	675.6***
LONG	0.265	0.003	17.209	-0.788	1.423	7.637	76.766	79918.6***
EQUITY	0.042	-0.029	7.531	-0.882	0.595	8.760	96.928	128571.6***
AUTO	0.482	0.000	1.000	0.000	0.500	0.071	1.005	56.3***
ROA	1.579	0.089	311.283	-28.138	18.188	15.236	253.529	897017.2***
SALES	0.306	0.218	2.438	-0.869	0.425	1.635	7.653	455.6***
FAI _{t-1}	0.012	-0.028	1.317	-0.612	0.236	1.585	8.654	590.1***
TANG	0.006	-0.045	2.478	-0.708	0.319	2.772	16.877	3144.9***

Note: The sign *** indicates 1% significance level.

5.2. Correlation Analysis and VIF Analysis Results

Whether the independent variables in equation (16) cause multi-collinearity in the panel regression model is analyzed separately for each sector. The correlation matrix and *VIF* analysis results for the independent variables are presented in Table 4. According to Table 4, in the Food sector data set, the highest correlation is observed between *SHORT* and *EQUITY* ($\rho=-0.377$), and *SHORT* has the highest *VIF* value (1.388). In the Textiles sector dataset, the highest correlation is observed between *SALES* and *EQUITY* ($\rho=0.605$), and *EQUITY* has the highest *VIF* value (2.239). In the Chemicals sector dataset, the highest correlation is observed between *SHORT* and *EQUITY* ($\rho=-0.350$), and *SHORT* has the highest *VIF* value (1.344). In the Non-Metal sector dataset, the highest correlation is observed between *SHORT* and *EQUITY* ($\rho=-0.338$), and *SHORT* has the highest *VIF* value (1.311). In the Basic Metal sector data set, the highest correlation is observed between *SHORT* and *EQUITY* ($\rho=-0.485$), and *SHORT* has the highest *VIF* value (1.638). In the Metal Products sector dataset, the highest correlation is observed between *SHORT* and *EQUITY* ($\rho=-0.316$), and *EQUITY* series has the highest *VIF* value (1.207).

Table 4: Testing for Multi-collinearity

Food Sub-Sector										
Variables	SHORT	LONG	EQUITY	AUTO	ROA	SALES	FAI _{t-1}	TANG	R ²	VIF
SHORT	1.000								0.280	1.388
LONG	-0.275	1.000							0.139	1.162
EQUITY	-0.377	-0.040	1.000						0.214	1.271
AUTO	-0.046	-0.043	-0.079	1.000					0.039	1.041
ROA	-0.112	0.162	0.120	0.047	1.000				0.061	1.065
SALES	0.123	-0.027	0.113	-0.072	0.076	1.000			0.070	1.075
FAI _{t-1}	-0.048	0.004	0.077	-0.092	-0.025	-0.049	1.000		0.038	1.040
TANG	-0.152	-0.007	0.041	-0.017	-0.050	-0.102	-0.123	1.000	0.056	1.060
Textiles Sub-Sector										
Variables	SHORT	LONG	EQUITY	AUTO	ROA	SALES	FAI _{t-1}	TANG	R ²	VIF
SHORT	1.000								0.286	1.401
LONG	0.005	1.000							0.010	1.010
EQUITY	-0.379	-0.059	1.000						0.553	2.239
AUTO	-0.061	-0.046	-0.017	1.000					0.031	1.032
ROA	-0.152	-0.015	0.076	0.015	1.000				0.150	1.177
SALES	0.046	-0.029	0.605	0.024	0.047	1.000			0.482	1.929
FAI _{t-1}	0.075	-0.009	-0.117	-0.092	-0.055	-0.036	1.000		0.033	1.034
TANG	-0.108	0.027	0.121	-0.058	0.355	-0.035	-0.078	1.000	0.162	1.193
Chemicals Sub-Sector										
Variables	SHORT	LONG	EQUITY	AUTO	ROA	SALES	FAI _{t-1}	TANG	R ²	VIF
SHORT	1.000								0.256	1.344
LONG	-0.279	1.000							0.149	1.175
EQUITY	-0.350	-0.131	1.000						0.200	1.250
AUTO	-0.033	0.018	-0.008	1.000					0.039	1.041
ROA	-0.057	-0.040	0.088	0.159	1.000				0.047	1.050
SALES	0.124	-0.148	0.087	0.062	0.083	1.000			0.122	1.139
FAI _{t-1}	0.037	0.009	0.040	-0.052	0.066	-0.161	1.000		0.055	1.058
TANG	0.026	-0.019	0.004	-0.078	-0.026	0.010	-0.066	1.000	0.020	1.021
Non-Metal Sub-Sector										
Variables	SHORT	LONG	EQUITY	AUTO	ROA	SALES	FAI _{t-1}	TANG	R ²	VIF
SHORT	1.000								0.237	1.311
LONG	-0.173	1.000							0.110	1.123
EQUITY	-0.338	-0.152	1.000						0.313	1.456
AUTO	-0.073	-0.024	-0.062	1.000					0.068	1.073
ROA	-0.022	-0.095	0.143	0.036	1.000				0.131	1.151
SALES	-0.036	-0.073	0.055	-0.110	0.218	1.000			0.095	1.105
FAI _{t-1}	0.082	-0.007	-0.127	-0.067	-0.193	-0.162	1.000		0.118	1.134
TANG	0.023	0.045	0.324	-0.054	-0.126	-0.078	-0.196	1.000	0.238	1.312
Basic Metal Sub-Sector										
Variables	SHORT	LONG	EQUITY	AUTO	ROA	SALES	FAI _{t-1}	TANG	R ²	VIF
SHORT	1.000								0.389	1.638
LONG	-0.210	1.000							0.062	1.066
EQUITY	-0.485	0.097	1.000						0.287	1.403
AUTO	-0.064	0.008	-0.047	1.000					0.054	1.058
ROA	0.049	0.013	-0.004	0.178	1.000				0.085	1.093
SALES	0.066	-0.026	0.126	0.036	0.203	1.000			0.147	1.172
FAI _{t-1}	0.344	0.001	-0.056	-0.099	0.012	-0.084	1.000		0.179	1.218
TANG	-0.150	0.122	0.066	-0.062	-0.120	-0.161	-0.153	1.000	0.097	1.107
Metal Products Sub-Sector										
Variables	SHORT	LONG	EQUITY	AUTO	ROA	SALES	FAI _{t-1}	TANG	R ²	VIF
SHORT	1.000								0.162	1.193
LONG	-0.204	1.000							0.068	1.073
EQUITY	-0.316	-0.046	1.000						0.172	1.207
AUTO	-0.018	0.017	-0.078	1.000					0.018	1.018
ROA	-0.072	0.036	0.073	-0.022	1.000				0.081	1.088
SALES	0.036	0.037	-0.107	0.051	0.237	1.000			0.118	1.134
FAI _{t-1}	0.038	-0.009	-0.092	-0.066	-0.012	-0.012	1.000		0.018	1.018
TANG	-0.093	0.095	0.190	-0.030	-0.067	-0.011	0.040	1.000	0.064	1.069

5.3. Panel Cross-section Dependency and Slope Homogeneity Tests Results

The Pesaran (2004) *CD* test reveals that *FAI*, *SHORT*, *LONG*, FAI_{t-1} and *TANG* in the Food sector; *TANG* in the Textiles sector; *EQUITY* in the Non-Metal and Basic Metal sectors; and *ROA* series in the Metal Products sector do not exhibit cross-sectional dependence, while the other series are cross-sectionally dependent. As a result of the Pesaran and Yamagata (2008) $\hat{\Delta}$ and $\hat{\Delta}_{adj}$ tests, it was determined that the slope coefficients of the *LONG* in the Textiles sector; *FAI* in the Chemicals sector; *EQUITY* and *SALES* in the Non-Metal sector; and *SALES* in the Metal Products sector are heterogeneous, while the slope coefficients of all other series are homogeneous.

Table 5: Testing for Cross-section Dependency and Slope Homogeneity

Food Sub-Sector								
Variable	<i>FAI</i>	<i>SHORT</i>	<i>LONG</i>	<i>EQUITY</i>	<i>ROA</i>	<i>SALES</i>	FAI_{t-1}	<i>TANG</i>
<i>CD</i>	0.6906	0.9876	1.2733	1.7824*	2.4768**	32.258**	0.8398	0.5227
$\hat{\Delta}$	-1.048	-0.987	-2.158	0.078	-1.786	-0.874	-0.963	-0.787
$\hat{\Delta}_{adj}$	-1.194	-1.125	-2.460	0.089	-2.036	-0.996	-1.098	0.0897
Textiles Sub-Sector								
Variable	<i>FAI</i>	<i>SHORT</i>	<i>LONG</i>	<i>EQUITY</i>	<i>ROA</i>	<i>SALES</i>	FAI_{t-1}	<i>TANG</i>
<i>CD</i>	4.5794***	1.72016	3.6244***	3.3282***	1.9468*	27.045**	5.6207***	1.5695
$\hat{\Delta}$	-1.669	-0.950	-1.350*	-2.014	-1.231	-1.292	-0.222	-1.030
$\hat{\Delta}_{adj}$	-1.902	-1.083	-1.539*	-2.296	-1.404	-1.474	-0.253	-1.174
Chemicals Sub-Sector								
Variable	<i>FAI</i>	<i>SHORT</i>	<i>LONG</i>	<i>EQUITY</i>	<i>ROA</i>	<i>SALES</i>	FAI_{t-1}	<i>TANG</i>
<i>CD</i>	4.6544***	5.8410**	7.6148***	4.4868***	2.1361**	36.859**	4.6418***	2.4369**
$\hat{\Delta}$	1.482*	0.296	-1.380	-0.889	0.018	-0.058	-1.556	0.307
$\hat{\Delta}_{adj}$	1.690**	0.337	-1.573	-1.014	0.020	-0.066	-1.775	0.350
Non-Metal Sub-Sector								
Variable	<i>FAI</i>	<i>SHORT</i>	<i>LONG</i>	<i>EQUITY</i>	<i>ROA</i>	<i>SALES</i>	FAI_{t-1}	<i>TANG</i>
<i>CD</i>	7.0021***	4.5622**	3.8402***	0.3425	6.1625**	33.020**	5.6508***	8.9746***
$\hat{\Delta}$	-0.068	-0.355	-0.216	2.988***	-1.747	4.240***	-0.821	-0.746
$\hat{\Delta}_{adj}$	-0.077	-0.405	-0.246	3.407***	-1.992	4.835***	-0.936	-0.850
Basic Metal Sub-Sector								
Variable	<i>FAI</i>	<i>SHORT</i>	<i>LONG</i>	<i>EQUITY</i>	<i>ROA</i>	<i>SALES</i>	FAI_{t-1}	<i>TANG</i>
<i>CD</i>	7.9033***	2.9286**	3.4583***	0.4836	3.0153**	25.260**	7.0504***	5.3704***
$\hat{\Delta}$	-0.840	0.730	-0.275	-0.649	-0.145	0.910	0.247	-1.482
$\hat{\Delta}_{adj}$	-0.958	0.832	-0.313	-0.741	-0.166	1.038	0.281	-1.689
Metal Products Sub-Sector								
Variable	<i>FAI</i>	<i>SHORT</i>	<i>LONG</i>	<i>EQUITY</i>	<i>ROA</i>	<i>SALES</i>	FAI_{t-1}	<i>TANG</i>
<i>CD</i>	5.0946***	3.2962**	1.9382*	2.0652**	1.0830	35.608**	6.6347***	2.2891**
$\hat{\Delta}$	-1.336	-0.997	-1.277	0.016	1.692	1.711**	0.594	-0.156
$\hat{\Delta}_{adj}$	-1.524	-1.136	-1.457	0.018	1.929	1.950**	0.677	-0.178
Null hypothesis for <i>CD</i> Test				H_0 : No cross-section dependence				
Null hypothesis for $\hat{\Delta}$ and $\hat{\Delta}_{adj}$ Tests				H_0 : No heterogeneity in slope coefficients				
Note: Signs ***, and ** indicate 1%, and 5% significance levels respectively.								

5.4. Panel Unit Root Test Results

The unit root tests used for examining the stationarity of the series were selected based on the outcomes of *CD*, $\hat{\Delta}$ and $\hat{\Delta}_{adj}$ tests. The stationarity of *FAI*, *SHORT*, *LONG*, FAI_{t-1} and *TANG* in the Food sector; *TANG* in the Textiles sector; *EQUITY* in the Basic Metal sector; and *ROA* in the Metal Product sector are tested using the Levin et al. (2002) *LLC* test, which is a first-generation unit root test that considers common factors. The stationarity of *EQUITY* in the Non-Metal sector is tested using the Im et al. (2003) *IPS* test, which is a first-generation unit root test that considers individual factors. For the remaining series, the Pesaran (2007) *CIPS* test, a second-

generation unit root test, was employed. The outcomes of both first and second-generation unit root tests are presented in Table 6.

Table 6: First and Second-Generation Panel Unit Root Tests

	Sub-sector Variables	Food	Textiles	Chemicals	Non-Metal	Basic Metal	Metal Products	
		LLC	LLC		IPS	LLC	LLC	
First-Generation Panel Unit Root Tests	LLC and IPS Tests with Intercept	FAI	-15.6579***					
		SHORT	-13.5874***					
		LONG	-39.2822***					
		EQUITY				-6.76016***	-9.71425***	
		ROA						-150.232***
		FAI _{t-1}	-14.7018***					
		TANG	-14.2861***	-14.2280***				
	LLC and IPS Tests with Intercept and Trend	Sub-sector Variables	Food LLC	Textiles LLC	Chemicals	Non-Metal IPS	Basic Metal LLC	Metal Products LLC
		FAI	-13.4510***					
		SHORT	-11.4327***					
		LONG	-32.5697***					
		EQUITY				-3.35560***	-11.6089***	
		ROA						-134.717***
		FAI _{t-1}	-13.8646***					
TANG	-14.0888***	-13.4182***						
Second-Generation Panel Unit Root Test	CIPS Test with Intercept	Sub-sector Variables	Food CIPS	Textiles CIPS	Chemicals CIPS	Non-Metal CIPS	Basic Metal CIPS	Metal Products CIPS
		FAI		-3.28978***	-2.76324***	-3.73233***	-3.86011***	-2.88851***
		SHORT		-3.25168***	-3.84567***	-3.22501***	-5.00923***	-3.43679***
		LONG		-2.86457***	-3.61286***	-3.60429***	-3.14740***	-3.09511***
		EQUITY	-3.05724***	-2.87540***	-3.09008***			-2.86048***
		ROA	-4.04744***	-3.44372***	-3.69243***	-3.02183***	-3.87458***	
		SALES	-3.24727***	-2.29759**	-2.56641***	-2.84521***	-4.38189***	-2.89133***
		FAI _{t-1}		-3.06741***	-2.67799***	-3.66664***	-4.41438***	-2.98238***
		TANG			-3.25373***	-3.57606***	-4.25326***	-2.54887***
		CV	1%	-2.54	-2.56	-2.54	-2.58	-2.70
		5%	-2.27	-2.29	-2.27	-2.30	-2.37	-2.25
		10%	-2.14	-2.15	-2.14	-2.16	-2.21	-2.12
	CIPS Test with Intercept and Trend	Sub-sector Variables	Food CIPS	Textiles CIPS	Chemicals CIPS	Non-Metal CIPS	Basic Metal CIPS	Metal Products CIPS
		FAI		-2.93911**	-2.80334*	-3.71529***	-5.67171***	-3.02921**
SHORT			-2.99999**	-3.63664***	-3.06684**	-4.53805***	-3.39637***	
LONG			-4.41958***	-3.58796***	-3.35660***	-3.37346**	-3.48518***	
EQUITY		-3.20462**	-3.04320***	-2.81227*			-3.49325***	
ROA		-3.81712***	-3.34162***	-3.43089***	-3.22207**	-3.35475**		
SALES		-4.10483***	-3.04396**	-3.10664**	-2.91782**	-3.59810***	-3.21779***	
FAI _{t-1}			-3.00314**	-2.91401**	-3.49854***	-4.09020***	-3.21713***	
TANG			-2.99733**	-3.44737***	-4.30706***	-3.12004***		
Critical Values	1%	-3.25	-3.28	-3.25	-3.30	-3.45	-3.19	
	5%	-2.90	-2.92	-2.90	-2.94	-3.03	-2.87	
	10%	-2.74	-2.75	-2.74	-2.76	-2.83	-2.72	

Null hypothesis for LLC, IPS and CIPS tests H_0 : No stationarity.

Note 1: Lag lengths were determined using the Akaike Info Criterion.

Note 2: Signs ***, and ** indicate 1%, and 5% significance levels respectively.

The findings presented in Table 6 indicate that the null hypothesis is rejected for all variables in both models, with intercept and with intercept and trend, for the LLC, IPS, and CIPS tests. Consequently, based on the results of the LLC, IPS, and CIPS tests, all variables included in the models exhibit stationarity at the level.

5.5. Diagnostic and Estimator Specification Tests Results

Table 7 presents the outcomes of diagnostic tests examining the assumptions of autocorrelation and heteroskedasticity in the models, along with the results of the F test assessing variation in the fixed parameter. Additionally, the table presents the findings of the Breusch and Pagan (1980) LM and Honda (1985) tests used to determine the presence of random effects in the models.

Table 7: Diagnostic and Estimator Specification Tests

Diagnostic Tests		Food	Textiles	Chemicals	Non-Metal	Basic Metal	Metal Products
	LM_p	0.004827	4.935386**	2.153216	26.614990***	26.840630***	18.50375***
	LM_p^*	2.066975	12.58577***	8.120013***	42.007990***	39.985850***	34.00302***
	LM_h	376.1940***	300.3600***	276.0846***	729.87850***	254.45240***	183.12850***
Tests	Models	Food	Textiles	Chemicals	Non-Metal	Basic Metal	Metal Products
F Test	Group FE	0.727595	0.304580	0.585279	0.876140	0.389110	0.422852
	Time FE	0.486480	1.834449**	0.814646	1.935610**	2.825754***	1.486480
	Two-way FE	0.626185	0.900178	0.673282	1.298940	1.551417*	0.774169
LM Test	Group RE	1.180263	5.404425**	1.976921	0.424357	3.443854*	4.673593**
	Time RE	2.361539	3.542212*	0.311144	2.189082	10.69602***	1.179162
	Two-way RE	3.541802	8.946637**	2.288065	2.613438	14.13987***	5.852755*
Honda Test	Group RE	-1.086399	-2.324742	-1.406030	-0.651427	-1.855762	-2.161849
	Time RE	-1.536730	1.882076**	-0.557803	1.479555*	3.270477***	1.085892
	Two-way RE	-1.854832	-0.313012	-1.388640	0.585575	1.000354	-0.760816
Hausman Test		13.488340***	2.496521	0.798800	0.790262	2.748918	4.589051
Null hypothesis	LM_p and LM_p^*	Ho: No serial correlation.					
	LM_h	Ho: No heteroskedasticity.					
	Group FE/RE	Ho: While there is a cross-section effect, there is no time effect.					
	Time FE/RE	Ho: While there is a time effect, there is no cross-section effect.					
	Two-way FE/RE	Ho: No cross-section or time effect.					

Note: Signs ***, and ** indicate 1%, and 5% significance levels, respectively.

LM_p^* test statistics reject the null hypothesis for Chemicals sector, both LM_p and LM_p^* test statistics reject the null hypothesis for Textiles, Non-Metal, Basic Metal and Metal Product sectors. Conversely, for Food sector, both LM_p and LM_p^* test statistics can not reject the null hypothesis. The findings from the LM_p and LM_p^* tests indicate the presence of autocorrelation problem in the models developed for Textiles, Chemicals, Non-Metal, Basic Metal, and Metal Product sectors, while there is no autocorrelation problem in the Food sector. LM_h test statistics, on the other hand, reject the null hypothesis for all sector models. The Period SUR (PCSE) robust estimator developed by Beck and Katz (1995) is used to estimate the econometric models, since the presence of autocorrelation and heteroskedasticity problems in panel regression models may cause inconsistencies and high deviations in the analysis results. This approach aims to mitigate inconsistencies and deviations in the analysis results stemming from the presence of autocorrelation and heteroskedasticity issues.

The F test outcomes in Table 7 indicate that the group fixed effects statistical values are statistically insignificant for all models, whereas the time fixed effects statistical values are statistically significant for the Textiles, Non-Metal, and Basic Metal sector models, yet statistically insignificant for other sector models. Specifically, the F test results suggest the presence of one-way time fixed effects in the models of Textiles, Non-Metal, and Basic Metal sectors, while there are no group or time fixed effects in the models of Food, Chemicals, and Metal Products sectors. Furthermore, the LM test reveals that the models for Textiles and Basic

Metal sectors encompass two-way random effects. The Honda test, on the other hand, indicates that the models for Textiles, Non-Metal, and Basic Metal sectors involve one-way time random effects, while the remaining models do not contain group or time random effects. According to Baltagi (2014), the selection of the appropriate model in panel regression analysis depends on the nature of the dataset. If the dataset focuses on a specific set of individuals, and the results are confined to the behavior of this group, the fixed effects model is deemed most suitable. Conversely, the random effects model is preferred when individuals in the dataset are randomly selected from a large population. Lastly, the pooled model is appropriate when it is assumed that there are no distinctions among individuals in the dataset. Given that this study focuses on firms within BIST manufacturing sub-sectors, in accordance with Baltagi (2014) approach, the fixed effects model is presumed to be appropriate, and accordingly the *F* test results are taken into consideration in the estimations.

5.6. Panel Regression Results

The estimation outcomes of the panel regression models formulated to examine the relationship between financing decisions and fixed asset investments, and to determine the differences in fixed asset financing among BIST Food, Textiles, Chemicals, Non-Metal, Basic Metal and Metal Products sectors are presented in Table 8.

Table 8: Panel Regression Results

Sub-sector	Food		Textiles		Chemicals	
Ind. Variables	Coefficient	t-Statistic	Coefficient	t-Statistic	Coefficient	t-Statistic
SHORT	-0.075470	-6.655413***	-0.070262	-6.746061***	-0.196812	-11.431280***
LONG	-0.002108	-2.009755**	0.002205	3.552918***	-0.002583	-1.220621
EQUITY	0.054920	5.643469***	-0.008070	-1.013086	-0.012842	-1.149056
AUTO	-0.027654	-3.455084***	-0.016711	-1.684127*	-0.012055	-1.408408
ROA	0.000252	0.631519	-0.005147	-8.440253***	0.000310	0.717827
SALES	-0.024980	-3.625369***	-0.004768	-0.827889	-0.043144	-2.459707**
FAI _{t-1}	-0.050186	-3.759948***	-0.098827	-5.652175***	-0.014445	-2.66931**
TANG	0.717550	59.377620***	0.239991	19.425470***	0.216842	18.374400***
C	0.030710	6.847787***	0.021095	5.070837***	0.025815	3.837323***
R ²	0.935253		0.770495		0.668609	
Adjusted R ²	0.933383		0.751290		0.659038	
F-Statistic	500.15100***		40.11861***		69.85883***	
Prob(F-Statistic)	0.000000		0.000000		0.000000	
D-W Stat.	1.997209		1.959660		1.925353	
Sub-sector	Non-Metal		Basic Metal		Metal Products	
Ind. Variables	Coefficient	t-Statistics	Coefficient.	t-Statistic	Coefficient.	t-Statistic
SHORT	-0.026221	-4.229140***	-0.133624	-35.489480***	-0.050127	-3.646320***
LONG	-0.004008	-1.425953	-0.014165	-25.354910***	-0.000928	-0.238060
EQUITY	-0.073647	-6.961396***	-0.001147	-0.328472	-0.061323	-7.574132***
AUTO	0.001348	0.349607	-0.003019	-1.561358	-0.006831	-0.935788
ROA	0.000653	1.073479	-0.001206	-11.496220***	-0.000666	-3.535592***
SALES	-0.011054	-4.448518***	-0.061033	-9.859743***	0.001304	0.135531
FAI _{t-1}	-0.019987	-2.489862**	-0.089446	-24.963610***	-0.093122	-5.943658***
TANG	0.627550	83.371110***	0.615595	216.240700***	0.636660	40.021570***
C	0.016983	6.036967***	0.037085	16.121600***	0.018188	3.195849***
R ²	0.973531		0.997203		0.828993	
Adjusted R ²	0.971189		0.996856		0.824822	
F-Statistic	415.6207***		2870.013***		198.7562***	
Prob(F-Statistic)	0.000000		0.000000		0.000000	
D-W Stat.	2.018033		1.996260		2.067230	

Note 1: Panel EGLS (Period SUR) method and Period SUR (PCSE) standard errors & covariances robust estimators were used in all models.

Note 2: Signs ***, **, and * indicate 1%, 5%, and 10% significance levels, respectively.

The panel regression results, in Table 8, show that all models are statistically significant at the 1% significance level (F-probability values < 0.01 for all models). Thus, the null hypothesis tested by equation (16) is rejected for all manufacturing sub-sectors and it is concluded that financing policies, financial performance and sales growth have statistically significant impacts on the changes in fixed asset investments in manufacturing sub-sectors. The Basic Metals sector model registers the highest F-statistic (2870.01), suggesting that this sector has the greatest explanatory power regarding the influence of financing policies, financial performance, and sales growth on fixed asset investment decisions. Conversely, the Textiles sector model exhibits the lowest F-statistic (40.11). The R^2 values are also consistent with the F-statistic values. The R^2 values indicate that the independent variables collectively explain the changes in fixed asset investments by 93% in the Food sector, 77% in the Textiles sector, 67% in the Chemicals sector, 97% in the Non-Metal sector, 99% in the Basic Metal sector and 83% in the Metal Products sector. Moreover, the Durbin-Watson (D-W) statistics, which are close to 2 in all models, suggest that the autocorrelation issue within the models has been effectively eliminated by the robust estimators. This indicates that serial correlation among the error terms is minimized, enhancing the reliability of the regression results.

The analysis results reveal significant findings regarding the impact of different financial factors on the changes in fixed asset investments, and differences in fixed asset financing across manufacturing sub-sectors. Firstly, changes in short-term borrowings have statistically significant negative impacts on fixed asset investments across all manufacturing sub-sectors at the 1% significance level. Specifically, a 1-unit increase in short-term borrowings leads to a 0.075 unit decrease in the Food sector, a 0.07 unit decrease in the Textiles sector, a 0.196 unit decrease in the Chemicals sector, a 0.026 unit decrease in the Non-Metal sector, a 0.133 unit decrease in the Basic Metal sector, and a 0.05 unit decrease in the Metal Products sector. Contrary to the short-term borrowings, the effects of changes in long-term borrowings on changes in fixed asset investments are not statistically significant in all manufacturing sub-sectors and vary across sub-sectors. Analysis results show that the effects of changes in long-term borrowings on fixed asset investments are statistically significant at 5% significance level in the Food sector, at 1% significance level in the Textiles and Basic Metal sectors, and statistically insignificant in the other sub-sectors. The effects of long-term borrowing decisions on fixed asset investments are negative in the Food and Basic Metal sectors but are positive in the Textiles sector. Specifically, a 1-unit increase in long-term borrowings results in a 0.002 unit decrease in the Food sector, a 0.04 unit increase in the Textiles sector, and a 0.014 unit decrease in the Basic Metal sector. The analysis also highlights the significance of financing decisions with shareholders' equity. Financing decisions with shareholders' equity significantly impact changes in fixed asset investments at the 1% significance level in the Food, Non-Metal, and Metal Products sectors. However, this effect is insignificant in other sectors. Findings show that the financing decisions with shareholders' equity are positively effective on fixed asset investments in Food sector, but negatively effective in Non-Metal and Metal Products sectors. Notably, a 1-unit increase in shareholders' equity rate leads to a 0.054 unit increase in the Food sector, a 0.073 unit decrease in the Non-Metal sector, and a 0.061 unit decrease in the Metal Products sector. Moreover, findings indicate that decision on auto financing negatively effects the fixed asset investments at 1% significance level in Food sector and at 10% significance level in Textiles sector. These effects are found to be insignificant in other sectors. Analysis results show that a 1-unit increase in auto financing leads to a 0.027 unit decrease in Food sector and a 0.016 unit decrease in Textiles sector.

The results regarding the impact of return on assets shows that financial performance has statistically significant negative impacts at the 1% significance level in the Textiles, Basic Metal, and Metal Products sectors. Conversely, these impacts are found to be insignificant in other sectors. Specifically, a 1-unit increase in return on assets leads to a 0.005 unit decrease in the Textiles sector, a 0.001 unit decrease in the Basic Metal sector, and a 0.0006 unit decrease in the Metal Products sector. Furthermore, the findings concerning the effects of changes in sales growth, representing sales performance crucial for firms' operating cycles, on fixed asset investments reveal statistically significant negative effects at the 1% significance level in the Food, Non-Metal, and Basic Metal sectors, and at the 5% significance level in the Chemicals sector. Specifically, a 1-unit increase in sales growth results in a 0.024 unit decrease in the Food sector, a 0.043 unit decrease in the Chemicals sector, a 0.011 unit decrease in the Non-Metal sector, and a 0.061 unit decrease in the Basic Metal sector.

As anticipated, the control variables significantly explain the variations in fixed asset investments across all sectors. The impact of the 1-period lagged value of the fixed asset investment rate on the changes in the current period fixed asset investment rate is consistently negative across all sectors. This effect is statistically significant at the 1% significance level in the Food, Textiles, Basic Metal, and Metal Products sectors, and at the 5% significance level in the Chemicals and Non-Metal sectors. Moreover, tangible fixed asset investments exhibit positive effects on fixed asset investments, which are statistically significant across all sectors at the 1% significance level.

5.7. Discussion

The study's findings highlight the significant influence of sectoral characteristics on the planning of long-term investment finance within manufacturing sub-sectors. Moreover, the principle of maturity matching emerges as a crucial factor in financing strategies across manufacturing sub-sectors. By aligning the maturity profiles of assets and liabilities, firms can mitigate risks and optimize their financial structures to better support long-term investment objectives within the manufacturing landscape. This emphasizes the importance of adopting a nuanced approach that considers both sector-specific dynamics and financial principles when crafting investment finance plans in manufacturing sectors.

Table 9: Summary of the Results

Variables	Food	Textiles	Chemicals	Non-Metal	Basic Metal	Metal Products
<i>SHORT</i>	Negative	Negative	Negative	Negative	Negative	Negative
<i>LONG</i>	Negative	Positive	Insignificant	Insignificant	Negative	Insignificant
<i>EQUITY</i>	Positive	Insignificant	Insignificant	Negative	Insignificant	Negative
<i>AUTO</i>	Negative	Negative	Insignificant	Insignificant	Insignificant	Insignificant
<i>ROA</i>	Insignificant	Negative	Insignificant	Insignificant	Negative	Negative
<i>SALES</i>	Negative	Insignificant	Negative	Negative	Negative	Insignificant

Table 9 provides a comparative summary of the findings across manufacturing sub-sectors. Asset financing through short and long-term borrowings and internal capital is determined to have negative effects on fixed asset investments in Food sector. Conversely, financing via shareholders' equity yields positive effects. The findings suggest that resources obtained through capital increment are crucial for financing long-term investments in food, beverage and tobacco companies, while resources obtained through borrowing or auto financing have a dampening effect. Although the growth in sales rates of Food sector companies is expected to lead to a decline in fixed asset investments, surprisingly, return on assets is not expected to

have a significant impact on long-term investments. Debt maturity emerges as a crucial factor influencing the impact of debt financing on fixed asset investments in the Textiles sector. The findings reveal that short-term borrowing diminishes fixed asset investments, while long-term borrowing enhances them, aligning with the principle of maturity matching in financing. Although auto financing decisions were found to decrease fixed asset investments, the impact of total equity financing on such investments was found to be insignificant. In contrast to companies in the Food, Chemicals, and Non-Metal sectors, return on assets exerts negative effects on long-term investment decisions in the textiles sector. Growth in sales rates, on the other hand, is not expected to significantly affect fixed asset investments in Textiles sector. Only short-term borrowings are expected to affect fixed asset investments in Chemicals sector significantly, due to the sector's intensive use of working capital. The findings suggest that working capital financing policies play an important role in fixed asset investments strategies in chemical, pharmaceutical, petroleum, tire and plastic manufacturing companies. Sales growth also exerts a negative impact on the fixed asset investment rate, due to the resources it allocates to the operating cycle.

The findings suggest that fixed asset investment decisions in Non-Metal sector are significantly affected by short-term debt and shareholders' equity, whereas auto financing and long-term debt financing do not emerge as significant parameters. For companies within the Non-Metal sector, it appears that working capital financing policies and capital increment decisions play pivotal roles in fixed asset investment determinations. The effects of return on assets and sales growth on fixed asset investments in the Non-Metal sector mirror those observed in the Food and Chemical sectors. The findings in the Basic Metal sector regarding debt financing are similar to those observed in the Food sector, while the results concerning equity financing resemble those found in the Chemical sector. Similarly to the Food sector, debt financing in Basic Metal sector has a dampening effect on fixed asset investments due to the financial risks it causes in the short-term and the increase in the cost of capital in the long-term. Equity financing, on the other hand, is not among the significant determinants of fixed asset investments, as in Chemical sector. Based on the findings, it is evident that the enhancing effect of both sales growth and profitability on working capital investments in the Basic Metal industry firms results in a negative impact on fixed asset investments. The findings indicate a striking resemblance between the Non-Metal and Metal Products sectors concerning fixed asset financing. In both sectors, short-term borrowings and shareholders' equity financing are observed to decrease the fixed asset investment rate, evidently supporting current assets with the aim of achieving high profitability in the short run.

The findings of the study suggest that firm managers and financial planners need to carefully account for sector-specific traits when making long-term investment decisions. By recognizing and integrating sectoral nuances into their financial strategies, managers can enhance the effectiveness and sustainability of their long-term investment planning initiatives within the manufacturing domain.

6. Conclusions and Policy Implications

This study aims to discern the differences in fixed asset financing across manufacturing sub-sectors using annual data for the period spanning from 2010 to 2022 for manufacturing firms in Turkey. The study encompasses manufacturing companies operating in BIST manufacturing sub-sectors of Food, Beverages and Tobacco; Textiles, Wearing Apparel and Leather; Chemicals, Petroleum Rubber and Plastic Products; Non-Metallic Mineral Products; Basic Metal; Fabricated Metal Products Machinery Electrical Equipment and Transportation Vehicles, and regularly traded on BIST for the period 2010-2022. The datasets, which are built separately for each manufacturing sub-sector and contain a time dimension of 13 years, are analyzed by following a five-stage panel data methodology. Pre-estimation evaluations, including tests for multicollinearity, cross-sectional dependence, slope homogeneity, stationarity, autocorrelation, and heteroskedasticity, are conducted using various econometric tests before estimating the panel regression models. The presence of time and/or group fixed effects are investigated using the *F* test to determine the most appropriate estimator. The robust estimators proposed by Beck and Katz (1995) are used to overcome the autocorrelation and heteroskedasticity identified in the models.

The panel regression models constructed for all manufacturing sub-sectors analyzed in the study are found to be statistically significant. Consequently, it has been determined that financing policies, financial performance and sales growth have significant effects on fixed asset investments in manufacturing sub-sectors. This finding reveals the decisive effect of financing strategies on long-term investments. The results of the regression analysis indicate that the impact of short-term financing decisions on fixed asset investments is uniform across all manufacturing sub-sectors. Specifically, short-term borrowings are found to diminish fixed asset investments across all sub-sectors, with the most pronounced effect observed within the Chemicals sector companies. These findings align with previous studies by Easton et al. (1993), Hamidi (2015), Abdioğlu and Aytekin (2016), Abedin et al. (2017), Nguyen and Nguyen (2019), Akron et al. (2020), Açıkğöz and Alp (2022), and Kalusová and Badura (2022) which also reported a decreasing effect of financial leverage on long-term investments. However, this finding contradicts with the findings obtained by Nunes et al. (2017) and Köroğlu et al. (2023) Conversely, the impacts of long-term financing options and financial performance on fixed asset investments vary significantly across manufacturing sub-sectors. Specifically, long-term borrowing decisions are observed to reduce fixed asset investments in the Food and Basic Metals sectors. In the Textiles sector, on the other hand, long-term borrowing decisions are found to lead to an increase in fixed asset investments, aligning with findings obtained by Milojević et al. (2021) and Çam and Özer (2022). Similarly, financing with shareholders' equity is found to increase fixed asset investments in Food sector, aligning with the findings of Can et al. (2021). However, in the Non-Metal and Metal Products sectors, financing with shareholders' equity is observed to decrease fixed asset investments. Another notable finding is that the auto financing option significantly decreases fixed asset investments in the Food and Textiles sectors, which contradicts the findings of Can et al. (2021) and Hamidi (2015). The findings reveal that high profitability leads to a decrease in fixed asset investments in the Textiles, Basic Metal, and Metal Products sectors. This result contradicts the findings of Welch and Wessels (2000), Jiang et al. (2006), Olatunji and Adegbite (2014), Jiang and Dalbor (2017), and Akron et al. (2020), but aligns with the results of Can et al. (2021) and Açıkğöz and Alp (2022), which focused on Turkish companies. Another significant determinant of fixed asset investments is

the rate of growth in sales. Contrary to the findings of Dalbor and Jiang (2013), growth in sales is found to significantly decrease fixed asset investments in all manufacturing sub-sectors.

The findings suggest that short-term borrowing stands out as a significant financing option in manufacturing sub-sectors characterized by high working capital and long operating cycles. Short-term borrowing is observed to decrease fixed asset investments across all manufacturing sub-sectors. Conversely, financing with shareholders' equity is found to increase fixed asset investments in the Food sector, aligning with the principle of maturity matching in financing. Similarly, long-term borrowing decisions in the Textiles sector exhibit a similar increasing effect on fixed asset investments. However, the impact of long-term financing options on fixed asset investments is not significant across all sub-sectors. The effects of financing with shareholders' equity in the Textiles sector, long-term borrowing, and auto financing in Non-Metal and Metal Products sectors, as well as all equity financing options in the Basic Metal sector, and all long-term financing options in the Chemicals sector are found to be insignificant on fixed asset investments. The insignificance of long-term financing options, typically considered the primary source of financing for fixed asset investments, may be attributed to high working capital ratios and long operating cycles in manufacturing sectors. This finding is consistent with the findings of Çelik and Boyacıoğlu (2013). Moreover, the fact that a significant majority of the companies in the analyzed sectors are companies that prefer short-term debt financing policy at a high rate supports this assessment. Similar to the findings on financing options, in manufacturing sub-sectors, higher turnover rates and operating cycles together with profitability and sales growth increase the working capital investments and decrease the fixed asset investment.

The empirical findings derived from the analyses are believed to be instructive for firms' long-term investment planings and financing strategies. Additionally, they contribute significantly to the academic literature by unveiling the effects of various financing options on fixed asset investments separately and by determining the sectoral distinctions in fixed asset financing. The obtained results hold potential benefits for a wide range of stakeholders including company managers, investors, policy makers and researchers. The effects of short- and long-term borrowings and equity financing on long term investments provide important information to firm managers in the process of developing long term investment and financing policies. By anticipating the long-term implications of financing options, firm managers can proactively mitigate potential losses and capitalize on opportunities by adjusting their long-term investment strategies. This proactive approach enables managers to navigate market dynamics more effectively and enhance the overall resilience and sustainability of their organizations.

Investors, on the other hand, can glean valuable insights into firms' long-term investment policies and guide their investment decisions by scrutinizing the financing structures of companies. Understanding how firms allocate their resources and finance their long-term investments can help investors assess the stability, growth potential, and risk profile of these companies. By analyzing the financing strategies adopted by firms, investors can make more informed investment choices aligned with their financial objectives and risk tolerance levels. This knowledge empowers investors to make sound investment decisions that align with their long-term investment goals and maximize potential returns while managing risk effectively.

The significant differences determined across manufacturing sub-sectors regarding the impacts of financing policies on long-term investments could offer valuable insights to financial policymakers, especially within the banking sector. Understanding these differences enables

policyholders to tailor financial products and services to meet the specific needs and preferences of various manufacturing sub-sectors. By recognizing the unique financing requirements and risk profiles of different sectors, financial institutions can develop customized lending solutions, investment products, and financial services that better address the distinct needs of manufacturers. This targeted approach enhances the efficiency and effectiveness of financial intermediation, fosters greater access to capital for businesses, and promotes economic growth and development across diverse manufacturing industries. Ultimately, aligning financial products with the specific characteristics and dynamics of manufacturing sectors contributes to the overall resilience and competitiveness of the economy.

It is crucial to approach the findings of this study with consideration for its limitations regarding cross-sectional and time dimensions. As the study focuses solely on publicly traded manufacturing firms, generalizing the findings to firms in other sectors may lead to inaccuracies. Additionally, the exclusion of factors beyond financing options, financial performance, and sales growth, which could also impact fixed asset investment policies, represents another important limitation. Future research should aim to address these limitations by expanding the scope of analysis to include a more diverse range of firms across various sectors. This paper provides important sources for researchers investigating financing policies within manufacturing sector, both in terms of its methodology and findings. By elucidating the relationships between financing decisions and long-term investment strategies, this study lays the groundwork for further research in the field. Researchers can uncover deeper insights into the complex dynamics shaping financing decisions and investment behaviors within manufacturing sectors by expanding the scope of inquiry. In future studies, exploring the effects of additional factors such as working capital policies, market performance, institutionalization, and macroeconomic variables will help gain a more comprehensive understanding of the characteristics of long-term investments.

References

- Abedin, M. T., Sen, K. K., & Akter, M. (2017), "Determinants of Net Capital Expenditure Cash Outflows: Evidence from The Pharmaceutical Sector of Bangladesh, Asian", *Journal of Accounting Perspectives*, Vol. 10, No. 1: 73-98.
- Abdioğlu, N., & Aytekin, S. (2016), "Finansal Esneklik ve Sermaye Yatırımları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Vol. 8, No. 1: 11-19.
- Açıkğöz E., Uygurtürk, H. & Korkmaz, T. (2015), "Analysis of Factors Affecting Growth of Pension Mutual Funds in Turkey", *International Journal of Economics and Financial Issues*, Vol. 5, No. 2: 427-433.
- Açıkğöz, T., & Alp, Ö. S. (2022), "Firm-Specific and Macroeconomic Determinants of Fixed Asset Investment Decisions in Türkiye", *Journal of Accounting & Finance*, Vol. 96: 117-134.
- Akgüç, Ö. (2010), *Finansal Yönetim*, 8th Edition, Istanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Akron, S., Demir, E., Díez-Esteban, J. M., & García-Gómez, C. D. (2020), "Economic Policy Uncertainty and Corporate Investment: Evidence from the US Hospitality Industry", *Tourism Management*, Vol. 77: 104019.
- Alkaraan, F., & Northcott, D. (2007), "Strategic Investment Decision Making: The Influence of Predecision Control Mechanisms", *Qualitative Research in Accounting & Management*, Vol. 4, No. 2: 133-150.
- Asteriou, D., & Hall, S. G. (2007), *Applied Econometrics: A Modern Approach Using EViews and Microfit*, Revised Edition, New York: Palgrave Macmillan.
- Azmi, A. F., & Alı, S. (2019), "Fixed Assets Revaluation and Future Firm Performance: Empirical Evidence from Indonesia", *The Indonesian Journal of Accounting Research*, Vol. 22, No. 3: 419-148.
- Baltagi, B. H. (2014), *Econometric Analysis of Panel Data*, 5th Edition, Chichester: Jhon Wiley & Sons Ltd.
- Baltagi, B., & Li, Q. (1991), "A Joint Test for Serial Correlation and Random Individual Effects", *Statistics and Probability Letters*, Vol. 11: 277-280.
- Beck, N., & Katz, J. N. (1995), "What to do (and not to do) with Time-Series Cross-Section Data", *American Political Science Review*, Vol. 89, No. 3: 634-647.
- Born, B., & Breitung, J. (2016), "Testing for Serial Correlation in Fixed-Effects Panel Data Models", *Econometric Reviews*, Vol. 35, No. 7: 1290-1316.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1979), "A Simple Test for Heteroskedasticity and Random Coefficient Variation", *Econometrica*, Vol. 47, No. 5: 1287-1294.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980), "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics", *Review of Economic Studies*, Vol. 47, No. 1: 239-253.
- Can, G., Günay, S., & Ocak, M. (2021), "How Does Size Affect Capital Expenditures? Evidence from Borsa Istanbul", *SN Business & Economics*, Vol. 1, No. 1: 1-28.
- Chistik, O., Ovchinnikov, O., Volgin, A., Tumanov, A., & Danilova, L. (2023), "Investments in Fixed Assets in Russia: Analysis and Forecast", *E3S Web of Conferences*, Vol. 389: 1-8.
- Çam, İ., & Özer, G. (2022), "An Analysis of the Effects of Firm-Specific Factors on Businesses' Investment Financing Decisions", *The Journal of Social Economic Research*, Vol. 22, No. 2: 102-117.
- Çelik, İ., & Boyacıoğlu, N. (2013), "The Impact of Fixed Assets Expenditures on Working Capital Management: An Application on Manufacturing Enterprises in Istanbul Stock Exchange", *Journal of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences*, Vol. 17, No. 1: 81-99.
- Çil, N. (2018), *Finansal Ekonometri*: Istanbul: Der Yayınevi.
- Dalbor, M., & Jiang, L. (2013), "Determinants of Capital Expenditures in the US Restaurant Industry" *The Journal of Hospitality Financial Management*, Vol. 21, No. 2: 77-86.

De Hoyos, E. R., & Sarafidis, V. (2006), "The Testing for Cross-Sectional Dependence in Panel Data Model", *The Stata Journal*, Vol. 6, No. 4: 482-496.

Demir, Y., & Görür, Ç. (2020), "Investigation of the Relationship between Various Energy Consumption and Economic Growth Belonging to OECD Countries by Panel Cointegration Analysis", *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, Vol. 32: 15-33.

Easton, P. D., Eddey, P. H., & Harris, T. S. (1993), "An Investigation of Revaluations of Tangible Long-Lived Assets", *Journal of Accounting Research*, Vol. 31: 1-38.

Frezatti, F., de Souza Bido, D., Da Cruz, A. P. C., Barroso, M. F. G., & de Camargo Machado, M. J. (2013), "Investment Decisions on Long-Term Assets: Integrating Strategic and Financial Perspectives", *European Accounting Review*, Vol. 22, No. 2: 297-336.

Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*, 4th Edition, New York: McGraw-Hill.

Güriş, S., Çağlayan, E., & Güriş, B. (2013), *EViews ile Temel Ekonometri*. İstanbul: Der Yayınevi.

Harc, M. (2015), "The Relationship between Tangible Assets and Capital Structure of Small and Medium-Sized Companies in Croatia", *Ekonomski Vjesnik/Econviews: Review of Contemporary Business, Entrepreneurship and Economic Issues*, Vol. 28, No. 1: 213-224.

Hamidi, M. (2015), "Determinants of Capital Expenditures Decision in Malaysian Companies", In the *Australian Conference on Business and Social Science*. Sydney, Australia.

Hisham, A. A. M., Karim, Z. A., & Khalid, N. (2019), "Determinants of Capital Expenditure Spending in Malaysian Palm Oil Industries: A Dynamic Panel Data Analysis", *Economic Journal of Emerging Markets*, Vol. 11, No. 2: 223-233.

Honda, Y. (1985), "Testing the Error Components Model with Non-Normal Disturbances", *Review of Economic Studies*, Vol. 52: 681-690.

Im, K., Pesaran, H., & Shin, Y. (2003), "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels", *Journal of Econometrics*, Vol. 115, No. 1: 53-74.

Jiang, C. H., Chen, H. L., & Huang, Y. S. (2006), "Capital Expenditures and Corporate Earnings: Evidence from the Taiwan Stock Exchange", *Managerial Finance*, Vol. 32: 853-861.

Jiang, L., & Dalbor, M. (2017), "Factors Impacting Capital Expenditures in the Quick Service Restaurant Industry", *The Journal of Hospitality Financial Management*, Vol. 25, No. 2: 90-100.

Kaya, M. (2021), *Finansal Zaman Serilerinin Temel Özellikleri*. In İ. Çelik, & S. Bozkuş Kahyaoğlu (Eds.) *Finansal Zaman Serisi Analizleri: Temel Yaklaşımlar*. (pp. 5-40). Ankara: Gazi Kitabevi.

Kalusová, L., & Badura, P. (2022), "Factors Affecting the Capital Allocation into Fixed Assets of Slovak Enterprises?", *Montenegrin Journal of Economics*, Vol. 18, No. 1: 169-182.

Köroğlu, A., Zaif, F., & Karapınar, A. (2023), "Motives for Property, Plant, and Equipment Revaluation: An Empirical Analysis of Listed Manufacturing Firms", *The World of Accounting Science*, Vol. 25, No. 2: 274-295.

Levin, A., Lin, C. F. & Chu, C. S. J. (2002), "Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties", *Journal of Econometrics*, Vol. 108: 1-24.

Milojević, S., Milašinović, M., Mitrović, A., & Knežević, S. (2021), "Solvency and Financing of Fixed Assets: The Case of Agricultural Enterprises in Serbia", *International Academic Journal*, Vol. 2, No. 2: 26-34.

Modigliani, F., & Miller, M. H. (1958), "The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment", *The American Economic Review*, Vol. 48, No. 3: 261-297.

Nguyen, H., & Nguyen, T. (2020), "Determinants of Firm's Capital Expenditure: Empirical Evidence from Vietnam", *Management Science Letters*, Vol. 10, No. 5: 943-952.

Nunes, P. M., Serrasqueiro, Z., & Matos, A. F. (2017), "Determinants of Investment in Fixed Assets and in Intangible Assets for High-Tech Firms", *Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 1: 173-179.

Öndeş, T., & Barakalı, O. C. (Mayıs, 2023), "Makroekonomik Göstergelerin İşletmelerin Duran Varlık Yatırımına Etkisi: BIST sanayi işletmeleri üzerine bir araştırma", Uluslararası Ekonomi Finans ve İşletme Kongresi (EFI2023), Sivas, Türkiye.

O'Brien, R. M. (2007), "A Caution Regarding Rules of Thumb for Variance Inflation Factors", *Quality and Quantity*, Vol. 41, No. 5: 673-690.

Olatunji, T. E., & Adegbite, T. A. (2014), "Investment in Fixed Assets and Firm Profitability: Empirical Evidence from the Nigerian Banking Sector", *Asian Journal of Social Sciences and Management Studies*, Vol. 1, No. 3: 78-82.

Papadakis, V. M. (1995), "The Contribution of Formal Planning Systems to Strategic Investment Decisions", *British Journal of Management*, Vol. 6, No. 1: 15-28.

Pesaran, M. H. (2004), "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. Cambridge Working Papers in Economics.

Pesaran, M. H. (2007), "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence", *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 22: 265-312.

Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008), "Testing Slope Homogeneity in Large Panels", *Journal of Econometrics*, Vol. 142: 50-93.

Santoso, H., Lako, A., & Rustam, M. (2020), "Relationship of Asset Structure, Capital Structure, Asset Productivity, Operating Activities and Their Impact on the Value of Manufacturing Companies Listed on the Indonesia Stock Exchange", *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, Vol. 7, No. 8: 358-370.

Seng, D., & Su, J. (2010), "Managerial Incentives Behind Fixed Asset Revaluations: Evidence from New Zealand Firms. Working Paper, Department of Accountancy and Business Law, University of Otago.

Smith, C. W. (1993), "A Perspective on Accounting-Based Debt Covenant Violations", *The Accounting Review*, Vol. 88, No. 2: 289-303.

Soylu, N., Uygurtürk, H., & Korkmaz, T. (2018), "The Effect of Fixed Assets Purchase Announcements on Stock Returns: A Research on Textile, Wearing Apparel and Leather Industry", *The Journal of Accounting and Finance*, Vol. 79: 67-80.

Swamy, P.A., (1970), "Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model", *Econometrica*, Vol. 38, No. 2: 311-323.

Tatoğlu, F. Y. (2013), *Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı*, 2nd Edition, Istanbul: Beta Basım.

Temiz, H., & İpci, M. Ö. (2018), "Investigation of the Relationship between Earnings Management and Firms Investment: BIST Manufacturing Sector Case", *Ege Academic Review*, Vol. 18, No. 3: 409-421.

Welch, I., & Wessels, D. (2000), "The Cross-Sectional Determinants of Corporate Capital Expenditures: A Multinational Comparison", *Schmalenbach Business Review*, Vol. 52, No. 2: 103-136.

Whittred, G., & Chan, Y. K. (1992), "Asset Revaluation and The Mitigation of Underinvestment", *Abacus*, Vol. 28, No. 1: 58-73.

Appendix: Abbreviations/Nomenclature

Food	Food, beverages and tobacco sub-sector
Textiles	Textiles, wearing apparel and leather sub-sector
Chemicals	Chemicals, petroleum rubber and plastic products sub-sector
Non-Metal	Non-metallic mineral products sub-sector
Basic Metal	Basic metal sub-sector
Metal Products	Fabricated metal products machinery electrical sub-sector
BIST	Borsa Istanbul
UK	United Kingdom
US	United States
GDP	Gross domestic product
KAP	Kamuyu Aydınlatma Platformu- Public Disclosure Platform
FAI	Fixed asset investments ratio
SHORT	Short-term financing ratio
LONG	Long-term financing ratio
EQUITY	Shareholder's equity ratio
AUTO	Autofinancing ratio
ROA	Profitability-Return on assets ratio
SALES	Growth in sales
FAIt-1	1-period lagged value of FAI
TANG	Tangible fixed assets ratio
FINNET	Financial Information News Network data base
VIF	Variance inflation factor
CD	Pesaran (2004) cross-sectional dependence test
PCSE	Period corrected standard errors
SSCP	Sums-of-squared cross-products
LLC	Levin, Lin, and Chu (2002) panel unit root test
IPS	Im, Pesaran and Shin (2003) panel unit root test
CIPS	Cross-sectionally augmented IPS tes by Pesaran (2007)
CADF	Cross-sectionally Augmented Dickey-Fuller test by Pesaran (2007)
J-B	Jarque-Bera normality test
D-W Stat.	Durbin-Watson statistic

The Effect of Kahramanmaraş Earthquakes on Financial Performance: An Application in Companies Located in the Earthquake Area

Veysi Asker¹

Kahramanmaraş Depremlerinin Finansal Performansa Etkisi: Deprem Bölgesinde Bulunan İşletmelerde Bir Uygulama	The Effect of Kahramanmaraş Earthquakes on Financial Performance: An Application in Companies Located in the Earthquake Area
Öz <p>Bu çalışmanın amacı, 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş'ta meydana gelen depremlerin deprem bölgesinde yer alan ve hisseleri BIST'te işlem gören işletmelerin finansal performansı üzerindeki etkisinin Lopcow temelli Cobra yöntemiyle incelenmesidir. Çalışma kapsamında ilk olarak söz konusu işletmelere ait finansal veriler Lopcow yöntemi ile ağırlıklandırılmıştır. Daha sonra Cobra yöntemi kullanılarak ilgili işletmelerin finansal performans sıralaması gerçekleştirilmiştir. Cobra yönteminin sıralama sonuçlarına göre, ARSAN işletmesinin 2022Q1 döneminde, SANKO işletmesinin 2022Q2-2022Q4 döneminde ve ISDMR işletmesinin 2023Q1-2023Q3 döneminde göreceli olarak en iyi finansal performansa sahip olduğu görülmüştür.</p>	Abstract <p>The aim of this study is to examine the impact of the earthquakes that occurred on February 6, 2023, in Kahramanmaraş on the financial performance of companies located in the earthquake area and whose stocks are traded on the BIST using Lopcow-based Cobra method. Within the scope of the study Firstly, the financial data of these companies were weighted using the Lopcow method. Subsequently, the Cobra method was employed to rank the financial performance of the relevant companies. According to the ranking results of the Cobra method, it was observed that ARSAN had the best relative financial performance in the 2022Q1 period, SANKO in the periods 2022Q2-2022Q4, and ISDMR in the periods 2023Q1-2023Q3.</p>
Anahtar Kelimeler: Kahramanmaraş Depremleri, Finansal Performans, Lopcow Yöntemi, Cobra Yöntemi	Keywords: Kahramanmaraş Earthquakes, Financial Performance, Lopcow Method, Cobra Method
JEL Kodları: D81, E44, G41	JEL Codes: D81, E44, G41

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %100'dür.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, veysi-asker@outlook.com

1. Introduction

On February 6, 2023, earthquakes with magnitudes of 7.6 Mw (Pazarcık) and 7.4 Mw (Elbistan) occurred in Kahramanmaraş, Turkey. These earthquakes are considered the largest in recent years in Turkey. They affected 11 provinces in the southeast of Turkey (Kahramanmaraş, Hatay, Kilis, Adana, Adıyaman, Osmaniye, Gaziantep, Sanlıurfa, Diyarbakır, Elazığ) and the northern part of Syria (AFAD, 2023). It is estimated that these earthquakes affected 9.1 million people in Turkey and 8.8 million people in Syria (Reliefweb Situation Report, 2023). According to the Disaster and Emergency Management Authority (AFAD), 115,353 people were injured, and 50,783 people lost their lives in these earthquakes. Besides the loss of lives, these earthquakes also resulted in significant economic losses. According to the Ministry of Treasury and Finance, the financial damage in the earthquake-affected region is around 1.6 trillion TL. In addition to this, the total loss amounted to 351.4 billion TL due to expenses related to debris removal, emergency support, income loss payments, insurance payments, and all other support expenses, as well as the decrease in the national income. The cost of these earthquakes to Turkey is approximately 2 trillion TL (103.6 billion dollars). This amount is six times the financial loss experienced in the 1999 Marmara earthquake. Furthermore, it corresponds to approximately 9% of the expected national income in the year 2023 (hmb.gov.tr, 2023).

The economic impact of earthquakes can vary in the short, medium, and long term. Short-term negative effects on the economy arise from the immediate human and material losses, as well as disruptions in transportation and communication. Additionally, the decline in production and sales activities in the earthquake-affected region, coupled with financial difficulties for companies in that area, represents the medium and long-term adverse effects of earthquakes on the economy. Initially, earthquakes negatively impact the financial performance of companies in the region, and in subsequent periods, they continue to have adverse effects on the national economy (Atabay and Kamilçelebi Öztürk, 2023, p. 1194)

The aim of this study is to examine the impact of the earthquakes in Kahramanmaraş on the financial performance of companies operating in the region and listed on the Borsa İstanbul (BIST) using Multi Criteria Decision Making (MCDM) methods. Additionally, the study involves comparing the financial performance of these companies before and after the earthquakes. In this context, the financial performance of 8 companies for the period of 2022Q1-2023Q3 has been analyzed using the Lopcow-based Cobra method. In the subsequent sections of the study, Section 2 discusses relevant literature on the topic. Section 3 provides information about the data and methods used in the research. Section 4 examines the findings obtained from the analysis. The final section evaluates the results of the analysis and presents recommendations.

2. Literature

The Cobra method, a relatively new approach in the literature, was first developed by Krstic et al. (2022). In their study, conducted with the aim of evaluating the applicability of Industry 4.0 technology in the reverse logistics sector and determining the validity of the method, Krstic et al. (2022) weighted the criteria of Industry 4.0 technology using the Best-Worst Method (BWM) and then ranked the alternatives of this technology using the Cobra method. The research found that Internet of Things, cloud computing, and mobile market applications were the most applicable Industry 4.0 technologies in the reverse logistics sector. Additionally, the ranking results obtained were found to be similar to the ranking results obtained with other multi-criteria decision-making methods. Popovic et al. (2022), in their study aimed at

determining the most applicable strategies in the e-commerce sector, first weighted the criteria for e-commerce strategies using the MEREK method. Subsequently, they ranked the decision alternatives related to these strategies using the Cobra method. According to the research results, the adoption of social e-commerce was identified as the most successful strategy. In another study, Krstic et al. (2023), aimed to determine the most manageable risk groups in the operational process of the circular supply chain in the agricultural sector. They initially weighted the manageable risk criteria of the circular supply chain in the agricultural sector using the BWM method, and then ranked these manageable risk groups internally using the Cobra method. According to the research findings, risks related to product characteristics, logistics risks, and management risks were identified as the most manageable risks.

Numerous studies in the literature have explored the impact of earthquakes on the financial structure of companies. For example: Yıldırım and Alola (2020), investigated the shock effect of earthquakes on stock returns of companies in Turkey between 2000Q2-2017Q4 using econometric methods. The analysis concluded that earthquakes did not have statistically significant short-term effects on the stock returns of these companies. Joseph (2022) examined the impact of the 2010 earthquake in Haiti on economic growth and recovery using econometric models. The analysis found that the earthquake caused significant short-term declines in the Haitian economy. Hamurcu (2022), studied the effect of the 2020 earthquake in Izmir on the stock prices of insurance companies, finding that the earthquake had a negative impact on the stock prices of these companies for up to 60 days. Kırkağaç and Karpuz (2023), investigated the impact of the earthquakes in Kahramanmaraş on companies in the banking and insurance sectors using the event study method and T-Test. The research revealed significant decreases in stock returns for the affected banks and insurance companies. Şen (2023), examined the financial measures implemented after the Kahramanmaraş earthquakes to understand their impact on the Turkish economy. The study estimated that the costs of the earthquakes would be around 70 billion dollars. Gökteş (2023), studied the impact of the Kahramanmaraş earthquakes on regional tourism, listing damaged historical and cultural sites and suggesting measures for their recovery. The research found that many cultural and historical sites, as well as travel agencies and accommodation companies, were affected by the earthquakes. Tetik and Albulut (2023), evaluated the financial and economic effects of the 2023 earthquakes in Kahramanmaraş on export-oriented companies. The study highlighted financial difficulties faced by export companies in the earthquake-affected region. Atabay and Kamilçelebi (2023), compared the financial performance of companies listed on BIST before and after the Marmara (1999) and Van (2011) earthquakes, noting variations in the financial performance of manufacturing and wholesale/retail trade sector companies. Tetik and Öner (2023), examined the economic losses resulting from the earthquakes in Kahramanmaraş on Small and Medium-sized Enterprises (SMEs), suggesting that government support packages should be increased to help these companies survive financially. Say and Doğan (2023), analyzed the impact of the Kahramanmaraş earthquakes on stock prices of companies in BIST 30 using the event study method, finding abnormal returns within the first two days after the earthquakes. Gürsoy et al. (2023), used Fourier Volatility Spillover Test to explore the impact of the Kahramanmaraş earthquakes on the financial performance of sectors such as food and beverage, banking, technology, and textiles. The analysis revealed different effects on these sectors. Kanat and Tetik (2023), examined the impact of the Kahramanmaraş earthquakes on Borsa İstanbul (BIST) using the event study method. The analysis concluded that the rises and losses in BIST between 06.02.2023 and 17.02.2023 did not result in abnormal gains or losses.

These studies collectively provide a comprehensive overview of the diverse ways earthquakes can affect companies, financial markets, and various sectors, shedding light on both short-term and long-term implications. However, any study has been found in the literature comparing the financial performance of companies located in the earthquake area before and after the Kahramanmaraş earthquakes. In this regard, it is thought that this study will fill this gap in the literature.

3. Data and Methodology

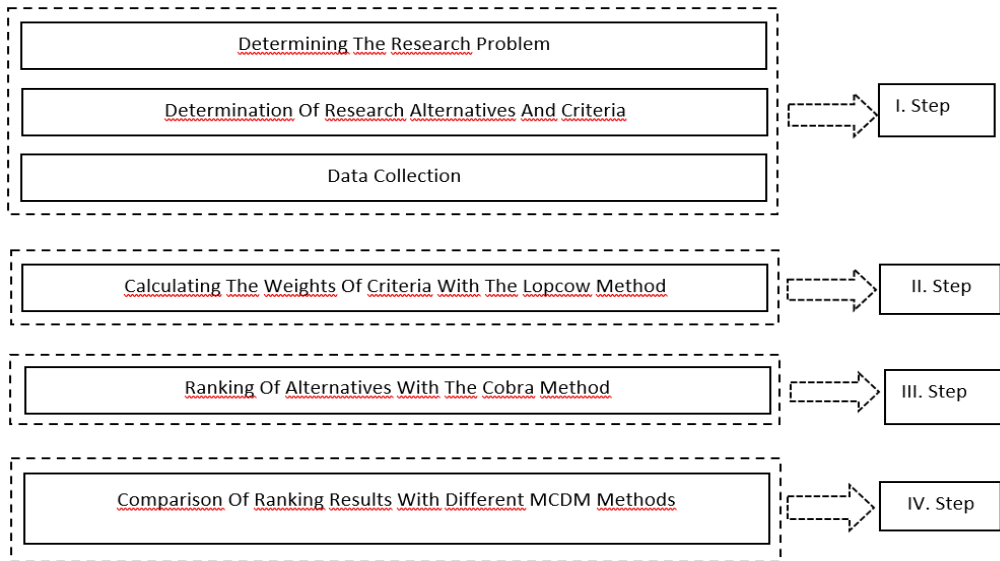
In this study, the financial performance of 8 companies (ARSAN, BLCYT, BOSSA, HATEK, ISDMR, RUBNS, SANKO, SASA) located in the earthquake-affected region and whose stocks are traded on Borsa İstanbul (BIST) has been examined using the Lopcow-based Cobra method, focusing on 10 criteria, before (2022Q1-2022Q4) and after (2023Q1-2023Q3) the Kahramanmaraş-centered earthquakes. The majority of the companies included in the study operate in the textile sector (ARSAN, BLCYT, BOSSA, HATEK, RUBNS), some in the chemical-pharmaceutical-petroleum-rubber-plastic products sector (SASA), some in the wholesale trade sector (SANKO), and others in the primary metal industry sector (ISDMR). Quarterly data has been utilized to present changes in financial performance in more detail. Financial data for the respective companies have been obtained from their annual reports. The financial performance criteria included in the study are presented in Table 1.

Table 1: Performance Criteria, Codes, and Reference Information Used in the Study

Performance Criteria	Code	Type	References
Liquid Assets / Short-term Liabilities	C1	Max	(Satır, Kısakürek, & Yaşar, 2020); (Oral & Şenen, 2023); (Gök Kısa & Perçin, 2020); (Karadeniz & İskenderoğlu, 2022); (Kehribar, Karademir, & Evcı, 2021); (Kurt & Kablan, 2022); (Pala, 2021); (Yıldırım & Kılıç, 2021); (Köse & Akıllı, 2021); (Özdemir & Parmaksız, 2022)
Liquid Assets - Stocks / Short-term Liabilities	C2	Max	(Açıkgöz, 2021); (Karadeniz & İskenderoğlu, 2022); (Oral & Şenen, 2023); (Şahin & Sarı, 2019); (Yıldırım & Kılıç, 2021); (Köse & Akıllı, 2021)
Total Debt / Total Assets	C3	Min	(Oral & Şenen, 2023); (Akbulut & Hepşen, 2021); (Ertaş & Yetim, 2022); (Gök Kısa & Perçin, 2020); (Karadeniz & İskenderoğlu, 2022); (Söylemez, 2020); (Yıldırım & Kılıç, 2021); (Köse & Akıllı, 2021)
Total Debt / Equity	C4	Min	(Akbulut & Hepşen, 2021); (Ersoy, 2020), (Gök Kısa & Perçin, 2020); (Yıldırım & Kılıç, 2021)
Net Sales / Receivables	C5	Max	(Ersoy, 2020); (Gök Kısa & Perçin, 2020); (Karadeniz & İskenderoğlu, 2022); (Karamahmutoğlu, 2022); (Kehribar, Karademir, & Evcı, 2021); (Yıldırım & Kılıç, 2021)
Cost of Goods Sold / Average Inventory	C6	Max	(Ertaş & Yetim, 2022); (Gök Kısa & Perçin, 2020); (Karadeniz & İskenderoğlu, 2022), (Karamahmutoğlu, 2022); (Kehribar, Karademir, & Evcı, 2021); (Yıldırım & Kılıç, 2021)
Net Sales / Total Assets	C7	Max	(Ersoy, 2020); (Ertaş & Yetim, 2022), (Karadeniz & İskenderoğlu, 2022); (Karamahmutoğlu, 2022); (Kehribar, Karademir, & Evcı, 2021); (Kurt & Kablan, 2022); (Pala, 2021); (Şahin & Sarı, 2019); (Yıldırım & Kılıç, 2021); (Özdemir & Parmaksız, 2022)
Net Profit / Net Sales	C8	Max	(Karadeniz & İskenderoğlu, 2022); (Kurt & Kablan, 2022); (Oral & Şenen, 2023); (Pala, 2021); (Söylemez, 2020); (Şahin & Sarı, 2019); (Yıldırım & Kılıç, 2021)
EBIT / Net Sales	C9	Max	(Karamahmutoğlu, 2022); (Kurt & Kablan, 2022); (Söylemez, 2020)
Net Profit / Equity	C10	Max	(Oral & Şenen, 2023); (Açıkgöz, 2021); (Alnıpak & Kale, 2021); (Baydaş & Eren, 2021); (Karadeniz & İskenderoğlu, 2022); (Kurt & Kablan, 2022); (Söylemez, 2020); (Şahin & Sarı, 2019), (Yıldırım & Kılıç, 2021); (Özdemir & Parmaksız, 2022)

Figure 1 presents the application steps of the Lopcow-based Cobra methods used in the scope of the study in a flowchart. In the first step, financial criteria related to the research problem were determined, and data related to these criteria were collected. In the second step, the weights of the criteria were calculated using the Lopcow method. In the third step, the financial performances of companies operating in the earthquake-affected region were calculated separately for each year using the Cobra method. In the final step, the ranking results obtained were compared with other MCDM (Codal, Edas, Mairca, Marcos) methods to check the validity and reliability of the proposed model.

Figure 1: Flow Chart of the Application Model

3.1. Lopcow Method

The Lopcow (Logarithmic Percentage Change-driven Objective Weighting) method, developed by Ecer and Pamucar (2022), is a relatively new objective criteria weighting method. The Lopcow method provides suitable solutions for both cost and benefit-oriented criteria without any restrictions on the criteria. The most significant difference of the Lopcow method from other objective weighting methods is that it considers the percentage of standard deviations of the mean square values of the series. This eliminates the gap (difference) caused by the size of the series. Another feature of the Lopcow method is that it is not affected by negative values in the data (Ecer et al., 2023). The implementation steps of the method are provided below (Ecer and Pamucar, 2022):

Step 1: To identify and solve the decision problem, the initial decision matrix consisting of “m” alternatives and “n” criteria is organized as shown in Equation 1.

$$IDM = \begin{bmatrix} y_{11} & y_{12} & \dots & y_{1n} \\ y_{21} & y_{22} & \dots & y_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ y_{m1} & y_{m2} & \dots & y_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Step 2: The evaluation criteria in the initial decision matrix are normalized based on whether they are cost or benefit-oriented using linear normalization techniques, respectively through Equations (2) and (3).

$$r_{ij} = \frac{x_{max} - x_{ij}}{x_{max} - x_{min}} \quad \text{if } j \in C \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{min}}{x_{max} - x_{min}} \quad \text{if } j \in B \quad (3)$$

Step 3: In this step, the percentage value (PV) for each evaluation criterion is calculated using Equation 4. To eliminate the gap (difference) caused by the size of the data for each criterion, the percentage of standard deviations of each criterion's mean square value is calculated.

$$PV_{ij} = \left| \ln \left\{ \frac{\sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m r_{ij}^2}{m}}}{\sigma} \right\} * 100 \right| \quad (4)$$

Step 4: In the final step, the importance weight for each criterion is calculated using Equation 5.

$$W_j = \frac{PV_{ij}}{\sum_{i=1}^n PV_{ij}} \quad (5)$$

3.2. Cobra Method

The Cobra (COMprehensive Distance Based RAnking) method was introduced into the literature by (Krstic et al., 2022). Since the Cobra method is a new method, it has been used in very few studies. (Popoviç et al., 2022); (Krstic et al., 2023). The application steps of the Cobra method are listed below. (Krstic et al., 2022):

Step 1: The decision matrix created by combining the evaluation criteria and decision alternatives is arranged as shown in Equation 1.

Step 2: Each evaluation criterion in the decision matrix is normalized through Equation (6).

$$\alpha_{ij} = \frac{\alpha_{ij}}{\max_i \alpha_{ij}} \quad (6)$$

Step 3: Each evaluation criterion in the decision matrix is weighted via Equation (7). The (w_j) value in the formula is the importance weight value for each criterion obtained by the Lopcow method.

$$\Delta_w = [\omega_j \times \alpha_{ij}]_{n \times m} \quad (7)$$

Step 4: In this step, the values for Positive Ideal Solution (PIS_j), Negative Ideal Solution (NIS_j) and Average Solution (AS_j) for each criterion are calculated through Equation (8-12).

$$PIS_j = \max_i (\omega_j \times \alpha_{ij}), \quad \forall j = 1, \dots, m \quad \text{za } j \in J^B \quad (8)$$

$$PIS_j = \min_i (\omega_j \times \alpha_{ij}), \quad \forall j = 1, \dots, m \quad \text{za } j \in J^C \quad (9)$$

$$NIS_j = \min_i (\omega_j \times \alpha_{ij}), \quad \forall j = 1, \dots, m \quad \text{za } j \in J^B \quad (10)$$

$$NIS_j = \max_i (\omega_j \times \alpha_{ij}), \quad \forall j = 1, \dots, m \quad \text{za } j \in J^C \quad (11)$$

$$AS_j = \frac{\sum_{i=1}^n (\omega_j \times \alpha_{ij})}{n} \quad \forall j = 1, \dots, m \quad \text{za } j \in J^B, J^C \quad (12)$$

" J^C " is the set of cost and " J^B " is the set of benefit criteria.

Step 5: In this step of the method, For each alternative define positive ideal solution ($d(PIS_j)$), negative ideal solution ($d(NIS_j)$) besides negative ($d(AS_j)^-$) and positive ($d(AS_j)^+$) distance from the average solution values are calculated by using Equation (13).

$$d(S_j) = dE(S_j) + \partial \times dE(S_j) \times dT(S_j) \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{13}$$

The value (S_j) indicates the values belonging to $(NIS_j, PIS_j, AS_j)^t$ and (∂) is calculated through the formula in Equation (14)

$$\partial = \max_i dE(S_j) - \min_i dE(S_j), \tag{14}$$

The Euclidean distances is calculated for the positive ideal solution representing the $dE(S_j)$ function using Equation (15)

$$dE(PIS_j)_i = \sqrt{\sum_{j=1}^m (PIS_j - \omega_j \times \alpha_{ij})^2} \quad \forall i = 1, \dots, n, \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{15}$$

The Taxicab distances is calculated for the positive ideal solution representing the $dE(S_j)$ function using Equation (16)

$$dT(PIS_j)_i = \sum_{j=1}^m |PIS_j - \omega_j \times \alpha_{ij}| \quad \forall i = 1, \dots, n, \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{16}$$

For the negative ideal solution, the Euclidean distances is calculated using Equation (17)

$$dE(NIS_j)_i = \sqrt{\sum_{j=1}^m (NIS_j - \omega_j \times \alpha_{ij})^2} \quad \forall i = 1, \dots, n, \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{17}$$

For the negative ideal solution, the Taxicab distance is calculated using Equation (18).

$$dT(NIS_j)_i = \sum_{j=1}^m |NIS_j - \omega_j \times \alpha_{ij}| \quad \forall i = 1, \dots, n, \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{18}$$

Euclidian and Taxicab distances are calculated for the positive distance from the average solution using Equation (19-21), respectively.

$$dE(AS_j)_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^m \tau^+ (AS_j - \omega_j \times \alpha_{ij})^2} \quad \forall i = 1, \dots, n, \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{19}$$

$$dT(AS_j)_i^+ = \sum_{j=1}^m \tau^+ |AS_j - \omega_j \times \alpha_{ij}| \quad \forall i = 1, \dots, n, \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{20}$$

$$\tau^+ = \begin{cases} 1 & \text{eğer } AS_j < \omega_j \times \alpha_{ij} \\ 0 & \text{eğer } AS_j > \omega_j \times \alpha_{ij} \end{cases} \tag{21}$$

Euclidian and Taxicab distances are calculated for the negative distance from the average solution using Equation (22-24), respectively.

$$dE(AS_j)_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^m \tau^- (AS_j - \omega_j \times \alpha_{ij})^2} \quad \forall i = 1, \dots, n, \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{22}$$

$$dT(AS_j)_i^- = \sum_{j=1}^m \tau^- |AS_j - \omega_j \times \alpha_{ij}| \quad \forall i = 1, \dots, n, \quad \forall j = 1, \dots, m, \tag{23}$$

$$\tau^- = \begin{cases} 1 & \text{eğer } AS_j > \omega_j \times \alpha_{ij} \\ 0 & \text{eğer } AS_j < \omega_j \times \alpha_{ij} \end{cases} \tag{24}$$

Step 6: In the final step of the method, the (dC_i) values of the alternatives are calculated using Equation (25), and then the decision alternatives are ranked.

$$dC_i = \frac{d(PIS_j)_i^- - dE(NIS_j)_i^- - d(AS_j)_i^+ + dT(AS_j)_i^-}{4} \quad \forall i = 1, \dots, n, \tag{25}$$

4. Results

In this section, the financial performance of companies located in the earthquake-affected region and whose stocks are traded on Borsa İstanbul (BIST) has been examined before and after the Kahramanmaraş-centered earthquakes using the Lopcow-based Cobra method.

To enhance the reliability and validity of the proposed model, the obtained results have been compared with other MCDM methods. In the scope of the research, the financial performance of 8 companies has been examined for the period of 2022Q1-2023Q3.

4.1. Lopcow Result

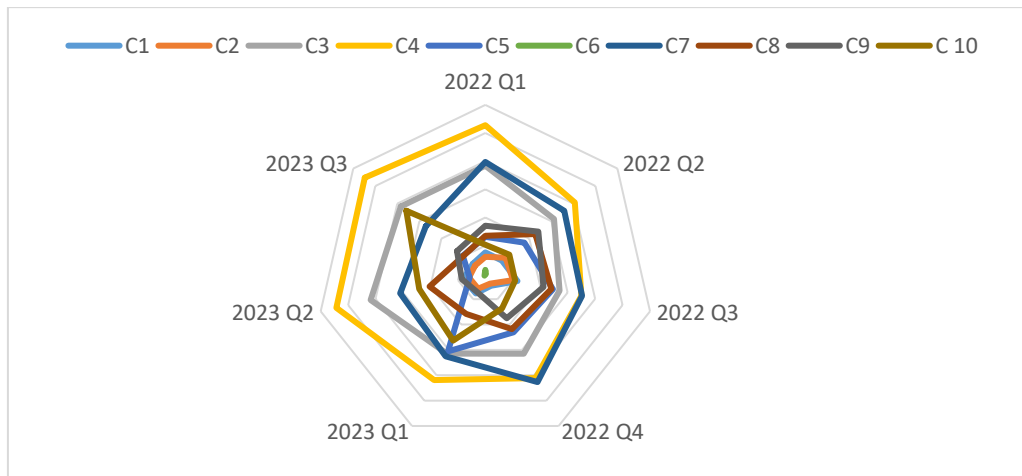
In this section, the weights of the criteria in the decision matrix for the companies in the earthquake-affected region using the Lopcow method have been determined. The decision matrix consists of alternatives created for each criterion. In this study, 8×10 decision matrix has been created for each year for the period of 2022Q1-2023Q3. Table 2 illustrates the weights of the criteria, both within themselves and over time. It is observed that the variable with the lowest weight in the 2022Q1-2023Q3 period is the Cost of Goods Sold / Average Inventory rate (C6). It has been determined that the variable with the highest weight varies according to periods. For example, in the periods 2022Q1-2022Q2 and 2023Q1-2023Q3, the Total Debt / Equity rate (C4) is the variable with the highest weight, while in the period 2022Q3-2022Q4, the Net Sales / Total Assets rate (C7) is the variable with the highest weight.

Table 2: Weight Values of Criteria According to the Lopcow Method

PERIODS	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10
2022 Q1	0.0380	0.0302	0.1920	0.2639	0.0657	0.0070	0.1987	0.0674	0.0854	0.0517
2022 Q2	0.0378	0.0458	0.1561	0.2032	0.0887	0.0011	0.1794	0.1133	0.1202	0.0545
2022 Q3	0.0585	0.0505	0.1352	0.1750	0.1231	0.0011	0.1762	0.1203	0.1059	0.0543
2022 Q4	0.0235	0.0193	0.1575	0.2056	0.1154	0.0005	0.2134	0.1090	0.0876	0.0682
2023 Q1	0.0387	0.0294	0.1573	0.2095	0.1529	0.0036	0.1627	0.0790	0.0353	0.1316
2023 Q2	0.0402	0.0298	0.2090	0.2714	0.0285	0.0008	0.1552	0.1016	0.0428	0.1206
2023 Q3	0.0285	0.0233	0.1920	0.2738	0.0515	0.0012	0.1354	0.0503	0.0644	0.1796

The change graph of the financial criteria used in the research for quarterly periods is shown in Figure 2.

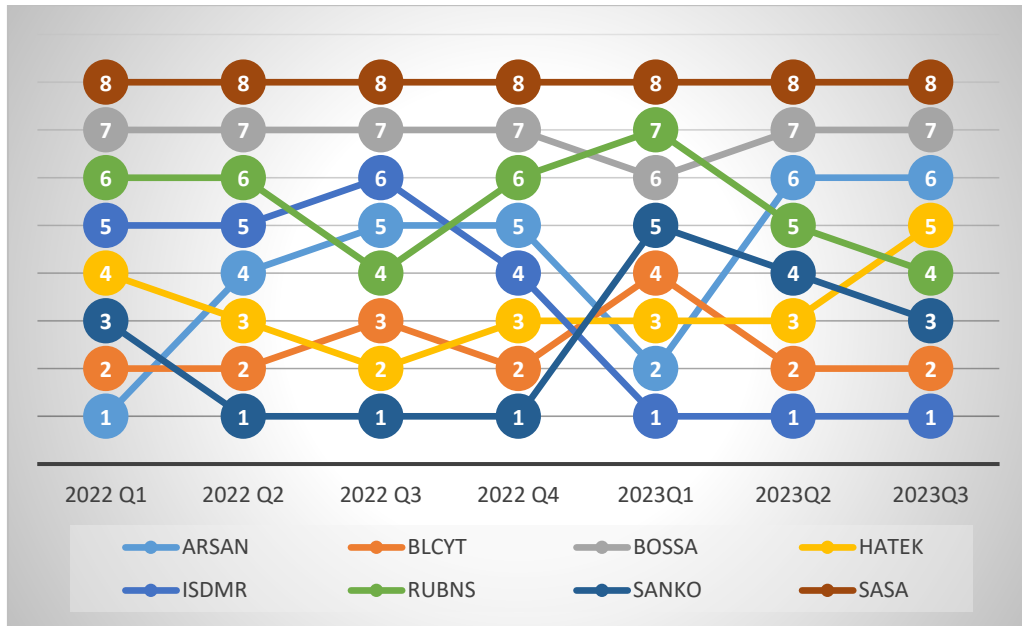
Figure 2: Quarterly Changes in Financial Criteria

4.2. Cobra Result

After determining the weight values of criteria for companies operating in the earthquake-affected region using the Lopcow method, their financial performances were examined using the Cobra method. The performance ranking of these companies according to the Cobra method for the period of 2022Q1-2023Q3 is presented in Figure 3.

Figure 3: Ranking Results of Companies in the Earthquake-Affected Region According to the Cobra Method.

According to the results of the Cobra method, it has been observed that in the 2022Q1 period, ARSAN, in the 2022Q2-2022Q4 period, SANKO, and in the 2023Q1-2023Q3 period, ISDMR have the best financial performance relative to others. It has been determined that SASA is the company with the worst relative performance in all periods.

The results of the recommended Lopcow based Cobra model, comprehensively reveal the performance ranking of the included companies for the period from 2022Q1 to 2023Q3. Additionally, a significant portion of these companies shows a change in financial performance before and after earthquakes centered in Kahramanmaraş. For instance, the ISDMR was ranked fourth in the pre-earthquake period (2022Q4), but it rose to the first position in the post-earthquake period (2023Q1-2023Q3). This can be attributed to an increase in demand for iron used in the construction sector following the earthquakes. ARSAN, on the other hand, was ranked fifth in the pre-earthquake period (2022Q4), but it rose to the second position in the post-earthquake period (2023Q1), and then declined to the sixth position (2023Q2-2023Q3). While the financial performance of ARSAN was relatively more successful in the immediate post-earthquake period, but it could not sustain this success in the subsequent periods.

According to the ranking results of the Cobra method, BLCYT, SANKO, and RUBNS were observed to be in the upper ranks in terms of financial performance in the pre-earthquake

period (2022Q4), but they fell to lower ranks in the immediate post-earthquake period (2023Q1). However, in the subsequent periods (2023Q2-2023Q3), they were seen to rise again to the upper ranks. While these companies exhibited relatively poorer financial performance in the immediate post-earthquake period, they showed better performance in the later periods.

4.3. Validation

In this section, the results of the model applied to verify the validity and reliability of the ranking results obtained with the Cobra method have been compared with other multi-criteria decision-making methods. In this context, Codas, Edas, Mairca, and Marcos methods have been employed. The ranking results the companies for the 2023 Q3 period according to all multi-criteria decision-making methods are presented in Table 3.

Table 3: Ranking Results According to All MCDM Methods

Companies	Cobra	Codas	Edas	Mairca	Marcos
ARSAN	6	6	3	5	4
BLCYT	2	2	1	2	1
BOSSA	7	5	6	7	6
HATEK	5	7	7	4	7
ISDMR	1	1	5	1	2
RUBNS	4	4	4	6	3
SANKO	3	3	4	3	5
SASA	8	8	8	8	8

According to Table 4, it has been determined that BLCYT and ISDMR have the best financial performance in the 2023 Q3 period according to five different MCDM methods. Although there are some differences, generally, similar ranking results were observed across the five different methods. In this context, the obtained ranking results support the validity and reliability of the proposed model.

Spearman correlation was conducted to reveal the direction and strength of the relationship between the proposed model and other MCDM methods. The Spearman correlation results for the five different MCDM methods are shown in Table 4.

Table 4: Spearman Correlation Results for All MCDM Methods

	Cobra	Codas	Edas	Mairca	Marcos
Cobra	1				
Codas	0.9047	1			
Edas	0.6156	0.6574	1		
Mairca	0.9285	0.7857	0.5523	1	
Marcos	0.8095	0.8571	0.8546	0.6904	1

According to the correlation results in Table 5, there is a positive relationship among the five different MCDM methods. This indicates a supportive nature for the validity and reliability of the results obtained with the Lopcow-based Cobra method.

5. Conclusion

In this study, we investigated the impact of the significant destruction caused by the earthquakes in Kahramanmaraş on the financial performance of companies operating in the earthquake area, on the date of February 6, 2023. Simultaneously, we compared the financial performance of these companies (ARSAN, BLCYT, BOSSA, HATEK, ISDMR, RUBNS, SANKO, SASA) before and after the earthquakes. In this context, we examined the financial performance of 8 companies listed on the BIST and operating in the earthquake area for the period from 2022Q1 to 2023Q3 using the Lopcow-based Cobra method.

In the first step of the analysis, financial data for companies in the earthquake area were weighted using the Lopcow method. According to the results of the Lopcow method, the Total Debt / Equity rate was found to be the variable with the highest weight in the periods 2022Q1-2022Q2 and 2023Q1-2023Q3, while the Net Sales / Total Assets rate had the highest weight in the period 2022Q3-2022Q4. In this regard, it was observed that these companies were more sensitive to the amount of borrowing both before and after the earthquakes. In the second step of the analysis, the financial performance ranking of companies in the earthquake area was conducted through the Cobra method. According to the results of the Cobra method, it was observed that the ARSAN had the best relative financial performance in the 2022Q1 period, SANKO in the periods 2022Q2-2022Q4, and ISDMR in the periods 2023Q1-2023Q3.

According to the ranking results of the Cobra method, it has been observed that ISDMR, operating in the metal industry sector, has a better financial performance after the earthquakes compared to the period before the earthquakes. Among the possible reasons for this situation, an increase in demand for iron in the construction sector in the post-earthquake period can be highlighted.

According to the results of the Lopcow-based Cobra method, it is observed that BLCYT, RUBNS, and SANKO showed relatively better performance in the pre-earthquake period, while they exhibited worse performance in the immediate post-earthquake period. However, improvements in the financial performance of these companies were observed in the subsequent periods. Among the possible reasons for this situation, a decrease in total revenues and a disruption in liquidity structures of these companies in the immediate post-earthquake period can be highlighted.

According to the findings obtained from the analysis, ARSAN exhibited relatively poor performance in the pre-earthquake period, while it showed better performance in the immediate post-earthquake period. However, in the subsequent periods, a decline in the financial performance of the ARSAN was observed. This situation can be explained by the strong liquidity structure of the company in the immediate post-earthquake period.

This study, utilizing the Lopcow and Cobra methods, is believed to contribute to the growing literature on how the earthquakes in Kahramanmaraş (2023) affected the financial performance of companies in the region. Additionally, it provides information about the financial performance of these companies' post-earthquake period. However, there are some limitations to our study. These limitations include the exclusive examination of performance from a financial perspective, the potential for changes in performance rankings based on the included criteria, the inclusion of only those companies for which financial data is available, and the relative measurement of performance by MCDM methods. In the future, studies could be conducted that include many companies in the earthquake area and examine performance from various perspectives.

References

- Açıkgöz, T. (2021), "Investigation of cash flow profiles of manufacturing sector and comparison of financial performances with TOPSIS method", *The Journal of Accounting and Finance*, Vol.15, No. 90: 127-148.
- AFAD. (2023). *06 Şubat 2023 Pazarcık-Elbistan Kahramanmaraş (Mw: 7.7- 7.6) Earthquakes Report*. Ankara: AFAD.
- Akbulut, O. Y., & Hepşen, A. (2021), "Analysis of the relationship between financial performance and stock return with entropy and CoCoSo MCDM techniques", *Journal of Research in Economics, Politics & Finance*, Vol.6, No. 3: 681-709.
- Alnıpak, S., & Kale, S. (2021), "The effects of the Covid-19 pandemic on the financial performance of the transport sector", *Journal of Economic Policy and Finance Research*, Vol.6, No. Special Issue: 139-156.
- Atabay, E., & Kamilçelebi Öztürk, A. (2023), "The effect of earthquakes on the financial situation of companies: 2023 earthquake based on the 1999 and 2011 Earthquakes", (Ed. S. Sarıbaş, & T. Akkuş), *Innovative Studies in Social, Human and Administrative Sciences*, İzmir: Duvar Publications: 1208-1243.
- Baydaş, M., & Eren, T. (2021), "A different approach to the selection of MCDM method for financial performance measurement: an application in Borsa İstanbul", *Eskisehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences*, Vol.16, No. 3: 687.
- Ecer, F., & Pamucar, D. (2022), "A novel LOPCOW-DOBI multi-criteria sustainability performance assessment methodology: An application in developing country banking sector", *Omega*, Vol. 112, 1-17.
- Ecer, F., Küçükönder, H., Kayapınar Kaya, S., & Görçün, Ö. F. (2023), "Sustainability performance analysis of micro-mobility solutions in urban transportation with a novel IVFNN-Delphi-LOPCOW-CoCoSo framework", *Transportation Research Part A*, Vol. 172, 1-20.
- Ersoy, N. (2020), "Evaluation of financial performance with grey relational analysis method: a research study on companies in Borsa İstanbul transportation index", *The Journal of Accounting and Finance*, Vol. 86, No.2: 223-246.
- Ertaş, F. C., & Yetim, A. (2022), "Investigation of financial performance of businesses in the food and beverage sector in the Covid-19 pandemic with TOPSIS method: BIST Example", *The Journal of Accounting and Finance*, Vol. 16, No. 93: 53-74.
- Gök Kısa, A., & Perçin, S. (2020), "Performance evaluation of Turkish manufacturing industry with fuzzy multicriteria decision making approach", *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Special issue: 31-56.
- Göktaş, L. S. (2023), "The impact of earthquakes centered in Kahramanmaraş on the tourism industry and suggestions for steps to be taken after the earthquake", *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, Vol. 6, No. 2: 624-635.
- Gürsoy, S., Zeren, F., Kevser, M., Akyol, G., & Tunçel, M. B. (2023), "The impact of 2023 Turkey earthquake on İstanbul Stock Market: evidence from Fourier volatility spillover test", *Social Sciences Research Journal*, Vol. 12, No. 1: 98-105.
- Hamurcu, Ç. (2022), "Could earthquakes have an effect on insurance sector stocks? a study on the İzmir earthquake in 2020", *İzmir Journal of Economics*, Vol. 37, No. 2: 428-442.
- hmb.gov.tr, w. (2023, 3 10). *T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Web Sitesi*. T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Web Sitesi: <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2023/03/Asrin-Felaketi-Sonrasi-Hazine-ve-Maliye-Bakanligi-Olarak-Atilan-Adimler>. Retrieved from pdf
- Joseph, I.-L. (2022), "The effect of natural disaster on economic growth: Evidence from a major earthquake in Haiti", *World Development*, Vol. 159, No. 1: 1-20.
- Kanat, E., & Tetik, N. (2023), "Effects of 6 February 2023 Kahramanmaraş centered earthquakes on BIST (Borsa İstanbul)", *Academic Recommendations for the Aftermath of Kahramanmaraş Centered Earthquakes*, (Ed. M. Öztürk, & M. Kirca), Gaziantep: Özgür Publications: 113-122.
- Karadeniz, E., & İskenderoğlu, Ö. (2022), "Financial performance of football clubs and the impact of the covid-19 epidemic: comparison of the five national league of union of European football associations", *Business and Economics Research Journal*, Vol. 13, No. 2: 299-317.
- Karamahmutoğlu, M. (2022), "The impact of covid-19 on the financial performance of transportation and tourism companies: an application in Borsa İstanbul (BIST)", *Accounting and Auditing Review*, Vol.21, No. 65: 65-88.

Kehribar, Ö., Karademir, F., & Evci, S. (2021), "Evaluation of the financial performance of businesses during the Covid-19 pandemic process with entropy and MAIRCA methods: BIST food, beverage index example", *Business & Management Studies: An International Journal*, Vol. 9, No. 1: 200-214.

Kırkağaç, M., & Karpuz, E. (2023), "An event study analysis on the effect of 2023 Kahramanmaraş earthquakes on BIST bank and insurance markets", *Kırıkkale University Journal of Social Sciences*, Vol. 13, No. 2: 390-402.

Köse, A., & Akıllı, K. (2021), "Financial performance of brokerage firm evaluation with VIKOR method", *Cumhuriyet University Journal of Economics and Administrative Sciences*, Vol. 22, No. 2: 168-192.

Krstic, M., Agnusdei, G. P., Miglietta, P. P., Tadic, S., & Roso, V. (2022), "Applicability of Industry 4.0 technologies in the reverse logistics: a circular economy approach based on comprehensive distance-based ranking (COBRA) method", *Sustainability*, Vol.14, 1-30.

Krstic, M., Elia, V., Agnusdei, G. P., De Leo, F., Tadic, S., & Miglietta, P. P. (2023), "Evaluation of the agri-food supply chain risks: the circular economy context", *British Food Journal*, Vol. 125, No. 4: 1-21.

Kurt, G., & Kablan, A. (2022), "Analyzing the effects of COVID-19 on the financial performance of the airlines trading in BIST transportation index with multiple-criteria-decision-making methods", *Journal of Business Academy*, Vol. 3, No. 1: 16-33.

Oral, C., & Şenen, M. (2023), "Evaluation of financial performance using the gray relational analysis method: an application on technology companies Traded in BIST", *Journal Of companBusiness Research-Turk*, Vol. 15, No. 2: 894-906.

Özdemir, O., & Parmaksız, S. (2022), "Comparison of financial performance of BIST energy enterprises with multi-criteria decision-making techniques: analysis with TOPSIS and EDAS methods", *Başkent University Journal of Commercial Sciences*, Vol. 6, No. 1: 34-56.

Pala, O. (2021), "Financial performance analysis of BIST transportation companies based on IDOCRIW and MARCOS", *Kafkas University Economics and Administrative Sciences Faculty*, Vol. 12, No. 3: 263-294.

Popoviç, G., Pucar, D., & Smarandache, F. (2022), "MEREC-COBRA approach in E-commerce Development strategy selection", *Journal of Process Management and New Technologies*, Vol. 10, No. 3-4: 66-74.

Reliefweb Situation Report. (2023, 3 10). *Türkiye Earthquake March 2023, Bi-weekly Highlights - 10/03/2023*. Reliefweb: <https://reliefweb.int/report/turkiye/turkiye-earthquake-march-2023-bi-weekly-highlights-10032023> retrieved from

Satır, H., Kısakürek, M. M., & Yaşar, F. (2020), "Evaluation of the relationship between liquidity and financial performance by TOPSIS analysis method: an application in BIST retail trade sector", *Journal of Kahramanmaraş Sütçü İmam University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, Vol. 10, No. 1: 1-15.

Say, S., & Doğan, M. (2023), "The Effect of Earthquakes on Stock Returns: The Example of the 2023 Kahramanmaraş Earthquake", *Social Sciences Research Journal*, Vol. 12, No. 1, 90-97.

Söylemez, Y. (2020), "Comparison of Topsis and gray relative analysis methods in financial performance evaluation", *Journal of Management and Economics Research*, Vol. 18, No.3: 61-79.

Şahin, A., & Sarı, E. B. (2019), "Comparison of financial and stock exchange performance of BIST-manufacturing companies with entropi based TOPSIS and VIKOR methods", *Journal of Accounting and Taxation Studies*, Vol. 12, No.2: 255-270.

Şen, S. (2023), "The effect of Kahramanmaraş earthquakes on the economy", *The Journal of Diplomacy and Strategy*, Vol. 4(, No: 1: 1-55.

Tetik, N., & Albulut, İ. İ. (2023), "Economic and financial effects of the earthquake on February 6, 2023: a review on exports", (ed. M. Öztürk, & M. Kırca), *Academic Recommendations for the Aftermath of Kahramanmaraş Centered Earthquakes*, Gaziantep: Özgür Publications: 93-103.

Tetik, N., & Öner, A. (2023), "Possible economic and financial effects of the 6 February 2023: Kahramanmaraş centered earthquake on SMEs in the region", (ed. M. Öztürk, and M. Kırca), *Academic Recommendations for the Aftermath of Kahramanmaraş Centered Earthquakes*, Gaziantep: Özgür Publications: 83-93.

Yıldırım, H., & Alola, A. A. (2020), "Do Earthquakes Affect Stock Market Index. *International Journal of Society Researches*", Vol. 15, No. 10: 4770-4780.

Yıldırım, H., & Kılıç, M. (2021), "Effect of covid-19 on financial statements of transport sectors operating in BIST" *International Journal of Strategic Dimensions*, Vol. 1, No. 1: 58-70.

Asymmetric Interest Rate Pass-Through in Türkiye: The Role of Global Financial Crisis

Taner Sekmen¹

Türkiye’de Asimetrik Faiz Oranı Geçişkenliği: Küresel Finansal Krizin Rolü	Asymmetric Interest Rate Pass-Through in Türkiye: The Role of Global Financial Crisis
Öz Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de para politikası faizinin bankaların kredi ve mevduat faizlerine geçişkenliğini sorgulamaktır. Çalışmada 2002 Ocak ve 2019 Ekim dönemini kapsayan veri seti ile doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif (NARDL) modeli kullanılmaktadır. Finansal kriz öncesi dönem için uzun dönemde kredi faizleri genellikle yukarı yönlü katılıklara sahipken, bu katılıklar finansal kriz sonrası dönem için aşağı yönlü ve kısa döneme dönüşmektedir. Bu sonuçlar, kriz öncesinde bankaların parasal sıkılaştırma dönemlerinde kredi faizlerini daha yavaş ayarladıklarını, parasal genişleme dönemlerinde ise bankaların tepkilerinin daha hızlı olduğunu ima etmektedir. Ancak kriz sonrasında para politikası sıkılaştırması dönemlerinde bankaların kredi faizleri parasal genişleme dönemlerine göre daha hızlı tepki vermektedir.	Abstract The aim of this paper is to investigate the monetary policy rate pass-through to banks’ loan and deposit rates in Turkey. We employ the nonlinear autoregressive distributed lag (NARDL) model with the data set covering the period from January 2002 to October 2019. The loan rates generally have upward rigidities in the long run before the financial crisis, but these rigidities turn into downward and short-run after the financial crisis. These results imply that banks adjusted their loan rates more slowly during monetary tightening periods in the pre-crisis period, while banks’ responses are faster during monetary easing periods. However, in the post-crisis period, banks’ loan rates react faster during monetary policy tightening than monetary easing periods.
Anahtar Kelimeler: Asimetrikler, fiyat katılıkları, küresel finansal kriz, Türkiye, NARDL	Keywords: Asymmetries, price rigidities, global financial crisis, Turkey, NARDL
JEL Kodları: E43, E52, E58	JEL Codes: E43, E52, E58

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	This study was prepared in accordance with the rules of scientific research and publication ethics.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	All processes of the study were conducted and completed by a single author.
Çıkar Beyanı	There is no conflict of interest for the author or third parties arising from the study.

¹ Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, tskmen@ogu.edu.tr

1. Introduction

The vast majority of modern central banks rely on short-term interest rates during monetary policy implementation and try to stimulate the price level expectations of economic actors, portfolio balance decisions, and spending decisions such as consumption and investment, which determine economic activity. It is expected that this mechanism works roughly with changes in policy rates, which affect banks' liquidity costs and thus transition to other market rates such as loan and deposit rates. This monetary policy transmission mechanism, known as the interest rate channel, is one of the primary and most important mechanisms for monetary policymakers. However, the changes in policy rates should be transmitted to banks' loan and deposit rates rapidly and completely for an effective interest rate transmission mechanism and hence monetary policy. For this reason, the information about the size and speed at which the policy rate is transferred to the market rates is essential for policymakers to implement an effective monetary policy. Besides, this information may affect price stability, and it also contributes to the policies towards sustaining financial stability by affecting the level of profitability of banks through banks' interest margins and the stability of the banking sector as a whole.

Although the interest rate transmission process from policy rate to banks' retail rates is mostly assumed to be complete in the policy pillar of the issue, the empirical evidence claims that the interest rates pass-through may not be complete, and it differs in the long-run and short-run. Many factors can affect the adjustment process of retail interest rates during policy rate changes. Moreover, the speed and size of this adjustment process may not be equal up and down. The potential reasons for this asymmetric adjustment process are mainly discussed in the Berger and Hannan (1989), Hannan and Berger (1991), Neumark and Sharpe (1992), Lowe and Rohling (1992), Hannan and Liang (1993), Shaffer (1994), Cottarelli and Kourelis (1994), and Scholnick (1999). Firstly, the condition that the price is equal to marginal cost under perfect competition assumptions may mean that interest rate pass-through is complete, but the difference between price and marginal cost may cause an asymmetric and incomplete pass-through effect as the industry moves away from perfect competition. The high adjustment cost of banks may delay this pass-through effect up or down. Furthermore, increases in asymmetric information problems in financial markets may cause banks to slow down loan rate increases in order not to attract riskier customers. The factors affecting bank customer relations and the passive behavior of customers can change the adjustment process of banks' interest rates separately for the loan and deposit interest rates.

Despite its crucial role in determining the effectiveness of the monetary policy, the pass-through from policy rate to deposit and loan rates is surprisingly under-studied for Turkey. The vast majority of previous studies, which take account of asymmetries in the relationship between the policy rate and banks' loan and deposit rates, investigate the existence of either short-term or long-term asymmetries, and almost all results show that there are noticeable differences between countries. Turkey is not an exception in this case. This study particularly has attempted to answer several questions concerning the relationship between the policy rate and bank deposit and loan rates for Turkey. What is the relationship between banks' deposit or loan rates and the central bank's policy rate? If there is such a significant relationship, is this relationship symmetric or asymmetric? Do these asymmetries appear in the short run or the long run? In other words, are these asymmetries temporary or permanent? What is the role of the financial crisis and changing financial conditions in the adjustment process banks' loan and deposit rates?

Previously published studies on the interest rate pass-through in Turkey including Özdemir (2009), Aydın (2010), Yıldırım (2012), Yüksel ve Özcan (2013), and Siklar et al. (2016) differs from this study in several aspects. Firstly, Aydın (2010) and Siklar et al. (2016) performs its analysis within the framework of linear models and does not take into account asymmetries. Özdemir (2009) examines the period only before the global financial crisis. Yıldırım (2012) and Yüksel and Özcan (2013) use TAR and M-TAR models. This study relies on the nonlinear ARDL (NARDL) framework to examine both long and short-term asymmetric relationships. In addition, the data set covers a broader period from January 2002 to October 2019, and the analyzes are repeated for two sub-periods in order to observe whether there is a change in the interest rate pass-through before and after the financial crisis. While the findings do not indicate an asymmetric cointegration relationship between deposit rates and policy rates, they suggest that bank loan rates follow an asymmetric adjustment process both in the long and short-run in Turkey. The loan rates mostly have upward rigidities in the long run before the financial crisis, but these rigidities are downward and short-run after the financial crisis.

The remaining part of the paper proceeds as follows: The second section includes theoretical discussions on the causes of potential asymmetries that may arise between the monetary policy interest rate and banks' retail interest rates. The third section presents summaries of empirical studies that especially take account of asymmetries during the examination of this relationship. The fourth section describes the data and NARDL methodology. In the fifth section, findings based on model estimations are presented, while the findings of the study are discussed in the sixth section. The seventh and final chapter is devoted to the conclusion and policy recommendations.

2. Theoretical Discussions on Asymmetric Interest Rate Adjustments

A wide variety of theoretical explanations have been proposed to explain the price stickiness in goods markets. Many of the theories explaining price stickiness in the good market have been adapted to financial markets (see Hannan and Liang (1991), Hannan and Berger (1991), Klemperer (1987), Fried and Howitt (1980), Rotemberg and Saloner (1987)). The theories explaining interest rate stickiness in the banking sector are commonly based on market structure and consumer behaviors. The theories of market structure attempt to explain interest rate asymmetries with arguments such as lack of competition and market concentration. The imperfect competition model of the banking sector discussed in Freixas and Rochet (1997) give the banking sector's optimal loan and deposit rates as functions of the interbank rate and the intermediation margins. This model also helps to demonstrate bank behavior under perfect competition. The model takes the form of perfect competition as the number of banks approaches infinity, and the optimal loan and deposit interest rates, which maximize the profit of banks, are realized when the loan and deposit intermediation margins (differences between the interbank money market interest rate and the bank's loan and deposit interest rates) are equal their marginal costs. However, as the number of banks decreases, the banking market has an oligopolistic structure. In monopoly conditions, loan intermediation margin increases while deposit intermediation margin decreases. Therefore, under the imperfect competition, the bank's loan and deposit rates do not react simultaneously to the changes in the money market interest rate, but they follow an adjustment path that reflects adjustment costs. In case of positive shocks in the monetary policy rate, loan interest rates are adjusted faster, while deposit rates exhibit upward rigidity. On the contrary, loan interest rates are expected to exhibit downward rigidity when the policy rate decreases.

Similar to the framework described above, when market concentration is considered as an important indicator of market power, Berger and Hannan (1989), Hannan and Berger (1991) and Neumark and Sharpe (1992) emphasize that banks tend to adjust more slowly their deposits during policy rate increases in highly concentrated markets. On the other hand, they react to decreases in policy rates by lowering deposit rates faster. Similarly, the banks with more market power guarantee downward rigidity of loan rates during funding costs reductions. However, Shaffer (1994) states that the relationship between concentration and market power is uncertain and that competitive results may also be observed in concentrated markets. The structure of the banking sector in Turkey is a very interesting example in this regard. The top 10 banks by asset size in the banking sector constitute more than 90% of the sector. There is evidence that the competitive structure is monopolistic competition in this highly concentrated market (see Sekmen et al. (2014)). Hannan and Berger (1991), Neumark and Sharpe (1992), and Cottarelli and Kourelis (1994) also discuss that a bank's motivation to change loan and deposit rates depends on the cost of adjustment. The banks may not respond to small fluctuations in policy rate as long as the cost of adjustment of retail interest rates is high. The cost of this adjustment is likely higher due to the relationship between banks and consumers and collusive price arrangements, especially in the case of imperfect competition. It may be extremely costly to give up collusive price arrangements in less competitive and highly concentrated markets. Therefore, banks operating in such a market are likely to exhibit downward rigidities in loan interest rates and upward rigidities in deposit interest rates.

Another branch of the theories that try to explain asymmetric behaviors in loan and deposit interest rates is based on consumer behaviors, including customer reaction hypothesis, consumer sophistication, and search and switching costs. As stated earlier, the level of the relationship of banks with customers appears as a cost element in the process of adjustment of interest rates. According to the customer reaction hypothesis, customers may react negatively to unstable interest rate fluctuations or unfavorable interest rate changes for them (see Scholnick (1999), Lim (2001)). In this case, adjustments in loan and deposit rates may lead to customer losses of banks. In this environment, banks may be reluctant to adjust loan and deposit rates in response to policy rate changes if the adjustment cost is too high. The customer reaction hypothesis reveals that the asymmetries that occur during the adjustment of interest rates are due to upward rigidity in loan rates and downward rigidity in deposit rates. This result, which has the opposite implications of imperfect competition and market concentration hypotheses is more likely to emerge, especially in a more competitive environment.

When we approach the customer reaction hypothesis from a different perspective, it can be seen that there are costs that determine customer behavior similar to the costs that affect bank behavior. The negative customer reaction can be valid only if these costs are low. Search and switching costs may be another reason for the retail interest rate rigidity. Klemperer's (1987) model points out that even small switching costs reduce the elasticity of demand faced by firms. The search and switching costs typically include the costs, such as information about the loan interest of different banks, filling out the forms required to become a bank customer, or obtaining documents required for the acceptance of a loan request. When the model is adapted in the banking market, these costs, which involve a large amount of information collection costs, may prevent customers from changing banks despite the more advantageous interest rates in the market. Lowe and Rohling (1992) state that search and switching costs may be more critical in the banking market than in other markets since banks may need more information and time to analyze customers' risk structures. However, it can be assumed that

the rapid developments in information, communication, and financial technologies significantly reduce these search and switching costs. Therefore, these costs may not have significant effects on the motivation of consumers to change banks.

Another explanation for consumer behavior is made by Rosen (2002) by dividing consumers into two groups: sophisticated and unsophisticated. The unsophisticated consumers are assumed to only know the past and current interest rates of their banks, while sophisticated consumers are assumed to be familiar with all market interest rates. The customers may be less likely to change banks in markets with less sophisticated customers; thus, banks can lead to asymmetries by adjusting interest rates to their advantage. On the other hand, Scholnick (1999) points out that the proportion of sophisticated customers is related to the level of search and switching costs. The high costs may lead to an increase in the ratio of unsophisticated customers by reducing sophisticated customers' efforts to obtain information and by transforming them to unsophisticated customers. Ultimately, increases in the search and switching costs, as well as the proportion of unsophisticated customers, can lead to downward rigidity in loan rates and upward rigidity in deposit rates by providing market power to banks.

It is well known that asymmetric information creates problems in financial markets such as adverse selection and moral hazard. Stiglitz and Weiss (1981), in their well-known model of the relationship between interest rates and asymmetric information costs, assume that firms have more information about the risk of their projects than banks and that banks will have difficulty in comparing the risks of projects. There are two types of borrowers in the model. While the probability of default of the first borrower group is zero, the probability of default of the second group is positive, and this rate increases with the increase in the loan interest rates of the banks. When banks increase their loan interest rates, the expected return of less risk-free investment projects will decrease more, and the safer projects will give up the loan demand first. In this case, the projects only with higher risk can continue to demand the loans due to higher expected returns, and the ratio of risk-free borrowers in loan demanders decreases while the ratio of risky borrowers increases. Increases in the ratio of risky borrowers will increase the probability of adverse selection of banks.

Additionally, increases in loan interest rates may lead to a moral hazard problem since borrowers can choose riskier projects. Consequently, when the policy rate increases, the cost of raising loan rates can be offset by the cost of attracting risky customers, and banks may be reluctant to raise loan rates. Therefore, the model predicts that the upward adjustment of loan interest rates is slow.

In summary, the theories related to imperfect competition, market power or market concentration, collusive price adjustments, and search and switching costs argue that loan and deposit interest rates lead to asymmetries by exhibiting downward and upward rigidity, respectively. The negative customer reaction hypothesis states that contrary to the aforementioned theories, downward rigidity in deposit rates and upward rigidity loan rates will occur. Theories of adverse selection problems based on asymmetric information suggest that loan rates exhibit upward rigidity, similar to the negative customer reaction hypothesis. The loan rates react more slowly to policy rate decreases when the loan rates have downward rigidity. In this case, a contractionary monetary policy has a greater impact on loan rates than an expansionary monetary policy. Conversely, if deposit interest rates are adjusted slowly by banks due to upward rigidity, deposit interest rates will be more affected during monetary easing periods than monetary tightening periods.

3. Empirical Literature Review

The previous section provides a wide variety of theoretical explanations for interest rate asymmetries based on imperfect competition, market concentration, adjustment cost, degree of consumer sophistication, search and switching costs, negative customer reactions, asymmetric information and adverse selection. This section provides an overview of the empirical studies on asymmetric interest rate adjustment. The majority of these studies prefer asymmetric threshold autoregressive (TAR) and momentum threshold autoregressive (MTAR) and error correction model proposed by Enders and Siklos (2001) as methods. In the vast majority of studies investigating asymmetries, the interest rate pass-through is found slow and incomplete. Besides, the behaviors of banks are presented as the primary reason due to the imperfect competitive structure of the banking sector, while they also draw attention to issues such as transparency, credibility, and good communication of monetary policy as factors affecting the size of asymmetries. However, empirical evidence remains inconclusive. The adjustment process of loan and deposit interest rates shows significant differences according to the country, sample, and interest rate types.

Lim (2001) examines the asymmetric adjustments of the three Australian Banks' interest rates against monetary policy. The findings of the study conclude that interest rate adjustments are not asymmetric in the short run, but it is asymmetric in the long run during the negative and positive shocks in monetary policy. Adjustment of banks' deposit and loan interest rates is faster in monetary easing periods but slower in monetary tightening periods. Valadkhani and Anwar (2012), who examined the effects of the Australian central bank interest rate on mortgage loan rates for the period after 1989, find that this effect is asymmetric. The effect of increases in monetary policy interest rates on mortgage loan rates is greater than the effect of decreases.

Bondt (2005) investigates the pass-through effect of overnight official interest rates at the European Union level to long-term market interest rates, that is, banks' deposit and loan rates. The findings reveal that the pass-through of the official interest rate to market interest rates is not complete for maturities up to 3 months but complete for the longer term. Fifty percent of the transition of money market interest rates to the bank deposit and loan rates is realized immediately. This finding related to the faster interest rate pass-through is supported after the transition to the European Union. Kleimeier and Sander (2006) that examine the interest rate pass-through in the European Union banking market differentiate from other studies by analyzing the response of deposit and loan rates to anticipated and unanticipated monetary policy shocks. In the study, which is assumed that interest rates in the futures market for Austria, Belgium, Finland, Germany, France, Ireland, Italy, Netherlands, Portugal, and Spain represent the anticipated monetary policy interest rate, it is determined that the adjustment in loan rates is faster than the adjustment in deposit rates. They also emphasize the importance of well-communicated monetary policy and competitive policies for a faster and more homogeneous adjustment process and monetary policy effectiveness. Similarly, Belke, Beckmann, and Verheyen (2013) analyze the pass-through effect of money market interest rates on different loan rates for the post-transition period to the European Union for 12 European Monetary Union countries. The analyzes between EONIA (Euro OverNight Index Average) and the loan rates of 12 countries reveal that the short-run adjustment process of loan rates differs significantly between loan types and countries, and the interest rate pass-through is incomplete in most cases, so the long-run adjustment process is asymmetric.

Gambacorta and Iannotti (2007) investigate the interest rate pass-through between policy interest rate and bank interest rates in Italy during the period of 1985-2002 using an asymmetric error correction model. The evidence indicates that the adjustment is asymmetric in the short run. Additionally, it is suggested that during periods of monetary expansion policies, loan interest rates adjust more rapidly compared to deposit interest rates.

Payne (2006) examines the effect of the federal fund rate on 30-years traditional mortgage loan rates, and he shows that the interest rate pass-through is not complete in the USA. However, the long-run adjustment process of interest rate seems to be symmetric rather than asymmetric. In another study for the USA, Payne and Waters (2008) examine the long-run pass-through effect of the federal fund rate to the prime rate, which is applied to loans extended by large banks to customers with the highest credibility. The findings support that the adjustment process of loan rates is asymmetric and exhibits upward rigidities. It is stated that such upward rigidity supports negative customer reaction and adverse selection hypotheses. On the other hand, it is observed that the interest rate pass-through effect is stronger in periods of increasing competition in the banking sector and during a more transparent monetary policy. Estimates based on the theoretical model developed by Roelands (2012), which tries to explain the asymmetric interest rate pass-through effect with the concepts of capital structure and liquidity adequacy, reveals that banks in the USA adjust their loan rates less than the changes in federal funds rate when capital adequacies determined by regulatory authorities are binding. In addition, banks, if capital regulations are binding, increase their loan rates faster than unrestricted banks after a decrease in capital ratio. Apergis and Cooray (2015), which examine the relationship between interest rates of central banks of the USA, UK, and Australia and loan and deposit rates of selected banks at the bank level, provide on the evidence of the existence of asymmetries. When the sample is divided into two sub-periods, before and after the global financial crisis, an asymmetric interest rate pass-through effect is only supported for Australia.

Wang and Lee (2009) investigate the effect of money market interest rates on loan and deposit rates and also on interest rate volatility in 9 Asian countries other than the USA. While it is determined that the pass-through effect in USA deposit interest rates is complete, the relationship between deposit rates and money market interest rates in 5 Asian countries is determined asymmetric. The asymmetric relationship with loan rates exists only in three Asian countries. It is stated that the adjustment process of deposit rates has upward rigidities in 5 of the countries that have an asymmetric relationship in the short run, whereas there are downward rigidities in loan rates in three countries. It is also stated that the collusive price arrangements hypothesis is supported for some countries. In another study parallel to this study, Wang and Thi (2010) question the effect of money market interest rates and interest rate volatility on banks' retail interest rates for Taiwan and Hong Kong. It is determined that the interest rate pass-through in both markets is not complete, and the relationship between the two interest rates is asymmetric. These asymmetries exhibit upward rigidities in deposit rates and downward rigidities in loan rates in the short run. Again, these findings highlight that it supports the collusive price arrangements hypothesis between banks. On the other hand, Haughton and Iglesias (2012) repeat the methods used in the study of Wang and Lee (2009) for the Caribbean countries and compare the results with the USA and Asia. They find that the interest rate pass-through in loan rates is complete Trinidad Tobago and St. Lucia, while this effect is not complete for other countries. Only three of the six countries, Jamaica, Guyana, and St. Lucia, have an asymmetric cointegration relationship for both loan and deposit rates. In

these countries where an asymmetric relationship is detected, the loan rates show rigidity in the upward adjustment process, whereas this process exhibits downward rigidity in deposit rates.

Turning to emerging markets, Fadiran and Ezeoha (2012) compare the transmission mechanism of money market interest rates for the periods before and after the transition to South Africa's repo system. According to short and long-run analysis results, the pass-through effect of money market interest rates is not complete in the short run. In addition, the adjustment process of deposit rates is symmetric and includes upward rigidities, while the adjustment process of loan rates is asymmetric and includes downward rigidities. Their results also support the collusive price arrangements hypothesis between banks. In a similar study for Southern Africa, Matemilola, Bany-Arifin, and Muhtar (2015) examine the long-run the asymmetric effect of money market interest rates on banks' loan rates. According to the findings, South African banks only adjust their loan rates significantly during the downward movement of money market interest rate, but this adjustment process has upward rigidity and therefore provides evidence supporting the negative customer reaction hypothesis. Karagiannis, Panagopoulos, and Vlamis (2011) find no evidence that the adjustment process of banks' interest rates is asymmetric for Greece, while loan rates for Slovenia and Bulgaria exhibit negative asymmetries in response to changes in monetary policy rates. Becker, Osborn and Yıldırım (2012) examine the effect of the official interest rates in the UK on money market rates and then pass-through from money market rates to mortgage rates in two stages. The findings show that there are significant asymmetries in both transmission stages. Sznajderska (2013) investigating possible interest rate asymmetries for Poland reveals that the effect of interbank money market rates on the deposit and loan rates of different maturities and amounts is asymmetric in both the short and long run. The level of competition in the banking sector and the increases in the credibility of the central bank strengthen the adjustment process of interest rates in Poland. The study by Crespo-Cuaresma and Reininger (2004) examines interest rate pass-through in the Czech Republic, Hungary, and Poland using the ARDL method. The results highlight differences among the countries. While there is no pass-through for any interest rate in Poland, deviations from pass-through are observed for various interest rates in the Czech Republic and Hungary. In the case of policy changes, it is concluded that bank interest rates exhibit more symmetric responses. Víquez and Monge (2008) examine the interest rate pass-through for the Costa Rica economy during the period of 1996-2007. They use a nonlinear asymmetric vector error correction model and obtain evidence supporting the full pass-through hypothesis in the long run. It is suggested that there is no evidence of asymmetric responses of retail interest rates to movements in policy interest rates. Jamilov and Égert (2014) investigating the interest rate pass-through effect for the Caucasus economies, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Russia, and Armenia, mentions that the interest rate pass-through is systematically incomplete and slow. While they underline that the findings are heterogeneous among countries, they argue low competition in the banking sector and macroeconomic instabilities as the cause of these asymmetries. Tai, Sek, and Har (2012) use the SUR method to examine the interest rate transmission mechanism for seven Asian countries, including Indonesia, the Philippines, Hong Kong, Korea, Malaysia, Singapore, and Thailand. The analysis results indicate that the transmission from money market interest rates to deposit and lending interest rates is slow. Additionally, while there is no significant difference between deposit and lending interest rate pass-through, the pass-through in deposits is higher compared to lending interest rates. Tang, Puah and Liew (2015) conclude that the effect of policy rate on loan and

deposit rates is not complete for Malaysia. They also stated that this effect is found to be asymmetric for loan rates, while the adjustment process in both loan and deposit rates has downward rigidities. Hussain and Nahar (2016) examine the interest rate pass-through mechanism among the discount rate, deposit interest rate, and lending interest rate for Malaysia using asymmetric threshold autoregression (TAR) and momentum analysis. The evidence indicates an asymmetric threshold cointegration relationship between two interest rates. On the other hand, there is only a symmetric cointegration relationship between lending and discount rates. The authors, who also investigate the impact of the 2008-2009 global financial crisis, state that there was no significant change in the speed and magnitude of the pass-through of different interest rates during this period.

Finally, we review the studies that investigate the interest rate pass-through effect from policy rate to loan and deposit rates of banks in Turkey. It is noteworthy that this relationship is not adequately questioned in terms of asymmetries. Firstly, Ozdemir (2009) explores the potential asymmetric relationship between money market rate and retail rates of banks using symmetric and asymmetric error correction method. The estimation results show that the adjustment process of retail rates is complete in the long run, but in the short run, the deposit rate is more rigid compared to the loan rate. Aydın (2010) compares the speed of the adjustment process for housing, cash, and vehicle loan rates against the CBRT monetary policy interest rates. Analyzes with data at the bank level reveal results in favor of the central bank's control of credit markets through short-run interest rates, especially in the post-2001 crisis period. On the other hand, the sensitivity of loan types to short-term policy rates is ranked, from highest to lowest, as housing, cash, automobile, and corporate loans, respectively. Yıldırım (2012) also examines the effect of policy rate on transport, housing, and corporate loan rates. Unlike Aydın (2010), the study which takes asymmetries into account determines that the all retail loan rates response to policy rate asymmetrically. Banks respond more rapidly to increases in monetary policy rates, while they respond to decreases more slowly, and it is emphasized that the decreases in interest rates for each loan type are quite different during the decreases in monetary policy rates. Yüksel and Özcan (2013) evaluate potential asymmetries for the period from 2001 to 2011. The results of the asymmetric threshold cointegration test address that the pass-through from monetary policy rates to loan rates is complete, and therefore no asymmetrical relationship is encountered. While the cointegration relationship cannot be determined between the policy rate and deposit rates, it is emphasized that the symmetric adjustment speed and size of these interest rates did not change during the financial crisis.

4. Data and Methodology

In this section, we introduce the data, methodology, and the information related to the Turkish banking.

4.1. Data

The data set used in the study consists of monthly data covering the period of January 2002 and October 2019. In some parts of this period, the CBRT used different interest rates as a policy rate during the implementation of the interest rate corridor. The CBRT's overnight lending rate (ONLR) in the interbank market is used to represent the policy rate. The weighted

average interest rates applied by the commercial banks to deposits² and loans are used to represent retail interest rates. These loan types consist of personal finance (PFLR), vehicle (VLR), housing (HLR), commercial (COMLR), and consumer loans (CONLR), respectively. The use of weighted average interest rates can be useful for testing the impact of market concentration and reasons such as collusive price arrangement on asymmetries since this interest rate mostly reflects the behavior of the banks that dominate the sector. According to the asset size, the ten largest commercial banks constitute more than 90% of the banking sector in Turkey. The high concentration level may have an impact on the response of weighted average interest rates to policy rate changes. All of this data set is obtained from the CBRT's electronic data distribution system (EVDS).

4.2. NARDL Model

In order to empirically investigate whether the central bank's policy rate pass-through has an asymmetric effect on banks' loan and deposit rates, we use the NARDL model proposed by Shin et al. (2014). NARDL model has some important advantages in modeling the cointegration relationship. Firstly, it provides flexibility in modeling the cointegration relationship by relaxing the assumption that the time series are integrated at the same level. It also allows the distinction between linear and nonlinear cointegration and enables to determine the short and long run asymmetries. Suppose that represents banks' weighted average loan and deposit rates, and i^p , is central bank policy rate, asymmetric long-run equilibrium relationship within the framework of the NARDL is shown as follows:

$$i = \beta^+ i^{p+} + \beta^- i^{p-} + u_t \quad (1)$$

where u_t , is the error process with constant and zero average, which represents deviations from the long term equilibrium levels. We can define i^{p_t} , as $i^{p_t} = i^{p_0} + i^{p+} + i^{p-}$, and it represents the process of partial sums of positive and negative changes in i^{p_t} . The decomposition of the partial sums of positive and negative changes can be expressed as follows, respectively:

$$i^{p+} = \sum_{j=1}^t \Delta i^{p+}_j = \sum_{j=1}^t \max(\Delta i^{p+}_j, 0) \quad (2)$$

$$i^{p-} = \sum_{j=1}^t \Delta i^{p-}_j = \sum_{j=1}^t \min(\Delta i^{p-}_j, 0) \quad (3)$$

Shin et al. (2014) obtain the NARDL (p, q) model by associating the linear ARDL (p, q) model with long-run asymmetric effects:

$$\Delta i_t = \mu + \rho i_{t-1} + \theta^+ i^{p+}_{t-1} + \theta^- i^{p-}_{t-1} + \sum_{j=1}^{p-1} \alpha_j \Delta i_{t-j} + \sum_{j=0}^{q-1} (\varphi_j^+ \Delta i^{p+}_{t-j} + \varphi_j^- \Delta i^{p-}_{t-j}) + \varepsilon_t \quad (4)$$

The long-run positive and negative coefficients, $\beta^+ = -\theta^+/\rho$ and $\beta^- = -\theta^-/\rho$, can be calculated concerning asymmetries based on the equation (4). p and q show the number of lags of exogenous variables and the dependent variable within the autoregressive of distributed lag model. The null hypothesis of a long-run symmetric relationship, $\beta^+ = \beta^-$, can be tested with the Wald test. The φ_j^+ and φ_j^- coefficients represent the short-run adjustment process of

² Although the relationship between the CBRT policy rate and both loan and deposit rates was examined at the beginning of the study. Similar to Yüksel & Özcan (2013), we could not find any cointegration relationship between the policy rate and deposit rates (one-month maturity, three-month maturity, six-month maturity, one-year maturity, and over-year maturity) for whole and sub-periods. These results are not reported here, but available upon request.

banks' loan and deposit rates after positive and negative changes in the monetary policy interest rate. Once more, we can test the null hypothesis of the short-run symmetry, $\varphi_j^+ = \varphi_j^-$ ($j = 0, 1, 2, \dots, q - 1$) for these coefficients.

If the null hypothesis cannot be rejected after the test of symmetric relations in the long and short run, the equation (4) above turns into the traditional error correction model. However, in cases where only one of them cannot be rejected after long or short-run symmetry tests, the equations showing short and long-run asymmetric relationships are as follows, respectively.

$$\Delta i_t = \mu + \rho i_{t-1} + \theta i_{t-1}^p + \sum_{j=1}^{p-1} \alpha_j \Delta i_{t-j} + \sum_{j=0}^{q-1} (\varphi_j^+ \Delta i_{t-j}^+ + \varphi_j^- \Delta i_{t-j}^-) + \varepsilon_t \tag{5}$$

$$\Delta i_t = \mu + \rho i_{t-1} + \theta^+ i_{t-1}^{p^+} + \theta^- i_{t-1}^{p^-} + \sum_{j=1}^{p-1} \alpha_j \Delta i_{t-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \varphi_j \Delta i_{t-j}^p + \varepsilon_t \tag{6}$$

After determining an asymmetric relationship, both short and long term relationships can be determined by the NARDL model. The long-run response of banks' loan and deposit rates to positive and negative shocks in the monetary policy interest rate can be calculated with asymmetric dynamic multipliers as follows:

$$m_h^+ = \sum_{j=0}^h \frac{\partial i_{t+j}}{\partial i_t^+} \text{ ve } m_h^- = \sum_{j=0}^h \frac{\partial i_{t+j}}{\partial i_t^-} \quad h = 0, 1, 2, \dots$$

where $h \rightarrow \infty$, represents $m_h^+ \rightarrow \beta^+$ ve $m_h^- \rightarrow \beta^-$. After a shock affecting the system, the dynamic adjustment process can be observed between the system variables from the initial equilibrium level to the new equilibrium by using estimated dynamic multipliers.

5. Model Estimations

One of the pre-condition to estimate the nonlinear ARDL model is that none of the series of variables is stationary at I(2) level. In order to investigate this pre-condition, the previously introduced series are examined with Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root tests. The results of the unit root tests for the whole sample are given in Table 1. Table 1 demonstrates that all of the variables are stationary at I(0) or I(1) level.

Table 1: Unit Root Tests for Whole Period

Interest Rates	Levels				First Difference			
	Constant		Constant & Trend		Constant		Constant & Trend	
	ADF	PP	ADF	PP	ADF	PP	ADF	PP
ONLR	-2.87**	-4.04***	-2.29	-2.78	-5.64***	-13.01***	-5.87***	-13.32***
PFLR	-3.91***	-5.06***	-3.34*	-4.26***	-9.50***	-8.14***	-9.74***	-8.18***
VLR	-2.96**	-4.05***	-2.72	-3.40*	-10.00***	-10.94***	-10.22***	-10.95***
HLR	-3.59***	-2.99**	-3.23*	-2.46	-9.77***	-9.50***	-9.95***	-9.50***
COMLR	-3.14**	-4.30***	-2.66	-3.44**	-4.93***	-9.99***	-5.18***	-10.31***
CONLR	-3.85***	-4.69***	-3.35*	-4.01***	-9.34***	-7.59***	-9.55***	-7.53***

Note: The values demonstrate t statistics for ADF and PP tests. ***, **, and * indicate statistical significance level at 1%, 5% and 10%, respectively.

Table 2: Unit Root Tests for Pre-Crisis Period

Interest Rates	Levels				First Difference			
	Constant		Constant & Trend		Constant		Constant & Trend	
	ADF	PP	ADF	PP	ADF	PP	ADF	PP
ONLR	-3.22**	-3.05**	-1.44	-1.19	-6.66***	-6.86***	-7.56***	-7.60***
PFLR	-2.82*	-4.16***	-2.92	-2.91	-6.27***	-5.39***	-6.67***	-5.67***
VLRL	-2.29	-2.80*	-1.78	-2.17	-6.61***	-7.34***	-6.89***	-7.43***
HLR	-2.27	-1.75	-1.70	-1.11	-6.52***	-6.59***	-6.77***	-6.74***
COMLR	-3.54***	-3.60***	-1.87	-1.87	-7.81***	-7.85***	-8.59***	-8.59***
CONLR	-2.68*	-3.80***	-2.83	-2.44	-5.85***	-5.31***	-6.20***	-5.61***

Note: The values demonstrate t statistics for ADF and PP tests. ***, **, and * indicate statistical significance level at 1%, 5% and 10%, respectively.

Table 3: Unit Root Tests for Post-Crisis Period

Interest Rates	Levels				First Difference			
	Constant		Constant & Trend		Constant		Constant & Trend	
	ADF	PP	ADF	PP	ADF	PP	ADF	PP
ONLR	-2.69*	-2.25	-3.26*	-2.83	-4.13***	-11.03***	-4.11***	-11.13***
PFLR	-2.72*	-2.02	-3.53**	-2.57	-6.93***	-5.70***	-6.95***	-5.69***
VLRL	-2.41	-1.87	-2.97	-2.25	-6.98***	-6.86***	-6.96***	-6.83***
HLR	-3.38**	-2.54	-3.68**	-2.70	-7.83***	-6.25***	-7.87***	-6.18***
COMLR	-2.73*	-1.80	-3.94**	-2.72	-6.06***	-6.24***	-6.13***	-6.22***
CONLR	-2.72*	-2.26	-3.65**	-2.57	-7.56***	-4.73***	-7.60***	-4.66***

Note: The values demonstrate t statistics for ADF and PP tests. ***, **, and * indicate statistical significance level at 1%, 5% and 10%, respectively.

The policymaker has implemented comprehensive reforms under the strong economy transition program after the severe crisis in Turkey's economy in 2001. An important part of these reforms covers the regulations regarding the central banking and banking sector. In addition to the Banking Regulation and Supervision Board (BRSA) established to increase the monitoring and supervision of the banking sector, the regulations on the main aim of the Central Bank of Turkey Republic (CBRT) and the monetary policy practices in the central bank law take place on the top. After this date, the CBRT adopted price stability as the primary objective and started to implement the implicit inflation targeting regime in 2003 and fully-fledged inflation targeting regimes in 2006. In order to ensure price stability, the inflation targeting regime largely relies on policymakers that have a long-term perspective, as well as features of the central bank, such as independence, transparency, and accountability. However, the global financial crisis led to a revision in the goals and practices of the CBRT, while the developments for the effective inflation-targeting regime have just started in Turkey. The highlight on financial stability in 2010 as well as price stability, which is the main objective of the CBRT, has led the CBRT to monitor financial markets and especially banks more carefully. In recent years, especially in parallel with the developments in communication tools, there has been noticeable progress in the CBRT's transparency, communication, and forward guidance policies. All these developments may have led to changes in the CBRT policy rate pass-through to banks' loan and deposit rates and, thus, the effectiveness of the monetary policy. Therefore, analyzes are repeated for two sub-periods to observe whether there is a significant change in the interest rate pass-through effect before and after 2008. Table 2 and Table 3 demonstrate the unit root test results for the series before and after the 2008 global financial crisis, respectively. Here again, it is seen that all of the series are stationary at I(0) or I(1) level.

Although the results of traditional unit root tests confirm that none of the variables are $I(2)$, the findings regarding the stationary levels of dependent variables are complex. Another precondition to estimate a non-linear ARDL model is that the dependent variable should not be stationary at the $I(0)$ level. To determine whether this condition is satisfied, in addition to traditional unit root tests, we rely on unit root test considering structural breaks by Zivot and Andrews (1992) and non-linear unit root test by Kapetanios and Shin (2008). The results of these tests are presented in Table 4 and Table 5, respectively. Both test results confirm, at the 5% significance level, that all dependent variables have a unit root, thus verifying that none of the dependent variables are $I(0)$. Weak evidence in favor of stationarity is observed only for two dependent variables here. In Table 4, the commercial loans variable appears stationary at the 10% significance level in the pre-crisis period and in the trended model, while in Table 5, the hypothesis that personal finance loans have a unit root in the post-crisis period can be rejected at the 10% significance level. However, considering other tests and different specifications in the tests, the findings suggest that in these two cases, the dependent variables are not stationary at the $I(0)$ level.

Table 4: Zivot and Andrews (1992) Unit Root Tests

Interest Rates	Intercept			Trend			Intercept&Trend		
	t-statistics								
ONLR	-2.76 (179)			-3.097 (36)			-2.889 (36)		
PFLR	-3.730 (84)			-3.790 (99)			-3.792 (109)		
VLR	-3.194 (180)			-3.761 (38)			-3.679 (37)		
HLR	-3.353 (35)			-3.684 (38)			-3.777 (35)		
COMLR	-3.201 (84)			-3.596 (94)			-3.660 (37)		
CONLR	-3.764 (84)			-3.819 (101)			-3.821 (109)		
Critical Values	1%	5%	10%	1%	5%	10%	1%	5%	10%
	-5.34	-4.80	-4.58	-4.93	-4.42	-4.11	-5.57	-5.08	-4.82
	t-statistics								
ONLR	-4.628* (18)			-3.191 (23)			-4.665 (18)		
PFLR	-4.218 (22)			-3.722 (39)			-4.465 (22)		
VLR	-4.317 (20)			-3.487 (40)			-4.287 (20)		
HLR	-3.236 (17)			-3.224 (42)			-3.498 (37)		
COMLR	-4.147 (23)			-4.314* (42)			-4.707 (20)		
CONLR	-4.570 (21)			-3.884 (41)			-4.461 (21)		
Critical Values	1%	5%	10%	1%	5%	10%	1%	5%	10%
	-5.34	-4.80	-4.58	-4.93	-4.42	-4.11	-5.57	-5.08	-4.82
	t-statistics								
ONLR	-5.209** (114)			-4.334* (105)			-4.353 (92)		
PFLR	-4.318 (112)			-3.656 (76)			-3.740 (51)		
VLR	-3.986 (112)			-3.451 (22)			-3.351 (23)		
HLR	-4.535 (112)			-3.845 (74)			-3.854 (50)		
COMLR	-4.572 (114)			-4.008 (72)			-4.097 (114)		
CONLR	-4.534 (112)			-3.814 (76)			-3.843 (51)		
Critical Values	1%	5%	10%	1%	5%	10%	1%	5%	10%
	-5.34	-4.80	-4.58	-4.93	-4.42	-4.11	-5.57	-5.08	-4.82

Note: The values demonstrate test statistics for ZA test. ***, **, and * indicate statistical significance level at 1%, 5% and 10%, respectively. The values in parentheses indicate observations for structural break.

Table 5: Kapetanios and Shin (2008) Unit Root Tests

Interest Rates	Whole Period			Pre-Crisis Period			Post-Crisis Period		
	KS statistics								
ONLR	-0.760 (3)			-0.596 (3)			-1.692 (3)		
PFLR	-0.307 (3)			-0.120 (3)			-2.210* (7)		
VLR	-0.532 (3)			-0.427 (2)			-1.782 (2)		
HLR	-0.643 (14)			-0.451 (7)			-1.102 (11)		
COMLR	-0.523 (10)			-0.359 (6)			-1.302 (10)		
CONLR	-0.358 (2)			-0.141 (2)			-1.183 (10)		
Critical Values	1%	5%	10%	1%	5%	10%	1%	5%	10%
	-2.663	-2.059	-1.780	-3.036	-2.381	-2.074	-2.703	-2.211	-1.826

Note: The values demonstrate test statistics for KS test. ***, **, and * indicate statistical significance level at 1%, 5% and 10%, respectively. The values in parentheses represent appropriate lag lengths based on AIC.

Table 6: Bound Test Results for the Nonlinear ARDL Models

	Dependent Variables				
	Personal Finance Loan Rate	Vehicle Loan Rate	Housing Loan Rate	Commercial Credit Rate	Consumer Loan Rate
Whole Sample					
F_{PSS}	6.879	4.989	6.389	4.445	7.243
Pre-Crisis Period					
F_{PSS}	5.427	5.140	3.174	4.535	3.866
Post-Crisis Period					
F_{PSS}	7.580	3.853	9.629	7.348	8.193

Note: The 10 % critical value of the F_{PSS} test obtained by Pesaran et al. (2001) is 4.14 for $k = 2$.

After testing the above preconditions, the non-linear ARDL model can now be estimated for the whole sample and sub-samples. Firstly, Table 6 demonstrates the cointegration statistics based on the bound test for the NARDL model. According to F statistics, only three models do not reject the null hypothesis of no cointegration relationship. When considering the whole sample, an asymmetric cointegration relationship is accepted between all loan rates and policy rates. In the pre-crisis period, an asymmetric cointegration relationship cannot be detected between housing and consumer loan rates and policy rate, while the asymmetric relationship between vehicle loans and policy rate disappears after the crisis. Therefore, it is concluded that the asymmetric modeling of the relationship between policy rates and loan rates is appropriate in most cases here. Table 7, Table 8, and Table 9 demonstrate the nonlinear ARDL estimation results for the whole period, pre-crisis and post-crisis periods, respectively. According to diagnostic tests, autocorrelation and heteroskedasticity are rejected at 5% significance level in the majority of the models. Therefore, our estimates are consistent in terms of diagnostics.

Table 7: Baseline Nonlinear ARDL Model Estimation Results for Whole Period

Variables	Dependent Variables				
	Personal Finance	Vehicle	Housing	Commercial	Consumer
	Loan Rate ($p=3, q=4$)	Loan Rate ($p=4, q=4$)	Loan Rate ($p=3, q=4$)	Loan Rate ($p=4, q=4$)	Loan Rate ($p=3, q=4$)
i^p_{t-1}	-0.142*** [0.036]	-0.132*** [0.042]	-0.139*** [0.035]	-0.099*** [0.032]	-0.154*** [0.037]
i^{p+}_{t-1}	0.097*** [0.036]	0.106*** [0.040]	0.090*** [0.029]	0.066** [0.033]	0.117*** [0.037]
i^{p-}_{t-1}	0.112*** [0.032]	0.105*** [0.032]	0.107*** [0.028]	0.071*** [0.026]	0.121*** [0.032]
Δi^p_{t-1}	0.345*** [0.065]	0.240*** [0.074]	0.401*** [0.065]	0.224*** [0.067]	0.411*** [0.065]
Δi^p_{t-2}	-0.235*** [0.065]	-0.222*** [0.070]	-0.233*** [0.069]	-0.179*** [0.068]	-0.215*** [0.068]
Δi^p_{t-3}		0.119** [0.059]		0.152** [0.062]	
Δi^{p+}_t	0.440*** [0.083]	0.463*** [0.084]	0.196*** [0.073]	0.484*** [0.074]	0.283*** [0.083]
Δi^{p+}_{t-1}	0.285*** [0.088]	0.221** [0.091]	0.357*** [0.076]	0.101 [0.080]	0.397*** [0.086]
Δi^{p+}_{t-2}	0.204** [0.089]	0.082 [0.091]	0.035 [0.079]	0.237*** [0.080]	0.140 [0.088]
Δi^{p+}_{t-3}	0.290*** [0.088]	0.191** [0.092]	0.338*** [0.082]	0.086 [0.083]	0.294*** [0.091]
Δi^{p-}_t	-0.053 [0.115]	0.135 [0.118]	0.012 [0.101]	0.176* [0.101]	0.003 [0.117]
Δi^{p-}_{t-1}	0.627*** [0.110]	0.735*** [0.115]	0.660*** [0.095]	0.385*** [0.097]	0.667*** [0.112]
Δi^{p-}_{t-2}	0.104 [0.118]	0.054 [0.128]	-0.234** [0.110]	-0.063 [0.106]	-0.018 [0.122]
Δi^{p-}_{t-3}	-0.145 [0.113]	-0.178 [0.124]	-0.019 [0.110]	0.001 [0.106]	-0.168 [0.117]
Constant	8.158*** [2.172]	7.214*** [2.136]	7.306*** [1.824]	4.976*** [1.716]	8.507*** [2.094]
Long Run Coefficients					
L_{ON+}	0.684***	0.806***	0.650***	0.667***	0.756***
L_{ON-}	-0.787***	-0.800***	-0.769***	-0.717***	-0.785***
Asymmetry Statistics					
$W_{LR, ON}$	1.624	0.004	2.842*	0.213	0.160
$W_{SR, ON}$	6.794***	0.599	5.006**	3.015*	5.793**
Model Diagnostics					
Adj. R-square	0.540	0.507	0.553	0.453	0.571
χ^2_{SC}	51.81 (0.10)	39.37 (0.498)	35.95 (0.653)	37.14 (0.599)	44.71 (0.280)
χ^2_{HET}	0.205 (0.65)	0.538 (0.463)	3.338 (0.067)	0.065 (0.797)	2.793 (0.094)

Note: ***, **, and * indicate statistical significance level at 1%, 5% and 10%, respectively. The optimal lag length (p, q) for all models is based on the Akaike information criterion (AIC), Hannan-Quinn information criterion (HQIC), and Schwarz information criterion (SIC). L_{ON+} and L_{ON-} denote the long-run coefficients associated with positive and negative changes in the CBRT policy rate. $W_{LR, ON}$ and $W_{SR, ON}$ denote the Wald test for long-run and short-run symmetry restrictions, respectively. χ^2_{SC} and χ^2_{HET} denote Breusch Godfrey LM test for serial correlation and White heteroscedasticity test, respectively.

Table 5 demonstrates the estimation results of the nonlinear ARDL model for the whole sample. The long-run positive and negative coefficients are all statistically significant. This result implies that all of the loan rates increase in response to positive shocks in the policy rate and decrease in response to negative shocks. The positive and negative long-run coefficients are very close to each other for all loan rates. In parallel with this finding, Wald tests are unable to reject the null hypothesis of long-run symmetry except for housing loan rate, whereas, in the short run, Wald tests are able to reject the null hypothesis of the short-run symmetry except for vehicle loan rate.

Table 8: Nonlinear ARDL Model Estimation Results for Pre-Crisis Period

Variables	Dependent Variables				
	Personal Finance Loan Rate ($p=3, q=2$)	Vehicle Loan Rate ($p=4, q=2$)	Housing Loan Rate ($p=4, q=2$)	Commercial Loan Rate ($p=4, q=2$)	Consumer Loan Rate ($p=3, q=2$)
i^p_{t-1}	-0.354*** [0.088]	-0.381*** [0.111]	-0.196*** [0.073]	-0.325*** [0.089]	-0.300*** [0.089]
i^{p+}_{t-1}	0.099 [0.068]	0.166** [0.081]	0.113 [0.069]	0.076 [0.049]	0.153* [0.084]
i^{p-}_{t-1}	0.304*** [0.077]	0.310*** [0.084]	0.179*** [0.060]	0.244*** [0.067]	0.263*** [0.078]
Δi^p_{t-1}	0.334*** [0.083]	0.274*** [0.101]	0.227** [0.097]	0.067 [0.084]	0.309*** [0.088]
Δi^p_{t-2}	-0.153* [0.085]	-0.160* [0.090]	-0.147 [0.097]	-0.173** [0.074]	-0.115 [0.089]
Δi^p_{t-3}		0.223** [0.084]	0.061 [0.089]	0.273*** [0.077]	
Δi^{p+}_t	0.310 [0.219]	0.486** [0.242]	0.426* [0.217]	0.248 [0.167]	0.415* [0.236]
Δi^{p+}_{t-1}	0.664*** [0.222]	0.544** [0.252]	0.472** [0.221]	0.262 [0.164]	0.647*** [0.242]
Δi^{p-}_t	-0.053 [0.146]	0.016 [0.190]	0.022 [0.163]	0.003 [0.116]	0.026 [0.162]
Δi^{p-}_{t-1}	0.475*** [0.173]	0.523** [0.197]	0.610*** [0.153]	0.227* [0.134]	0.545*** [0.189]
Constant	21.662*** [5.430]	20.823*** [5.791]	11.323*** [3.969]	16.999*** [4.693]	17.659*** [5.204]
Long Run Coefficients					
L_{ON+}	0.278	0.435**	0.576*	0.233	0.509**
L_{ON-}	-0.859***	-0.814***	-0.911***	-0.751***	-0.887***
Asymmetry Statistics					
$W_{LR, ON}$	13.25***	5.246**	1.27	14.72***	3.236*
$W_{SR, ON}$	2.214	1.413	0.529	1.057	1.501
Model Diagnostics					
Adj. R Square	0.603	0.563	0.497	0.523	0.584
χ^2_{SC}	41.68 (0.237)	29.26 (0.779)	24.44 (0.928)	50.66 (0.053)	38.19 (0.370)
χ^2_{HET}	0.024 (0.874)	0.003 (0.951)	0.000 (0.997)	2.984 (0.084)	0.412 (0.520)

Note: ***, **, and * indicate statistical significance level at 1%, 5% and 10%, respectively. The optimal lag length (p, q) for all models is based on the Akaike information criterion (AIC), Hannan-Quinn information criterion (HQIC), and Schwarz information criterion (SIC). L_{ON+} and L_{ON-} denote the long-run coefficients associated with positive and negative changes in the CBRT policy rate. $W_{LR, ON}$ and $W_{SR, ON}$ denote the Wald test for long-run and short-run symmetry restrictions, respectively. χ^2_{SC} and χ^2_{HET} denote Breusch Godfrey LM test for serial correlation and White heteroscedasticity test, respectively.

Table 6 demonstrates the estimation results of the pre-crisis period model. Although the asymmetric cointegration relationship cannot be determined for housing and consumer loans, statistically significant long-run and short-run coefficients are detected. Besides, it is determined that vehicle loans respond positively and significantly to positive changes in the policy rate in the long run while all loan rates respond negatively and significant to negative changes in the policy rate in the long-run. When long-run positive and negative coefficients are compared, it is seen that negative coefficients are considerably larger than positive coefficients. Furthermore, in the pre-crisis period, while long-run asymmetries appear between policy rates and loan rates, the existence of a symmetric relationship between these variables cannot be denied in the short run.

The findings of the post-crisis period are presented in Table 7. All long-run negative coefficients, which are statistically significant in the pre-crisis period, turn into insignificant in the post-crisis period. While the findings related to the existence of an asymmetric relationship between vehicle loans and the policy rate in the pre-crisis period disappear in the post-crisis period, on the contrary, asymmetric cointegration relationship and significant long-run coefficients are estimated for the consumer loans in the post-crisis period. The long-run coefficients of consumer and commercial loans become significant in the post-crisis period. Asymmetry statistics show that only commercial loan rates respond asymmetrically to policy rate changes in the long run. On the other hand, when the policy rate changes, the symmetric adjustment process for personal finance, housing, and consumer loans is rejected in the short term.

Table 9: Nonlinear ARDL Model Estimation Results for the Post-Crisis Period

Variables	Dependent Variables				
	Personal Finance Loan Rate ($p=3, q=4$)	Vehicle Loan Rate ($p=2, q=4$)	Housing Loan Rate ($p=3, q=4$)	Commercial Loan Rate ($p=2, q=4$)	Consumer Loan Rate ($p=3, q=4$)
i^p_{t-1}	-0.135*** [0.040]	-0.096** [0.037]	-0.117*** [0.036]	-0.136*** [0.033]	-0.122*** [0.037]
i^{p+}_{t-1}	0.055 [0.042]	0.044 [0.038]	0.026 [0.032]	0.066** [0.032]	0.047 [0.040]
i^{p-}_{t-1}	0.045 [0.045]	0.034 [0.040]	0.021 [0.038]	0.017 [0.033]	0.034 [0.043]
Δi^p_{t-1}	0.499*** [0.082]	0.304*** [0.087]	0.597*** [0.070]	0.405*** [0.085]	0.640*** [0.076]
Δi^p_{t-2}	-0.227** [0.089]		-0.393*** [0.079]		-0.356*** [0.085]
Δi^{p+}_t	0.385*** [0.077]	0.346*** [0.072]	0.104* [0.055]	0.462*** [0.069]	0.162** [0.068]
Δi^{p+}_{t-1}	0.157* [0.085]	0.130 [0.080]	0.367*** [0.059]	-0.058 [0.082]	0.349*** [0.072]
Δi^{p+}_{t-2}	0.248*** [0.086]	0.037 [0.072]	0.041 [0.063]	0.229*** [0.067]	0.180** [0.074]
Δi^{p+}_{t-3}	0.344*** [0.083]	0.293*** [0.073]	0.498*** [0.067]	0.176** [0.072]	0.401*** [0.078]
Δi^{p-}_t	0.039 [0.195]	0.149 [0.173]	-0.185 [0.146]	0.574*** [0.166]	-0.027 [0.176]
Δi^{p-}_{t-1}	0.339* [0.177]	0.590*** [0.166]	0.846*** [0.129]	0.346** [0.164]	0.511*** [0.159]
Δi^{p-}_{t-2}	-0.011 [0.212]	-0.061 [0.205]	-0.429** [0.166]	-0.490** [0.196]	-0.176 [0.193]

Δi^p_{t-3}	-0.004 [0.206]	-0.083 [0.184]	-0.130 [0.171]	0.060 [0.174]	-0.059 [0.193]
Constant	2.547** [1.048]	1.622* [0.853]	1.495* [0.827]	1.689** [0.668]	2.005** [0.938]
Long Run Coefficients					
L_{ON^+}	0.405*	0.465*	0.222	0.485***	0.387*
L_{ON^-}	-0.335	-0.357	-0.175	-0.125	-0.277
Asymmetry Statistics					
$W_{LR, ON}$	0.278	0.385	0.165	9.217***	0.688
$W_{SR, ON}$	5.853**	0.481	15.95***	1.219	8.993***
Model Diagnostics					
Adj. R Square	0.581	0.526	0.735	0.621	0.679
χ^2_{SC}	30.88 (0.849)	53.36 (0.076)	19.87 (0.996)	24.30 (0.976)	29.24 (0.895)
χ^2_{HET}	3.487 (0.061)	0.413 (0.520)	41.88 (0.000)	0.066 (0.796)	3.353 (0.067)

Note: ***, **, and * indicate statistical significance level at 1%, 5% and 10%, respectively. The optimal lag length (p, q) for all models is based on the Akaike information criterion (AIC), Hannan-Quinn information criterion (HQIC), and Schwarz information criterion (SIC). L_{ON^+} and L_{ON^-} , denote the long-run coefficients associated with positive and negative changes in the CBRT policy rate. $W_{LR, ON}$, and $W_{SR, ON}$, denote the Wald test for long-run and short-run symmetry restrictions, respectively. χ^2_{SC} and χ^2_{HET} , denote Breusch Godfrey LM test for serial correlation and White heteroscedasticity test, respectively.

Figure 1, Figure 2, and Figure 3 show the response of banks' loan rates to positive and negative shocks in monetary policy through dynamic multipliers based on nonlinear ARDL model estimates for the whole period, pre-crisis and post-crisis periods, respectively. The dynamic multipliers based on 1000 bootstrapped and 95% confidence intervals reveal more clearly the time-varying behavior of asymmetries and in which direction the loan rates are adjusted faster or slower. The first thing to notice here is that the findings of the whole period behave similarly to the post-crisis period. The asymmetries, which are high in the short run in both periods, lose their effect in the long run and approach to zero. The asymmetries in the short term for the whole period begin to decrease after 3-4 months at the latest and disappear entirely in the maximum tenth month. In the post-crisis period, the asymmetries in the adjustment process, which is almost similar in terms of duration, are more dominant than the whole period. In both periods, the loan rates are more rigid downwards than upwards in the short run. The significant asymmetries in the pre-crisis period, which began to appear in the short run, become apparent in the fifth period and continue in the long run. On the contrary to the pre-crisis period, it is concluded that loan rates are more rigid upwards than downwards in the long run.

Figure 1: Dynamic Multipliers for Whole Period Model

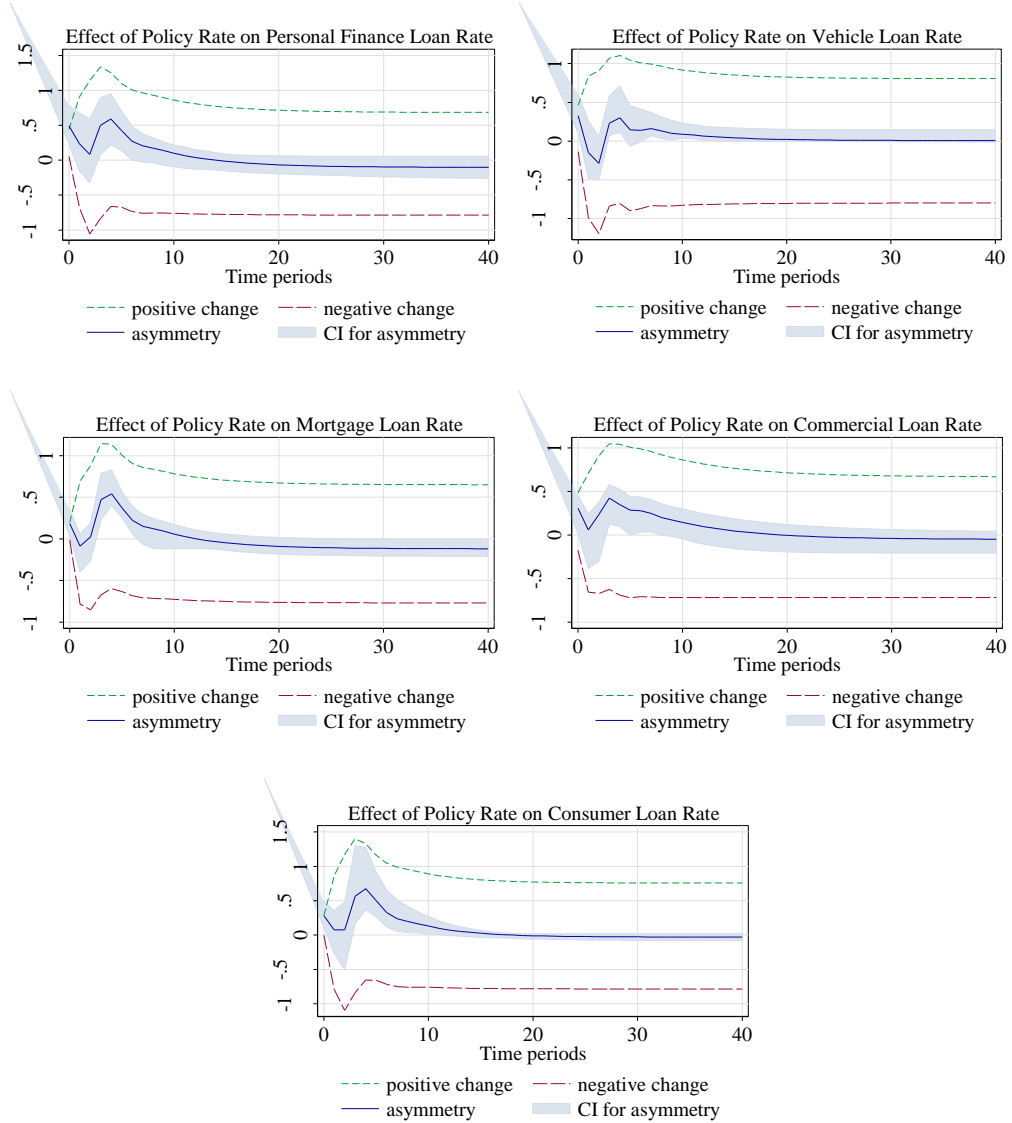

Figure 2: Dynamic Multipliers for Pre-Crisis Period Model

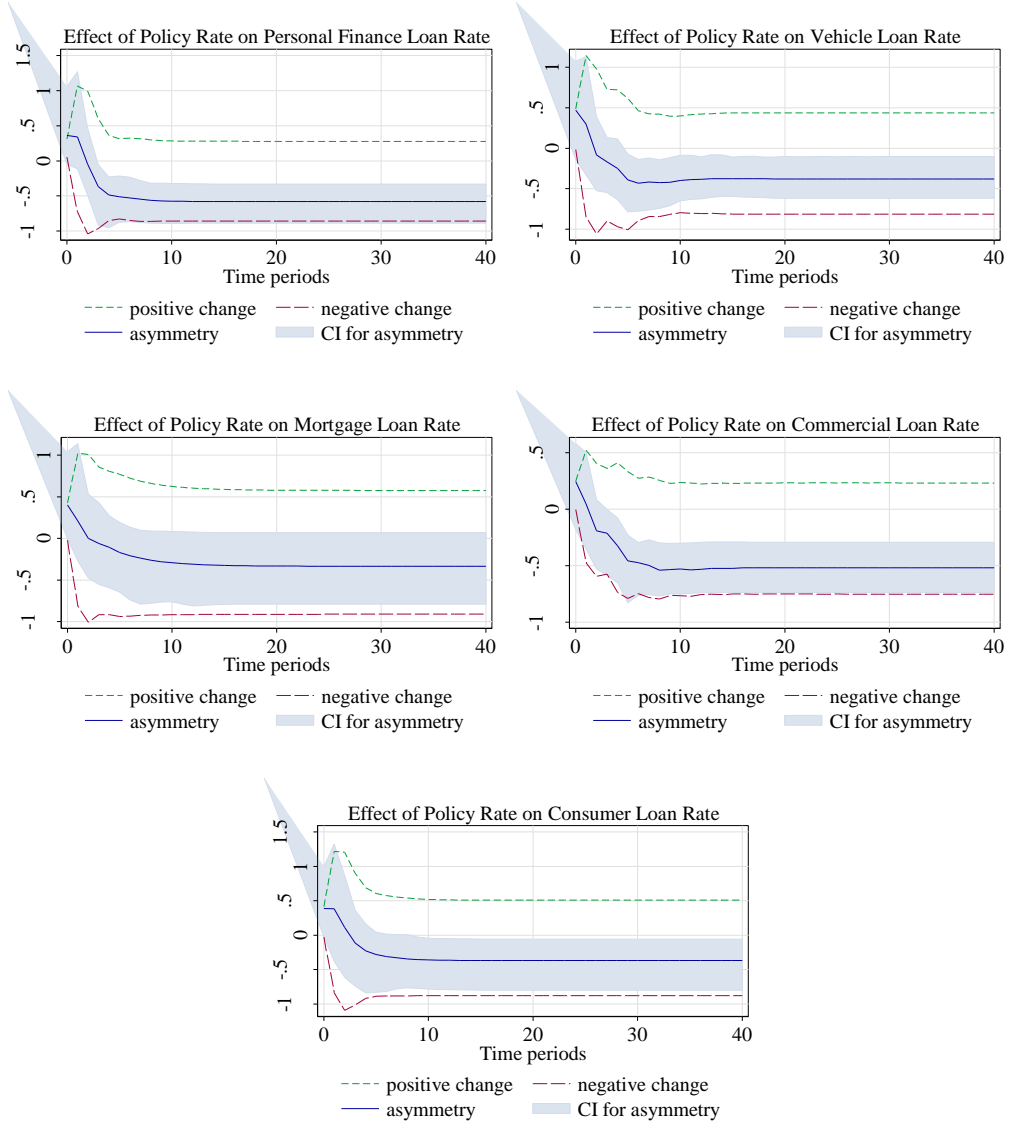
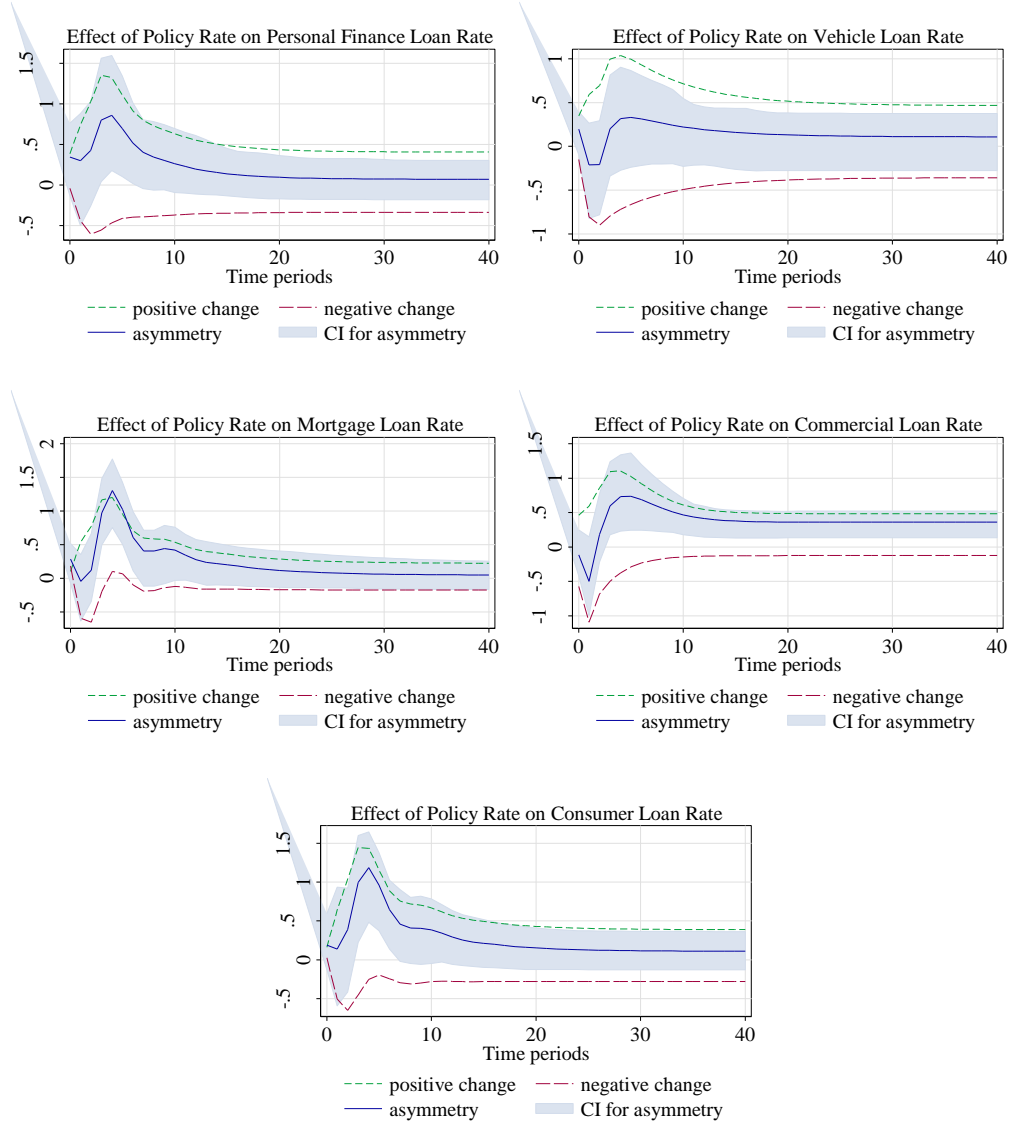

Figure 3: Dynamic Multipliers for Post-Crisis Period Model

6. Discussion

The findings based on data from the whole period confirm that there is a long-run relationship between the CBRT policy rate and bank loan rates. This long-run relationship is symmetric for most interest rates. In the short run, this relationship turns into asymmetric except for vehicle loans. However, when we divide the sample into two sub-periods, there is evidence that there may be significant changes in banks' loan rate behaviors in case of the policy rate changes of the central bank after the global financial crisis. Although the long-run relationship continues to be supported mainly before the crisis, especially after the crisis, the

relationship between negative shocks in monetary policy and bank loan rates disappears. In addition, long-run responses to negative shocks in policy rates are significantly larger than positive shocks before the crisis, while these negative responses converge each other after the crisis. This result implies that banks respond to a decrease in policy rate more than the increases before the crisis. In other words, it can be concluded that loan rates in this period are more rigid upwards in the long run. The 2001 crisis triggered the bankruptcy of many banks and great losses for customers in Turkey. Afterward, the confidence of the households in the banking sector has decreased significantly, and the reuse of the banking sector has been gradually realized. The upward rigidity of banks' loan rates in this period may be due to the effort to acquire new customers and not to lose existing customers. These developments, in parallel with the findings of the study, support the negative customer reaction hypothesis. In addition, it may be consistent to consider that asymmetric information problems increase after the 2001 banking crisis and that banks adjust their loan rates upwards slowly as well as credit rationing in order not to attract riskier customers. In the period of 2001-2008, some foreign banks entered the Turkish banking sector by purchasing a domestic bank or by making direct investments. These developments may have caused the banking sector to have a more competitive structure and a temporary decrease in market concentration. Therefore, in parallel with this development in the Turkish banking sector, our findings on upward rigidities in loan rates support the opposite of the collusive price arrangement hypothesis. Moreover, excess liquidity opportunities in the global markets in this period may have significantly reduced the cost of alternative fund sources of banks in the long run, thereby reducing the sensitivity of loan rates to increases in the policy rate.

The adjustment process of loan rates is not complete in any period, and it can be concluded that the negative adjustment process slows down, but the positive adjustment process accelerates in the long run after the financial crisis. However, although all long-run negative coefficients are negative after the financial crisis, they are statistically insignificant. In the post-crisis period, there is no significant relationship between the tightening of monetary policy and the decline in banks' loan rates. Similarly, although the adjustment process of bank loans has asymmetric patterns in both periods, this asymmetric adjustment appears only in the long term before the financial crisis but in the short term after the financial crisis. As mentioned earlier, these results show that the post-crisis period exhibits closer behaviors with findings from the entire period. The loan rates are more rigid downwards in the short run in both periods. The fact that downward rigidity of loan rates in the short run and the long-run relationship between negative shocks in policy rates and decreases in loan rates disappear after the financial crisis may be related to the transformations in the competitive structure of the banking sector in Turkey. Sekmen et al. (2015) find that the banking sector does not have a perfect competitive structure in Turkey. They emphasize that the market structure of the Turkish banking sector is closer to monopolistic competition. In addition, the decrease in the average number of banks in these twenty years and the fact that fewer banks gradually constitute a larger part of the sector can be interpreted as an increase in market concentration and market power of banks. These circumstances may have created an environment for banks to exhibit a collusive price arrangement in the post-crisis period. Furthermore, global liquidity conditions, which started to tighten, especially with the FED policies after 2013, may have caused an increase in the cost of alternative fund sources of banks, making loan rates more sensitive to policy rate increases.

When these findings related to asymmetries are evaluated more specifically in terms of loan types, the vehicle loan rates are unrelated to the policy rates in post-crisis periods or symmetric in the whole period except for the long-run asymmetric response in the pre-crisis period. The considerable changes have been experienced in vehicle sales with loans in the last ten years. It is observed that vehicle purchase transactions via loans are slowly shifting from banks to financial companies that are independent or a subsidiary of banks. This process, which is carried out through vehicle dealers in agreement with financial companies, can affect the potential of conventional vehicle loans. Such financial developments as substitutes may affect the interest elasticity of the vehicle loan demand and cause to break the relationship between the policy rate and the vehicle loan rates. It would be appropriate to observe the opposite effect of personal finance and consumer loans. Because of the macro-prudential measures that increased after 2010, some restrictions were made on the use of credit cards and sales by installments, especially in durable consumer goods such as electronics, furniture, and white goods. These policies may cause the banks to display asymmetric pricing behaviors in the short term in the face of increasing credit demand by causing consumers to change the financing methods from credit cards to personal finance and consumer loans in the financing of such needs. Lastly, commercial loan rates follow the asymmetric adjustment process in both periods in the long run, while housing loans are only asymmetric in the short run after the financial crisis.

7. Concluding Remarks

Understanding the adjustment process of banks' loan and deposit rates is extremely important for monetary policymakers. In this process, the direction and severity of the banks' reaction in loan and deposit rates contribute to how the policy rate should be calibrated. Incomplete or inaccurate information about this process may cause ineffectiveness of monetary policy and thus uncertainty in output and price fluctuations.

In this study, the nonlinear ARDL framework is applied to understand how the banks adjust the deposit and loan rates when the policy rate changes. The empirical analysis, for the period 2002:01-2019:10 and two sub-periods, reveals that the adjustment process of bank loan rates in Turkey exhibits significant asymmetric patterns both in the long and short run. The loan rates generally have upward rigidities in the long run before the financial crisis. These rigidities are downward and in the short-run after the financial crisis. The findings covering the entire period are parallel to the findings in the post-crisis period. These results imply that banks adjusted their loan rates more slowly during monetary tightening periods in the pre-crisis period, while banks' responses are faster during monetary easing periods. However, in the post-crisis period, banks' loan rates react faster during monetary policy tightening than monetary easing periods.

While almost all previous studies have concluded that this relationship is asymmetric, the adjustment process exhibits different behaviors after positive and negative shocks. Our results are consistent with these findings. The findings obtained for whole period and post-crisis period indicate that the adjustment process is downward rigid, similar to the studies of Valadkhani and Anwar (2012), Wang and Lee (2009), Wang and Thi (2010), Fadiran and Ezeoha (2012), Tang, Pua, and Liew (2015), and Yıldırım (2012). The pre-crisis period findings, on the other hand, display upward rigidities in line with the studies of Gambacorta and Iannotti (2007), Payne and Waters (2008), Wang and Lee (2009), Houghton and Iglesias (2012), Matemilola, Bany-Ariffin, and Muhtar (2015). In contrast to our findings, studies by Kleimeier and Sander (2006), Gambacorta and Iannotti (2007), Wang and Lee (2009), Fadiran and Ezeoha (2012),

Haughton and Iglesias (2012), Tai, Sek, and Har (2012), Tang, Pua, and Liew (2015), Hussain and Nahar (2016), and Ozdemir (2009) identify asymmetries in both loan and deposit interest rates, indicating that the two types of interest rates do not adjust at the same speed. While Yüksel and Özcan (2013) state that there is no asymmetric relationship for Turkey, Hussain and Nahar (2016) cannot identify a difference for both pre and post-global crisis periods. This study reveals opposite results.

The results of the study correspond to different theoretical explanations. While the findings based on pre-crisis period point out to the fact that the banking sector has a more competitive structure, while the findings related to the post-crisis period point out that the banking sector has a more competitive structure, it can be concluded that changes in the market structure after the crisis cause changes in the interest rate adjustment process. As a result of increases in anti-competitive practices, interest rate responses are likely to be even more asymmetric.

In recent years, particularly after the transfer of state banks to the established asset fund, the loan rate decreases have occurred due to political concerns, especially housing interests. Although these interest rate decisions of state banks seem to be acting simultaneously with policy rates, they may not fully reflect the impact of the policy rate and industry's cost conditions, and thus the response of interest rates can be expected to be even more asymmetric in the future periods. On the other hand, in periods of financial instability when the asymmetric information problem may be higher, the behavior of interest rates is in line with theoretical expectations. A well-functioning and stable financial structure can be seen as a prerequisite for the complete and symmetric interest rate pass-through.

The last decade is a period when financial development and deepening have accelerated in Turkey. Financial innovations and financial product diversity enabled the acceleration of the integration of economic actors to the financial system, particularly banks, and the relationship between them becomes more multifaceted in Turkey. Also, the widespread use of information communication tools in financial markets in this period may have reduced asymmetries by decreasing the cost of obtaining information, causing the rate of more sophisticated customers to increase gradually. On the other hand, individuals have to engage with the financial system since the first stages of their lives. Tighter bank and customer relationships may lead to an increase in transaction costs, such as search and switching, while banks may also have trade-off short and long-run goals to avoid losing their loyal customers. All these developments bring a different set of balancing effects in each of the loan and deposit rates. Turkey's financial development is still at an early stage, but it has a rapidly changing social and economic structure thanks to the rapidly spreading technology. Therefore, analyzing the changes that cause asymmetries, particularly bank and consumer behavior at the micro-level, can fill the gap in this field.

These results indicate that the effectiveness of monetary policy is largely dependent on the interest rate pass-through mechanism. Policymakers should dynamically design measures to reduce frictions that impede this transmission mechanism. In this context, it is necessary to more closely monitor and regulate the levels of competition and concentration in the banking sector

References

- Apergis, N., and A. Cooray. (2015), "Asymmetric Interest Rate Pass-through in the US, the UK and Australia: New Evidence from Selected Individual Banks", *Journal of Macroeconomics*, Vol. 45: 155-172.
- Aydin, H. I. (2010), "Interest Rate Pass-Through in Turkey", *International Research Journal of Finance and Economics*, Vol. 57, No. 07: 82–102.
- Becker, R., D. R. Osborn, and D. Yildirim. (2012), "A Threshold Cointegration Analysis of Interest Rate Pass-Through to UK Mortgage Rates", *Economic Modelling*, Vol. 29, No. 6: 2504-2513.
- Belke, A., J. Beckmann, and F. Verheyen. (2013), "Interest Rate Pass-Through in the EMU-New Evidence from Nonlinear Cointegration Techniques for Fully Harmonized Data", *Journal of International Money and Finance*, Vol. 37: 1–24.
- Berger, A. N., and T. H. Hannan. (1989), "The Price-Concentration Relationship in Banking", *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 71, No. 2: 291-299.
- Cottarelli, C., and A. Kourelis. (1994), "Financial Structure, Bank Lending Rates, and the Transmission Mechanism of Monetary Policy", *IMF Staff Papers*, Vol. 41, No. 4: 587-623.
- Crespo-Cuaresma, J., and T. Reininger. (2004), "Interest Rate Pass-Through in New EU Member States: The Case of the Czech Republic, Hungary and Poland", William Davidson Institute at the University of Michigan.
- De Bondt, G. J. (2005), "Interest Rate Pass-Through: Empirical Results for the Euro Area", *German Economic Review*, Vol. 6, No. 1: 37–78.
- Enders, W. and P. L. Siklos. (2001), "Cointegration and Threshold Adjustment", *Journal of Business & Economic Statistics*, Vol. 19, No. 2: 166-176.
- Fadiran, G. O., and A. Ezeoha. (2012), "South African Market Volatility, Asymmetry and Retail Interest Rates Pass-Through", *South African Journal of Economics*, Vol. 80, No. 2: 157–180.
- Freixas, X., and J. C. Rochet. (1997), "Microeconomics of Banking" (Vol. 2). MIT Press Cambridge, MA. Retrieved On, 17(04), 2014.
- Fried, J., and P. Howitt. (1980), "Credit Rationing and Implicit Contract Theory", *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 12, No. 3: 471-487.
- Gambacorta, L., and S. Iannotti. (2007), "Are There Asymmetries in the Response of Bank Interest Rates to Monetary Shocks?", *Applied Economics*, Vol. 39, No. 19: 2503-2517.
- Hannan T. H., and A. N. Berger. (1991), "The Rigidity of Prices: Evidence from the Banking Industry", *American Economic Review*, Vol. 81, No. 4: 938-945.
- Hannan, T. H., and J. N. Liang. (1993), "Inferring Market Power from Time-Series Data: The Case of the Banking Firm", *International Journal of Industrial Organization*, Vol. 11, No. 2: 205-218.
- Haughton, A. Y., and E. M. Iglesias. (2012), "Interest Rate Volatility, Asymmetric Interest Rate Pass Through and the Monetary Transmission Mechanism in the Caribbean Compared to US and Asia", *Economic Modelling*, Vol. 29, No. 6: 2071–2089.
- Hussain, M. N., and B. Nahar. (2016), "Interest Rate Volatility and Retail Interest Rate Pass-Through in the Case of the Malaysian Economy", *The Journal of Developing Areas*, Vol. 50, No. 5: 277-294.
- Jamilov, R., and B. Égert. (2014), "Interest Rate Pass-Through and Monetary Policy Asymmetry: A Journey into the Caucasian Black Box", *Journal of Asian Economics*, Vol. 31-32: 57–70.
- Kapetanios, G., and Y. Shin. (2008), "GLS Detrending-Based Unit Root Tests in Nonlinear STAR and SETAR Models", *Economics Letters*, Vol. 100, No. 3: 377-380.
- Karagiannis, S., Y. Panagopoulos, and P. Vlamis. (2011), "Symmetric or Asymmetric Interest Rate Adjustments? Evidence from Southeastern Europe", *Review of Development Economics*, Vol. 15, No. 2: 370–385.
- Kleimeier, S., and H. Sander. (2006), "Expected versus Unexpected Monetary Policy Impulses and Interest Rate Pass-Through in Euro-Zone Retail Banking Markets", *Journal of Banking and Finance*, Vol. 30, No. 7: 1839–1870.
- Klemperer, P. (1987), "Markets with Consumer Switching Costs", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 102, No. 2: 375-394.
- Lim, G. C. (2001), "Bank Interest Rate Adjustments: Are They Asymmetric?", *Economic Record*, Vol. 77, No. 237: 135–147.

- Lowe, P., and T. Rohling. (1992), "Loan Rate Stickiness: Theory and Evidence", Research Discussion Paper No. 9206, Reserve Bank of Australia.
- Matemilola, B. T., A. N. Bany-Ariffin, and F. E. Muhtar. (2015), "The Impact of Monetary Policy on Bank Lending Rate in South Africa", *Borsa Istanbul Review*, Vol. 15, No. 1: 53–59.
- Neumark, D., and S. A. Sharpe. (1992), "Market Structure and the Nature of Price Rigidity: Evidence from the Market for Consumer Deposits", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, No. 2: 657–680.
- Özdemir, B. K. (2009), "Retail Bank Interest Rate Pass-Through: The Turkish Experience", *International Research Journal of Finance and Economics*, Vol. 28: 7–15.
- Payne, J. E. (2006), "The Response of the Conventional Mortgage Rate to the Federal Funds Rate: Symmetric or Asymmetric Adjustment?", *Applied Financial Economics Letters*, Vol. 2, No. 5: 279–284.
- Payne, J. E., and G. A. Waters. (2008), "Interest Rate Pass Through and Asymmetric Adjustment: Evidence from the Federal Funds Rate Operating Target Period", *Applied Economics*, Vol. 40, No. 11: 1355–1362.
- Roelands, S. (2012), "Asymmetric Interest Rate Pass-Through from Monetary Policy: The Role of Bank Regulation", *SSRN Electronic Journal*, 1–42.
- Rosen, R. J. (2002), "What Goes Up Must Come Down? Asymmetries and Persistence in Bank Deposit Rates", *Journal of Financial Services Research*, Vol. 21, No. 3: 173–193.
- Rotemberg, J. J., and G. Saloner. (1987), "The Relative Rigidity of Monopoly Pricing", *The American Economic Review*, Vol. 77, No. 5: 917–926.
- Scholnick, B. (1999), "Interest Rate Asymmetries in Long-Term Loan and Deposit Markets", *Journal of Financial Services Research*, Vol. 16, No. 1: 5–26.
- Sekmen, T., Ö. Akkuş, and İ. Şıklar. (2015), "Competitive Conditions in the Turkish Banking Systems", *Journal of Business Economics and Finance*, Vol. 4, No. 1: 52–68.
- Shaffer, S. (1994), "Bank Competition in Concentrated Markets", *Business Review*, 3–16.
- Shin, Y., B. Yu, and M. Greenwood-Nimmo. (2014), "Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multipliers in a Nonlinear ARDL Framework", In *Festschrift In Honor Of Peter Schmidt* (Pp. 281–314). Springer, New York, NY.
- Şıklar, İ., E. Doğan, and M. Dinç. (2016), "Interest Rate Pass Through in Turkey: The Measurement of the Monetary Transmission Mechanism Dynamics", *Journal of Business & Economic Policy*, Vol. 3, No. 4: 38–45.
- Stiglitz, J. E., and A. Weiss. (1981), "Credit Rationing in Markets with Imperfect Information", *The American Economic Review*, Vol. 71, No. 3: 393–410.
- Sznajderska, A. (2013), "On the Empirical Evidence of Asymmetric Effects in The Polish Interest Rate Pass-Through", *Journal of Economic Asymmetries*, Vol. 10, No. 2: 78–93.
- Tai, P. N., S. K. Sek, and W. M. Har. (2012), "Interest Rate Pass-Through and Monetary Transmission in Asia", *International Journal of Economics and Finance*, Vol. 4, No. 2: 163–174.
- Tang, M. M. J., C. H. Pua, and V. K. S. Liew. (2015), "The Interest Rate Pass-Through in Malaysia: An Analysis on Asymmetric Adjustment", *International Journal of Economics and Management*, Vol. 9, No. 2: 138–149.
- Valadkhani, A., and S. Anwar. (2012), "Interest Rate Pass-Through and the Asymmetric Relationship Between the Cash Rate and the Mortgage Rate", *Economic Record*, Vol. 88, No. 282: 341–350.
- Wang, K. M., and Y. M. Lee. (2009), "Market Volatility and Retail Interest Rate Pass-Through", *Economic Modelling*, Vol. 26, No. 6: 1270–1282.
- Wang, K. M., and T. B. N. Thi. (2010), "Asymmetric Pass-Through and Risk of Interest Rate: An Empirical Exploration of Taiwan and Hong Kong", *Applied Economics*, Vol. 42, No. 5: 659–670.
- Viquez, R. D., and M. E. Monge. (2008), "Policy Rates Pass-Through. Evidence from the Costa Rican Economy". Research Paper, Banco Central de Costa Rica.
- Yildirim, D. (2012), "Interest Rate Pass-Through to Turkish Lending Rates: A Threshold Cointegration Analysis", *Economic Research Center Working papers in Economics 12/07*.
- Yüksel, E., and K. M. Özcan. (2013), "Interest Rate Pass-Through in Turkey and Impact of Global Financial Crisis: Asymmetric Threshold Cointegration Analysis", *Journal of Business Economics and Management*, Vol. 14, No. 1: 98–113.
- Zivot, E., and A. Donald. (1992), "Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis", *Journal of Business and Economic Statistics*, Vol. 20, No. 1: 25–44.

Boşanmış Türk Göçmen Kadınlara Sağlanan Sosyal Hizmetler: Belçika Modeli Örneği¹

Görkem Kelebek Küçükarslan²

Reyhan Atasü Topcuoğlu³

Boşanmış Türk Göçmen Kadınlara Sağlanan Sosyal Hizmetler: Belçika Modeli Örneği	Social Services Provided to Divorced Turkish Immigrant Women: An Example of the Belgian Model
Öz <p>Bu araştırmanın amacı Belçika’da boşanmış Türk göçmen kadınlara sağlanan sosyal hizmet modelini anlamaya çalışmaktır. Araştırmanın çalışma grubu Belçika’nın Antwerp şehrinde yaşayan 5 boşanmış Türk göçmen kadın ve kadınlara hizmet sağlayan kuruluşlarda çalışan 5 sosyal hizmet uzmanı ve 1 avukat olmak üzere toplam 11 katılımcıdan oluşmaktadır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Görüşmeler, yarı-yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerden elde edilen veriler araştırmacılar tarafından deşifre edilmiş, metne dökülmüş ve MAXQDA nitel analiz programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre Belçika’da boşanmış kadınlara sağlanan hizmetlerin kültürel ve toplumsal kodlara rağmen kadınları güçlendirdiği sonucuna varılmıştır.</p>	Abstract <p>The aim of this study is to understand the social service model provided to divorced Turkish immigrant women in Belgium. This study group of the research consists of 5 divorced Turkish immigrant women living in Antwerp, Belgium, 5 social workers and 1 lawyer working in organizations providing services to women, 11 participants in total. Qualitative research method was used in this study. Interviews were conducted using a semi-structured interview guide. The data obtained from the interviews were transcribed and analyzed using MAXQDA qualitative analysis software. According to the results of the study, it was concluded that the services provided to divorced women in Belgium empower women despite cultural and social codes.</p>
Anahtar Kelimeler: Belçika, Boşanma, Göç, Kadın, Sosyal Hizmet, Sosyal Hizmetler	Keywords: Belgium, Divorce, Migration, Women, Social Work, Social Services
JEL Kodları: I18, I31, I38	JEL Codes: I18, I31, I38

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma 25.10.2020 tarihli ve 35853172-300 sayılı Hacettepe Üniversitesi Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1’in makaleye katkısı %50, Yazar 2’nin makaleye katkısı %50’dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Reyhan Atasü Topcuoğlu danışmanlığında Görkem Kelebek Küçükarslan tarafından “Feminist sosyal çalışma perspektifiyle kadınların çekişmeli boşanma deneyimleri” başlığı ile tamamlanarak 18.11.2022 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, gkelebek@cumhuriyet.edu.tr

³ Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ratasu@hacettepe.edu.tr

1. Giriş

Batı Avrupa ülkesi olan Belçika her ne kadar küçük bir yüz ölçümüne (30.528 km²) sahip olsa da kendi içinde farklı kültürleri ve bölgelere ayrılmaktadır. 1993'teki anayasa değişikliğinden sonra Flaman, Valon ve Brüksel olarak 3 bölgeye ayrılan Belçika, üç resmi dilli (Fransızca, Felemenkçe ve Almanca) federal bir devlettir. Bu çalışma kapsamında sadece Flaman bölgesinde yer alan Antwerp/Anvers şehrinde kadınlara sağlanan hizmetlere odaklanılmıştır. Antwerp, başkent Brüksel'den sonraki en büyük şehirdir ve bu bölgede Flaman kökenli Belçikalılar ve göçmenler yaşamaktadır.

Belçika'ya her geçen gün artan göç beraberinde çok kültürlü bir yapıyı ve kültürel çeşitliliği getirmektedir. Bu göç hareketi Belçika'da süper çeşitliliği (Vertovec, 2007, s.1025) de oluşturmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında Belçika, işgücü için kapılarını açmış ve istihdama katmak için çok sayıda göçmen almıştır (Gelekcı ve Köse, 2009, s.49). Öncelikle erkeklerin geldiği daha sonrasında aile birleşimiyle artan Türk nüfusu bir gruplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Bu gruplaşma "kendinden olan" ile evlenilerek Türk nüfusunun giderek artmasına neden olmuştur. Kaya ve Kentel (2007)'in çalışmasına göre Belçikalı Türkler en çok kendi ülkelerinden biriyle (%92) evlenmeye meyllilerdir. Manço (2000) çalışmasında hemşehrilikten dolayı Belçikalı Türklerin en çok yaşadığı yerlerden birinin Antwerp olduğunu aktarmaktadır. Belçika'da Türkler seküler, milliyetçi ve dini tutumları sayesinde birbirleriyle daha çok iç içe yaşamayı tercih etmektedirler. Lesthaeghe (2000, s.25)'a göre bunun önemli nedeni kültürel değerlerini korumaktır. Kültürel ortaklık beraberinde sosyal ağların gelişmesine de katkı sağlamış (Akçapar, 2007) ve bu da ithal gelin/damatların sayısının artışı beraberinde getirmiştir. Hem ev sahibi toplumun hem de göç eden toplumun sorunları (örneğin, kültürel uyum, dil bariyeri, zor koşullarda niteliksiz çalışma, ayrımcılık, vb.) göç kaynaklı sorunları da beraberinde getirmiştir (Castels ve Miller, 2008). Türklerin, Avrupa ülkelerinde yoğun olarak yaşadığı bilinmektedir. Belçika'da bu ülkeler arasında önemli bir sıralamada bulunmaktadır. Belçika'daki en yüksek yabancı nüfustan birini Türkler oluşturmaktadır.

Avrupa Birliği'nin 2021 Eurostat (2021a, 2021b) verilerine göre Belçika'da kaba evlenme hızı %3,5 iken kaba boşanma hızı %1,9'dur. Türkiye'de olduğu gibi Belçika'daki Türklerin de boşanma oranlarında son yıllarda artış göstermektedir (Gelekcı, 2010). Artan boşanma oranları devletin benimsediği politikayı ve sağladığı hizmetlerin çeşitlilik ihtiyacını da beraberinde getirmektedir. Muhafazakâr refah devleti olan Belçika'da aileci ideolojiyi benimseyen hizmetlerin sağlandığı görülmektedir. Belçika'nın sosyal haklarının genişliği (Özdemir, 2004), bu çalışmada hizmetler olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Belçika sosyal koruma sisteminde sosyal güvenlik ve sosyal yardımlar öne çıkmaktadır (T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2017). Belçika'da sosyal politika harcamaları, vatandaşların ödedikleri primlerden elde edilerek sağlanmakta, aile, bir sosyal politika birimi olarak varlık göstermektedir (Saka, 2010, s. 11). Belçika refah devleti bir yandan sosyal yardımları öne çıkartan diğer yandan aileyi sosyal politikanın odağına koyan ve bunu yaparken de söyleminde din vurgusu yapan bir modeldir (Özdemir, 2004; Morel 2007; Gunn vd., 2019). AB'nin sosyal politikası kapsamında açık aile politikasını benimseyen Belçika, aileyi ekonomik olarak güçlendirerek, eğitim-danışmanlık hizmetleri ile aileyi geliştirerek ve de aile dışı kurum hizmetlerini sağlayarak aile refahını odak almaktadır (Dumon, 1991; Dumon, 2005). Belçika, hem sosyal politikasında gelenekçi ve aileyi destekleyen hem de gereğinde bireyi ailenin dışına çıkararak yeni yaşam modellerine girişini de destekleyen bir yapıya sahiptir. Aile ve birey refahını birlikte koruyan özellikle şiddet ve boşanma gibi durumlar bu dengiyi koruyan bir örnek olması açısından Belçika ilginç bir örnek

olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dengenin iyi gözlemlenebileceği bir örnek genel yaşam geçim koşulları aileye son derece bağlı olan göçmen kadınların boşanma durumlarıdır. Aile sağlıklı yürümediğinde göçmen kadınların boşanma süreçlerinde sağlanan sosyal hizmetler hem kadınların hem çocukların refahı hem de erkek eşlerin iyi olma hali açısından bilgilendiricidir. Bu çalışma kapsamında Belçika'nın sağladığı sosyal hizmetler ve boşanmış Türk göçmen kadınların⁴ deneyimleri ele alınmaya çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma Belçika'da boşanmış kadınlara sağlanan sosyal hizmetleri ve Belçika'daki Türk göçmen kadınların boşanma deneyimlerini derinlemesine anlamak için nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma; "insanların ve kültürlerin ayrıntılı, derinlemesine bir tanımını yapmak, insanların gerçekliğe yükledikleri anlamı, olayları, süreçleri, kavrayışı ve anlayışlarını ortaya koymaktadır" (Kümbetoğlu, 2011). Konuyu derinlemesine anlamak, keşfetmek, doğrudan bilgi alınabilecek kişilerle görüşerek zengin veri elde etme hedefi taşıdığından amaçlı örnekleme yöntemi tercih edilmiştir (Patton, 2018).

2.1. Araştırma Sahası ve Araştırma Grubu

Araştırmanın sahası Belçika'nın Flaman bölgesinde yer alan Antwerp şehrinde gerçekleşmiştir. Bu kapsamda çalışmanın amacına uygun olarak yarı-yapılandırılmış görüşme formu ile 5 Türk göçmen boşanmış kadınla, 6 aktörle (5 sosyal hizmet uzmanı ve 1 avukat) olmak üzere toplam 11 görüşme gerçekleştirilmiştir. Özneler ve aktörlere ulaşmak için amaçsal ve kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Antwerp'te kadınlara hizmet sağlayan sosyal hizmet uzmanlarına e-posta atılmış, onay alınarak çevrim içi olarak görüşülmüştür. Buna ek olarak Belçika'daki boşanma sistemini anlayabilmek için bir avukat da görüşmeye dahil edilmiştir. Aktörlerle görüşmelerin ikisi hariç hepsi çevrimiçi platformlarda gerçekleştirilmiş, öznelerle yapılan görüşmelerin hepsi kadınların kendi evlerinde gerçekleştirilmiştir. Öznelere, Türk Sivil Toplum Kuruluşu'nda çalışan bir sosyal hizmet uzmanı, 'kadınlara yönelik bilinç geliştirme grubu' ve öznelerin yönlendirmesi aracılığıyla ulaşılmıştır. Öznelerle yapılan görüşmelerde Türkçe, aktörlerle yapılan görüşmelerden 2'si Türkçe, 4'ü İngilizce olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan aktörlere ve öznelere ait bilgiler Tablo 1 ve Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 1: Aktörlere Dair Bilgiler

Aktör ⁵	Çalıştığı Kurum	Mesleği	Çalıştığı Süre	Görüşülen Mekân
A1	Genel Sosyal Yardımlaşma Merkezi [Centrum Algemeen Welzijnswerk] (CAW)	Sosyal Hizmet Uzmanı	7 yıl	Zoom
A2	Türk Sivil Toplum Kuruluşu	Sosyal Hizmet Uzmanı	8 yıl	Zoom
A3	Mahalle Merkezi	Sosyal Hizmet Uzmanı	11 yıl	Mahalle Merkezi
A4	Genel Sosyal Yardımlaşma Merkezi (CAW)	Sosyal Hizmet Uzmanı	16 yıl	Zoom
A5	Genel Sosyal Yardımlaşma Merkezi (CAW)	Sosyal Hizmet Uzmanı	24 yıl	Zoom
A6	Özel Hukuk Bürosu	Avukat	5 yıl	Avukat Bürosu

⁴ Bu çalışmada değinilecek hizmetler boşanmış Türk göçmen kadınlar özelinde sağlanmamakta, toplumdaki her birey için erişilebilir olarak sağlanmaktadır. Araştırmada Belçika'daki Türk göçmen kadınların deneyimlerine odaklanıldığından sağlanan hizmetler kadınlar özelinde ele alınmıştır.

⁵ Aktörün kısaltması olarak A kullanılacaktır.

Tablo 2: Öznelere Dair Bilgiler

Özne ⁶	Yaş	Eğitim	Meslek	Evlilik Süresi	Boşanma Sonrası Süre	Çocuk ⁷ Yaş ve Cinsiyet	İkamet	Velayet	Nafaka ⁸
Ö1	31	Lise	Öğretmen yardımcısı	7yıl	5yıl	11K	Çocuk	Anne	100 € (Ç) 400 € (K)
Ö2	46	Lise	Temizlik personeli	22yıl	5yıl	28K, 27K, 21E	Erkek çocuk	Anne	400 € (Ç) Yok (K)
Ö3	50	İlkokul	Temizlik personeli	17yıl	13 yıl	26E, 24E, 21K	Erkek çocuklar	Anne	200 € (Ç) Yok (K)
Ö4	42	Orta- okul	Temizlik personeli	15yıl	6yıl	18K, 17K, 10E	Çocuklar	Ortak	Yok (Ç&K)
Ö5	43	İlkokul	Temizlik personeli	20yıl	5yıl	22E, 21K, 19K, 12E	Çocuklar	Anne	320 € (Ç) Yok (K)

Gerçekleştirilen tüm görüşmelerde gönüllü katılım esas alınmış ve gönüllü katılım onamı alındıktan sonra görüşmeye başlanmıştır. Özneler ile görüşmeler ortalama 2 saat sürerken, aktörlerle gerçekleştirilen görüşmeler ortalama 1 saat sürmüştür. Görüşmeler doygunluğa ulaşıncaya saha süreci sona ermiştir. Saha süreci 2020 yılının Mayıs-Temmuz ayları arasında gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya katılan aktörlerin ve öznelere ismi anonimleştirilmiştir.

2.2. Araştırmanın Veri Analizi

Derinlemesine görüşmelerde öznelere ve aktörlerin onayı doğrultusunda yüz yüze gerçekleşen görüşmeler ses kaydına alınmış, çevrim içi gerçekleşen görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Saha süreci sonrasında ham veriler deşifre edilmiştir, metne dökümü araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Verilerin işlenmesi ve analizi için MAXQDA nitel veri programı tercih edilmiştir. Verilen tek tek okunması ile ön-kodlama yapılmış, ardından ana ve alt kodlar oluşturularak kodlama anahtarı (Creswell, 2017) oluşturulmuş, ikinci ve üçüncü kodlamalarla veriler işlenmiştir. Braun ve Clarke (2006)'nin tematik analizinden yararlanılarak toplamda 102 sayfalık (56329 sözcük) belge analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında altı tema ortaya çıkmıştır.

2.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Saha sürecinde Covid-19 pandemisi sebebiyle aktörlere ve öznelere erişmekte bazı sınırlılıklarla karşılaşmıştır. Öncelikle pandemiyle beraber hizmet sağlayan birçok kurum yoğun bir tempoda çalışmaya başladığından kişisel görüşmeler için randevu bulmada zorluk yaşanmıştır. Buna ek olarak güvenlik sebebiyle kurum ziyareti yapılmasına izin verilmemiştir. Son olarak ise sokağa çıkma kısıtlamalarının sürmesi ve bu süreçte pandemi gerekçesiyle kadınların evlerine “yabancı” birini almak istememeleri araştırmanın bir diğer sınırlılığını oluşturmuştur.

⁶ Öznenin kısaltması olarak Ö kullanılacaktır.

⁷ K kısaltması kız, E kısaltması erkek çocuk olarak kullanılacaktır.

⁸ Ç kısaltması çocuklara verilen nafakayı, K kısaltması kadına verilen nafakayı tanımlamaktadır.

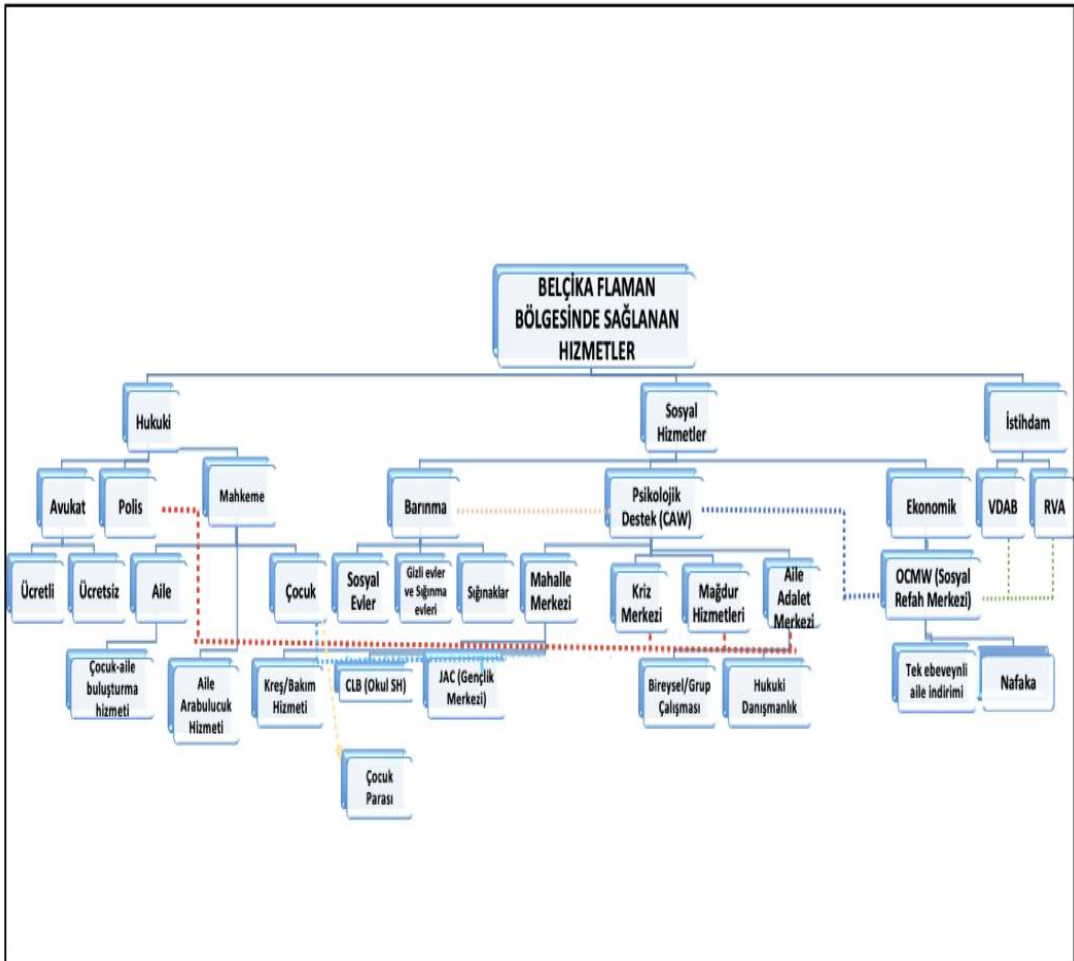
3. Araştırma Verilerinin Çözülmesi

Araştırmacı: "Belçika'da sistemsel olarak eksik gördüğün bir şey var mı? Keşke şu olsa dediğin?"

Ö4: "Daha fazladan mı? Ekstradan mı? (Gülüyor)"

Ö4'ün bu paylaşımı Belçika'da kadınlara sağlanan hizmetlerden memnuniyetini göstermektedir. Belçika'da kadınlara sağlanan bu hizmetleri doğru aktarabilmek için temel hizmetler Şekil 1'de gösterilmiştir. Hem çözülemede hem de tartışma kısmında bu kurumların kısa isimlerine yer verileceğinden, bütüncül bakış açısını sunabilmek için şekilde yer alan kurumlar kısaca tanıtılmıştır.

Şekil 1. Antwerp'te Kadınlara Sağlanan Hizmetler Şeması

Şekilde yer alan sosyal hizmetler başlığı altında CAW (Centrum Algemeen Welzijnswerk- Genel Sosyal Yardımlaşma Merkezi)'ler psiko-sosyal destek noktasında kilit kurumlardan biridir. CAW'nin alt biriminde yer alan bir başka birim (Slachtofferhulp Antwerpen) ise şiddete maruz kalan kadınların ihtiyacına cevap veren hizmetler sunmaktadır (CAW, 2022). Bu birim psikolojik destek, kriz, mağdur hizmetleri ve aile adalet merkezi gibi birçok merkezi içinde barındırmaktadır. Şiddet ihbarında “mağdur” destek merkezine yönlendirilmektedir. Bu merkezde “mağdurun” içinde bulunduğu durum anlaşılmaya çalışılmakta, gerekli görülürse sığınma evine yönlendirilmekte ve “mağdur” belirli bir süre izlenmektedir. Kolluk kuvvetleri ile CAW arasında bir koordinasyon bulunmaktadır. CAW'nin 7/24 açık ve ücretsiz bir sisteme sahip olması ve kadınların ulaşılabilirliği açısından önemlidir. CAW'ye telefonla, yüz yüze ya da mesaj ile ulaşabilmek mümkündür.

Şekilde yer alan bir başka kurum da istihdam başlığında yer alan RVA ve VDAB'dir. VDAB (Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding- Flaman Bölgesi İşe Yerleştirme ve Meslek Eğitim Kurumu), istihdama katılım için kayıt tutmakta, gerekli yerleştirmeleri yapmakta ve mesleki eğitim imkanları sunmaktadır. RVA (Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening- Ulusal İstihdam Ofisi) ise kişilerin haklarına ve var olan yasal yükümlülüklerine göre ödemeler yapmakta, ihlal gördüğü durumlarda ise yaptırımlar uygulamaktadır (Lievens ve Vandenbroucke, 2015, s.3). Kadınlara olası istihdam fırsatları hazırlanmakta, bunun ardından görüşmeler yaparak işe karar verilmektedir. 12-16 ay arasında iş arayan fakat herhangi bir işe yerleşemeyenlerin makul sebepleri varsa RVA ek süre tanımaktadır. Fakat iş arama çabalarını yeterli görmediği taktirde yaptırımlar uygulamaktadır (Lievens ve Vandenbroucke, 2015, s.10). OCMW'ler (Openbaar Centrum Voor Maatschappelijke Welzijn- Sosyal Refah Kamu Merkezi) ise yerel yönetimler tarafından yönetilen ve başvuranlara yardım yapan bir kuruluştur. Kadınlara verilecek tüm yardımlar sosyal hizmet uzmanları ve yerel refah konseyi öncülüğünde değerlendirilmektedir (Lievens ve Candebroucke, 2015, s.7-15). OCMW mevzuatına göre “herkesin sosyal hizmetlerden yararlanma hakkı vardır” ve bu kişilerin ihtiyacına göre sağlanmalıdır (Antwerpen, 2022c). OCMW sadece ekonomik destek sağlayan bir kurum olmanın ötesinde psiko-sosyal destek de sağlamaktadır (Antwerpen, 2022a). Son olarak şekilde yer alan ve yoğunlukla mahallelerde bulunan JAC (Jongeren Advies Centrum- Gençlik Merkezi) ve okullarda bulunan CLB (Centrum voor Leerlingenbegeleiding- Öğrenci Danışma Merkezleri) çocuklara ve gençlere yönelik hizmetler sağlamaktadır.

3.1. Evlilikle Belçika'ya Göç Etmek

Boşanmış ve göç etmiş kadınlar hem kadın olmalarından hem de göç etme deneyimlerine sahip olduklarından dolayı kırılgan bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınların Belçika'ya yolculuğu var olan sosyal sermayelerini geride bırakmalarına neden olmuştur. Kadınlar göçle beraber getirdikleri kültürel kodlarla (din, sosyal ağlar, din, yaşam pratikleri, vb.) Belçika'ya entegre olmaya çalışmışlardır. Bu göç sürecinde ve sonrasında göçmenler sosyal hizmetin odağını oluşturduğundan, göçmenlere yönelik sosyal hizmetlerin sağlanması önemlidir.

Görüştüğü dört özne, evlenerek Belçika'ya göç etmiş, bir özne ise ailesinin göç deneyiminden sonra Belçika'da büyümüştür. Bu nedenle Belçika'ya evlilik yoluyla göç eden kadınlar öncelikle dil ve kültür sorunuyla karşılaşmışlardır. Dilin gelişmemesindeki en önemli sorun kadınların dil aracılığıyla güçlenmesini önlemek için eşin ve ailesinin engel olmasıdır. Kadınların dil bariyerlerinden ötürü haklarını bilmemelerine ve/ya erişememelerine neden olarak eşleri kadınları sistem içinde yalnızlaştırmışlardır. Evlilik yoluyla Belçika'ya göç edenlere oturum hakkı eş üzerinden tanınmaktadır. Boşanma durumunda ise oturum izni ile Belçika'da

kalmaya devam edebilmektedirler. Fakat kadınların haklarına dair bilgi eksiklikleri boşanma ile oturma izinlerinin sonlanacağı düşündüklerinden boşanmaya cesaret edememişlerdir. Kadınların dil bilmemesi nedeniyle haklarını ve sistemi öğrenemediklerini ve bu nedenle yaşadıkları sorunlar şu sözlerle paylaşılmıştır:

“Bence insanlar para ya da başka hizmetleri öneri ile yönlenebiliyorlar ama bu bilgilere erişmek zor. Belgenin olmaması, dili konuşamamak vs. Bunlar gerçekten zorlayabiliyor.” (A1)

Dil bariyeri olan kadınlar devletin kendilerine sağladığı haklardan yararlanmak için kimi zaman çevirmen desteğine ihtiyaç duymuşlardır.

“Bazı zamanlar daha zor oluyor çevirmen bulmak çünkü bu küçük bir topluluk ve herkes birbirini tanıyor. Bazı zamanlarda iyi ve tanımadıkları bir çevirmen bulmak zor olabiliyor. Çünkü korkuyorlar, aile çevirmeni bildiğinde bu bilginin herkese yayılmasından korkuyorlar.” (A1)

Çevirmen hizmeti hakkında yaşanan güçlük şöyle aktarılmıştır:

“Çok şükür şu an dilini öğrendim de o zaman bazı yerler vardı, mecbur tercüman tutacaksın, ya da birini ayarlayacaksın, götüreceksin. Tanıdık biri hemen gelirse. O zor. O tercümana sen para veriyorsun. Bazı avukat ayarladığı yerler oldu, tercümanların mesela, ama bazen de ayarlanmadı.” (Ö4)

A4, hizmetler hakkında bilgi verirken yüz yüze ya da telefon aracılığı ile çeviri hizmeti de sunduklarını belirtmiştir. Ücretsiz olarak sağlanan çevirmenlik, son yıllarda ücretliye dönmüş, bunun da en önemli nedeninin kültüre duyarlı olmayan sosyo-politik duruş olduğunu söyleyerek eleştirmişlerdir.

“Yeterince hizmet öneremiyoruz, bu da zor. Çünkü insanların konuştuğu dil ile yönlendirme yapmak ve onlara gerçekten ulaşmak zor oluyor. Problemler ortaya çıktığında ya da büyüdüğünde bize geliyor. Oysa biz onlara ulaşabilsek ve onları anlasak problemler bu kadar büyümeden olaya dahil olabileceğiz.” (A1)

A6, Türk kadınların baskın ataerkil kültürden kaynaklı “rezil olma korkusuyla” yıllarca sustuklarını da paylaşmaktadır. Kadınların ne zaman nereye gideceklerine dair bilgilerinin kısıtlı olduğu görülmüştür. Bu kültürel engeli kırmak için ALMA gibi kültürel çeşitliliğe önem veren birimler aracılığıyla hizmet sağladıkları görülmektedir. Türk mahallelerindeki dayanışma şöyle ifade edilmiştir:

“Burada her bir topluluk kendininkine yardım eder. Eğer bir kişi ev kuracak herkes evindeki fazla eşyasını verir ve bir ev kurarlar. Buradaki Türkler birbirilerine bu konuda oldukça destek çıkıyorlar.” (A2)

Kadınlar boşandıktan sonra da sosyal ağlarını güçlendirmek için Türk mahallelerinde oturmaya devam etmektedirler.

“Benim bir şanslı yanımdır Türklerin içinde (mahalle olarak) oturma şansım, birinci şans. Çünkü onlardan fikir alıyorsun, onlardan biraz bilmediğin şeyler öğreniyorsun. Başından geçmiş şeyleri, akıl veriyorlar, tavsiyeler veriyorlar. O yönden zorluk yaşamadım. Ama başka şehirde Flamanların içinde Türklerin olmadığı bir yerde otursaydım, başka olurdu. Burada dayanışma var. Böyle yardımcı olan çok oldu sağ olsunlar ben buraya girdiğimde kolu komşu var ya herkes, beni yalnız bırakmadılar.” (Ö4)

Kadınların hem sosyal hem ekonomik hem de kültürel kırılmalıklarının olması şiddete boyun eğmelerine ve daha savunmasız hale gelmesine neden olabilmektedir. Kök ailesi yanında olmayan kadınların iletişim olanakları eşleri ya da eşlerinin aileleri tarafından engellenmeye çalışılmıştır.

“Keşke dedim, şu anki aklım olsaydı keşke daha çok hırslı olsaydım, yapabileceğim şeyim olsaydı dedim. Ama işte kendini aciz hissediyorsun ya, çok aciz hissediyorsun gerçekten. Çok kötü bir şey ama çok aciz hissediyorsun. Ben kırdım Allaha şükür.” (Ö1)

Yaşadıkları yerlere “yabancı” olan ve mahallenin dışına çıkmayan birçok kadın sosyal haklara dair bilgileri sosyal ağları aracılığıyla öğrenmişlerdir.

“Sosyal hakları biliyorduk. Nerden öğrendim. Valla arkadaşlardan öğrendim, başına gelen kişilerden.” (Ö3)

“Biz kültürel grupların başındaki insanlara temel bilgileri vermeye çalışıyoruz ki herkese ulaşabilsin. Bizim uluslararası topluluklarla da bağlantılarımız oluyor ve çeşitli gruplar için çeşitli bilgiler paylaşıyor.” (A1)

Kadınlar, dil bariyerleri nedeniyle haklara ve hizmetlere erişimde zorlanmışlardır. Formel kısıtlılığı olan kadınlar, enformel sosyal destek sisteminden yararlanarak bilgiye erişmişlerdir. Ancak kadınların var olan hizmetlere rağmen, sınırlı hizmetlere eriştikleri görülmüştür.

3.2. Belçika’da Boşanmış Kadınların Adaletle Erişimi

Adaletle erişim en temel haklardan biridir. Adalet sisteminde yer alan sosyal hizmetlere erişim ise sistemin sağlıklı işlemesi için önemli bir unsurdur. Boşanmış kadınların yoğun olarak adalet sistemiyle ilgili talepleri velayet, nafaka ve adaletle erişim olarak ele alınabilir. Bu odaklar, sosyal hizmet uzmanlarının yoğun olduğu Aile Mahkemelerinde karşımıza çıkabilmektedir. 2013 yılında Belçika’da Aile mahkemeleri kurulmuş ve boşanma davalarını takip etmeye başlamıştır. Belçika’da boşanmak isteyen taraflar adli makamlara başvurabildikleri gibi noterler aracılığıyla da boşanma davası açabilmektedirler (Swennen, 2021). Belçika’da boşanmalar anlaşmalı ya da çekişmeli olabilmektedir (Belçika Medeni Kanun, md. 229 ve md. 230). Belçika Medeni Kanunu’na (md. 229, md. 230) göre anlaşmalı boşanmalarda fiili ayrılık kararı ya da birlikteliği düşünmek için zaman verilebilmekte, altı ay sonrasında için evlilikler sonlanmaktadır. Çekişmeli boşanma olsa dahi bir yıl fiili ayrılık sonrası tek tarafın boşanma isteğiyle boşanma gerçekleşmektedir (E-European Justice, 2022). A6 boşanma işleyişini şöyle aktarmaktadır:

“Dilekçe hazırlıyorum ben. Eşler tamam diyor ve mahkemeye veriyorum. Orada onaylanır. 3 ayda bitiyor o iş. Anlaşmalı boşanmada mahkemeye hiç gelmiyorlar bile. Zaten diyor ki hâkim bunlar anlaşmış, imza atılmış, girmelerine gerek olmuyor genellikle... Hâkim hissederse burada bir tuhaflık var diye gelin diyorlar. Hani zorla mı imza attı buna yoksa kendi isteğiyle mi diye. Diğer türlü “ilk duruşmada hâkim ‘Boşanmak istiyor musunuz?’ diye soruyor taraflara. Eğer birisi evet derse zaten bitti bu iş, hayırsa arabulucular devreye giriyor. İlk mahkemede ortak karar için bir çaba oluyor genelde. O olmazsa işte ikinci mahkeme tarihi veriliyor aynı günde. Olmazsa yine nerdeyse aynı hafta içinde tekrar randevu veriyorlar. Uzlaşmak için veriliyor bu randevular.” (A6)

Kadınlar dil bariyeri nedeniyle adalete erişimde kendi dillerini bilen ve/ya Türk olan avukatlara yönelmişlerdir. Kimi zaman adli yardımdan ücretsiz atanan avukatlardan bu nedenle faydalanamamışlardır. Özneler avukat deneyimlerini şu sözlerle aktarmaktadırlar:

“Onlar hemen tuttular avukatı ayarladılar ben bilmediğim için, bana ayarladılar ben kendimi doğru ifade edemedim hep böyle tercüman geldi, başka konular olsun anlatmam açısından. Türk avukatı da ayarlayınca ben birebir telefonla sığınma evinden aradım. Avukat beni arayınca bana diyorlar ki beni avukat aradı, bir görebilir misin? Avukat ile iletişime rahat bir şekilde geçebildim.” (Ö4)

“Mahkemeye gittim, mahkemeden (ücretsiz) avukat tuttum. Beni OCMW’ye yönlendirdi. Ben de oraya gittim. Anlattım durumu, ben boşanmak istiyorum, ücretsiz avukat tutmak istiyorum dedim. Biraz da dilim olduğu için. Ben kimseye ihtiyaç duymadım, ben kendim yaptım. Çalışmadığım için de basit oldu.” (Ö5)

Adli yardım sadece ücretsiz avukat hukuki hizmetini içermemektedir. Aynı zamanda adalet sistemi içinde ödenmesi gereken bazı masrafları da kapsamaktadır. Bu masraflar devlet tarafından karşılanabilmektedir.

“Ben avukata gittim dava açmam gerekiyor de mi, davayı açtım ama o dava üzerinde belli bir para vermem lazım. Büyük para, ama benim bütçemi aşan bir şey, çünkü o para bütçemi aşıyor. Bunu söyledim ben avukata, ben dedim o zaman nafaka hiçbir şey almıyordum, benim maddiyat olarak durumum iyi değil. O zaman, devlette bir kurum var onu tam bilmiyorum, o kuruma dedi başvuralım, onlar bana versin. Başvurdum, kabul edildi, onlar verdi o parayı.” (Ö1)

Mahkemenin yönlendirdiği adli yardıma ek olarak CAW de ücretsiz hukuki danışmanlık hizmeti bulunmaktadır. Hukuki alanda sağlanan bir başka hizmet ise arabuluculuktur. Arabuluculuk hizmeti sadece boşanmalarda değil başka davalarda ya da ebeveynlik sorunlarına yönelik de sağlanabilmektedir. Aktörler arabuluculuğa dair süreci ve detayları şöyle anlatmaktadırlar:

“Boşanmanın kendisi içinde arabulucular bulunuyor boşanmanın prosedürlerini yerine getirmek için. Eğer iki kişi boşanmak istiyorsa ve maddi olanakları yoksa bu şekilde yapabiliyoruz. Birçok uzlaşmacı bunu yapabiliyor ve bu boşanma kağıtları sürece koyuyor ve mahkemeye iletiyor.” (A4)

“Mahkemede CAW’den ve özel kişilerden (kurum dışı para ile çalışan arabulucular) oluşan arabulucular mevcut. Bazı durumlarda hâkim öncelikle arabulucuyla bu meseleyi çözün diyebilir. Bunu her iki çiftle yapabilme gibi bir imkân yoksa, bir öneri sunulur ama öncelikle arabulucuya gidilmesi tavsiye edildiği durumlar vardır. Eğer görüşmek elbette güvenliyse.” (A1)

Adalete erişim konusunda değinilmesi gereken bir başka konu ise nafakadır. Adalet sistemi için nafaka koşulları sağladığı sürede herkesin alabildiği bir haktır. Nafaka miktarı ekonomik olarak ihtiyacı olan eşe asgari ve azami gerekçelere göre belirlenmektedir (Belçika Medeni Kanun, md. 301). Nafaka miktarı hesaplanırken evliliğin süresi, yaş, ev içindeki görev paylaşımı, çocuk bakım yükü dikkate alınmaktadır. Örneğin eğitilmiş fakat istihdama katılmayıp ev işlerini yapan ve çocuk bakımını üstlenen bir kadının alacağı ücret düşünülerek yüksek bir nafaka bağlanabilmektedir (Swennen, 2021) ve bağlanan nafaka 5 yıl ile kısıtlıdır. Belçika’da eski eşler şiddet faili ise, daha düşük bir ekonomik durumda olsalar dahi nafaka alamamaktadır. Erkeklerin nafakayı ödemediği durumlarda devlet, erkeğin maaşından nafaka ücretinin kadınlara aktarılmasında aktif rol oynamaktadır. Ayrıca Belçika’da uygulanan nafaka avansı, nafaka alamayan tarafın mağduriyetini önlemek adına devletin belirtilen miktarı kendisi tahsis

etmekte, daha sonra nafaka ödemesi gereken kişiden almaktadır. Özneler nafaka konusunda memnuniyetlerini ve adalete olan güvenlerini aktarmışlardır. Kadınlar nafakalarından bahsederken, var olan sorunlara karşı devletin çözüm bulucu hizmetlerini de paylaşmışlardır. Nafaka deneyimlerini şu şekilde ifade edilmiştir:

“Zaten veremediği zamanlar, vermiyor, devlet bana veriyor. Burada kadının çalışıp çalışmaması fark etmeksizin nafaka veriyorlar... Mesele ben avukatı aradığımda diyorum, bu ay bana parasını vermedi, avukat ama bildiri yapıyor, vermezse devlet ödüyor sonra senden alacak. Bu sefer napıyor, devletle uğraşacağıma veririm daha iyi. Otomatikman veriyor.” (Ö1)

“Eşimin maaşına el konuldu. Maaştan sonra parça parça ödendi. Ödemezse haciz gelecekti. Beni tehdit etti, evini yakarım bundan cay dedi, dedi mecbur vermek zorundasın, babalık etseydin nafaka almazdım dedim. Kuzu kuzu ödedi...Saf beni kandırdın ama devleti nasıl kandırıyon? Devlet de ceza veriyor oradan.” (Ö3)

“Eğer eşler nafaka ödemek zorunda iseler, ama ödemiyorlarsa bazılarının maaşlarının bir kısmına el konuluyor. Bu para kadına aktarılıyor.” (A1)

“Özellikle çocuklara yönelik nafakada baba olarak görevini yapmaması çok büyük bir problem.” (A5)

Adalet sistemi içinde diğer bir önemli konu da velayet meselesidir. Her çocuğun, ebeveyn sorumluluklarının yerine getirilmesi, ikamet ve kişisel ilişkilerin sürdürülmesi ile ilgili olarak kendisini ilgilendiren konularda söz hakkı vardır (md. 1004/1). Kadınlar genellikle çocuklarının velayetlerini kendileri üstlenmişlerdir. Sadece Ö4 ortak velayeti kabul etmek zorunda kaldığını paylaşmıştır. Kadınlar genellikle çocuklarıyla babalarının görüşmesini teşvik etmiş, mahkemenin önerdiği günler dışına çıkılarak çocuk-baba iletişiminin önemini vurgulamışlardır.

“Avukat dedi ki mesela haftada 2 gün çocuklarla görüşebiliyor. Ama ben hiçbir zaman sadece o 2 gün demedim, istediği zaman gelsin görsün dedim.” (Ö3)

Belçika’da kadına yönelik şiddetle mücadelede ceza hukuku politikası uygulanmaktadır. Şiddete maruz kalan kadınların faillerine yönelik iyi işleyen bir ceza politikası bulunmakta, maruz kalanları bilgilendirme ve destek hizmetlerine yönlendirme gibi çok disiplinli yaklaşım benimsenmekte, polis ve savcılık arasında bağlantı kurulmaktadır (Council of Europe, 2018). Şiddete maruz kalan özneler koluğa gittiklerinde gerekli hak ve hizmetlerin bilgisi verildiği ve gerektiğinde ilgili kurum/kuruluşlara yönlendirildikleri görülmüştür. Uzaklaştırma kararları polis tarafından da takip edilmiş, kurumlar aracılığı ile kadınların güvenli oldukları izlenmiş ve takip edilmiştir.

3.3. Belçika’da Ekonomik Özgürleş(tir)me Aracı Olarak Sosyal Hizmetler

Gün geçtikçe yoksullaşan tek ebeveynli anneler, sosyal hizmetin öncelikli odaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Belçika’ya göç eden kadınların ekonomik bağ(lım)lılıkları dikkate alındığında, boşanmış ve göç etmiş bir kadın olarak ekonomik özgürleşme önemli bir yerde durmaktadır. Türk kadınların Belçika’da çevresel baskılara maruz kalmaları, Türkiye’deki geleneksel yapıyı devam ettirmeleri, evlilik göçü ile Belçika’ya gelen kadınlardaki dil eksikliği, kurumlarla iletişimsizlik gibi nedenler iş bulmalarını zorlaştırmıştır. A2’nin *“Kadınlar hep evde, hiç çalışmamış, dil yok, hep çocuk bakmış. Doğal olarak bu kadınların özgüven ihtiyacı ortaya çıkıyor.”* ifadesi kadınların farklı kültürel alan içerisinde hâkim ideoloji ve kodlara uymaları durumunda güçsüzleştirdiğini göstermektedir. A5 hem vasıfsız hem de esnek çalışmanın kadınların ekonomik özgürleşmesinde engel olarak karşımıza çıktığını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Belçika’da da kadınların çoğu yarı zamanlı çalışıyor. Bu da kadınları daha kırılğan yapıyor, elde edilen bu statü oldukça önemli kadınların güçlenmesi adına.” (A5)

Kadınların iş yaşamına katılmasında OCMW’nin hangi noktaları dikkate alındığı şu sözlerle paylaşılmıştır:

“Öncelikle yaşamak için paraya ihtiyacınız var. Bu yüzden çalışma durumunuza bakıyoruz. Çalışabilir mi acaba diye. Bir hastalık durumu var mı? Hastalık durumu varsa bir sigorta için konuşmak gerekiyor. Doğrudan herhangi bir yerden para alacak bir şey yoksa o zaman OCMW’ye yönlendiriliyor. Orada maddi olarak para veriyorlar ama öncelikle bir iş durumu soruyorlar. Bazı kurslara katılım (VDAB) için anlaşma yapıyorlar. Bir yer bulmak gerekiyor, bu çok kolay olmuyor ama OCMW bu konuda da destek oluyor... Ama oranın da asıl hedefi yine bağımsızlaştırma oluyor.” (A3)

Kadınların iyilik hali açısından istihdam ve ekonomik gelir önemli bir yerde durmaktadır. İstihdama belirli bir süre katılmayan kadınlar ise bu süreçte işsizlik parası almakta ve iş aramaktadırlar.

“İşsizlik parası alıyordum bir de onu alıyordum. Neden çünkü iş yok, bir tek kendini geçindiriyorsun, boşanmış kadın özelliği tek bu. Evi tek geçindiriyorsan kadınlar için söylüyorum bunu. O zaman devlet sana sınırsız veriyor işsizlik parasını, VDAB. RVA veriyor aslında, VDAB takip ediyor. Tek kalan, evi kendin geçindirdiğin için kadınlara veriyor. Ben okuldan dolayı aldım 18 yaşına giren herkes alıyor, işsizlik parasını evli bekar herkes alabiliyor... O parayı aldığın zaman o dönemden geçmen gerekiyor. İşte iş başvurularını yapman gerekiyor. Devlet şey demiyor, aa sen işsizsin sana işsizlik parası veriyim demiyor. Öyle bir şey yok. Onun üstüne, nedir, iş bulacaksın. Sana iş veriyor. Diyor ki şu süreçte git iş bul. Okudun madem, okuldan işsizlik parasını alıyorsun, okuduğun için işsizlik parasını alıyorsun.” (Ö1)

Ö4 OCMW’nin kendisine sunduğu hizmetleri şu sözlerle paylaşmaktadır:

“Burada bir yer var OCMW, o beni maaşa bağladı, işsizim işim yok dilim ilerlemesi gerekiyor, bunlar beni maaşa bağladılar, o süre zarfında da evde oturturmuyorlar, ben oturayım para gelsin demiyorlar, bir şeylerle meşgul olmanı istiyorlar. Okul, faaliyetler, katılacaksın kendini geliştireceksin, ben o sırada ben okuluma gidicem, boşta durmak zaten iyi değil, okula gittim böyle OCMW’den destek aldığım sürede. Ben bu süreçte gelip gittikçe konuşmamız oluyordu, görüşmelerimiz ayda bir. Baktılar ki dilim ilerlemiş, kendini artık ifade edebiliyor, iş demeye başladılar, okulumu da takip ediyorlar gittiğimi geldiğimi. Hani ben gidiyorum deyip de arkasını bırakmıyorlar. Gidiyon mu, kağıtlarına bakıyım, mühür kağıtlarınıza bakıyım, onlarda sıkı yönetim var burada.” (Ö4)

Ö4’ün anlatısından da anlaşıldığı üzere OCMW sadece aynı-nakdi destek sağlamamakta, buna ek olarak kadınların yaşama uyum sağlamaları, güçlenmeleri ve özgürleşmeleri için dilin gelişimine, eğitime ve çalışma yaşamına katılımına önem verilmektedir.

“OCMW’yi herkes biliyor yani. Sosyal hak. Başlarına bir şey gelenlerin yardım aldığı bir şey, Kızılay gibi bir şey yani. Oraya gittim, kadına anlattım böyle böyle diye, bir yere gitti oradan bir kâğıt aldım. Çocuklarım var, çalışmıyorum, ben hiçbir yerden para almıyorum, benim eşim bana para vermiyor, ne yapmam gerekir dedim. Orada benim işlerim çabuk halloldu...İşte burada haklar var, OCMW’den aldım ben buradan, OCMWden aldıktan sonra da onlar sağ olsunlar bana yardım ettiler, 2,5 sene oradan aldım.” (Ö3)

OCMW'nin ekonomik desteğine ilişkin deneyim şu sözlerle aktarılmaktadır:

"OCMW kesinlikle seni boş bırakmıyordu. Mesela evsiz kalıyordun, ev istiyordun, ev veriyorlardı, yardım istiyordun yardım ediyorlardı, borçlar için bile sana kredi açıyorlardı, düşün, sen de bu parayı o adamlara ayda taksit taksit az bir miktar ödüyordun." (Ö5)

Kadınların OCMW hakkındaki bilgi düzeylerinin yüksek olmasına ek olarak övgü dolu sözlerle bahsetmeleri ihtiyaçlarının karşılandığının da bir göstergesidir. Kadınlar iş, eğitim, aynı-nakdi yardım, kira desteği gibi birçok noktada destek aldıklarını paylaşmışlardır. Bu sağlanan hizmetlerin kadınların yeni yaşamını kurmasında oldukça güçlendirici bir rolü olduğunu görülmektedir. Maaş, işsizlik maaşı ya da nafaka alındığı durumlarda dahi OCMW geçim ücretinden düşük olduğu durumlarda geçim parası için avans verebilmektedir (Antwerpen, 2022b). Bunlara ek olarak kadınların gündelik yaşamlarını kolaylaştırmak için devletin tek ebeveynli ailelere sunduğu bazı "indirimli" sosyal haklar da mevcuttur. Bunlardan fatura indirimi, hayvanat bahçesi indirimi, toplu taşıma abonmanı indirimi gibi gündelik yaşamı ekonomik olarak rahatlatmak isteyen hizmetler bulunmaktadır.

"Sosyal hizmetlerin çoğu tek ebeveynler için indirim var, örneğin hayvanat bahçesinde de bu indirim geçerli. Devlete vergi öderken de iki ebeveynli evler ile tek ebeveynli evler arasında fark var. Birçok yerde belirli indirimler elde ediyorsunuz. Devletten para alırken de daha fazla olabiliyor çünkü tek başınsınız. Genel vergiler ve sosyal hizmetler tek başınıza olduğunuzu beyan ettiğinizde başlıyor. Ama bazı şeyleri sormanız ve belirli statüyü almanız gerekiyor." (A1)

Ö2 bu durumu *"Ommepassim var benim; ılaçta olsun, tram(vay)da olsun. Herkes 200 veriyorsa ben 50 veriyorum."* sözleriyle indirimli hizmetlerden memnuniyetini aktarmaktadır. Buna ek olarak kadınlara sunulan kira desteği veya beyaz eşya kuponu gibi hizmetler kadınları ekonomik olarak güçlendirmektedir. Özellikle yoksul ve göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerde mahalle merkezleri ile erişilebilir bir konumda olduğu görülmüştür.

3.4. Belçika'da Psiko-Sosyal Güçlenme Aracı Sosyal Hizmetler

Boşanma deneyimi karmaşık ve stresli olabilmekte, bu durum ise kadınların ve dolayısıyla çocukların refahını ve iyilik halini etkileyebilmektedir. Kadınların psiko-sosyal ihtiyacına yönelik hizmetlerin sağlanması sosyal hizmet için önemli ve gerekli bir yerde durmaktadır.

Öznelere hiçbirisi sadece boşanma sürecinde ve sonrasında değil evlilik sürecinde de CAW'lere başvurmamıştır. Belçika'da sosyal ağların zayıflığı, hizmetlerde aksaklıklar ve ataerkil yapının uzantısı görülmektedir. Belçika'da boşanma hizmetlere erişim açısından büyük bir sorun teşkil etmese de sosyal çevrenin baskısı kadınların hem hizmetlere erişimine hem de boşanmanın önüne engeller koyabilmektedir. Özneler boşanma kararı ve sonrasında yaşadığı toplumsal damgayı şu sözlerle anlatmaktadırlar:

"Böyle bir evlilik yok ki, böyle bir hayat yok. O zaman napıcam, boşanacan, ama bunu çevreye anlatamıyorsun, ailene anlatamıyorsun, çevrene söyleyemiyorsun. Anlatıyorsun, anlamıyorlar. Ama ne oldu, beterin beteri var. Tamam beterin beteri de boşansın o zaman ne diyebilirim. Napabilirim? Ben çekmişim zaten çekeceğimi, bırakın da bundan sonra rahat yaşayayım. O da yok. O döneme kadar boşandık ettik o zamana kadar söylendi, kaoslar yaşandı. Bu sefer döndüler bekarsın, pardon bekar demiyorlar, şimdi dulsun. Dul olduğun için birazcık az gez, işte kendine dikkat et." (Ö1)

“[Kaynım] Beni sokakta görüyor ya Allah’ın bir selamı. Merhaba de geç, sonuçta ben senin yengendim kaç senelik. Ben düşmanın değilim ki” (Ö4)

Sosyal çevreden gelen toplumsal baskı, hizmetlere rağmen ilerlemelerini engelleyebilmektedir. Bu sistem içerisinde sorunları deneyimleyen kadınlar bazı noktalarda kendilerine güçlenme alanları oluşturabilmektedirler. Görüşmelerde kadınların boşanma sürecinde ve sonrasında ihtiyaçlarına yönelik psiko-sosyal destek sağlanmaktadır.

“Boşanmada destek oldukça önemli bir faktör. Boşanmanın kendisine alışmak ve anlaşmak oldukça önemli. Bu yüzden çiftler arkadaşlar, ile, çocuklar ile bir ağ kurulup o ağda güvenli iletişim kurmaları destekleniyor. Kadınların yalnız hissetmemesi için aileyi, arkadaşları yani ağını işin içine katmamız gerekiyor ki kadınlar güçlenebilsin.” (A5)

Kadınların sosyal ağlarının gelişmesi ve sosyal sermayelerinin genişleyebilmesi için CAW, kadınlara grup çalışmasını önermektedir. CAW’de çalışan A1 ve A4 kadınlar için önemli olarak paylaştığı bu grubu şöyle tanıtmaktadır: *“Kadınlar için grup çalışmalarımız var. Aile içi şiddete maruz kalan kadınlar bu gruba başvurabilir.”* A1, ücretsiz ve herkese açık olan grupların özellikle ekonomik desteği olmayan kadınlar için *“Bu grup çalışmalarını da kendilerine yakın olan aynı kültürden kadınlarla bir ağ kurabilmeleri”* sözleriyle aktarmıştır. A4 kadınların bazen grup çalışmalarında tanıştıklarını ve bu gruplar sayesinde sosyal destek ağlarının genişledikleri bilgisini paylaşmıştır. Benzer süreçleri deneyimleyen kadınlar, bu sistem içinde birbirlerine destek olarak yalnız olmadıklarını hissetmektedirler. Sadece kadın değil, gerektiği durumlarda çocuk, eski eş, arkadaşlar ya da ailesi bu sürece dahil edilerek bütüncül bir şekilde hizmet sağlanmaktadır. Böylece kadının sistem içinde yalnız olmadığı ve güvenli bir alanda olduğu da anlaşılmaktadır.

Kadınların psiko-sosyal güçlenme ihtiyacının altında yoğun ve sistematik şiddet deneyimleri yer almaktadır. Örneğin Ö2’nin boşanma sürecinde psikolojik olarak çöktüğü ve “depresyona” girdiği VDAB’ye giderek psikiyatrist kontrolünde ilaç tedavisi gördüğünü paylaşmaktadır. Kadına yönelik şiddet kadın hareketi içinde önemli olduğu kadar sağlanan birçok hizmetin başlangıç noktasını da oluşturmakta ve oluşturmaya da devam etmektedir. Bu konuda bilinç yükseltmenin öneminden bahseden A5, haklar ve hizmetlerin öğretilmesi gerekliliğini aktararak şöyle devam etmektedir:

“Kadın haklarını bildiğinde daha güçleniyor kadınlar, bilgiye erişimleri arttıkça, gelir elde edebilmeye yönelik sorular soruyorlar. Bu onları kalmalı mıyım yoksa gitmeli miyim kararını vermede etki sağlıyor. Biz bu bilgi verme sürecini okullardan başlatıyoruz ki gelecekte ne yapacaklarını bilsinler.” (A5)

Örneğin Belçika’ya evlenerek gelen Türk kadınlar *“Çok pişmanım o günlerime, geçen günlerime, kaybettiğim günlere.”* anlatılarıyla haklarını bilmemeleri ve çevreden korkutulmalarından kaynaklı boyun eğdiklerini aktarmışlardır. Kadınların şiddete maruz kaldıklarında nereye başvuracağına yönelik bilgisinin olması kadınların güçlenmesinde önem taşımaktadır.

“Şiddet durumunda polise şahsen veya dolaylı olarak bir şikâyet başvurusu gittiğinde polis, kadınlara bir bilgi kartı veriyor. Daha sonra polisten bize bilgi veriliyor... Onlar görüşme yapıyorlar ve kadın için güvenli olup olmadığına karar verip, ne yapılacağına yönelik plan yapıyorlar. Kriz sığınakları var, orada tüm işlemleri gerçekleştiriyoruz.” (A1)

Şiddete maruz kaldıklarında kendini güvende hissedebilmesi ve güvenlik planını uygulayabilmesi için bazı bilgiler (acil yardım hattı, kimliğinin yanında olması, acil durum çantası vb.) paylaşılmaktadır. A5, CAW'nin, şiddete maruz kalan kadınların kendileriyle yeniden iletişime geçmesini beklemek yerine, kadınları arayıp iletişime geçtiklerini ve her daim ulaşabilecek bir destek sistemi olduğunu hatırlattıklarını paylaşmaktadır. A5 evden ayrılan ve boşanmak isteyen kadınlara yönelik şu önerileri sunmaktadır:

“Kadınların boşanma sonrası hemen yeni bir hayat kurması zaman alıyor. O ilişkinin yasını tutmasına izin verilmesi gerekiyor. Bu yasin ve diğer duygusal süreçlerin normal olduğu, yaşanabildiğini anlatmak gerekiyor.” (A5)

Görüşme yapılan birçok kadın CAW'den, grup çalışmasından ya da kriz merkezlerinden yararlanmadıklarını paylaşmışlardır. Türk kadınlar, sağlanan bu hizmetlere *“millet ne der”* bakış açısıyla karşılaştıklarında dolayı başvurmayı düşünmemişlerdir. Kadınlar, Türkiye'den Belçika'ya taşınan ataerkil bakış açısıyla psiko-sosyal hizmetlere başvurmaktan çekinmektedirler. Kadınlar görüşmelerde psiko-sosyal hizmetlerden ziyade sosyo-ekonomik hizmetler hakkında konuşmaya daha istekli olmuşlardır.

3.5. Barınmaya Yönelik Sosyal Hizmetler

Barınmaya yönelik hizmetlere bakıldığında ihtiyaca göre günlük, aylık, yıllık ve ücretli-ücretsiz seçenekler karşımıza çıkmaktadır. Barınma ihtiyacına yönelik bir de sosyal evler bulunmaktadır. Sosyal evlerde (genellikle) düşük gelire sahip kişiler ikamet etmektedirler. Sosyal evleri kiralama ya da satın alabilme gibi seçenekler de sunulmaktadır. Bu evlerde ikamet etme süresi kısıtlıdır. Bu süre kısıtlılığı insanların derin yoksulluktan kurtulması için motivasyon sağlamaktadır. Düşük gelire sahip, alt sosyo-ekonomik sınıfta olanlar sosyal evlere başvuru yapabilmektedirler. Sosyal evler belirli sürelerde kişilere tanınmazsa, devlet sağlayamadığı hizmet için kira desteği sunmaktadır. A3 *“OCMW, kira sözleşmesi için depozito ödemede destek oluyor.”* diyerek açıklıyor. Özneler sosyal evlerin kendisine tahsis edilememesinden kaynaklı olarak devletten aldığı ekonomik destekten şöyle bahsetmektedirler:

“Şimdi zaten ben eşimden ayrıldığımda sosyal evlere yazılmıştım. Bu ay bana kâğıt geldi, kirama yardım edecekler. Böyle güzel bir avantajı var.” (Ö5)

“Sosyal evler var. Ev, yazılıyorsun önünde bir kuyruk var, yıllarca onun açılması için bekliyorsun. Ama 5 sene olunca sana ev çıkmıyorsa, sana prim veriyorlar her ay evine destek gibi bir şey. 250 Euro'ya yakın para. Ama iyi yani, parama kirama katkı, daha rahat ediyorsun.” (Ö4)

Devlet, sosyal ev hizmetinden yararlanamayanları ekonomik olarak güçlendirmek için kira desteği sağlamaktadır. Barınma için sağlanan bu ekonomik destekler, kadınların yeni bir ev kurmasında özgürleştirici bir rol üstlenmektedir. Barınmaya yönelik sosyal hizmetlerde en önemlilerden biri sığınma evleridir.

“Bir mağdur aradığında ve daha fazla kendini güvende hissetmediğini söylediğinde, geçici sığınma evleri öneriyoruz. Normal sığınma evine gidebilirler. Bazı durumlarda acil durum sığınma evleri var oraya yönlendirebiliyoruz. Eğer eve yakın bir yerdeki sığınma evine gitmek riskli ise başka bölgelere yönlendiriyoruz ki failin şiddet riskini ortadan kaldırayabilelim.” (A4)

Görüşmelerde her kadının kendi ihtiyacına göre tasarlanmış sığınma evleri ve barınma olanaklarının olduğu görülmektedir.

“Mesela evsiz olan kadınlar için sığınaklar, şiddete maruz kalan kadınlar için sığınaklar var, çocuklu ve çocuksuz kadınlar için de. Bu belirli zamanlar için sağlanan bir hizmet ve burada aslında ne yapacaklarına karar veriyorlar. Bizim kriz dönemleri için evlerimiz de mevcut. Burada güvenliksiz ve riskli bir durum varsa buraya gidiyorlar. Bir de daha uzun dönemler için tasarlanan sığınaklar var.” (A1)

Risk altındaki kadınların yönlendirildiği “gizli adresli güvenli evler” (safe-house) bulunmaktadır. Belçika’da bazı sığınma evlerinin adresleri herkes tarafından bilinirken yüksek güvenli evlerin adresleri gizli tutulmaktadır. Kadınların güvenlik durumu dikkate alınarak ilgili sığınma evlerine yönlendirmeler yapılmaktadır.

“Aldım çocuklarımı, atlardım sığınma evine gittim... Sığınma evinde 5 ay kaldım. Ben gittiğimde benim hiç maaşım yoktu. Onla birlikteken beni hiç çalıştırmadığı için gelirim olmadığı için, direkt gittim sığınma evine hiç ben hani para falan ödemedim. Daha onlar bana günlük bana harçlık veriyorlardı. Böyle zarfın içine koyup her gün veriyorlardı. Halbuki onlar baktığı halde, yememi, içmemi, onlar yaptığı halde elime çocuk harçlığı veri gibi zarfın içine koyup veriyorlardı. Var ya o bana bir ilginç gelmişti.” (Ö4)

3.6. Çocuk Yararına Yönelik Sosyal Hizmetler

Belçika’da boşanmada çocuklara sağlanan sosyal hizmetler çocuğun iyilik halini esas alarak düzenlenmektedir. Çocukların ihtiyacına göre çocuk paraları ilk çocuktan itibaren aylık olarak çocuğun sayısına ve yaşına göre farklı tutarlarda ödenmektedir. Çocuk parası, yetim parası, doğum parası, evlat edinme parası ve okulların açılış yardımı diye 5 çeşit çocuğun iyilik halini odak alan hizmetler bulunmaktadır (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2023). Boşanma sonrasında en çok gündemde olan çocuk yardımı parasıdır. Boşanma sonrasında velayetlerin çoğu annelerde olduğundan çocuk yardımı parası kadınların hesabına yatırılmaktadır. Bu çocuk yardımını, ekonomik düzeyi yükseltmeye katkı olarak değil bakım faaliyetlerine sağlanan bir yardım olarak ele almak daha doğrudur (Dumon, 1991; Lancker ve Ghysels, 2012). Çocuk yardımı ekonomik sınıf fark etmeksizin alınan ve çocukların refah seviyesini artırmaya yönelik bir uygulamadır ve çocukların yaşına göre miktarda farklılık göstermektedir. Çocukların doğumlarından 18 yaşlarına kadar, eğer eğitimleri devam ediyorsa 25 yaşlarına kadar ebeveynlere çocuk parası yatırılmaktadır. Bu para çocuklarının ve kimi zamanda kadınların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek ekonomik bir güç sağlamaktadır. Bu çocuk parasının herhangi bir koşulunun (ekonomik durum, medeni durum vs.) olmaması çocuklar için sürdürülebilir bir destek olduğunu göstermektedir.

“Çocuk parası da olunca, evin parasını yatırıyordum, evin gazını falan yatırıyordum, gerisiyle de evin masrafını falan karşılıyordum.” (Ö3)

A4, çocuk bakım sisteminin herkes tarafından erişebilir olduğunu ve devlet tarafından da desteklendiğini belirtmektedir. Fakat kadınların anlatıları bakım hizmetlerinin kısıtlı olduğunu göstermektedir. Kadınlar çoğunlukla bakım sisteminden ziyade kendileri bakım yüklerini üstlenmişlerdir. Tek ebeveyn kadınlar için okul saatleri dışındaki saatler için ek hizmetlerin sağlanması oldukça önemlidir. Belçika’da istihdama katılan kadınlar, çocuklarını okul sonrası etüt merkezine bıraktıklarını paylaşmışlardır:

“Ben çalıştığım dönemde de benim kızım okula giderken, okuldayken bir kurum var, 10 çocuğu alıyor, o 10 çocuğa bakıyorlar, okulla bağlantılı ama. Okulla bağlantılı olan bir bölüm var, okuldan sonra öğretmen görevli. O öğretmen bütün çocukları alıyor diğer tarafa gönderiyor. Ben gidip alana kadar bir yerde kalmış oluyor. Bu hizmet, 3’ten 6’ya kadar veriyorlar. Saat 8’de başlıyorsan mesela, burada genellikle 8’de başlıyorsun, 3’e kadar bitirmen gerekiyor işleri. Bunun için belli bir ücret veriyorsun ama belli bir sene sonrasında devlet sana tekrar verdiği paranın yarısını sana veriyor. Mesela 20 Euro ödüyorsan oraya, çok uygun bir para şu an attım ama, ben toptan veriyorum onu, yarısını veriyorlar. Benim çocuğum devlet okuluna gidiyor, 30 Euro para veriyorsun aylık. Çünkü oranın, burada genelde kağıtlara para vermek, kalemlere para vermek yok. Onları zaten devlet veriyor. Bu 30 Euro verme sebebi, yemekhane. Yemekhanede oturdukları masa sandalyelere veriliyor, yemeklere verilmiyor. Kendi yemeğini hazırlayıp oraya gidiyorsun, oturduğun alana para veriyorsun. Şunu da söyleyeyim, okulla ilgili verdiği her parayı sene sonrasında tekrar alıyorsun. Yarısını ödüyorsun yarısını sana geri veriyorlar. Tüm alıp, bir sene sonra veriyorlar, sistem böyle.” (Ö1)

Boşanma kararının çocuklarla paylaşılması mesleki olarak en önemli alanlardan birini oluşturmaktadır. Boşanma kararı, çocukların yaşına uygun olarak aktarılması gereken bir adımdır. Boşanmanın çocukların okul başarısını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebileceği düşünüldüğünden, boşanma sürecinde çocukların yararına hizmetler bulunmaktadır. Örneğin ülkemizde olmayan okul sosyal hizmeti çocukların iletişim becerilerini, ders başarısını ve iyilik hallerini takip ederek gerekli durumlarda ilgili kuruluşlara yönlendirmekte ya da iş birliği içinde çalışmaktadırlar. Buna ek olarak A5, öğretmen, aile ve çocuk üçlü diyalogunu kurduklarını ve bütüncül baktıklarını belirtmektedir. Ö4’ün çocukları gerek evlilik gerekse boşanma sürecinde şiddetin tanıkları olduklarından dolayı sosyal hizmet uzmanları tarafından çocukların ana dilleri dikkate alınarak periyodik olarak görüşmeler gerçekleştirmişlerdir.

CLB, öznelere konuşmaktan çekindikleri bir kurum olarak öne çıkmıştır. Bunun başlıca nedeni sosyal hizmet uzmanlarının gerekli durumlarda çocuğu alabilme yetkilerinin bulunmasıdır. Bu durum, kadınlarda korku yarattığından CLB’yi *“karıştırmadıklarını”* ifade etmişlerdir. Çocuklara yönelik sadece formal değil enformel olarak da hizmetler sunulduğu görülmektedir. A4 akran desteğine ihtiyaç duyan çocuklar için *“buddy”*lerin olduğunu ve onlardan enformel olarak destek alabileceklerini paylaşmıştır. Bu destek ile çocukların güvende hissedebilmesi için imkân sunduğu aktarılmıştır.

Boşanmada çocukların yararına olan bir başka nokta da tanıklıktır. 12 yaşından büyük çocuklar çocuk dostu bir dille hâkim tarafından uygun görülen mekânda dinlenebilmekte, çocukların mahkemeye gelmesi önlenmektedir.

“Hakimle çocuğun yanında bir de güven kişisi (trust-person) bulunuyor, onlara soruluyor birini yanında getirmek ister misin diye, isterlerse bir ebeveynlerini ya da çevrelerindeki birini getirebiliyorlar. Burada kendilerini daha destekleyici olarak hissedebiliyorlar.” (A4)

Çocuğu odak alan hizmetlerden biri de Aile Adalet Merkez’leridir. Bu merkezlerde tutuklu olan ebeveynlerle görüşmeler gerçekleştirilmektedir. Bunun yanı sıra babalık görevini uzun bir süre yerine getirmeyen ve çocuklarıyla iletişim kurmayan babalarla görüşmeler sosyal hizmet uzmanları tarafından burada gerçekleştirilmektedir. Kimi zaman bu görüşmeler mahkemeden gelen kararlar gerçekleştirilmektedir. Ebeveyn-çocuk buluşma alanları, kimi zaman dede ve anneanne-babaannelerin de kullandığı bu alanlar, çocukların iyilik halinin korunması için tasarlanmıştır. Burada amaç ebeveyn-çocuk arasındaki iletişimi sağlamak, bağ kurmasını sağlamak, sağlıklı olarak bu iletişimi sürdürebilmektir. Aktörler merkezi şöyle aktarmaktadırlar:

“Mesela 7 yıl hiç çocuğunu görmek istemeyen bir baba düşünün, sonra gidip görmek istiyorum diyor hâkim diyor ki neden geldin ve şu an görmek istiyorsun?” (A5)

“Velayet annedeyse ve anne-baba arasında bir sorun varsa bu merkeze gidiyorsunuz çocuğunuzla ve baba orada çocuğu ile oynayabiliyor, görüşebiliyor, ya da bir sorun varsa oradaki uzmanla görüşebiliyor.” (A3)

Ebeveyn-çocuk buluşmaları merkezde olabildiği gibi iletişim sağlıklı bir boyuta ulaştığı durumlarda uzmanlar kontrolünde merkez dışında da görüşmeler gerçekleştirilmektedir. Son olarak çocukların boşanma ve velayet sürecinde örselenmelerini engellemek için ücretsiz icra takip sistemi bulunmaktadır. Velayeti olmayan ebeveynin çocuğu kaçırdığı durumlarda kişiye cezai işlem uygulanmakta ve olası velayet durumu da olumsuz etkilenmektedir. Boşanmalarda çocukların örselenmesini önlemek için çocuklarla olduğu gibi ailelerle de çalışmalar yapılmaktadır.

“Aileler ile bir kurs oluşturuyoruz. Elbette çocuğun da istekleri ve ihtiyaçları doğrultusunda bir süreç işliyor. Çocuğu sistem içinde sıkışmayıp alan oluşmasını istiyoruz. Çünkü boşanma sürecinde ve sonrasında çiftler tartıştığında çocuklar arada kalıyorlar, her iki tarafı da üzme, kırmak istemiyorlar ve bi şekilde dışına doğru itiliyorlar. Oysaki devam eden tüm ilişki neredeyse çocuk üzerinden devam ediyor. Biz bu çiftler için 12 kişi 6 çift ebeveyn, 8 oturumluk bir grup çalışması oluşturuyoruz.” (A5)

Boşanma sürecinden çocuklar “bir savaşın ortasında” kalabilmekte ve bu süreçten olumsuz etkilenabilmektedirler. Fakat çocukların iyilik hallerinin düşünüldüğü ihtiyaca yönelik hizmetlerin varlığı ve gerekli durumlarda sosyal hizmet uzmanlarıyla gerçekleşen görüşmeler çocuğun bu “savaştan” rahatça kurtulabilmesine olanak sağlamaktadır. Bu yüzden ailelerin ortak diyalog geliştirebilecek hizmetlere erişebilmeleri ve onları ortak bir zeminde buluşturabilmeleri çocukların yüksek yararı için çok önemlidir.

4. Tartışma

Yapılan bu çalışmada Belçika’da kadınlara sağlanan hizmetler ve Belçika’da boşanmış Türk kadınların yararlandığı sosyal hizmet deneyimleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Görüşme yapılan kadınların biri hariç dördü evlenip Belçika’ya göç etmişlerdir. Dolayısıyla kadınların Belçika’daki evlilik hayalleri baskı, otorite ve izolasyonla başlamıştır. Literatüre benzer şekilde (Taş, 2014) birçok kadın eşin ailesiyle yaşamaya başlamıştır. Kadınların gerek gündelik yaşamlarında gerekse hizmetlere erişimde karşılaştıkları en önemli sorunların başında dil problemi gelmiştir. Kaya ve Kentel (2007)’in araştırması da kadınların Belçika’da yaşadığı sorunlardan birinin dil eksikliği olduğunu ortaya çıkarmıştır. Özellikle Belçika’ya yeni gelen kadınlar dil bilmedikleri yabancı bir yerde tamamen eşlerine ve/ya eşlerinin ailelerine bağ(ım)lı yaşamışlardır. Kadınlara yüklenen toplumsal cinsiyet rolleriyle beraber “gelinler” evin için hapsedilme deneyimlerini paylaşmışlardır. Bu izolasyon kadınların topluma entegre olmasını ve uyum sağlamasını giderek zorlaştırmakta, evlilik sürecinde olduğu gibi boşanma aşamasında da sağlanan hizmetler hakkında bilgi sahibi olma ve yararlanabilme ihtimallerini düşürmektedir. Timmerman (2006) Belçika vatandaşı olmayan kişilerin “entegrasyon/uyum programları”na katılmaları gerekse de birçok kişinin eşleri nedeniyle bu kurslara katılmadıklarını belirtmektedir. Kadınlar gerek evlilik süresince gerekse boşanma sürecinde, dil ve bilgi eksikliğinden dolayı doğru hizmetlere erişimde zorluk yaşamışlardır, kimi zaman yardım alamamışlardır (Kaya ve Kentel, 2007; Taş, 2014, s.230). A5 bu durumu “CAW’ye başvuran kadınların da çocukların da haklarını bilmeleri ve buna erişmeleri çok önemli. Bunu normal sürecin bir parçası gibi öğretmek istiyoruz.”

sözleriyle özetleyerek kadınların farkındalığı ve erişimini bütünün bir parçası olarak ele almanın önemini vurgulamıştır.

Taş (2014, s.229)'ın çalışmasını destekler nitelikte, bu çalışmada da kadınlar dil öğrenmek, çalışmak ya da sosyal yaşama katılmak isteseler de eşlerinden ya da eşlerinin ailelerinden korktukları ve onlar tarafından engellendikleri ortaya çıkmıştır. Eşler var olan güçlerini ve iktidarlarını kaybetmemek için çoklu ve sistematik şiddet uygulamakta, bunu da en çok kadınları izole etme taktiğine başvurdukları görülmektedir. Kadına yönelik baskı, şiddet ve kontrol sadece eş tarafından değil evin büyükleri olan eşin aile tarafından da sür(dürül)müştür. Özellikle eğitim düzeyi düşük ve sistematik şiddete maruz kalan kadınlar göçmen kadınlar içinde savunmasız bırakılmışlardır. Kadınların sadece ev içindeki yeniden üretimi, dil bilmemeleri ve toplumsal cinsiyet rollerine uyum sağlamaları gibi birçok nedenden dolayı iş gücü piyasasına girememekte, bu durum da kadınların eşlerine ve eşlerinin ailelerine karşı bağımlılıklarını pekiştirmiştir (Akçapar, 2007, s. 404; Dedeoğlu ve Gökmen, 2011, s.30). Buna ek olarak Belçika'ya evlenerek gelen kadınlar eşleri üzerinden oturum izni almaktadırlar. Eşlerine ve/ya eşlerinin ailelerine bağımlı olan kadınlar boşanma sonrasında da sınır dışı edilme tehdidi ve riskiyle karşıya kalmışlardır (Erten, 2017, s.30).

Türkiye'den evlenerek Belçika'ya göç eden kadınlar kök aileleriyle olan sosyal desteklerden uzak kalmışlardır. Göç etme deneyimiyle beraber sosyal/kültürel sermayelerinden uzak olmaları kadınların bu destek sisteminin zayıflamasına/kopmasına neden olmuştur. Bu bağların kopuşu ve zayıflaması, aynı zamanda bilgi erişimindeki sınırlılıklar kadınları sistem içinde yalnız bırakmıştır. Kadınların sosyal destek eksikliği ve kültürel farklılıklar, Belçikalı Türklerin evliliklerindeki kırılma noktası olarak da getirmektedir (Dupont vd., 2020). Dil bariyerine ek olarak kültürel engeller de göçmen kadınların eş seçiminde olduğu gibi boşanma ve hizmetlere erişiminde de arkadaş, aile gibi sosyal çevreden (Timmerman, 2006) aldıkları bilgiyle ilerlediklerini, CAW'den destek almadıklarını göstermektedir. Kimi zaman aynı kültürde ve farklı ülkede yaşamak kadınlar için zorlayıcı olsa da kültürel ortaklık kadınlar için bir alan açmıştır. Türkler, hemşehirlilerin "gurbette" birliğinin dayanışmasına inandıkları için Türklerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerde yaşamayı tercih etmektedirler (Manço, 2000). Belçika'da kadınlar hemşehirli oldukları çevreden sosyal destek almışlardır. Bu, sosyal hizmet açısından sosyal sermaye ve sosyal ağların kültürle şekillenmesinde önemli bir yerde durmaktadır (Smith, 1999). Boşandıktan sonra Türk mahallelerinde yaşamaya devam eden kadınlar kimi zaman boşanmanın toplumsal baskısını deneyimlediklerini aktarmışlardır. Var olan sosyal hizmetler, kadınların, sistem içerisinde kalmasını ve söz söylemesini, kendilerini inşa etmelerini olanaklı hale getirebilmektedir. Çünkü sosyal sermaye mekâna özgüdür ve bu yüzden de nakledilmesi zordur (Faist, 2003, s.46).

Kadınların kök aileleri "gelin" giden ve gözden irak olan kızlarının boşanma kararına karşı ilk olarak destekleyici tutum sergilemedikleri görülmüştür. Kadınların "Ayaklarımın üzerinde durdum." sözleriyle sosyal sermayelerinin olmadığı durumlarda bile devletin desteğiyle güçlendikleri görülmüştür. Kadınlara sağlanan barınma ve kira desteği, bunlara ek olarak şiddetle mücadele kapsamında kadınların ihtiyaçlarına yönelik sağlanan sığınma evleri gibi hizmetlerin kadınların yaşamını kolaylaştırdığı ve bu hizmetlere erişilebilirliğin kolay olduğunu ortaya çıkmıştır.

Belçika’da göçmen Türk bir kadın olarak boşanmanın da bu nedenle kendi içinde zorlukları bulunmaktadır. Hatipoğlu Aydın (2015)’a göre ayrımcı toplumsal kurallar ve toplumsal cinsiyet yapısı, kadınların adalet sistemlerine erişimini etkilemektedir. Her ne kadar Belçika’nın kadınlara sağladığı haklar ve hizmetler olsa da kadınların önündeki kültürel ve toplumsal bariyerler adalete erişimlerini etkilemiştir. Belçika’nın adalete erişimi puanına bakıldığında, 139 ülke arasında 14. Sırada yer alarak iyi bir adalete erişim indeksi olduğunu göstermektedir (World Justice Project, 2021). Kadınların Belçika sistemindeki genel hizmetlere bakıldığında kadınların yaşadıkları sorunlara hizmet eksikliğinden çok bilgi eksikliğinden ve kültürel yapıdan kaynaklı olduğu görülmektedir. Bu nedenle kadınların adalete güvenlerinin yüksek olduğu görülmüş, hizmetlere ve işleyişe yönelik olumsuz bir paylaşım yapılmamıştır. Buna ek olarak, kadınların nafaka ve velayet gibi konularda adalete güvenlerinin olduğu görülmüştür. Kadınların adalete erişimle ilgili tek çekimser oldukları ve kendilerini yeterince temsil edemedikleri yer mahkemede dil bariyeri nedeniyle kendi istediklerini söyleyememiş olmaları, bu nedenle adli yardımdan ücretsiz avukat tahsis edilse dahi Türkçe bilen avukatlara yönelmiş olmalarıdır.

Sosyal hizmet uzmanları özellikle çalışma deneyimi olmayan ya da aile yanında ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların sistem içinde özgüven kazanma ve güçlendirme ihtiyacı olduğunu vurgulamışlardır. Dolayısıyla kadınların kendi hayatlarına devam edebilmeleri, öncelikli ekonomik destek ve/ya iş bulma aracılığıyla olmaktadır. Gailly (1997, s.149)’nin ifade ettiği gibi kadınlar ev ile sınırlandırıldığında, Belçika’nın sistemi ile bağın kurulmasına imkân bulunmamaktadır. Ataerkil yapıda kadınlar aile içinde konumlandığında, ücretsiz ev içi emekleri onların baskı altında kalmasına neden olmaktadır. Sosyo-ekonomik hizmetlerin çoğunun OCMW ile yani ekonomik destek aracı ile de sağlanmış olduğu görülmüştür. OCMW’nin tanınırlığı ve erişebilir olması kadınların hizmetlerden sorunsuz faydalanabildiğini göstermiştir.

Tek ebeveynli aile olan tüm özneler, istihdama boşandıktan sonra katılmışlardır. Tablo 2’den de görüldüğü üzere çoğunlukla temizlik personeli olarak, vasıfsız işlerde çalışmışlardır. Avrupa Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Enstitüsü’ne göre Belçika’da tek ebeveyn annelerin istihdama katılım oranı %54 iken, yoksulluk riskinde kadınların oranı da %16,5’tir (European Institute for Gender Equality, 2022). Kadınların hem göçmen hem de vasıfsız (dil bilmeyen/eğitimi olmayan) olmalarına ek olarak boşanmaları ekonomik olarak kadınları alt sınıflara doğru itmektedir. Dil sorunu olan ve eğitimi düşük kişilerle çalışmak VDAB için de sorun olabilmektedir (Froy vd., 201, s.47). Özellikle evlilikleri boyunca evde olan, çocuk bakımını üstlenen ya da ücretsiz olarak aile yanındaki işletmelerde çalışan kadınlar boşanma sonrasında OCMW’den destek alsalar dahi belirli dönemde ekonomik olarak zorlandıklarını belirtmişlerdir. Erkeklerle eşit ekonomik fırsatlara sahip olamayan kadınlar, boşandıktan sonra çocuklarla beraber giderek dezavantajlı duruma düştükleri (Okin, 1989, s.405) ve/ya yoksullaştıkları görülmüştür. Ayrıca kadınlar göçmen olmaktan kaynaklı ayrımcılık ve dışlanmaya (Gelekçi, 2010, s.171) maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Kadınların istihdama katılımı, bakım hizmetleri ve var olan sosyal hizmetler kadınların güçlenmesine imkân sunmakta ve evden ayrılmalarında güçlendirici bir etkiye sahip olmaktadır. Esping-Andersen (2011, s.18), Belçika’da 3 yaş altı çocuklara bakım hizmeti sağlandığını fakat bunun sadece %30 oranında olduğunu belirtmektedir. Bu durumda kadınların ücretsiz bakım emeği hizmeti sağladıkları görülmektedir. Düşük ücretli ve esnek yapıları çocuk bakım destek hizmetlerinin eksikliği, kadın istihdamın önünde engel koymaktadır (Froy vd., 2012, s.47). Ama aynı zaman kadınların boşanma sonrası evin geçimini sağlamaları için istihdama katılmalarını da gereklidir. Bunun yanında kadınların istihdama katılmaları ve sosyal çevre ile bütünleşmeleri

kadınların sosyal ağ kurabilmeleri açısından önemlidir. Kadınların sosyo-ekonomik hizmetlere erişebilmesi kadınların güçlenmelerine olanak sağlamaktadır.

Son olarak tek ebeveyn annelerin ihtiyaç duyduğu en önemli ihtiyaçlarından biri çocuk yararına sağlanan hizmetlerdir. Belçika’da çocukların yüksek yararı gözetilerek hizmetler sağlandığı görülmektedir. Çocuklara yönelik hizmetler bazen formelken bazen enformel olarak yürütülmektedir.

5. Sonuç

Sosyal hizmet açısından göçmenlerle çalışmak giderek artan önemli bir sosyal sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Türkiye’ye göç eden gerekse Türkiye’den göç eden nüfus gruplarının artışı göçmenlerin sosyal hizmet ihtiyacını ortaya koymaktadır. Özellikle kırılgan bir grup olan göçmen kadınların dilini bilmedikleri bir ülkeye evlenerek göç etmeleri önemli bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma kapsamında Belçika’da boşanmış Türk göçmen kadınlara sağlanan sosyal hizmet modeli anlamaya çalışılmıştır.

Belçika’da kadınların özgürleşmesine ve bağımsızlaşmasına yönelik sosyal, hukuki, ekonomik hizmetler kadının güçlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Özellikle boşanma sürecinde ve sonrasında kadınların istihdama katılması, devlet tarafından ekonomik olarak da desteklenmeleri bu süreci kolaylaştırmıştır. Belçika’da kadınlara sağlanan hizmetler kadınların eğitim, adalete erişim, ekonomik, psiko-sosyal, barınma ve çocukla ilgili ihtiyaçlarına yanıt verdiği fakat yine de özellikle kültüre duyarlı hizmetlerin eksiklerinin olduğunu da göstermektedir. Bu noktada göçmen kadınların kültürüne duyarlı hizmetlerin erişilebilir olması önerilmektedir.

Sosyal hizmetler sağlanırken, muhafazakâr refah devleti olmasına karşın boşanmayı “kutsal” ailenin bir sonu olarak görmediği, bunun aksine tek ebeveynli aileleri destekleyici sosyal haklar ve hizmetler sağladığı görülmektedir. Belçika’nın bu hizmetler ağı, kadınların sistem içerisinde güçlenmesine, entegre olmasına, kadını hem bir birey hem de bir anne olarak kimliğini kazanmasına olanak sağladığı düşünülmektedir. Oluşan yeni tek ebeveynli aileler ile hem bireyi hem çocuğu hem de aileyi bütüncül bir şekilde korumaktadır. Bu nedenle bu çalışma sunulan Belçika modeli örneği hem tek ebeveynli aileyi hem de bireyi birbirinden ayırmadan, birbiriyle uzlaştıran muhafazakâr refah devleti olarak karşımıza çıkmaktadır. Belçika’da göçmen Türk kadınların devletten aldığı hizmetlere yönelik olumlu deneyimleri ve memnuniyetleri örnek alınarak, Türkiye’de boşanmış kadınların ve tek ebeveynli annelerin güçlendirilmesine yönelik hizmet sağlanması açısından önemlidir. Belçika’daki sosyal hizmet modelinin benimsenerek Türkiye’de uygulanması açısından bazı düzenlemeleri kendine örnek alması önerilmektedir. Ayrıca Belçika’ya evlenerek göç edecek kadınlara yönelik Türkiye’de bilgilendirmeler yapılmalı, hangi durumlarda nerelere başvuracağına dair bilgiler verilmelidir. Evlilikleri boyunca evlerinde izole olan kadınların sosyalleşebilmeleri için toplumsal yaşama katılım/adaptasyon toplantıları zorunlu olmalıdır. Özellikle dil bilmeyen kadınların gerekli durumlarda hangi birimlere başvuracağı bilmeleri kadınları güçlendirecektir. Kadınlar özellikle hukuki süreç (polise başvurma, sığınma evi, boşanma davası, velayet, nafaka v.b.) konularında mahallelerinde bulunan merkezler aracılığıyla bilgilendirilmeleri önerilmektedir.

Kaynakça

- Akçapar, Ş. (2007), "Batı Avrupa'da Yaşayan Türk 'İthal' Gelinleri ve Entegrasyon Sorunları: Belçika Örneği", (Ed. A. Kaya; B. Şahin), *Kökler ve Güzergâhlar*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları: 301-421.
- Antwerpen (2022a), Sociale hulp in Antwerpen, <https://www.antwerpen.be/product/sociale-hulp-in-antwerpen>, (Erişim: 06.07.2022).
- Antwerpen (2022b), Leefloon aanvragen, <https://www.antwerpen.be/product/leefloon-aanvragen#rubrieken-uuid-6c7ea7cb-71b0-48d7-a7e4-3a6d8c496863>, (Erişim: 07.07.2022).
- Antwerpen (2022c), Sociale Dienstverlening, <https://www.antwerpen.be/info/5a1569a6ca69bcc2b2482d15/sociale-dienstverlening>, (Erişim: 06.07.2022).
- Braun, V.; Clarke, V. (2006), Using Thematic Analysis in Psychology, *Qualitative Research in Psychology*, C: 3, S:2, 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>.
- Castels, S.; Miller, M. J. (2008), *Göçler Çağı, Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- CAW (2022), Slachtofferhulp Antwerpen, <https://www.caw.be/locaties/slachtofferhulp-antwerpen/>, (Erişim: 15.07.2022).
- Council of Europe (2018), Women's Access to Justice a Guide For Legal Practitioners, <https://rm.coe.int/factsheet-womens-access-to-justice/16808ff44e>, (Erişim: 03.04.2022).
- Creswell, T. (2017), Nitel Araştırmacılar için 30 Temel Beceri, (Çev. H. Özcan), Ankara: Anı Yayıncılık.
- Dedeoğlu, S.; Gökmen, Ç. E. (2011), *Göç ve Sosyal Dışlanma*, Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık.
- Dumon, W. (1991), "Avrupa Topluluğu Ülkelerinde Aile Politikaları (Çev. M. R. Esengün)", *Aile ve Toplum*, 1(2).
- Dumon, W. (2005), "Belgium's families", (Ed. B. N. Adams; J. Trost), *Handbook of World Families*, California: Sage: 215-234.
- Dupont, E.; Van Pottelberge, A.; Van de Putte, B.; Lievens, J.; Caestecker, F. (2020), "Divorce in Turkish and Moroccan Communities in Belgium", *European Journal of Population*, C.36 S.4: 617-641. <https://doi.org/10.1007/s10680-019-09545-w>
- E-European Justice (2022), Divorce and Legal Separation Belgium, https://e-justice.europa.eu/content_divorce-45-be-en.do?init=true&member=1, (Erişim: 05.05.2022).
- Ertan, E. (2017). *Almanya'ya Evlilik Yoluyla Göç Eden Kadınların Karşılaştıkları Güçlükler ve Güçlükleri Yenme Stratejileri (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Esping-Andersen, G. (2011), *Tamamlanmamış Devrim (Çev. S. Çağatay)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- European Institute for Gender Equality (2022), Gender Equality Index, <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2021/country/BE>, (Erişim: 19.08.2022).
- Eurostat (2021a), Crude Divorce Rate, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TPS00216/default/table?lang=en>, (Erişim: 02.09.2023).
- Eurostat (2021b), Crude Marriage Rate, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TPS00206/default/table?lang=en>, (Erişim: 02.09.2023).
- Faist, T. (2003), *Uluslararası Göç ve Uluslararası Toplumsal Alanlar (Çev. A. Z. Gündoğan)*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Froy, F.; Giguere, S.; Pyne, L.; Wood, D. E. (2012), Building Flexibility and Accountability in Local Employment Services, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5kg3mkv3tr21-en.pdf?expires=1653325146&id=id&accname=guest&checksum=F3FC65E6CD3F5860326EB41A2098F317>, (Erişim: 15.05.2022).
- Gailly, A. (1997), "Turkish Immigrants in Belgium", (Ed. I. Al-Issa; M. Tousignant), *Ethnicity, Immigration, and Psychopathology*, New York: Plenum Publishing: 147-168.
- Gelekçi, C. (2010), Belçika'daki Türk Çocuklarının Eğitim-Öğretim Yaşantılarında Karşılaştıkları Sorunlar ve Ayrımcılığa Yönelik Görüşleri, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.12: 163-194.

- Gelekçi, C.; Köse, A. (2009), Misafir İşçilikten Etnik Azınlığa Belçika'daki Türkler. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Göktuna Yaylacı, F. (2012), "Belçika'da Türklerin Dil Kullanımları", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.2: 63-88.
- Gunn, V.; Muntaner, C.; Ng, E.; Villeneuve, M.; Gea-Sanchez, M.; Chung, H. (2019), "The Influence of Welfare State Factors on Nursing Professionalization and Nursing Human Resources: A Time-Series Cross-Sectional Analysis, 2000–2015", *Journal of Advanced Nursing*, C.75, S: 11: 2797–2810. <https://doi.org/10.1111/jan.14155>
- Hatipoğlu Aydın, D. (2015), "Kadınların Adalete Erişimi", *Ankara Barosu Dergisi*, C. 4: 77-107.
- Kaya, A.; Kentel, F. (2007), Belgian-Turks A Bridge or a Breach between Turkey and the European Union? Belçika: King Naudauin Foundation.
- Kümbetoğlu, B. (2011), Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Lancker, W. V.; Ghysels, H. (2012), "Who benefits? The Social Distribution of Subsidized Childcare in Sweden and Flanders", *Acta Sociologica*, C.55, S.2: 125-142. <https://doi.org/10.1177/0001699311433428>.
- Lesthaeghe, R. (Ed.) (2000), "Transnational Islamic Communities in Multilingual Secular Society", *Comunités And Generations: Turkish and Moroccan Populations In Belgium*. Belgium: VUB University Press.
- Lievens, K.; Vandenbroucke, F. (2015). Institutional moral hazard in the multi-tiered regulation of unemployment in Belgium – Background paper, <http://www.frankvandenbroucke.uva.nl/wp-content/uploads/2017/05/277.pdf>, (Erişim: 16.05.2022).
- Manço, A. A. (2000), "Belçika'da Türklerin 40 yılı (1960-2000)", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, C.1, S.1: 119-133.
- Morel, N. (2007), "From Subsidiarity to 'Free Choice': Child-and Elder-Care Policy Reforms in France, Belgium, Germany and the Netherlands", *Social Policy & Administration*, C:41, S:6: 618-637. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2007.00575.x>.
- Okin, S. M. (1989). *Justice, Gender, and the Family*. New York: Basic Books.
- Özdemir, S. (2004), Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Patton, M. Q. (2018), Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri (Çev. Ed. M. Bütün; S. B. Demir), Ankara: Pegem Akademi.
- Saka, Y. (2010), *Avrupa Birliği Sosyal Politikasının Gelişimi ve Türkiye'nin Avrupa Birliği Sosyal Politikasına Uyumu* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Maliye Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ankara, Türkiye.
- Swennen, F. (2021). *Belgium*, <http://ceflonline.net/wp-content/uploads/Belgium-Swennen.pdf>, (Erişim Tarihi: 06.08.2022).
- Symoens, S.; Bastaits, K.; Mortelmans, D.; Bracke, P. (2013), "Breaking Up, Breaking Hearts? Characteristics of the Divorce Process and Well-Being After Divorce", *Journal of Divorce & Remarriage*, C.54, S. 3:177-196. <https://doi.org/10.1080/10502556.2013.773792>.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2017), *Dünyada Sosyal Politika ve Sosyal Konut Uygulamaları*, <https://aile.gov.tr/uploads/sygm/uploads/pages/kitaplar/sosyal-konut-uygulamaları.pdf>, (Erişim: 10.08.2022).
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2023). Belçika. <https://www.csgb.gov.tr/digm/contents/sosyalguvenlikulkekonuveleri/belcika/>, (Erişim: 04.09.2023).
- Taş, E. (2014), "Evlilik göçüyle Türkiye'den Belçika'ya Gelen Gelinler ve Boşanma Sorunu", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.20): 217-236.
- Timmerman, C. (2006), "Gender Dynamics in the Context of Turkish Marriage Migration: The Case of Belgium", *Turkish Studies*, C.7, S.1: 125-143. <https://doi.org/10.1080/14683840500520642>.
- Vertovec, S. (2007), "Super-Diversity and Its Implications", *Ethnic and Racial Studies*, C.29, S.6: 1024-54. <https://doi.org/10.1080/01419870701599465>.
- World Justice Project (2021), Rule of Law Index, <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf>, (Erişim: 05.05.2022).

Extended Summary

Social Services Provided to Divorced Turkish Immigrant Women: An Example of the Belgian Model

This study explores the experiences of social services provided to divorced Turkish immigrant women in Belgium. This study was conducted through qualitative research method to understand the experiences of Turkish immigrant women in Belgium in depth. In this context, a total of 11 interviews were conducted with 5 Turkish immigrant divorced women and 6 actors (5 social workers and 1 lawyer) with a semi-structured interview guide in accordance with the purpose of the study. The data obtained from the interviews were transcribed and analyzed using MAXQDA qualitative analysis software. Six themes emerged within the scope of the study. These themes are: Migrating to Belgium by Marriage, Divorced Women's Access to Justice in Belgium, Social Services as an Instrument of Economic Emancipation in Belgium, Social Services as a Tool for Psycho-Social Empowerment in Belgium, Social Services for Shelter, and Social Services for the Benefit of Children.

In this study, we tried to reveal the services provided to women in Belgium and the social service experiences of divorced Turkish women in Belgium. One of the most important problems that women face both in their daily lives and in accessing services is the language problem. Especially women who recently arrived in Belgium lived completely dependent on their husbands and/or their husbands' families in a foreign place where they did not speak the language. Along with the gender roles attributed to women, "brides" shared the experience of being confined to the home. This isolation makes it increasingly difficult for women to integrate and adapt to the society and reduces their chances of being informed about and benefiting from the services provided during the divorce phase as well as during the marriage process. This study also revealed that even if women want to learn a language, work or participate in social life, they are afraid of their husbands or their husbands' families and are prevented by them. In order not to lose their existing power and authority, husbands use multiple and systematic violence, most commonly through the tactic of isolating women. The oppression, violence and control against women is perpetuated not only by the husband but also by the elders of the household, the husband's family. Especially women with low levels of education and those who have been subjected to systematic violence have been left vulnerable among migrant women.

The breakdown of social support system due to migration exacerbates the vulnerability of migrated Turkish women in Belgium. Cultural and language barriers impede access to information, leaving women reliant on friends and family. Despite facing social pressure, those who continued living in Turkish neighborhoods found support within their communities. Existing social services can make it possible for women to stay within the system and have a voice, to construct themselves. It was observed that women's families of origin did not initially display a supportive attitude towards the divorce decision of their daughters who were "brides" and out of sight. It has been revealed that services such as housing and rent support provided to women, as well as shelters provided for women's needs within the scope of combating violence facilitate women's lives and that these services are easily accessible.

Belgium provides rights and services to women, cultural and social barriers to women have affected their access to justice. Looking at the general services in the Belgian system, it is seen that the problems experienced by women stem from lack of information and cultural structure rather than lack of services. For this reason, it was observed that women's trust in justice was high, and no negative comments were made about the services and functioning. In addition, it was observed that women have confidence in justice in matters such as alimony and custody. The only place where women are hesitant about access to justice and cannot adequately represent themselves is that they cannot say what they want in court due to language barriers, and therefore they turn to Turkish-speaking lawyers even if they are allocated a free lawyer from legal aid. Social workers emphasized that especially women with no work experience or working as unpaid family workers with their families need to gain self-confidence and empowerment within the system. Therefore, women's ability to move on with their lives is primarily through economic support and/or finding a job. It was observed that most of the socio-economic services were also provided through OCMW, the economic support tool. In addition to the fact that women are both migrants and unskilled (nonlinguistic/uneducated), divorce pushes them economically towards the lower classes. Women who stayed at home during their marriage, undertook childcare or worked unpaid in enterprises near the family stated that even if they received support from OCMW after divorce, they had economic difficulties in certain periods. Women's participation in employment, care services and existing social services provide opportunities for women's empowerment and have an empowering effect on women leaving the home. In addition, women's participation in employment and integration with the social environment are important for women's ability to establish social network. Finally, one of the most important needs of single parent mothers is services in the best interest of the child. Services for children are sometimes formal and sometimes informal.

The study concludes that Belgium's comprehensive support services contribute to the empowerment of divorced women, bridging the gap between conservative welfare policies and the changing dynamics of single-parent families. While acknowledging some gaps in culturally sensitive services, the positive experiences of Turkish women in Belgium offer insights for improving services for divorced and single-parent mothers in other contexts, such as Turkey. While providing these services, it is seen that despite being a conservative welfare state, it does not see divorce as the end of the "sacred" family, on the contrary, it provides social rights and services that support single-parent families. Belgium's network of services is considered to empower and integrate women within the system and enable women to gain their identity as both an individual and a mother.

The Mediating Role of Employee Voice and Psychological Ownership in the Effect of Transformational Leadership on Organizational Identification

Mustafa Altıntaş¹

Dönüşümcü Liderliğin Örgütsel Özdeşleşme Üzerindeki Etkisinde Çalışan Sessliliği ve Psikolojik Sahiplenmenin Aracılık Rolü	The Mediating Role of Employee Voice and Psychological Ownership in the Effect of Transformational Leadership on Organizational Identification
Öz <p>Bu araştırmanın amacı dönüşümcü liderliğin örgütsel özdeşleşme üzerindeki etkisinde psikolojik sahiplenmenin ve çalışan sessliliğinin aracılık rolünün belirlenmesidir. Nicel araştırma deseninin benimsendiği çalışmada örneklemleri Aksaray'da faaliyet gösteren küçük, orta ve büyük ölçekteki işletmelerde çalışanlar oluşturmaktadır. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi benimsenmiştir. 431 kişiyle çevrimiçi anket yoluyla veriler toplanmıştır. Toplanan verilerin analiz edilmesinde kısmi en küçük kareler yol analizi (PLS-SEM) tercih edilmiş olup Smart-PLS istatistik programı kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Araştırma verilerinden elde edilen bulgulara göre dönüşümcü liderliğin örgütsel özdeşleşmeye etkisinde çalışan sessliliğinin kısmi aracılık rolünün olduğu görülmüştür. Her ne kadar psikolojik sahiplenme, dönüşümcü liderliğin örgütsel özdeşleşme üzerindeki etkisini azaltsa da VAF hesaplamasına göre aracılık rolünün anlamlı bulunmadığı gözlemlenmiştir.</p>	Abstract <p>The aim of this study is to determine the mediating role of psychological ownership and employee voice in the effect of transformational leadership on organizational identification. In the study in which quantitative research design is adopted, the sample consists of employees working in small, medium and large-scale enterprises operating in Aksaray. Convenience sampling method was adopted in the study. Data were collected from 431 people through an online survey. Partial least squares path analysis (PLS-SEM) was preferred to analyse the collected data and the analysis was performed using Smart-PLS statistical software. According to the findings obtained from the research data, it was seen that employee voice has a partial mediating role in the effect of transformational leadership on organizational identification. Although psychological ownership reduces the effect of transformational leadership on organizational identification, it was observed that the mediating role was not significant according to the VAF calculation.</p>
Anahtar Kelimeler: Dönüşümcü Liderlik, Örgütsel Özdeşleşme, Çalışan Sessliliği, Psikolojik Sahiplenme	Keywords: Transformational Leadership, Organizational Identification, Employee Voice, Psychological Ownership
JEL Kodları: M12, M15, M10	JEL Codes: M12, M15, M10

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma Yozgat Bozok Üniversitesi 16.02.2022 tarih ve 30/01 sayılı Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.
Çıkar Beyanı	Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Öğr. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Çekerek Fuat Oktay Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, mustafaltintas40@gmail.com

1. Introduction

Leadership emerges as a concept that researchers have been studying from the past to the present, influencing and directing human communities. Leadership, encountered in many fields, is a decisive factor in shaping the success of organizations or groups, with various approaches and styles. While leadership was historically focused on management and influence, it is now recognized as a modern concept integrated into various areas such as business, politics, education, and sports.

When examining leadership approaches, it is observed that, from a scientific perspective, they have evolved into the "Trait Approach," "Behavioral Approach," "Contingency Approach," and most recently, "Modern Leadership Approaches" (Kırılmaz, 2012). When we look at modern leadership approaches, it is seen that technology is an approach that is continuously developed with the change and development of human needs. One of the modern leadership approaches, transformational leadership, stands out from other approaches as a leadership style that transforms and inspires followers in contrast to traditional leadership approaches. Formulated on a contemporary basis, transformational leadership aims to motivate followers, unleash their potential, establish strong relationships, and focus on personal development. As one of the modern leadership approaches, transformational leadership, along with other modern leadership approaches, is a strategy aimed at enhancing both work life and other domains. In addition to traditional leadership approaches, transformational leadership has the ability to shape organizational culture, especially in the long term, and provides opportunities for learning and growth.

One of the important concepts for organizational life is the concept of organizational identification, which is emphasized in the fields of management psychology and organizational behavior. Organizational identification provides a framework used to understand employees' loyalty, identity, and relationships with an organization, and is seen as one of the factors influencing its success. Gautam et al. (2004) state that emotions such as loyalty, membership, and similarity need to be revealed for the phenomenon of identification to occur. When looked at at the organizational level, the concept that signifies the intertwining and identification of employees with the organization is closely related to performance and commitment. For organizational identification to occur, there should be strategies, directives, and practices within the organization that encourage it. It is essential to remember that employees who perceive their work as "their own business" and contribute to the organization with a sense of ownership can lead the organization to success.

Human psychology possesses a highly complex structure, with each individual having unique experiences, emotional responses, and thought patterns. In the intricacies of this complexity, it becomes crucial for a person to develop a profound understanding of their own identity, emotional world, and values. The concept of psychological ownership emerges as a process of accepting and understanding one's own mental and emotional existence. Psychological ownership is expressed through the honesty a person sees in themselves, self-respect, experiences, mistakes, strengths, and their integration into a cohesive whole. Closely related to the concept of organizational identification, psychological ownership, according to Pierce et al. (2004), involves emotions directed towards objects that the individual doesn't actually possess in the organizational context. It manifests as a long-term commitment to decisions, a sense of responsibility, and feeling oneself as an integral part of the organization. When an individual becomes aware of their situation in their own world, they can also highlight

the sense of ownership in various ways within the organization where they perform their duties.

On the other hand, effective communication is considered one of the fundamental building blocks of a successful organization in today's modern business world. In the workplace, there is a flow of communication among managers, employees, and external stakeholders. Employee voice, which holds a significant place in this communication process, encompasses all activities individuals undertake to improve any aspect related to their work (Withney & Cooper, 1989). On the other hand, it is defined as the voluntary expression of opinions to positively influence organizational functioning (Banerjee & Somanathan, 2001). Employee voice is a positive concept and holds great importance in organizational communication. The success of an organization is largely dependent on the communication, exchange of ideas, and problem-solving among employees, their subordinates, and superiors. This situation directly effects intra-organizational collaboration and other dynamics.

This research was conducted to determine how transformational leadership, which has an important place in today's business world, affects employees towards the organization, and to reveal identification, psychological ownership and employee voice. The main problem in this research, which was conducted to determine the effect of transformational leadership on organizational identification through psychological ownership and employee voice, is to reveal the leader's capacity to fully influence employees. How the outputs of transformational leadership such as inspiring, role modelling and personal interest are shaped according to the perception of employees is revealed within the scope of the research and determining other factors affecting organizational identification is considered important for working life. In addition, structural equation modelling was used in this research and SmartPLS programme was used for measurement. Structural equation modelling is a modelling that is frequently used especially in the field of social sciences and where the effects between variables are examined in more detail. Therefore, it is considered important to examine the relationships between the concepts in this research in detail in order to make measurement models of the scales used in the research.

2. Transformational Leadership

Leadership is a concept that has existed throughout human history, born out of the inherent desire for both leading and being led. Numerous definitions and descriptions of leadership have been made from the past to the present, with many researchers and experts in the field agreeing on a definition that expresses leadership as the process of influencing group members/followers/employees to achieve predetermined goals (Lunenburg, 2013). While management emphasizes formal power to influence individuals, leadership, being an interactive process with individuals, is described as a social influence process (Keçecioğlu, 1998). Leadership is one of the important elements of management and it is a concept that stands out with its formal power to influence individuals.

Leadership emerges as a factor developed by individuals and societies throughout the historical process, capable of responding to cultural characteristics, needs, and changes. Theoretical perspectives categorize leadership into trait approach, behavioral approach, contingency leadership approaches, and modern leadership approaches (Bakan & Büyükbeşe, 2010). Transformational leadership, on the other hand, is one of the modern leadership approaches, and it is observed that many leadership approaches have been developed and their theoretical frameworks outlined in the recent past. The complementary nature of

fundamental elements in leadership approaches, the continuous effort to address deficiencies and improve them, and the pursuit of contributing to the literature by establishing a universal leadership approach can be considered foundational in leadership theories.

When we look at the transformational leadership approach, there is an approach that creates a positive change and transformation in the followers, and thanks to this, it is possible for the leader and followers to look after each other's interests. In transformational leadership theory, there is a principle of acting not only according to an individual but also according to the group (Warrilow, 2012). The concept emerged in 1978 in a descriptive study by Burns about political leaders and was further developed by Bass and Avolio, finding its place in the fields of management and organizational psychology (Jung & Sosik, 2002). Robbins & Coulter (2007) state that transformational leaders inspire and motivate their followers, achieving extraordinary results by doing so.

The transformational leadership approach developed by Bass (1985) is described not only for static situations but also as a leadership style suitable for environments characterized by uncertainty and variability (Nemanich & Keller, 2007). According to Kâhya (2013), the transformational leadership style is considered a revolutionary approach in management literature, revealing that leadership and management are phenomena that should be thought of separately. Bass & Riggio (2006) have expressed that transformational leadership is a versatile leadership style, encompassing transformation, possessing inspirational motivation, involving individual attention with followers, and being an approach that can respond to the needs of followers. Transformational leadership, which plays a significant role in unlocking the potential of followers, is a preferred approach by organizational leaders in terms of motivation and performance.

Most of the researches in the field of leadership suggest that transformational leadership is preferred for non-routine tasks and that organizations will be more successful with transformational leaders when adaptation is the main goal. The realisation that traditional leadership styles are not effective may lead leaders to undertake the task of developing an attractive link for the future (Yıldırım, 2021). There are some antecedents that enable the development of transformational leadership and organizational environments that require challenging or rapid change can facilitate the emergence of transformational leadership (Yaman & Yıldırım, 2020). In addition, a leader's individual experiences with his/her followers as a role model, working environments and external situations, and current experiences are among the antecedents in the emergence of transformational leadership (Avolio et al., 1991). Among many leadership styles, much attention has been focused on the effects of transformational leadership (Zhou & Velamuri, 2018). Empirical research shows that transformational leadership, which seeks to raise followers' expectations, create a sense of vision and mission, and help followers emphasise rational solutions, is a vital driver of employee creativity and innovative work behaviour (Großselj et al., 2020; Jyoti & Dev, 2015). The occurrence of phenomena such as employee creativity and innovative work behaviour are seen as important concepts in explaining the employee's bond with the organization.

3. Organizational Identification

Identification can be defined as an individual's identification with his/her organization, feeling himself/herself as someone who belongs to the organization and trying to resemble the organization. On the basis of identification, the individual firstly defines himself/herself and then perceives the objects, events, situations, people and similar elements related to himself/herself. Considering the use of identification in its current meaning, it is stated that it is included in the studies conducted after the 1970s (Kerse & Karabey, 2017). The concept of identification, rooted in identity and social identity theories, is suggested to begin with an individual being able to categorize themselves as a member of an organization in the literature (Wiesenfeld et al., 2001). Organizational identification is defined as a process where the employee at the organizational level associates themselves with the organization's goals, values, culture, and future (Eicholtz, 2000).

Looking at the historical background of organizational identification, it is observed that it began with the research of March and Simon in 1975. In their studies, researchers indicated that the degree of sharing, interaction, the number of individual needs met, perceived group reputation, and intra-group competition are antecedents of identification. Furthermore, in the 1980s, studies related to identification continued, and it is noted that it became associated with topics such as job satisfaction, motivation, individual decisions, role orientation and conflict, and employee relationships (Cheney, 1983).

Organizational identification is expressed as the employee seeing themselves as a part of the organization in which they work (Rousseau, 1998), the degree of attachment to the organization in the context of their own identity (Dukerich et al., 2002), and the psychological, affective, and cognitive connection between the employee and the organization (Edwards, 2005). Although identification and organizational commitment convey a similar framework, it is clear that they are distinct concepts. Identification can be considered as a different version of employees' commitment to the organization. Allen & Meyer (1990) and Mowday et al. (1979) state that organizational identification is often used interchangeably with organizational commitment, leading to confusion between the concepts. Organizational identification is said to be part of organizational commitment and organizational internalization (Bamber & Iyer, 2002). The key distinction between identification and commitment lies in the alignment of the employee's goals, values, and objectives with those of the organization. While these alignments exist in identification, the same does not necessarily apply to commitment (Mael & Asforth, 1992).

In the concept of organizational identification, the employee referring to themselves as a part of the organization results in organizational attraction, consistency between individual and organizational goals, and loyalty to the organization (Brown, 1969). The sense of being a part of the organization, along with the alignment of goals, is tied to the reasons for employees' existence in the organization and stems from the satisfaction of individual needs (Lee, 1971). Organizational identification is explained by emotional attachment to the organization and can be expressed as the mutual acceptance of goals and values (Hall et al., 1970).

There are many antecedents in the emergence of organizational identification and there are elements that are primarily influenced by the individual and the organization. Organizational justice, corporate image, organizational justice, organizational communication and leadership are some of them (Tüzün, 2006; Russo, 1998; İçerli, 2010). Especially in terms of transformational leadership, which is the subject of this study, it is known that the incentive

and charismatic characteristics of transformational leaders bring to the forefront the feelings of appreciation, respect, resemblance and trust in the leader (Coad & Berry, 1998). Potosakoff et al. (1990) reported that in transformational leadership, skills such as gathering around the goals of the organization and participation in the processes contribute to employee identification. Shriberg et al. (2002) state that in addition to transformational leadership, transactional leadership can lead its followers through rewards and interaction.

4. Employee Voice

Voice refers to the condition of being vocal, expressing oneself verbally, both in everyday life and organizational settings. It can be defined as individuals expressing their emotions and thoughts. Morrison (2011) defines voice in the organizational context as employees articulating their positive and negative thoughts about the organization and the work performed to enhance and improve the organization's performance. Saunders et al. (1992) state that employee voice involves not only expressing thoughts but also providing suggestions, engaging in constructive discussions with managers, uncovering problems, and, when necessary, lodging complaints.

When looking at the behavior of voice, it is generally observed that it is the result of a conscious and intentional decision by an individual. In this context, it is inconceivable to consider non-rational behaviors within the scope of voice. It is not accurate to label expressing every thought as voice; instead, bringing up situations directly and indirectly related to the work and the organization contributes to the achievement of the aim of voice. Voice behavior typically manifests in face-to-face communication, and the vocal behavior exhibited by an employee can be subject to interpretation by colleagues and managers in such situations (Van Dyne et al., 2003).

Employee voice is consciously and intentionally created by individuals, but it is essential to provide an environment at the organizational level that allows for it. The presentation of employees' opinions, thoughts, and information to contribute to organizational activities without any coercion is one of the most crucial objectives of employee voice. The emergence and institutionalization of employee voice in organizations depend on the importance given to employees' ideas and the encouragement to articulate problems by top management (Bowen & Blackmon, 2003: 1394). Oral Ataç (2018) suggests that employee voice is a constructive response system that can arise in situations of dissatisfaction, emphasizing the importance of employees freely expressing their thoughts for the effectiveness of management. On the other hand, considering the reactions presented by employees is seen as an important factor for organizational leaders, contributing to healthier employee-manager relationships, employees embracing the organization's goals, and strengthening their commitment to the organization (Farndale et al., 2011).

When the relevant literature is examined, it is observed that numerous studies have been conducted on the concepts of voice and silence. One notable study on voice and silence is conducted by Hirschman (1970). In this research, voice is defined as a response that emerges in the organization when something goes wrong. Other studies on voice were conducted in the 1970s and beyond (Kolarska & Aldrick, 1980; Rusbult et al., 1988; Saunders et al., 1992). With the advent of the 2000s, research on voice has predominantly involved survey-based studies and investigations conducted in conjunction with other variables (Zhou & George, 2001; Fuller et al., 2007; Botero & Van Dyne, 2009).

5. Psychological Ownership

Possession, which is a natural part of human life, is defined as an individual's perceptions about themselves, related to their personality, and what they possess in terms of family, title, knowledge, and belongings (Aslan & Ateşoğlu, 2020). The sense of ownership is an innate feeling in every individual, and it is described as perceiving an object considered an extension of the individual's self-esteem, such as family, title, knowledge, or property, as one's own (Pierce et al., 2004). It is not necessary for an individual to have legal authority over an object for the sense of ownership to develop. This is because the sense of ownership is an emotional state, and a connection formed towards an object, such as the love for a football team, can be examples of this. For instance, supporters of a football team identify with the team's successes, defeats, and other events by taking ownership, feeling a shared connection (Cocieru et al., 2019).

Looking at the theoretical background of psychological ownership, it is observed that it was developed by Pierce and his colleagues (1991). The psychological ownership presented in their model, developed in relation to employees' ownership, is expressed as a situation that starts from formal ownership and evolves. Building on the model they developed, Pierce and his colleagues (2001) stated that psychological ownership is a separate condition from legal ownership at the organizational level. Pierce (2004) argued that psychological ownership at the organizational level is an expression of a hidden emotional state towards objects that employees do not actually own. When employees start to feel themselves as part of the organization, the phenomenon of psychological ownership emerges, and, in conjunction with this, they make efforts for the long-term benefit of the organization. Demirkaya & Şimşek Kandemir (2014) state that while there are positive aspects of psychological ownership, there are also some organizational-level harms of high psychological ownership. Employees with high psychological ownership are noted to be closed to sharing due to a feeling of losing control over goals, not inclined towards teamwork, and avoiding delegation of authority.

Examining the research on psychological ownership, it is observed that employees with a high sense of ownership tend to exhibit positive behaviors such as volunteering for tasks, a sense of responsibility, a tendency to show organizational citizenship behavior, and the willingness to do everything for high performance; they also tend to avoid absenteeism, and they have no intention of leaving their jobs (Hsu & Kuo, 2003). On the other hand, the appropriateness of psychological ownership as a subject in organizational behavior research has attracted attention. Studies focusing on the antecedents of psychological ownership on employees, evaluated within the scope of positive organizational behavior, have been conducted (Van Dyne & Pierce, 2004; Mayhew et al., 2007; Lee & Chen, 2011; Kaur et al., 2013). There are also studies aiming to explore the relationship between leadership and psychological ownership (Bernhard & O'Driscoll, 2011; Avey et al., 2012; Zhu et al., 2013), as well as research on the relationship between organizational structure, characteristics, and psychological ownership (Pierce et al., 2009; Lee & Chen, 2011; Olckers & DuPlessis, 2012). Additionally, there are studies in the field of organizational behavior focusing on employee attitudes and psychological ownership (Pare & Sicotte, 2008; Liu et al., 2012).

6. Transformational Leadership, Organizational Identification, Employee Voice, and Psychological Ownership Relationship (Hypothesis Development)

Transformational leadership emerges as a leadership model aiming to align employees with the organization's goals and ensuring acceptance of group objectives (Podsakoff et al., 1990). On the other hand, transformational leadership behaviors increase organizational identification in individuals. Transformational leaders create an inspiring, empowering, and attractive vision for the future, making the organization seen as an acceptable and workable place for employees (Epitropaki & Martin, 2005). Furthermore, transformational leaders influence employees' identification with the organization by defining their roles within the organization (Gakovic, 2002). When examining the relationship between transformational leadership and organizational identification, it is anticipated that it can be explained by social exchange theory, leader-member exchange, and person-organization fit theory. Social exchange theory assumes that parties create and sustain social relationships within the expectation of being rewarded (Bolat et al., 2009). Leader-member exchange theory involves mutual interaction, with leaders and members influencing each other's behavior patterns, emphasizing a shared culture and value system (Scandura et al., 1986). In the person-organization fit theory, alignment between the employee and the organization is described in terms of goals, needs, individual preferences, organizational structure, organizational climate, and personal characteristics (Kristof, 1996). Generally, in person-organization fit, employees perceive and align themselves with their managers, who serve as representatives of the organization, rather than directly perceiving the organization. Eren & Titizoğlu (2014) state that transformational leaders, through their individualized consideration, treat employees differently and fairly, leading to employees feeling special, motivated, and encouraged. This situation positively effects employee success. Based on the above research, the following hypothesis has been developed:

H1: Transformational leadership has a positive and significant effect on organizational identification.

One of the most crucial factors influencing employee behaviors in an organization is leadership approaches. In this context, the leader is described as the central figure in organizational life, holding a central role as an authority figure (Zhang et al., 2015). Regarding employee voice behavior, the leader has an effect, as the leader is considered the sole person to resolve the issues brought forth by the employee. Moreover, since the leader holds control over the reward and punishment mechanisms within the organization, the emergence of voice behavior is related to this authority (Xiao & Pan, 2017). When examining the relevant literature, positive and significant relationships are observed between different leadership styles and employee voice behavior. Particularly, research by Detert and Burris (2007) concluded that transformational leadership positively influences employee voice behavior. Furthermore, positive relationships between leadership styles such as ethical leadership, servant leadership, and task-oriented leadership and employee voice behavior are evident in the literature (Duanxu et al., 2015; Henderson, 2013; Bulut & Meydan, 2018). Based on the findings from the above-mentioned research, the following hypothesis is formulated:

H2: Transformational leadership has a positive and significant effect on employee voice behavior.

When examining the foundation of the relationship between transformational leadership and psychological ownership, it is believed that themes such as individual attention, inspiring motivation, and intellectual stimulation, which are key themes of transformational leadership, play a crucial role in the development of the employee's sense of ownership towards the organization. Research in the literature supports this notion, as evidenced by a study conducted by Avey et al. (2012), indicating that transformational leadership establishes an environment conducive to fostering hope and trust for psychological ownership. Additionally, it has been suggested that transformational leadership creates and enhances conditions that contribute to the development of psychological ownership (Birasnav et al., 2011). Another study emphasizes the importance of transformational leadership in facilitating communication for employees when facing challenges, thereby influencing psychological ownership (Yuan & Lin, 2012). Similarly, Shouse's research (2017) identifies a positive relationship between transformational leadership, leadership outcomes, and psychological ownership. In this study, the hypothesis below is formulated with the assumption that transformational leadership influences psychological ownership.

H3: Transformational leadership has a positive and significant effect on psychological ownership.

The concept of psychological ownership involves an individual perceiving the object they possess as an extension of their self (Pierce et al., 2001). In psychological ownership, an individual perceives the organization as their own, while in organizational identification, the individual believes they complete themselves with the organization. In both cases, personnel experience a sense of belonging to the organization. They also feel dedicated to the organization and position it at the center of their lives, incorporating it into their personal space (Knapp et al., 2014). The relationship between these two concepts can be explained in the context of social identity theory. Social identity theory posits that individuals develop their social identities within the groups and organizations they are a part of and progress within this framework. According to this theory, individuals strive to develop their social identities to the best and most positive level within the group (Coşkun, 2006). In this context, employees who psychologically own their organizations, guided by social identity theory, will desire to see their organizations as an extension of their selves and, consequently, be able to identify with the organization. Based on the insights from the above-mentioned research, the following hypothesis is formulated:

H4: Psychological ownership has a positive and significant effect on organizational identification.

When individuals face undesirable situations in the organizations where they work, instead of expressing cynical behaviors towards the organization or quitting their jobs directly, they seek ways to solve the problems. Employee voice behavior is considered a response to situations perceived as wrong by individuals, aiming for the improvement of existing negative circumstances (Hirschman, 1970). In this context, the desire of an employee to address the problems encountered in the organization where they work stems not only from personal interests but also from the loyalty to the organization and the respect for their job. Wang et al. (2021) emphasize the significant contributions of employees who are committed to their work and identify with their organization in problem-solving. When examining the relationship

between psychological ownership and organizational identification, it can be explained through social exchange theory. In this theory, it is reported that employees who are satisfied with their jobs and emotionally attached to their employers are more willing to make constructive suggestions (Cropanzano & Mitchell, 2005). The peace and happiness derived from being able to express oneself in the work environment, where one spends the majority of their day, can manifest as positive returns in terms of work performance. Therefore, employees who feel positive approaches from their leaders in the organization they work for are expected to report situations they believe are beneficial to the organization when facing problems, demonstrating voice behavior (Yalçın & Fayganoğlu, 2022). Based on the insights from the above-mentioned research, the following hypothesis is formulated:

H5: Employee voice behavior has a positive and significant effect on organizational identification.

The relationship between transformational leadership, organizational identification, employee voice behavior, and psychological ownership has been attempted to be explained by reviewing the literature above. When examining the literature, it is observed that there is a causal relationship among these concepts, supported by both theoretical and empirical research. Therefore, based on the idea that employee voice behavior and psychological ownership play a mediating role in the effect of transformational leadership on organizational identification, the following hypotheses are formulated:

H6: Psychological ownership has a mediating role in the effect of transformational leadership on organizational identification.

H7: Employee voice has a mediating role in the effect of transformational leadership on organizational identification.

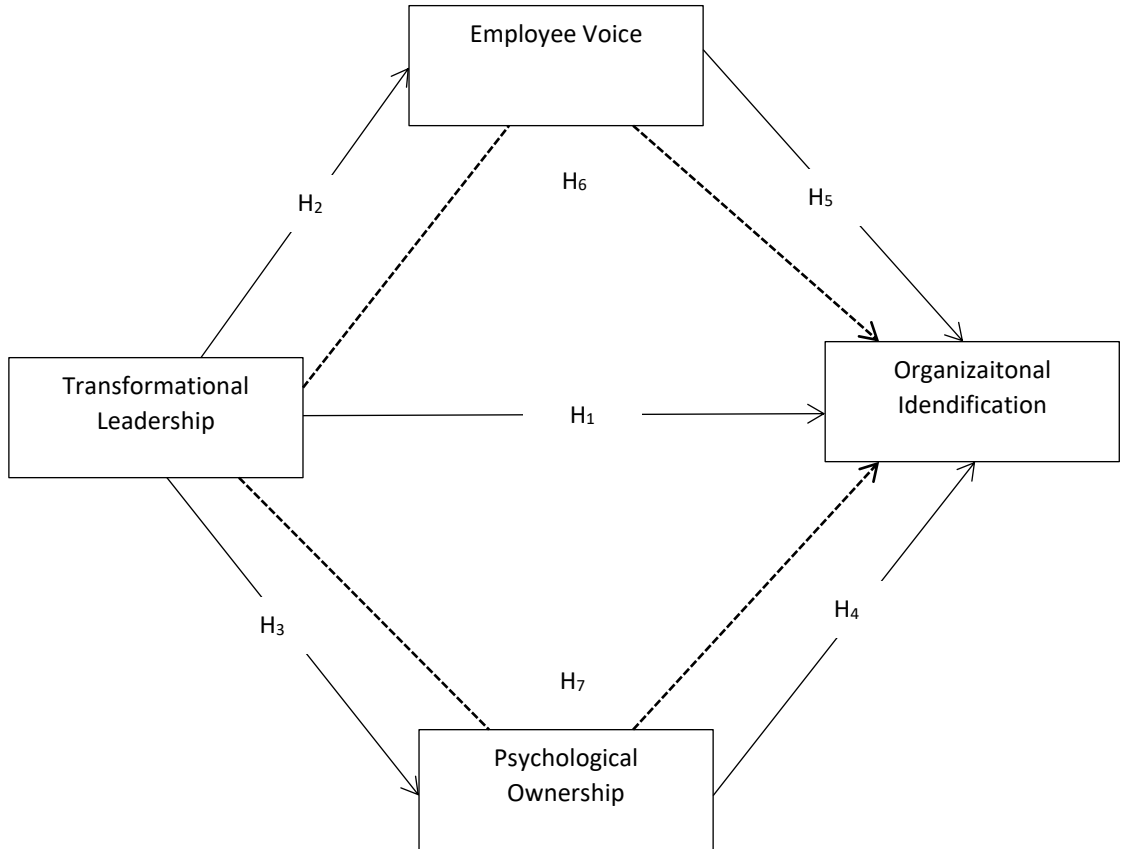
7. Method

This section presents the aim, model, and hypotheses of the research, as well as the population and sample, data collection tools, and socio-demographic information.

7.1. Aim, Model, and Hypotheses of the Research

The aim of this research is to determine the mediating role of employee voice and psychological ownership in the effect of transformational leadership on organizational identification. In this quantitative research design, relationships, effects, and mediation analyses between variables are explored based on the perceptions of employees in private sector enterprises. The research model demonstrating the mediating role of employee voice and psychological ownership in the effect of transformational leadership on organizational identification is presented in Figure 1.

Figure 1: Research Model

7.2. Population and Sample of the Research

The population of the research consists of small, medium and large enterprises operating in Aksaray. In this research, in which enterprises affiliated to the Chamber of Commerce and Industry and Organized Industrial Zone in Aksaray are targeted, it is aimed to determine the relationships between transformational leadership, employee voice, psychological ownership and organizational identification variables in Aksaray scale according to the opinions of individuals working in various enterprises. The number of employees working in enterprises affiliated to the Chamber of Commerce and Industry and Organized Industrial Zone in Aksaray was reported as 54.077 as of July 2022 according to the Turkish Employment Agency Labour Market Research Aksaray 2022 Final Report (www.media.iskur.gov, 2023). In Aksaray, where there are 395 enterprises in total, there are manufacturing, construction, education, accommodation services, wholesale and retail trade, real estate activities and many different sectors. 115 of the 395 enterprises are manufacturing enterprises and a total of 12.155 people are employed in manufacturing enterprises. Manufacturing enterprises are followed by wholesale and retail trade enterprises with 3.982, while 3.510 people work in the construction sector. Based on this, it was determined that the universe consists of 54.077 people and the number of samples should be at least 384 people according to Coşkun et al. The fact that this research was not conducted in only one enterprise is due to reasons such as Aksaray being a

small city, the inability to reach a sufficient sample number in the realisation of the effect size in researches, and the low rate of participation in the research in one enterprise. For this purpose, the questionnaire form created through Google Forms was delivered online to individuals working in enterprises operating in Aksaray. Participants were asked for their sector information and they were not required to answer this statement. Therefore, most of the participants preferred not to answer this statement and no sectoral distinction could be made. Convenience sampling method was used as the sampling technique in the research. It was determined that 431 people participated in the research between 20 January 2023 and 10 February 2023. Socio-demographic information of the participants is presented in Table 1.

Table 1: Socio-Demographic Information

		n	%
Gender	Female	282	65.4
	Male	149	34.6
Age	18-24 Age Range	173	40.1
	25-29 Age Range	104	24.1
	30-34 Age Range	73	16.9
	35-39 Age Range	44	10.2
	40 and Over	37	8.6
Marital Status	Married	164	38.1
	Single	267	61.9
Education Level	Primary School	23	5.3
	High School	100	23.2
	Associate Degree	194	45.0
	Bachelor's Degree	87	20.2
	Postgraduate	27	6.3
Duration of Employment in the Organization	0-1 Year	106	24.6
	1-5 Years	137	31.8
	6-10 Years	110	25.5
	11-15 Years	43	10.0
	16-20 Years	19	4.4
	21 Years and Over	16	3.7
Years of Work Experience in the Profession	0-1 Year	105	24.4
	1-5 Years	132	30.6
	6-10 Years	112	26.0
	11-15 Years	49	11.4
	16-20 Years	17	3.9
Managerial Position in the Organization	Exist	105	24.4
	Absent	326	75.6
Number of Employees in the Workplace	1-9 Employees	94	21.8
	10-49 Employees	137	31.8
	50-249 Employees	139	32.3
	250 and Above Employees	61	14.2
Total		431	100

Source: The table was designed by the author.

Table 1 presents detailed socio-demographic information of the participants in the study. Considering the socio-demographic information of the participants; it is observed that the participants are predominantly female (65.4%); the age of the participants is mostly in the range of 18-24 years (40.1%); the majority of the participants (75.6%) do not hold managerial positions in their workplaces, and their educational background is mostly associate degree (45.0%). Detailed information on other socio-demographic variables is provided in Table 1.

7.3. Data Collection Tools

In this research, the socio-demographic information form, Transformational Leadership Scale, Organizational Identification Scale, Employee Voice Scale, and Psychological Ownership Scale were used as data collection tools. The Transformational Leadership Scale used in this study was developed by Bass & Avolio (1995) and is part of the "Multifactor Leadership Questionnaire." The scale consists of 20 questions designed to measure transformational leadership. In the adaptation of the scale to Turkish, both the studies of Karip (1998) & Cemaloğlu (2007) were referenced. Transformational leadership is composed of five sub-dimensions: idealized influence (behavior), idealized influence (attributed), inspirational motivation, intellectual stimulation, and individualized consideration. The 20-item scale is rated on a scale of 1-Never / 5-Always. The Organizational Identification Scale, developed by Mael and Ashforth (1992), has been widely used in the literature. In the Turkish literature, it has been utilized and validated in studies by Kalemci Tüzün (2006) & Polat (2009). The relevant scale consists of 6 items and a single dimension, rated on a scale of 1-Strongly Disagree / 5-Strongly Agree. The Employee Voice Scale, developed by Van Dyne and Le Pine (1998), has been adapted to Turkish by Çetin & Çakmakçı (2012). The scale comprises 6 items and a single dimension, rated on a scale of 1-Strongly Disagree / 5-Strongly Agree. The Psychological Ownership Scale, developed by Van Dyne and Pierce (2004), has been adapted to Turkish by Demirkaya and Şimşek Kandemir (2014). The scale consists of 7 items and a single dimension, rated on a scale of 1-Strongly Disagree / 5-Strongly Agree.

8. Results

In this section of the research, validity analyses of the scales, the structural equation model, and information related to effect size are presented.

8.1. Measurement Model

In order to test the validity of the scales used in the research, measurements were made in Smart-PLS programme. There are many reasons for using the Smart-PLS programme. First of all, the algorithm of the programme is designed to minimise the degree of variance that cannot be explained in an endogenous structure. In doing so, it is based on structural equation modelling using least squares regression (Hair et al., 2012). When the literature is examined, it is seen that the Smart-PLS algorithm is used in theory building and theory testing. In addition, it is used in cases where the model is complex and the model consists of many indicators and structures. It is also used in cases such as sampling insufficiency and normality assumption (Sarstedt et al., 2017). In this research, it was thought that it would be appropriate to use the Smart-PLS programme when the theory was tested and the related research model was complex. Firstly, the measurement model of the research model was tested. The validity and reliability coefficients of the scales used in the research are important for hypothesis testing. The factor loadings of the scales used in the research are expected to be above 0.50. According to Hair et al. (2017), Cronbach's Alpha coefficient, Combined Reliability (CR and rho_A) values are expected to be above 0.70 and Average Variance Extracted (AVE) value is expected to be above 0.50 for validity and reliability. The factor loadings, validity and reliability values of the scales are shown in Table 2.

Table 2: Factor Load Values, Reliability and Validity for the Scales

Variable	Factor Loadings	Mean	Standard Deviation	Kurtosis	Skewness
Transformational Leadership Scale					
Cronbach's Alpha= 0.929; rho_A=0.930; CR=0.938; AVE=0.502					
TL3	0.661	3.443	1.097	-0.748	-0.236
TL4	0.675	3.443	1.113	-0.620	-0.312
TL5	0.742	3.485	1.102	-0.507	-0.389
TL7	0.684	3.499	1.111	-0.643	-0.313
TL8	0.721	3.555	1.132	-0.781	-0.381
TL9	0.721	3.450	1.181	-0.676	-0.403
TL10	0.722	3.492	1.178	-0.713	-0.395
TL11	0.684	3.480	1.119	-0.807	-0.240
TL12	0.745	3.536	1.102	-0.584	-0.426
TL13	0.728	3.499	1.111	-0.569	-0.395
TL16	0.718	3.367	1.166	-0.769	-0.279
TL17	0.693	3.374	1.189	-0.841	-0.222
TL18	0.717	3.469	1.173	-0.750	-0.335
TL19	0.695	3.455	1.137	-0.682	-0.292
TL20	0.719	3.457	1.165	-0.810	-0.280
Organizational Identification Scale					
Cronbach's Alpha= 0.822, rho_A=0.823, CR=0.876, AVE=0.585, VIF=1.523					
OI1	0.730	3.306	1.187	-0.667	-0.393
OI3	0.764	3.601	1.044	-0.064	-0.632
OI4	0.778	3.682	1.059	-0.239	-0.608
OI5	0.800	3.657	1.041	0.041	-0.638
OI6	0.749	3.443	1.109	-0.308	-0.531
Psychological Ownership Scale					
Cronbach's Alpha= 0.883, rho_A=0.884, CR=0.911, AVE=0.630, VIF=1.468					
PO1	0.768	3.155	1.206	-0.844	-0.253
PO2	0.823	3.445	1.082	-0.358	-0.493
PO3	0.817	3.434	1.070	-0.385	-0.442
PO4	0.793	3.346	1.181	-0.729	-0.374
PO5	0.807	3.517	1.166	-0.459	-0.558
PO6	0.755	3.374	1.110	-0.520	-0.358
Employee Voice Scale					
Cronbach's Alpha= 0.884, rho_A=0.884, CR=0.912, AVE=0.633, VIF= 1.631					
EV1	0.749	3.659	1.058	0.283	-0.840
EV2	0.793	3.520	1.057	-0.084	-0.637
EV3	0.805	3.536	1.070	0.011	-0.727
EV4	0.793	3.594	1.062	0.236	-0.825
EV5	0.824	3.603	1.025	0.152	-0.740
EV6	0.808	3.650	1.062	0.089	-0.734

Source: The table was designed by the author.

TL= Transformational Leadership; OI=Organizational Identification; PO= Psychological Ownership; EV= Employee Voice

Table 2 presents the findings related to reliability, validity, and confirmatory factor analysis. Confirmatory factor analysis is conducted to test whether the previously discovered scales are similar in the sample of the study (Meydan & Şeşen, 2015). As a result of confirmatory factor analysis, items 1, 2, 6, and 14 from the Transformational Leadership Scale; item 2 from the Organizational Identification Scale; and item 7 from the Psychological Ownership Scale were excluded from the analysis because they did not have sufficient factor loadings, and they reduced the validity results. There are two reasons for removing these scale items. The first reason is that, during the analysis in the Smart-PLS program, the cross-loadings of the scale items are examined. Yıldız (2021) states that each scale item should take its own factor load under its own scale and the difference between them and other variables should be more than 0.1. For instance, while the factor loading of the 2nd statement in the transformational leadership scale is found to be 0.469, in the cross-loadings table, it appears as 0.390 under the factor loading of the psychological ownership indicator. Therefore, since there is a difference of less than 0.1 between 0.390 and 0.469, this statement needs to be excluded from the analysis, and it has been excluded. When this statement is excluded and the analysis is repeated, no scale item with a difference of less than 0.1 is observed. In this case, the second reason for removing the question comes into play, which is that the other AVE and CR values are below the threshold values. In cases where AVE and CR values are below the threshold values, it is stated that scale items with factor loadings between 0.40 and 0.70 are excluded from the measurement model, and the model is run again. These processes continue until the AVE and CR coefficients reach the threshold value. In this study, both the first and second paths have been tried. Based on the cross-loadings table, the 2nd statement from the transformational leadership scale was excluded, and according to the AVE and CR values, statements 1, 6, and 14 from the Transformational Leadership Scale; statement 2 from the Organizational Identification Scale; and statement 7 from the Psychological Ownership Scale were excluded from the analysis. According to the values given in Table 2, it is understood that the validity and reliability of the scales used in the study have been achieved. Additionally, since the Kurtosis and Skewness coefficients are between +1.96 and -1.96, it is understood that the sample is normally distributed (Hair et al., 2017). Also, when looking at the obtained VIF (Variance Inflation Factor) values, it is observed that they are less than 5, and Hair et al. (2017) stated that a VIF value below 5 does not cause a multicollinearity problem. In addition to the validity values given in Table 2, the Fornell-Larcker criterion is used to calculate the distinctiveness between the scales. These criteria were developed by Fornell and Larcker (Yıldız, 2021). In addition to the Fornell-Larcker criterion, Henseler et al. (2015) proposed a new discriminant validity called Heterotrait-Monotrait Ratio (HTMT) view. According to this view, it is stated that HTMT values above 0.90 reveal distinctiveness problems. Table 3 presents the Fornell-Larcker Criterion and Heterotrait-Monotrait Ratio (HTMT) values.

Table 3: Fornell-Larcker Criterion and Heterotrait-Monotrait Ratio (HTMT) Values

Fornell-Larcker Criterion				Heterotrait-Monotrait Ratio (HTMT)					
	TL	PO	EV	OI		TL	PO	EV	OI
TL	0.709				TL				
PO	0.468	0.794			PO	0.512			
EV	0.545	0.520	0.796		EV	0.599	0.586		
OI	0.623	0.599	0.703	0.765	OI	0.710	0.703	0.823	

Source: The table was designed by the author.

TL= Transformational Leadership; OI=Organizational Identification; PO= Psychological Ownership; EV= Employee Voice

The scales used in the study also provide discriminant validity according to the Fornell-Larcker Criterion and Heterotrait-Monotrait Ratio (HTMT). As the relevant values are found to be suitable for the analysis, structural equation modeling has been applied. In addition to these analyses, R^2 and Q^2 values for the scales used in the research have been examined. According to Sarstedt et al. (2014), having a Q^2 value above zero is crucial for the quality and measurability of the scales. Table 4 presents the relevant values for the R^2 and Q^2 tests.

Table 4: Results of R^2 and Q^2 Test

	R^2	R^2 Adjusted	$Q^2 (=1-SSE/SSO)$
Psychological Ownership	0.219	0.217	0.135
Employee Voice	0.297	0.295	0.185
Organizational Identification	0.619	0.617	0.357

Source: The table was designed by the author.

As seen in Table 4, only organizational identification has an R^2 value higher than 0.50. while psychological ownership and employee voice have R^2 values ranging between 0.25 and 0.50. Q^2 values are observed to be above zero. In the literature, an R^2 coefficient between 0.25 and 0.50 is considered a weak explanation; between 0.50 and 0.75 is moderate, and above 0.75 is strong. However, it is essential to consider discipline-specific conditions when making such evaluations. In some disciplines, even a 10% explanation rate might be seen as very strong (Yıldız, 2021). Another effect size analysis is the f^2 coefficient, and Table 5 provides the values for the f^2 test.

Table 5: f^2 Test Results

	Transformational Leadership	Psychological Ownership	Employee Voice	Organizational Identification
Transformational Leadership	-	0.280	0.422	0.131
Psychological Ownership	-	-	-	0.112
Employee Voice	-	-	-	0.288

Source: The table was designed by the author.

Table 5 provides the f^2 coefficients used in calculating effect size. According to Cohen (1998), an f^2 coefficient of 0.02 or higher is considered small, 0.15 or higher is moderate, and 0.35 or higher is considered a large effect size. The values given in Table 5 indicate that the effect size ratio is at a sufficient level.

8.2. Structural Model - Hypothesis Testing

In this section of the study, the relationship between variables in the research model was examined using path analysis. Path analysis was conducted with 5000 bootstrap samples using the Smart PLS program. T-tests and p-values were examined to determine whether the β values obtained from the analysis were significant at the 5% significance level. Figure 2 presents the path diagram of the structural equation model.

Figure 2: Structural Equation Model Path Diagram

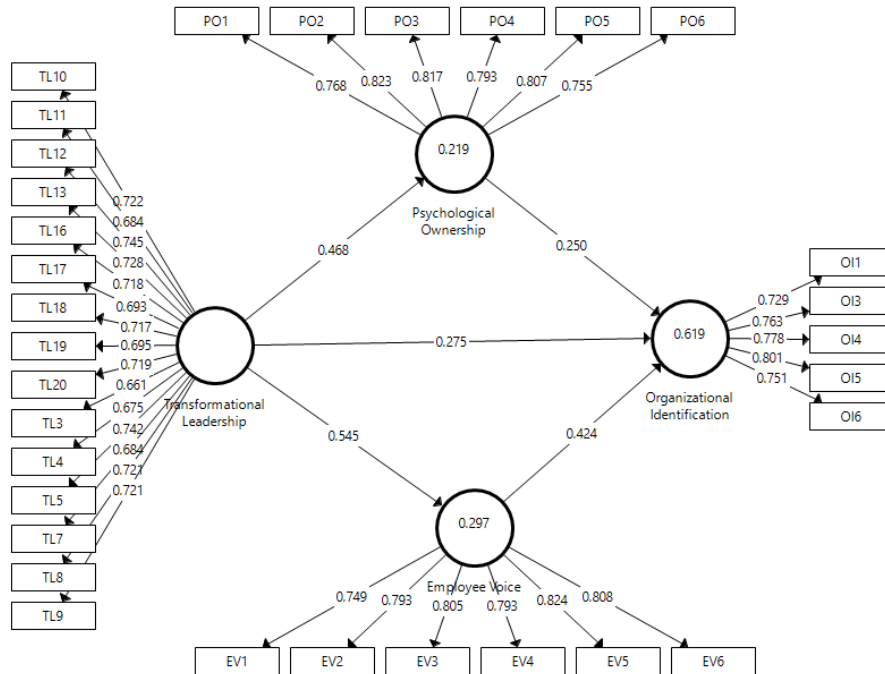

Figure 2 presents the structural equation model path diagram that includes transformational leadership, organizational identification, employee voice, and psychological ownership. The section with factor loadings displays the t-values. When examining the goodness-of-fit values obtained from the model, it is observed that the Standardized Root Mean Square Residual (SRMR) value is 0.052 (SRMR<0.080), d_ ULS is 1.413, d_ G is 0.540. Chi-Square is 1.302 (Chi-Square<5), and the Normed Fit Index (NFI) value is 0.834 (NFI>0.80). According to Byrne (2016), these values are considered appropriate in the literature. It is noted that there is no clear distinction in the goodness-of-fit values between d_ ULS and d_ G (Yildiz, 2021). Based on these analyses, the hypotheses formulated in the scope of the research are accepted, and Table 6 provides the coefficients of the structural equation model.

Table 6: Hypothesis Testing Results

Paths	Beta (β)	Standard Deviation	t Statistics	95% Reliability	p
TL→OI (Total Effect)	0.625	0.031	20.124	(0.549; 0.675)	0.000
TL→OI (Direct Effect)	0.275	0.032	19.355	(0.198; 0.353)	0.000
TL→EV	0.545	0.034	16.234	(0.458; 0.607)	0.000
TL→PO	0.470	0.040	11.784	(0.382; 0.538)	0.000
PO→OI	0.250	0.041	6.054	(0.177; 0.332)	0.000
EV→OI	0.424	0.051	8.381	(0.321; 0.517)	0.000
TL→PO→OI (Indirect Effect)	0.117	0.021	5.518	(0.080; 0.160)	0.000
TL→EV→OI (Indirect Effect)	0.231	0.031	7.343	(0.168; 0.284)	0.000

Source: The table was designed by the author.

TL= Transformational Leadership; OI=Organizational Identification; PO= Psychological Ownership; EV= Employee Voice

Table 6 includes the coefficients indicating the mediating role of employee voice and psychological ownership in the effect of transformational leadership on organizational identification. Bootstrap test was employed for conducting the mediation test. The Bootstrap test, developed by Preacher & Hayes (2004, 2008), is stated to be an iterative parametric non-linear test and is readily used in partial least squares structural equation modeling. The Bootstrap test, compared to the Sobel test, provides clearer results in revealing the mediation effect and demonstrates a high level of statistical power. According to Hair et al. (2014), the Bootstrap test is initially conducted without including the mediator variable in the model, making it easier to understand and interpret the mediation effect when the mediator variable is included in the model. Before including the mediator variable in the model, transformational leadership has a positive and significant effect on organizational identification ($\beta=0.625$; $p<0.01$). These values represent the total effect. The coefficients given in Table 4 are the coefficients that occurred after the mediator variable was added. Accordingly, it is observed that with the addition of the mediator variable, transformational leadership has a positive and significant effect on organizational identification ($\beta=0.275$; $p<0.01$). Transformational leadership has a positive and significant effect on employee voice ($\beta=0.545$; $p<0.01$), on psychological ownership ($\beta=0.470$; $p<0.01$); psychological ownership has a positive and significant effect on organizational identification ($\beta=0.250$; $p<0.01$), and employee voice has a positive and significant effect on organizational identification ($\beta=0.424$; $p<0.01$). Literature suggests that some tests need to be conducted to discuss the mediation effect. Although the Sobel test is generally conducted for the mediation effect, this test has been criticized in recent years. Hair et al. (2017) have stated that instead of the Sobel test, the Variance Accounted For (VAF) test should be used. The VAF test arises by dividing the indirect effect by the sum of the total effect. The VAF value, referred to as Variance Accounted For, takes values between 0% and 100%. A VAF value above 80% indicates complete mediation, a VAF value between 20% and 80% indicates partial mediation, and a VAF value below 20% indicates no mediation. As seen in Table 6, the indirect effect between transformational leadership, organizational identification, and employee voice variables is 0.231, while the total effect is 0.625. According to the relevant formula, the calculated VAF value is 26%. Therefore, it can be concluded that there is a partial mediating role of employee voice in the effect of transformational leadership on organizational identification. On the other hand, the indirect effect between transformational leadership, organizational identification, and psychological ownership variables is 0.117, while the total effect is 0.625. According to the relevant formula, the calculated VAF value is 15%. Hence, it can be concluded that there is no mediating role of psychological ownership in the effect of transformational leadership on organizational identification. While hypotheses H1, H2, H3, H4, H5, and H7 are accepted in the scope of the research, hypothesis H6 is rejected.

9. Discussion and Conclusion

In this study, the mediating effect of employee voice and psychological ownership on the effect of transformational leadership on organizational identification was tried to be determined. When the concepts of transformational leadership, organizational identification, psychological ownership and employee voice are examined in the literature, it can be stated that they are frequently researched phenomena. When the literature is examined, it is seen that there are studies investigating the effect of transformational leadership on organizational identification (Epitropaki & Martin, 2005; İşcan, 2006; Wolfe, 2007; Walumbwa et al., 2008; Eren & Çakır Titizoğlu, 2014; Zeynel, 2022). In this study, a positive and significant effect of transformational leadership on organizational identification was found. In terms of the originality of the study, there are many studies examining the effect of transformational leadership on organizational identification, but no study has been found to examine the mediating effect of psychological ownership and employee voice variables. In this research, in which mediating effects between concepts are examined, the transformational leadership perceived by employees is explained through positive events and situations at the point of providing identification with their organizations.

The results obtained within the scope of the research were analysed through Smart-PLS software and the mediation effect was determined by constructing a structural equation model. In the model, transformational leadership has a positive and significant effect on organizational identification ($\beta=0,275$), psychological ownership ($\beta=0,470$) and employee voice ($\beta=0,545$). On the other hand, psychological ownership has a positive and significant effect on organizational identification ($\beta=0,250$) and employee voice has a positive and significant effect on organizational identification ($\beta=0,424$). While the partial mediating role of employee voice on transformational leadership on organizational identification was determined, it was concluded that psychological ownership did not have a mediating role. The findings show that a part of the effect of transformational leadership on organizational identification passes through employee voice. According to the related results, it can be stated that this situation can be explained by the leader-member interaction theory. It is stated that leader-member interaction theory is a model for the relationships between leaders and employees based on social interaction and developing on this basis. Scandura et al. (1986) state that leaders and employees influence each other, that there is a sharing relationship between the parties, and that common culture and values emerge as a result of the approach. Considering that transformational leadership is based on goals such as inspiring, supporting and reaching the ideal, it can be said that employees may exhibit an identification with the organization on the basis of this approach. On the other hand, it can be said that this research is closely related to social exchange theory. When we look at the basic assumptions of the social exchange theory, it is seen that the parties tend to enter into social relationships that include reward expectations such as respect, friendship, and consideration and maintain these relationships in relation to this. In addition, it is stated that phenomena such as cooperation, power and interdependence are within the scope of the theory (Bolat et al., 2009). Based on this approach, it can be seen that employees are likely to identify with the organization as a result of transformational leaders influencing and directing employees. In addition, since the employee and the leader are in mutual expectations, it is usual for the voice to mediate this. The assumption of the mediating role of psychological ownership in the effect of transformational leadership on organizational identification was rejected. It can be said that this situation is

related to the culture of the organization, demographic characteristics of the employees, their perspectives towards the organization and their motivation. Although an employee perceives to identify with the organization and psychologically own the organization through leadership style, the relationship between transformational leadership and organizational identification may not pass through psychological ownership. Statistically, this statistical result reveals an unexpected situation in terms of literature. According to the results of the research, transformational leadership has a positive effect on both organizational identification and psychological ownership, and there was no mediation of psychological ownership in the relationship between leadership and identification. Another reason for this situation may be that two different mediating variables are included in the model at the same time. If psychological ownership had been considered as a mediating model alone in the relationship between transformational leadership and organizational identification, it is possible that different results would have emerged.

When the relationship between transformational leadership and employee voice is analysed, it is seen that transformational leadership has a positive and significant effect on employee voice ($\beta=0.545$). It can be said that this situation is due to the fact that transformational leadership shows interest to its followers at an individual level. Wang et al. (2019) state that transformational leadership includes voice within itself and that unlike traditional leaders, transformational leaders are leaders who encourage employees to develop creative ideas. On the other hand, Morrision (2014) states that transformational leaders encourage employees to speak up by creating a climate of effectiveness and security in the organizational environment. Looking at the studies conducted in the literature, Alfayad & Mohd Arif (2016) found a positive relationship between transformational leadership and employee voice, while Liang et al. (2017) found that transformational leadership has a positive effect on employee voice in a study conducted on hotel employees. In the domestic literature, there are studies that examine the effect of transformational leadership on employee voice and reveal positive effects (Kılıç et al., 2014; Koçak, 2021; Baş, 2022) and overlap with the results of this research. In this study, which examined the mediating role of employee voice and psychological ownership in the effect of transformational leadership on organizational identification, it was concluded that employee voice and psychological ownership have a positive and significant effect on organizational identification. It is seen that these new findings emerged within the scope of the research are in parallel with the studies in the literature (Run & Chen, 2021; Hosseini & Ferreira, 2023).

Since transformational leadership, organizational identification, psychological ownership and employee voice are phenomena that are shaped according to the perceptions of employees, they may change during and after the field part of the research. Because in the current situation, while the employees are tightly attached to their organization and have intense employee voice, it is possible that the change of managers, other rapid changes in the organization, rotations and similar unforeseen situations may change the leader-employee perception in the minds of the employees. This situation is seen as a limitation of the research and employees from different organizations participating in the research constitute another limitation. One of the points that should be given importance in future studies is to be more sensitive in data collection, taking into account the sudden situations that businesses and society may experience. It can be said that this situation is important in terms of contributing to the accumulation of knowledge in the literature and filling a gap. In addition, the fact that

this research was conducted on the employees of enterprises operating in Aksaray province constitutes another limitation and it is a limitation that the dynamics, culture and other organizational issues of the city are ignored within the scope of the research. On the other hand, the fact that this research was conducted in different enterprises constitutes a limitation in terms of the variables within the scope of the research. While some enterprises have fewer employees, some enterprises have more employees. The unique organizational cultures of the enterprises, being a family business, and having different sectors are important limitations.

In addition to the related limitations, it is considered important for organizational managers to have a more flexible and comfortable working environment for employees, not to violate the rules despite this flexibility and comfort, to make employees' voices heard more and to integrate with the organization. In addition, it is considered important to form the research, which is shaped according to the perceptions of the participants in this study, with the evaluations of the managers in order to find a common point. Therefore, it is thought that this research will form a basis for the relevant managers and it is valuable to obtain the opinions of the employees frequently in order to move away from both poor quality and unmeasured management.

References

- Alfayad, Z. & Mohd Arif, L. S. (2016), "The role of transformational leadership in encouraging employee voice: A Jordanian experience". *Indian Journal of Innovations and Developments*, 5(11), 1-11.
- Allen, N. J. & Meyer, J. P. (1990), "The measurement and antecedents of affective, continuance, and normative commitment to the organization", *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1-18. <http://dx.doi.org/10.1111/j.2044-8325.1990.tb00506.x>
- Aslan, M. & Ateşoğlu, H. (2020), "Psikolojik sahiplenme ölçeğinin Türkçe uyarlaması, güvenilirlik ve geçerlilik çalışmaları", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), 4184-4195.
- Avey J. B., Wernsing T. S. & Palanski M.E. (2012), "Exploring the process of ethical leadership: The mediating role of employee voice and psychological ownership", *Business Ethics*, 107 (1), 21-34.
- Avey, J. B., Wernsing, T. S., & Palanski, M. E. (2012), "Exploring the process of Ethical leadership: The mediating Role of Employee Voice and psychological ownership" *Journal of Business Ethics*, 107(1), 21-34.
- Avolio, B. J., Waldma, D. A. & Yammarino, F. J. (1991), "Leading in the 1990s: The Four I's of transformational leadership", *Journal of European Industrial Training*, 15(4), 9-16.
- Bakan, İ. & Büyükebeşe, T. (2010), "Liderlik "Türleri" ve "Güç Kaynakları"na ilişkin mevcut- gelecek durum karşılaştırması: eğitim kurumu yöneticilerinin algılarına dayalı bir alan araştırması", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (19), 73-84.
- Bamber, E. M. & Iyer, V. (2002), "Big 5 Auditors' Professional and Organizational Identification", *Auditing; A Journal of Practice & Theory*, 21(2), 21-38.
- Banerjee, A. & Somanathan, R. (2001), "A simple model of voice", *The Quarterly Journal of Economics*, 116(1), 189-227.
- Bass, B. M. & Riggio, R. E. (2006), "Transformational leadership", (2nd Edition), Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bass, B. M. (1985), "Leadership: Good, better, best", *Organizational Dynamics*, 13(3), 26-40. doi: [https://doi.org/10.1016/0090-2616\(85\)90028-2](https://doi.org/10.1016/0090-2616(85)90028-2).
- Bass, B. M. & Avolio, J. B. (1995), "MLQ-Multifactor Leadership Questionnaire", U.S.A.: Garden.
- Baş, M. (2022), "Dönüştürücü liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkide işte kendini yetiştirmenin aracılık rolü, işe yabancılaşmanın düzenleyici rolü", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 18(2), 750-770. DOI:<https://doi.org/10.17130/ijmeh.1034581>.
- Bernhard, F. & O'Driscoll, M. P. (2011), "Psychological ownership in small family-owned businesses: Leadership style and non family-employees' work attitudes and behaviors", *Group & Organization Management*, 36(3), 345-384.
- Birasnav M., Rangnekar S. & Dalpati A. (2011), "Transformational leadership and human capital benefits: The role of knowledge management", *Leadership & Organization Development Journal*, 32(2), 106-126.
- Bolat, O. İ., Bolat, T. & Aytemiz-Seymen O. (2009), "Güçlendirici lider davranışları ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkinin sosyal mübadele kuramından hareketle incelenmesi", *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (21), a215-239.
- Botero, I. C. & Van Dyne, L. (2009), "Interactive Effects of LMX and power distance in the United States and Colombia", *Management Communication Quarterly*, 23(1), 84-104.
- Bowen, F. & Blackmon, K. (2003), "Spirals of silence: The dynamic effects of diversity on organizational voice", *Journal of Management Studies*, 40 (6), 1393-1417.
- Brown, M. E. (1969), "Identification and some conditions of organizational involvement", *Administrative Science Quarterly*, 14(3), 346-355.

- Bulut, H. & Meydan, C. H. (2018), "Liderlik tarzlarının çalışanların ses verme davranışlarına etkisi: kamuda bir araştırma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 3(1), 223-244.
- Byrne, B. M. (2016), "Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming", (Third edition), Routledge.
- Cemaloğlu, N. (2007), "Okul yöneticilerinin liderlik stillerinin örgüt sağlığı üzerindeki etkisi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 165-194.
- Cheney, G. (1983), "On the various and changing meanings of organizational membership: A field study of organizational identification", *Communication Monographs*, 50, 342-362.
- Coad, A. F. & Berry, A. J. (1998), "Transformational leadership and learning orientation", *Leadership & Organization Development Journal*, 19(3), 164-172.
- Cocieru, O. C., Delia, E. B. & Katz, M. (2019), "It's our club! From supporter psychological ownership to supporter formal ownership", *Sport Management Review*, 22(3), 322-334, <https://doi.org/10.1016/j.smr.2018.04.005>.
- Cohen, J. (1998), "Statistical power analysis for the behavioural sciences", (2nd Edition), Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale.
- Coşkun, H. (2006), "Sosyal kimlik ve üretkenlik ilişkisine yeni bir bakış", *Türk Psikoloji Yazıları Dergisi*, 20-36.
- Coşkun, R., Altunışık, R. & Yıldırım, E. (2019), "Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri", (10. Baskı), Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Cropanzano, R. & Mitchell, M. S. (2005), "Social exchange theory: An interdisciplinary review", *Journal of Management*, 31(6), 874-900.
- Çetin, Ş. & Çakmakçı, C. (2012), "Çalışan sesliliği ölçeğini Türkçeye uyarlama çalışması", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 22 (2), 1-19.
- Deluga, R. J. (1994), "Supervisor trust building, leader-member exchange, and organizational citizenship behavior", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 67(4), 315-326.
- Demirkaya, H. & Kandemir Şimşek, A. (2014), "21. Yüzyılın anahtar rekabet faktörü olan psikolojik sahiplenme üzerine bir işletme incelemesi", *Çalışma Dünyası Dergisi*, 2(1), 7-21.
- Detert, J. R. & Burris, E. R. (2007), "Leadership behavior and employee voice: Is the door really open?", *Academy of Management Journal*, 50(4), 869-884.
- Duanxu, W., Gan, C., Wu, C. & Wang, D. (2015), "Ethical leadership and employee voice: Employee self-efficacy and self-effect as mediators", *Psychological Reports*, 116(3), 751-767.
- Dukerich, J. M., Golden, B. R. & Shortell, S. M. (2002), "Beauty is in the eye of the beholder: the effect of organizational identification, identity, and image on the cooperative behaviors of physicians", *Administrative Science Quarterly*, 47(3), 507-533. <https://doi.org/10.2307/3094849>.
- Edwards, M. R. (2005), "Organizational identification: A conceptual and operational review", *International Journal Reviews*, 7(4), 207-230.
- Eicholtz, M. M. (2000), "Organizational Identification as a Negotiated Relationship: The Dialectics of Members' Dialogue", Ohio Un. (Unpublished Ph.D. Thesis).
- Epitropaki, O. & Martin, R. (2005), "The moderating role of individual differences in the relation between transformational/transactional leadership perceptions and organizational identification", *The Leadership Quarterly*, 16(4), 569-589. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2005.06.005>.
- Eren, M. Ş. & Çakır Titizoğlu Ö. (2014), "Dönüşümcü ve etkileşimci liderlik tarzlarının örgütsel özdeşleşme ve iş tatmini üzerindeki etkileri", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(27), 275-303. DOI: 10.30976/susead.302228.

Farndale, E., Van Ruiten, J., Kelliher, C. & Hope-Hailey, V. (2011), "The influence of perceived employee voice on organizational commitment: an exchange perspective", *Human Resource Management*, 50(1), 113-129.

Fuller, J. B., Barnett T., Hester, K., C. & Frey, L (2007), "An exploratory examination of voice behavior from an impression management perspective", *Journal of Managerial Issues*, XIX (1), 134-151.

Gakovic, A. (2002), "Social exchange, transformational leadership and employee behavior; the role of organizational identification and career commitment", (Unpublished Ph.D. Thesis), University of Houston.

Gautam, T., Van Dick, R. & Wagner, U., (2004), "Organizational identification and organizational commitment: distinct aspects of two related concepts", *Asian Journal of Social Psychology*, 7(3), 301-315.

Grošelj, M., Cerne, M., Penger, S. & Grah, B. (2020), "Authentic and transformational leadership and innovative work behaviour: The moderating role of psychological empowerment", *Eur. J. Innov. Manag.* 24 (3), 677-706. <https://doi.org/10.1108/EJIM-10-2019-0294>.

Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M. & Sarstedt, M. (2014), "A primer on partial least squares structural equation modeling", (1st ed.), Thousand Oaks: Sage.

Hair, J. F., Matthews, L. M., Matthews, R. L., & Sarstedt, M. (2017), "PLS-SEM or CB-SEM: Updated guidelines on which method to use", *International Journal of Multivariate Data Analysis*, 1(2), 107-123.

Hair, J. F., Sarstedt, M., Ringle, C. M. & Mena, J. A. (2012), "An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 40, 414-433. <https://doi.org/10.1007/s11747-011-0261-6>

Hall, D. T., Schneider, B. & Nygren, H. T. (1970), "Personal factors in organizational identification", *Administrative Science Quarterly*, 15(2), 176- 190.

Henderson, L. M. (2013), "Enhancing safety communication with leadership: A quantitative study of leadership style and safety voice", (Unpublished Ph.D. Thesis), Phoenix Üniversitesi, Arizona.

Hirschman, A. O. (1970), "Exit, voice and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states", Harvard University Press, London, Cambridge.

Hosseini, E. & Ferreira, J. J. (2023), "The effect of ethical leadership on organizational identity in digital startups: does employee voice matter?", *Asian Journal of Business Ethics*, 12, 369-393. <https://doi.org/10.1007/s13520-023-00178-1>.

Hsu, M. H. & Kuo, F. Y. (2003), "The effect of organization-based self-esteem on deindividuation in protecting personal information privacy", *Journal of Business Ethics*, 4, 305-320.

İçerli, L. (2010), "Örgütsel adalet: Kuramsal bir yaklaşım", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(1), 68-92.

İşcan, Ö. F. (2006), "Dönüştürücü/etkileşimci liderlik algısı ve örgütsel özdeşleşme ilişkisinde bireysel farklılıkların rolü", *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 11, 160-177.

Jung, D. I. & Sosik, J. J. (2002), "Transformational leadership in work groups the role of empowerment, cohesiveness, and collective-efficacy on perceived group performance", *Small Group Research*, 33, 313-336. <http://dx.doi.org/10.1177/10496402033003002>

Jyoti, J. & Dev, M. (2015), "The impact of transformational leadership on employee creativity: the role of learning orientation", *J. Asia Bus. Stud.* 9 (1), 78-98. <https://doi.org/10.1108/JABS-03-2014-0022>.

Kâhya, C. (2013), "Dönüştürücü ve etkileşimci liderlik anlayışları ile örgütsel sessizlik arasındaki ilişkide örgütsel güvenin rolü", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Kalemci Tüzün, İ. (2006), "Örgütsel güven, örgütsel kimlik ve örgütsel özdeşleşme ilişkisi; Uygulamalı bir çalışma", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karip, E. (1998), "Dönüşümcü liderlik", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 4(4), 443-465.

Kaur, D., Sambasivan, M. & Kumar, N. (2013), "Effect of spiritual intelligence, emotional intelligence, psychological ownership and burnout on caring behaviour of nurses: a cross-sectional study", *Journal of clinicalnursing*, 22(21-22), 3192-3202.

Keçecioglu, T. (1998), "Liderlik ve liderler", İstanbul: Kalder Yayınları.

Kerse, G. & Karabey, C. N. (2017), "Algılanan örgütsel desteğin örgütsel özdeşleşmeye etkisi: Örgütsel sinizmin aracı rolü", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 375-398.

Kılıç, R., Keklik, B. & Yıldız, H. (2014), "Dönüştürücü, etkileşimci ve tam serbesti tanıyan liderlik tarzlarının örgütsel sessizlik üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma", *Yönetim ve Ekonomi*, 21(2), 249-268.

Kırılmaz, S. K. (2012), "Sosyal Girişimciliğin Başarı Faktörlerinin Girişimci Kişilik ve Dönüştürücü Liderlik Bağlamında Araştırılması", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Knapp, J. R., Smith, B. R., & Sprinkle, T. A. (2014), "Clarifying the relational ties of organizational belonging: Understanding the roles of perceived insider status, psychological ownership, and organizational identification", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 21(3), 273-285.

Koçak, D. (2021), "Dönüştürücü liderler çalışanların ses davranışlarını nasıl etkilerler? İşe yabancılaşmanın rolü", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 23 (41), 328-342.

Kolarska, L. & Aldrich, H. (1980), "Exit, voice, and silence: Consumers' and managers' responses to organizational decline" *Organization Studies*, 1(1), 41-58.

Kristof, A. L. (1996), "Person-organization fit: An integrative review of its conceptualizations, measurement, and implications", *Personnel psychology*, 49(1), 1-49.

Lee, S. M. (1971), "An empirical analysis of organizational identification", *Academy of Management Journal*, 14(2), 213-226.

Lee, Y. & Chen, A. N. (2011), "Usability design and psychological ownership of a virtual world" *Journal of Management Information Systems*, 28(3), 269-308.

Liang, T.-L., Chang, H.-F., Ko, M.-H. & Lin, C.-W. (2017), "Transformational leadership and employee voices in the hospitality industry", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29(1), 374-392.

Liu, S., Luksyte, A., Zhou, L., Shi, J. & Wang, M. (2015), "Overqualification and counterproductive work behaviors: Examining a moderated mediation model", *Journal of Organizational Behavior*, 36(2), 250-271.

Lunenburg, F. C. & Ornstein, A. C. (2013), "Eğitim yönetimi", çev. G. Arastaman, Ankara, Nobel Yayınları.

Mael, F. & Ashforth, B. E. (1992), "Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification", *Journal of Organizational Behavior*, 13, 103-123. doi:10.1002/job.4030130202.

March, J. G. & Simon, H. A. (1958), "Organizations", Wiley, New York.

Mayhew, M. G., Ashkanasy, N. M., Bramble, T. & Gardner, J. (2007), "A study of the antecedents and consequences of psychological ownership in organizational settings", *The Journal of social psychology*, 147(5), 477-500.

Meydan, C. H. & Şeşen H. (2015), "Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları", (2. Baskı), Ankara, Detay Yayıncılık.

Morrison, E. W. (2014), "Employee voice and silence", *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1(1), 173-197.

Morrison, E.W. (2011), "Employee voice behavior: Integration and directions for future research", *The Academy of Management Annals*, 5(1), 373-412.

Mowday, R., Steers, R. & Porter, L. (1979), "The measurement of organizational commitment", *Journal of Vocational Behaviour*, 14, 224-247.

Nemanich, L. A. & Keller, R. T. (2007), "Transformational leadership in an acquisition: A field study of employees. *The Leadership Quarterly*, 18(1), 49-68.

Netemeyer, R. G., Boles, J. S., MacKee, D. O. & MacMurrian, R. (1997), "An investigation into the antecedents of organizational citizenship behaviors in a personal selling context", *Journal of Marketing*, 61, 85-98.

Olckers, C. & DuPlessis, Y. (2012), "Psychological Ownership: A Managerial Construct for Talent Retention and Organizational Effectiveness" *African Journal of Business Management*, 6(7): 2585-2596.

Oral Ataç, L. (2018), "Çalışan sesliliği", (Ed. E. Güven & S. Çavuşoğlu), *Yeni Nesil İşletmelerde Güncel Eğilimler*, ss.242-234, Beta, İstanbul.

Paré, G., Sicotte, C. & Jacques, H. (2006), "The effects of creating psychological ownership on physicians' acceptance of clinical information systems", *Journal of the American Medical Informatics Association*, 13(2), 197-205.

Pierce, J. L., Kostova, T., & Dirks, K. T. (2001), "Toward a theory of psychological ownership in organizations", *Academy of Management Review*, 26(2), 298-310.

Pierce, J. L., O'driscoll, M. P., & Coghlan, A. M. (2004), "Work environment structure and psychological ownership: The mediating effects of control", *Journal of Social Psychology*, 144(5), 507-534. <https://doi.org/10.3200/SOCP.144.5.507-534>.

Pierce, J. L., Jussila, I., & Cummings, A. (2009), "Psychological ownership within the job design context: Revision of the job characteristics model", *Journal of Organizational Behavior*, 30(4), 477-496.

Pierce, J.L., Rubinfeld, S.A. & Morgan, S. (1991), "Employee ownership: A conceptual model of process and effects", *Academy of Management Review*, 15, 121-144.

Podsakoff, P. M. Mackenzie, S. B. Moorman, R. H. & Fetter, R. (1990), "Transformational leader behaviours and their effects on followers' trust in leader, satisfaction, and organizational citizenship behaviours", *Leadership Quarterly*, 1(2), 107-142.

Polat, M. (2009), "Örgütsel özdeşleşmenin öncülleri ve ardılları üzerine bir saha çalışması", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Preacher, K. J. & Hayes, A. F. (2004), "SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models", *Behavior Research Methods, Instruments, and Computers*, 36, 717-731. <https://doi.org/10.3758/BF03206553>

Preacher, K. J. & Hayes, A. F. (2008), "Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models", *Behavior Research Methods*, 40, 879-891. <https://doi.org/10.3758/BRM.40.3.879>.

Robbins, S. P. & Coulter, M. (2007), "Management", (9th ed.), London: Prentice- Hall.

Rousseau, D. M. (1998), "Why workers still identify with organizations", *Journal of Organizational Behavior*, 19, 217-233.

Ruan, R. & Chen, W. (2021), "Relationship between organizational identification and employee voice: A meta-analysis", *Social Behavior and Personality: An international journal*, 49(10), e10316.

Rusbult, C. E., Farrell, D., Rogers, G. & Mainous III, A. G. (1988), "Effect of exchange variables on exit, voice, loyalty and neglect: an integrative model of responses to decline job satisfaction", *Academy of Management Journal*, 31(3), 599-627.

Russo, T. C. (1998), "Organizational and Professional Identification: A Case of Newspaper Journalists", *Management Communication Quarterly*, 12(1), 72-111. <https://doi.org/10.1177/0893318998121003>

Sarstedt, M., Ringle, C. M., Henseler, J. & Hair, J. F. (2014), "On the emancipation of PLS-SEM: A commentary on rigdon", (2012), *Long Range Planning*, 47(3), 154-160.

Sarstedt, M., Ringle, C. M. & Hair, J. F. (2017), "Treating unobserved heterogeneity in PLS-SEM: A multi-method approach. Partial Least Squares Path Modeling: Basic Concepts", *Methodological Issues and Applications*, 197. doi:10.1007/978-3-319-64069-3_9

Saunders, D. M., Sheppard, B. H., Knight, V. & Roth, (1992), "Employee voice to supervisors" *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 5 (3), 241-261.

Scandura, T. A., Graen, G. B. & Novak, M. A. (1986), "When managers decide not to decide autocratically: An investigation of leader-member exchange and decision influence", *Journal of Applied Psychology*, 71(4), 579-584.

Shouse R. L. (2017), "Examining the influence of perceptions of a supervisor's leadership style on levels of psychological ownership among entry level professionals", (Unpublished Ph.D. Thesis), Bowling green state university.

Shriberg, A., Shriberg, D. L. & Lloyd, C. (2002), "Practicing leadership: Principles and applications", New York: John Wiley & Sons, Inc.

Türkiye İş Kurumu (2023), Erişim Adresi: <https://media.iskur.gov.tr/66861/aksaray.pdf> Erişim Tarihi 10.01.2023

Tüzün, İ.K. (2006), "Örgütsel Güven, Örgütsel Kimlik ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisi; Uygulamalı Bir Çalışma", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Van Dyne, L. & Pierce, J. L. (2004), "Psychological ownership and feelings of possession: Three field studies predicting employee attitudes and organizational citizenship behavior", *Journal of Organizational Behavior*, 25(4), 439-459.

Van Dyne, L., Ang, S. & Botero, I. C. (2003), "Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs", *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359-1392.

Walumbwa, F. O., Avolia, B. J. & Zhu, W. (2008), "How transformational leadership weaves its influence on individual job performance: The role of identification and efficacy beliefs", *Personnel Psychology*, 61(4), 793 - 825, <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2008.00131.x>.

Wang, Y., Lau, D. C. & Kim, Y. (2021), "How and when occupational identity threat leads to job crafting and positive outcomes", *In Academy of Management Proceedings*, 1, 11579.

Wang, Z. & Wang, N. (2012), "Knowledge sharing, innovation and firm performance", *Expert Systems with Applications*, 39(10), 8899-8908.

Wang, Z., Xu, S., Sun, Y. & Liu, Y. (2019), "Transformational leadership and employee voice: An affective perspective", *Frontiers of Business Research in China*, 13(1), 1-14.

Warrilow, S., (2012), "Transformational leadership theory - the 4 key components in leading change and managing change", Available at http://EzineArticles.com/?expert=Stephen_Warrilow (18.11.2023),

Wiesenfeld, B. M., Raghuram, S. & Garud, R. (2001), "Organizational identification among virtual workers: The role of need for affiliation and perceived work-based social support", *Journal of Management*, 27(2), 213-229. [https://doi.org/10.1016/S0149-2063\(00\)00096-9](https://doi.org/10.1016/S0149-2063(00)00096-9).

Withey, M. J. & Cooper, W. H. (1989), "Predicting exit, voice, loyalty, and neglect", *Administrative Science Quarterly*, 34, 521-539.

Wolfe, J T. (2007), "Organizational identification as a mediator of transformational leadership outcomes", (Unpublished Ph.D. Thesis), Graduate School of Saint Louis University.

Xiao, Y.-j. & Pan, A.-c. (2017), "The effect of paternalistic leadership on employee voice behavior: The study of the mediating role of OBSE", 3rd International Conference on Humanity and Social Science (ICHSS 2017) Bildiriler Kitabı, ss. 89-93.

Yağcı, R.C. & Fayganoğlu, P. (2022), "Çalışan sesliliği liderden duyulan tatmin ve mesleki özdeşleşmeden etkilenir mi?: Hizmet sektörü çalışanları örneği", *Business and Economics Research Journal*, 13(2), 329-348. doi: 10.20409/berj.2022.376.

Yaman, B. & Yıldırım, M. (2020), "Dönüşümcü liderliğin örgütsel vatandaşlık davranışına etkisi: ilköğretim ve ortaöğretim okullarında bir araştırma", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 1933-1948.

Yıldırım, G. (2021), "Halkla ilişkilerde şeffaf iç iletişim ve dönüşümcü liderliğin kurumsal değişim ve kurumsal güven inşasındaki rolü", *Erciyes İletişim Dergisi*, 8(1), 63-85. DOI: 10.17680/erciyesiletisim.797439.

Yıldız, E. (2021), "SmartPLS ile yapısal eşitlik modellemesi reflektif ve formatif yapılar", (2. Baskı), Seçkin Yayınları, Ankara.

Yuan B. & Lin M. B. (2012), "Transforming employee engagement into long-term customer relationships: Evidence from information technology salespeople in Taiwan", *Social Behavior and Personality*, 40, 1549-1554.

Zeynel, E. (2022), "Dönüştürücü liderliğin örgütsel özdeşleşme üzerindeki etkisi ve duygusal bağlılığın düzenleyici rolü", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 545-572. DOI: 10.18037/ausbd.1136350.

Zhang, Y., Huai, M.-y. & Xie, Y.-h. (2015), "Paternalistic leadership and employee voice in China: A dual process model. *The Leadership Quarterly*, 26(1), 25-36.

Zhou, J. & George, J.M. (2001), "When job dissatisfaction leads to creativity: Encouraging the expression of voice", *Academy of Management Journal*, 44 (4), 682-696.

Zhou, W. & Velamuri, V.K. (2018), "Key contextual success factors for employee innovative behavior: A study in a foreign manufacturing subsidiary in China", *Cogent Bus. Manag.* 5 (1) <https://doi.org/10.1080/23311975.2018.1471770>.

Zhu, H., Chen, C.C., Li, X. & Zhou, Y. (2013), "From personal relationship to psychological ownership: the importance of manager-owner relationship closeness in family businesses", *Management and Organization Review*, 9(2), 295-318.

Components of Workplace Spirituality for the Nursing Profession: A Comprehensive Analysis Beyond Managerial Control and Consent

Nuray Akar¹

Tayfun Yörük²

Fulya Almaz³

Hemşirelik Mesleği için İşyeri Manevîyatının Bileşenleri: Yönelimsel Kontrol ve Rızanın Ötesinde Kapsamlı Bir Analiz	Components of Workplace Spirituality for the Nursing Profession: A Comprehensive Analysis Beyond Managerial Control and Consent
Öz <p>Bu çalışmanın amacı, özellikle pandemi gibi olağanüstü koşullarda doğasında manevi bir yönelim olan hemşirelik mesleği için işyeri manevîyatının bileşenlerini ortaya koymaktır. Bu çalışmada, Web of Science (WoS) veri tabanında bibliyometrik analiz teknikleri yardımıyla inceleme gerçekleştirilmiştir. Hemşirelik mesleğinde işyeri manevîyatının bileşenlerinin neler olduğunu ortaya koymak için tematik içerik analizi yöntemiyle altı ana bileşen belirlenmiştir. Bunlar; hemşirelik eğitimi, örgütsel bağlam, işe alım-oryantasyon, çalışma ortamı deneyimi, eğitim programları ve uyumlu çalışma ilişkileri geliştirilmesidir. Araştırmanın temel katkısı, hemşirelik mesleği için işyeri manevîyatının bileşenlerine ilişkin kapsamlı model önerisidir.</p>	Abstract <p>This study aims to reveal the components of workplace spirituality for the nursing profession, which has an inherent spiritual orientation, especially in extraordinary conditions such as pandemics. In this study, the Web of Science (WoS) database was examined with the help of bibliometric analysis techniques. In order to reveal the components of workplace spirituality in the nursing profession, six main components were identified by thematic content analysis method. These are nursing education, organizational context, recruitment-orientation, work environment experience, training programs and developing harmonious working relationships. The main contribution of the research is a comprehensive model proposal for the components of workplace spirituality for the nursing profession.</p>
Anahtar Kelimeler: İşyeri Manevîyatı, Hemşirelik Mesleği, Kişi-Çevre Uyumu Teorisi, Covid-19, Bibliyometrik Analiz	Keywords: Workplace Spirituality, Nursing Profession, Person-Environment Fit Theory, Covid-19, Bibliometric Analysis
JEL Kodları: I31, M10	JEL Codes: I31, M10

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma, bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı, Yazar 1 ve Yazar 2 ile birlikte oluşturulmuştur. Yazar 3'ün makaleye katkı oranı %60'tır.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, nurayyapici@akdeniz.edu.tr

² Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, tayfun@akdeniz.edu.tr

³ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, fulyaalmaz@hotmail.com

1. Introduction

Considering the relevant literature, it can be stated that the starting point of workplace spirituality is actually based on fatigue, loneliness, and unhappiness brought about by economic, political, social, cultural, technological, and organizational disintegration. In this contextual origin, it is seen that workplace spirituality is nourished by an interpretation in accordance with the Protestant work ethic, the spirit of capitalism, and materialism in a chaotic working order focused on competition, ambition, and speed. In fact, globalization, digitalization, mergers, downsizing, the paradox of employees working hard and earning little, consumer culture, material rationality, performance orientation, career pressure, weakening of traditional social support networks, etc. The experiences of working life that deprive employees of emotional and spiritual purpose and meaning, such as uncertainty, stress, job dissatisfaction, alienation, anxiety about coping with technology, and fear of unemployment, have led to increased questioning about the value of work.

The search for meaningful work, spiritual satisfaction, balance, and harmony at this point draws attention to the fact that employees return to their inner selves and spiritual awareness at the individual level is on the rise. But instead of questioning the source of employees' negative experiences in work life with such a spiritual orientation, it is necessary to evaluate whether a ground is created that will enable them to be more tolerant to ensure positive organizational results. In this assessment, it is important that employees do not lose sight of whether they are actually positioned as an object in the workplace at the individual level. Because the development of workplace spirituality for the sake of guaranteeing material success measures of organizational performance such as higher engagement, commitment, creativity, job satisfaction, motivation, customer satisfaction, productivity, and competitiveness objectify the employee as an element to be managed.

This paper is based on the perspective that the orientation for spirituality may not only be based on religious beliefs; psychological, sociological, and cultural factors may also affect workplace spirituality. In this regard, spirituality and religiosity are not used synonymously; workplace spirituality is considered a much more inclusive phenomenon that is far from ideology. This viewpoint indicates that spirituality in the workplace is not a concept that managers should instill or teach to employees. In other words, it does not conceptualize the workplace as a place of worship and the manager as a religious official. Thus, it does not focus on workplace spirituality as a management fashion and tool; it evaluates workplace spirituality in terms of all individuals in the organization for the establishment and sustainability of humane and healthy working environments without discriminating between managers and employees. In this framework, the components of workplace spirituality are tried to be revealed comprehensively in the focus of the nursing profession, which has compassion-based care in its nature, without any concern for managerial control and consent.

2. Theoretical Framework

2.1. Workplace Spirituality

The concept of spirituality is defined in different ways in fields such as psychology, religious sciences, philosophy, and management. The lack of consensus in the literature on the definition of spirituality seems to have hindered the formation of a theoretical basis on the subject. Although there is no single agreed definition of workplace spirituality, it is notable that different definitions of the subject have some common elements. At this point, it can be stated that,

unlike definitions that refer to faith or the individual, the concept of spirituality associated with the workplace is tried to be explained by breaking it down into various components, thereby attempting to present it as a more tangible phenomenon. Mitroff and Denton (1999), for example, consider workplace spirituality at the level of a basic sense of connectedness with self, others, and the universe, and draw attention to employees' efforts to establish a strong relationship and harmony with themselves, each other, their work and their organizations in seeking meaning and purpose. Ashmos and Duchon (2000) contextualize workplace spirituality as the inner life of employees within the meaningful work framework. In such a workplace spirituality definition, there is a mutual interaction, where meaningful work in the social context both nourishes and is nourished by inner life. Milliman et al. (2003) stated that workplace spirituality is a complex and multi-faceted construct and emphasized its three main components at individual, group, and organizational levels. These three dimensions of workplace spirituality are respectively: Meaningful work, a sense of community, and alignment with organizational values. Karakas (2010) discussed workplace spirituality from three perspectives: human resources, philosophical, and interpersonal. Within the human resources perspective, he focused on employee well-being and quality of life with a focus on increasing morale and commitment and decreasing stress, burnout, and workaholism. From the philosophical perspective, he argued that spirituality provides employees with a sense of purpose and meaning in the workplace. From the interpersonal perspective, he referred to a sense of connectedness and community.

Workplace spirituality is also prominent in the positive organizational behavior approach, which is accepted as the reflection of positive psychology in the organizational field. In this context, it is noteworthy that workplace spirituality and different organizational behavior structures have been examined both conceptually and empirically in the relevant literature to improve the understanding of workplace spirituality. For example; job satisfaction (Belwalkar et al., 2018; Noor and Arif, 2011), organizational commitment (Fanggidae, 2017), employee engagement (Milliman et al., 2018), organizational citizenship behavior (Pawar, 2009), work-life balance (Jena and Pradhan, 2014; Paul et al., 2015), work overload (Altaf and Awan, 2011), job stress (Daniel, 2015), burnout (Gisilanbe Vetbuje et al., 2022), well-being (Garg, 2017; Pawar, 2016; Şahin Altun et al., 2022), emotional labor (Zou et al., 2022), psychological contract (Nöhammer, 2022; Oyelakin and Agu, 2017), innovative work behaviors (Ranasinghe and Samarasinghe, 2019), deviant work behaviors (Ahmad and Omar, 2014), workplace aggression (Sprung et al., 2012), work performance (Faro Albuquerque et al., 2014; Petchsawang and Duchon, 2012), leadership (Fry, 2003; Houghton et al., 2016; Pawar, 2014), organizational trust (Hassan et al., 2016), etc.

Critical workplace spirituality researchers are concerned that spirituality can be abused in organizational life as a tool of manipulation and exploitation for managerial control and toward instrumental gain. In this respect, it is highlighted that workplace spirituality can be manipulated by managers to achieve tangible goals. Thus, workplace spirituality components are used based on a conscious managerial strategy; they are made to serve to facilitate and legitimize the achievement of managerial goals such as getting employees to accept organizational objectives and increasing organizational performance. Within this framework, the search for meaning in the scope of workplace spirituality is manipulated by managers, and positive organizational behavior concepts such as creating an environment of trust in the organization and developing organizational commitment are shown as if they are important.

The reality is that without developing an in-depth understanding of workplace spirituality, the focus is on ensuring the material success criteria of the organization by dazzling employees with superficial practices (Lips-Wiersma et al., 2009; Polley et al., 2005).

2.2. Person-Environment Fit Theory

It is an indisputable fact that a more comprehensive and profound perspective is needed to advance workplace spirituality beyond a practical management fashion where it is seen as a solution to emerging organizational problems, a means of achieving positive organizational results, and a mechanism of managerial control and consent that facilitates the achievement of tangible organizational success criteria. It is seen that the lack of a unified conceptualization of workplace spirituality has led to a lack of a well-established theoretical basis for this phenomenon. At this point, it is noteworthy that studies on workplace spirituality usually present a limited theoretical framework related to organizational behavior, stress, and well-being. In this context, it can be stated that theories and models such as social exchange theory (Salem et al., 2023), self-determination theory (Srivastava and Gupta, 2022), leadership theory (Sapta et al., 2021), transactional model of stress and coping (Kim et al., 2022), job demands-resources model (Gisilanbe Vetbuje et al., 2022), and work-family boundary theory (Selvarajan et al., 2020) are the theoretical approaches to the study of workplace spirituality.

Milliman et al. (2017) pointed out that workplace spirituality research seeks to understand the interaction and fit between the individual and the work environment from a humanistic perspective and tries to understand work experiences outside of material elements. In this context, they revealed the theoretical linkages between workplace spirituality and person-environment fit theory, which is based on the basic principle that individuals tend to prefer and succeed in environments that are compatible with their skills, interests, values, and other personal characteristics. The person-environment fit theory includes the following three components: person-job fit, person-group fit, and person-organization fit. These components have common emphases with meaningful work, a sense of community, and alignment with organizational values dimensions of workplace spirituality put forward by Milliman et al. (2003) respectively. Accordingly, the meaningful work dimension of workplace spirituality, which represents the individual level, and the person-job fit component of the person-environment fit theory, which represents the work level, have similarities in terms of their focus on the meaning experienced by the individual at work. At the group level, a sense of community and person-group fit are similar in that they emphasize the importance of relationships with colleagues. At the organizational level, alignment with organizational values and person-organization fit are similar in that they reflect the importance of alignment between individual and organizational values.

Additionally, Milliman et al. (2017) point out that the scope of the integration between workplace spirituality and person-environment fit theory can be further extended by Fry's (2003) model of spiritual leadership, which is developed within an intrinsic motivation model. Fry's (2003) model of spiritual leadership includes the components of vision, hope/faith, and altruistic love. In this regard, spiritual leaders try to create vision and value congruence at the individual and group level in the organization. From this point of view, Milliman et al. (2017) continue their analysis of how the key elements of person-environment fit theory can contribute to the theoretical foundations of workplace spirituality through Fry's (2003) spiritual leadership model that emphasizes a values-based approach. In this context, they point out that

the person-supervisor values fit in the person-environment fit theory may offer insights into the leader-follower values fit in the spiritual leadership model.

On the other hand, Pattanawit and Charoensukmongkol (2022) reveal that spiritual intelligence, which is defined as the ability to define life as meaning, purpose, and values, can also be integrated into the person-organization fit theory. In this framework, they state that spiritual intelligence is effective in creating a sense of unity among employees and ensuring harmony between individual values and organizational culture. Thus, spiritual intelligence prepares the ground for employees to perceive themselves as a part of the organization.

2.3. Nature of the Nursing Profession

In the introduction, it was stated that in this study, the components of workplace spirituality were tried to be revealed with a focus on the nursing profession, which has compassion-based care in its nature. The subject of the nursing profession is the human being, and while nurses provide professional care to patients and their families, they also have their own feelings about patient care. At the roots of the nursing profession are the main dimensions of helping and caring. In this context, the practices of nurse professionals are shaped by elements such as innate conscience, existing consciousness, acquired morality, and taught ethics (Dağhan, 2017; Wei et al., 2020). Since compassion is a fundamental component of healthcare (Ghanbari-Afra et al., 2021), nurses not only need professional knowledge but also develop a sense of spirituality to meet the care needs of other individuals and themselves (Wei et al., 2020).

Factors such as the complex structure of the health sector and the risks it involves, the resource problem in hospitals, the excess number of patients served, the insufficient number of staff to provide care, long working hours and the difficulty of providing work-family balance stand out as negative working conditions that challenge nurses (Aksoy Kürü, 2022; Johnstone, 2002). As of 2019, when the Covid-19 pandemic is added to all these conditions, it has become much more important for nurses to be able to address physical, psychological, and spiritual needs; to make flexible and fast decisions; to cope with stress and fear; to develop human relations with patients, patient relatives, colleagues, and managers. Therefore, in addition to emotions related to routine patient care during the pandemic process, emotions such as empathy, altruism, spirituality, and sensitivity to family needs have also intensified for nurses (Ghanbari-Afra et al., 2021).

Due to the social values and ethical standards inherent in health services, which have undergone great changes over time and become more demanding day by day, nursing has become a profession that feeds on workplace spirituality. It is important to integrate the micro, meso, and macro components of workplace spirituality with the individual, group, and organizational aspects of the nursing profession to overcome the challenges of recruitment, retaining, and developing nurses and to establish and sustain professional norms. Accordingly, with a comprehensive and in-depth understanding of workplace spirituality that includes issues such as recognizing and perceiving the feelings and emotions of nurses, providing social interaction at the group level, establishing a leadership style and organizational culture that will make the work meaningful, and reinforce and enrich this meaning, it will be possible to realize established practices in terms of improving well-being in the organization (Pirkola et al., 2016). In this context, it will also contribute to sustainable development goals such as good health and well-being, and decent work. This study aims to reveal the components of workplace spirituality for the nursing profession, which has an inherent spiritual orientation, especially

under extraordinary conditions such as the pandemic, with a comprehensive analysis beyond managerial fads and fashions based on superficial humanistic discourses.

3. Methodology

Bibliometric methods are frequently preferred for mapping scientific studies on a topic and revealing the relationships between disciplines, fields, specializations, and individual studies. In this respect, bibliometric analyses provide sufficient information about the performance metrics of academic studies on the network of interesting and field-specific relationships that are expected to be explained, while, like thematic content analysis, in-depth analysis of studies allows the discovery of research trends and the discovery of structures belonging to core topics (Calero Medina & van Leeuwen, 2012; Donthu et al., 2021). When the literature is examined, it is observed that there are five different techniques within the scope of the application of these methods, and these techniques and the purposes for which these techniques are used are given in Table 1.

Table 1: Bibliometric Analysis Techniques

Technic	Purpose
Citation Analysis	Identifying the most influential publications in the field (Nicolaisen, 2007)
Co-Citation Analysis	Revealing the relationships between cited publications (Boyack & Klavans, 2010)
Bibliographic Coupling	Establishing relationships between mutually cited publications (Jarneving, 2007)
Co-Word Analysis	Exploring the existing or anticipated relationships between publications by focusing on the content of the studies, especially the title, abstract, and keywords (Whittaker et al., 1989)
Co-Authorship Analysis	Identifying the relationships between the authors of the studies or the institutions of the authors (Huang & Chang, 2011)

In this study, it is aimed to conduct performance analysis and thematic content analysis of the studies on the subject of workplace spirituality in the nursing profession, and thus to make sense of the spirituality of nurses in the covid process through the findings obtained from these analyzes by conducting in-depth analysis on publications. For this purpose and following the performance analysis, co-word analysis, one of the bibliometric analysis techniques, was preferred as the first stage of content analysis. With co-word analysis, first used by Callon et al. (1983), mapping is performed by examining the interactions of keyword clusters shared by publications identified as a pool of publications on the subject to be analyzed from the publication database. In short, co-word analysis produces results on the assumption that the keywords of a document sufficiently describe the content of the publication or the connections between the topics on which the publication is based (Callon et al., 1983; Wang et al., 2012). To perform co-word analysis, Vosviewer software, which is frequently used in this field and practice, was employed. As a requirement of co-word analysis, Vosviewer fulfills the function of both revealing the relationships between keyword-based publications and visualizing these relationships (Van Eck & Waltman, 2017).

The first stage of the content analysis of the publications was completed with the co-word analysis applied after the stage of accessing the relevant publications from the database and creating a pool of publications, which will be explained in detail in the next section. This stage was then followed by thematic content analysis, which is the stage of reading the publications repeatedly and meticulously to address the issues they focus on in-depth and to reveal the themes. The procedures and the order of these procedures used in the methodology of the study are summarized in Figure 1.

Figure 1: Process Steps of the Analysis Process

3.1. Compilation of the Study Data

The selection and analysis of data sources and records was carried out with reference to the checklist provided by the PRISMA technique, first announced in 2009 and revised and updated in 2020, in order to ensure that this process is transparent, complete and contributes to the value Moher, 2018) of the study (Moher et al., 2010). A flow diagram was prepared based on the "eligibility criteria" and "information sources" headings of the checklist under the "Methods" heading of The PRISMA statement, and detailed explanations were made under the headings "search strategy", "selection process", "data collection process", "data items", "synthesis methods".

The first part of the compilation or creating a pool of publications is to search the database for the publications to be analyzed in the study. Web of Science (WoS), which is preferred as the database for this process, indexes the descriptive fields of the publications for searching. These fields consist of data such as title, abstract, keywords, authors, year of publication, etc., and with the search interface offered by WoS, these data can be examined individually or in multiple fields with query words. In this respect, in this study, a search was conducted in the "topic search (TS)" field, where the "title - abstract - keyword" trio of WoS search fields are gathered under a single title. The keywords used in the search are "spirituality", "nurse*" and "covid*". The "*" character used in the query words functions as a wildcard character, and the reason for writing this character is to include the words "nurse" and "covid" in the stem of the word. In addition, by applying the "AND" Boolean operation between search words, it is aimed to find all search words in both the title, abstract, and keywords. The WoS query sentence with these features is as follows:

$(TS=(\text{Spirituality}) \text{ AND } TS=(\text{nurse}^*) \text{ AND } TS=(\text{covid}^*))$

As a result of the search as described above, 47 publications were reached, while 1 of these publications was not included in the publication pool since it was in the "Letter" type. Thus, a total of 46 publications were retrieved to be analyzed in the study. The data collection stages of the study are summarized in Figure 2 and the PRISMA flow diagram given in Figure 3.

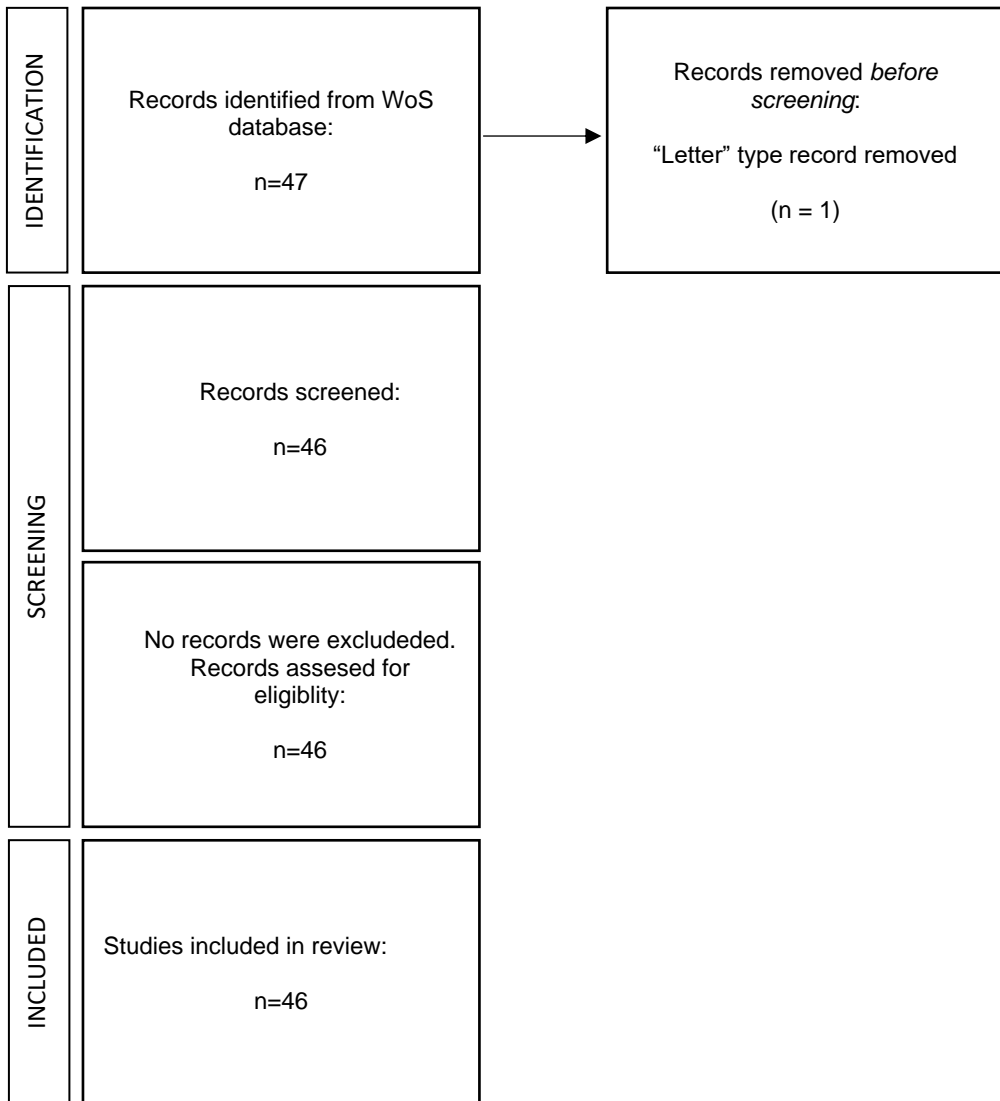
Figure 2: Stages of Collecting the Study Data

3

steps of the compilation of the publications used in the study

Figure 3: The PRISMA Flowchart for Identification of Studies Via WoS Database

4. Findings

The presentation of the findings was carried out under two headings: (1) Performance analysis, and (2) Thematic content analysis. While the performance analysis is based on the citation information of the studies, it also includes data from the superficial content analysis to provide preliminary data for the thematic content analysis. Thematic content analysis, on the other hand, identifies the scope and boundaries of this study based on the titles, abstracts, and keywords of the studies in the publication pool and provides data on the concepts indicated by this scope through in-depth readings.

4.1. Performance Analysis

In this section, in addition to the information such as publication years, number of citations, etc. of the 46 publications studied in this research, the findings referred to as "pre-content analysis" such as the methods used in the publications are included.

Table 2: Distribution of Publications by Years

Publication Year	f	Number of Citations
2021	15	44
2022	26	200
2023	5	70
Total	46	314

Table 2 shows the years in which the publications were performed. As can be understood from the findings, there are no publications before 2021. It is not surprising to encounter such a finding since the inclusion of "covid*" in the keywords used for the database query automatically limits the studies to the Covid pandemic period. When the number of citations of the publications spread over the years is analyzed, it is observed that the highest number of citations was made in 2022. Considering that the pandemic process accelerated in 2020, it is quite natural that organizational and even social issues such as workplace spirituality were addressed in publications as of 2022. In addition, as seen in Table 2, it can be said that the number of citations for the first six months of 2023 is already at the level shown, indicating that the interest in this study topic will continue without decreasing.

Table 3: Methods Used in the Studies

Method	f
Quantitative	22
Qualitative	16
Review	5
Mix	3

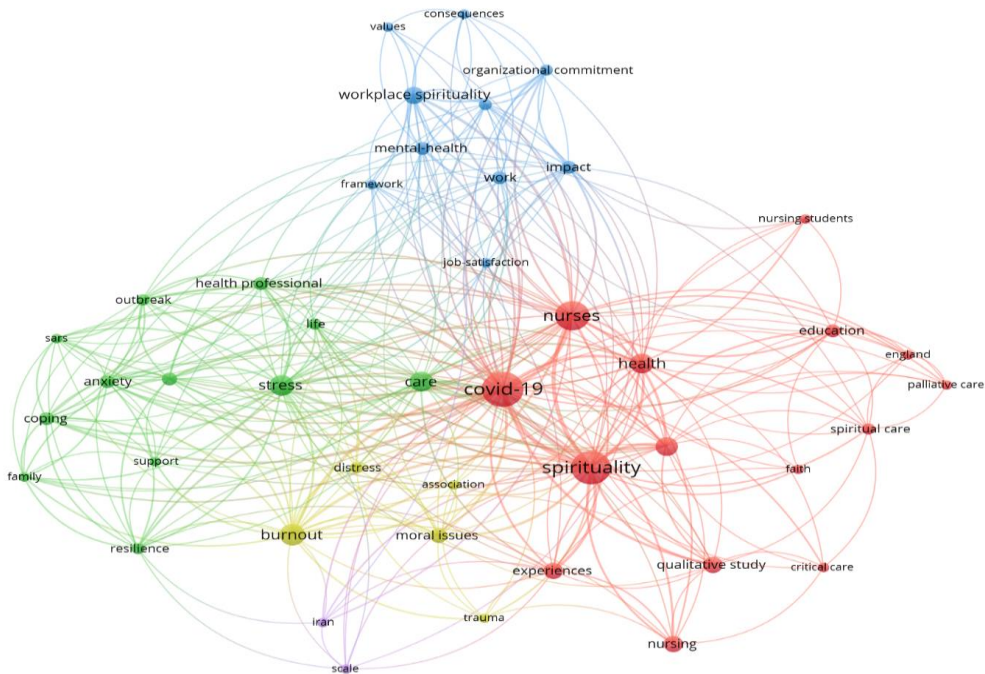
In addition to establishing causal relationships between the analyzed variables, quantitative methods seek answers to questions such as "what", "how much" and "at what level" (Duncan, 1984). The fact that maturation of the data needed to study the individual effects of the pandemic requires a certain amount of time, which does not yet allow in-depth analyses such as examining the effects of the pandemic in the organizational field in a certain area of expertise and getting to the root causes, explains the fact that quantitative methods are most preferred in the findings in Table 3. In addition, the findings show that qualitative methods are given relatively equal importance, while mixed methods are preferred at the lowest level.

4.2. Co-Word Analysis

In this analysis, Vosviewer software was used to analyze keywords and their relationships with each other. By selecting the "co-occurrence" option in the Vosviewer software, it was specified that keywords would be analyzed, and co-word analysis was performed on keywords that were common at least twice in the publications.

Another feature of the co-word analysis performed in the Vosviewer application is that it can cluster keywords based on the strength of the relationship. In the software, this clustering is expressed visually as well as textually and provides findings for thematic analysis of the relationships between publications through keywords.

Figure 4: Relationships of Publications According to Their Keywords with Co-Word Analysis

When the keywords shown in Figure 4 are grouped, it can be stated that the following clusters are generally formed: (1) Nursing education: Nursing students, and education; (2) Nature of the nursing profession: Spiritual care, palliative care, and critical care; (3) Spirited organizations characteristics: Job satisfaction, and organizational commitment; (4) Dispirited organizations characteristics: Stress, distress, burnout, and anxiety.

4.3. Thematic Content Analysis

As a result of the detailed analysis of the studies, especially the findings, discussion, conclusion, limitations, and implications sections of the studies included in the scope of the research, 6 main themes were identified regarding the components of workplace spirituality for the nursing profession under pandemic conditions. These were named as (1) nursing education, (2) organizational context, (3) recruitment and orientation, (4) working environment experience, (5) training programs, and (6) harmonious working relationship development. Details on the scope of these main themes are presented in Table 4.

Table 4: Components of Workplace Spirituality for the Nursing Profession in Pandemic Conditions

Theme	Content
1. Theme - Nursing Education	<ul style="list-style-type: none"> - Including compassionate nursing care requirements in the curriculum - Providing spiritual care education - Development of stress and crisis management skills, and strengthening resilience
2. Theme - Organizational Context	<ul style="list-style-type: none"> - Organizing <ul style="list-style-type: none"> • Assigning goal-oriented tasks • Balancing individual and organizational goals • Setting organizational codes of ethics • Aligning individual and organizational values - Organizational culture <ul style="list-style-type: none"> • Creating an organizational culture that is sensitive to spiritual needs and spiritual support - Leadership <ul style="list-style-type: none"> • Spiritual leadership • Resonant leadership • Servant leadership
3. Theme - Recruitment and Orientation	<ul style="list-style-type: none"> - Job requirements <ul style="list-style-type: none"> • Spiritual intelligence • Spiritual transcendence • Communication competence • Communication self-efficacy • Resilience • Inner life (spiritual orientations, religion, meaning mechanism, life satisfaction, etc.) - Organizational socialization process <ul style="list-style-type: none"> • Establishing a sense of community
4. Theme - Working Environment Experience	<ul style="list-style-type: none"> - Adjusting the work setting, working hours, and job burden for well-being - Designing burnout risk profiles, and preventive plans for well-being - Spiritual encouragement - Spiritual attributes in the workplace - Encouraging team spirit - Social support through organizational policy - Setting a healthy work environment - Making work meaningful - Creating working-life satisfaction - Supporting learning, development, and participation - Social and welfare packages (creating special areas for employees' spiritual rituals, creating explicit opportunities for employees to show spiritual expressions freely at work, providing expert support, etc.)
5. Theme - Training Programs	<ul style="list-style-type: none"> - Organizational spirituality training for nursing executives - Spiritual care training - Leisure coping strategies - Intervention programs (stress and crisis management, dealing with negative emotions, etc.) - Training programs and workshops based on a person-centered approach adapted to perceived needs (including self-awareness, self-efficacy, communication competence, empathy, altruism, problem-solving skills, strengthening life commitment, resilience, and mental well-being, providing new perspectives and goals, ethical standards, etc.)
6. Theme - Harmonious Working Relationship Development	<ul style="list-style-type: none"> - Increasing resilience through family and moral support - Social support (including medical staffs and patients, colleagues, and supervisors)

Additionally, as a result of the content analysis, themes related to spirited and dispirited organizations' characteristics were also obtained. Spirited organizations' characteristics include (i) sense of duty, (ii) professional satisfaction, (iii) sense of motivation, (iv) professional identity, (v) sense of belonging, and (vi) organizational commitment. Dispirited organizations' characteristics include (i) poor mental health, (ii) anxiety, (iii) stress, (iv) moral, psychological, mental, and occupational injuries, (v) aggression, (vi) negative emotions, (vii) despair, (viii) burnout, (ix) depression, (x) cognitive weariness, and (xi) compassion fatigue. Finally, when a summary of the comprehensive findings of the study is presented, it can be stated that the main and sub-theme structures obtained from thematic content analysis and the cluster structures obtained from Co-Word analysis are consistent with each other. On the other hand, the contents of the themes of the study on the characteristics of spirited and dispirited organizations coincide with the findings of Alnazly et al. (2021), Kim et al. (2021), Mantri et al. (2021), and Rushton et al. (2022).

5. Discussion and Conclusion

This research, which aims to reveal the components of workplace spirituality related to the nursing profession, which has an inherent spiritual orientation, was conducted through the WoS database. The publication pool of the research was created to cover the pandemic process to have insights into whether the spiritual needs of nurses diversify, especially in unusual conditions such as pandemics. Performance analysis, Co-Word analysis, and thematic content analysis were used to analyze the research data. The conclusion of the study yielded a comprehensive workplace spirituality framework for the nursing profession. The processes included in this model proposal were found to be integrated with the person-environment fit theory. This model, which constitutes the main contribution of the research, is shown in Figure 5 as successive processes.

Figure 5: A Model Proposal on the Components of Workplace Spirituality for the Nursing Profession

This model integrates workplace spirituality with the concepts and practices of management-organization, human resource management, and organizational behavior. When this model proposed as a result of the research is evaluated within the framework of person-environment fit theory; for example, it can be stated that the recruitment and orientation stage is related to person-job fit. In this context, job requirements such as spiritual intelligence, spiritual transcendence, and inner life are important components of meaningful work. On the other hand, the harmonious working relationship development stage is related to person-group fit. At this point, social support, which includes medical staff and patients, colleagues, supervisors, and family members, enables the creation of a sense of community. The organizational context stage can also be related to person-organization fit. In this direction, practices such as assigning goal-oriented tasks, creating an organizational culture that is sensitive to spiritual needs and spiritual support, and spiritual leadership try to ensure alignment with organizational values. This assessment is consistent with the findings of Milliman et al. (2017) as well as Pattanawit and Charoensukmongkol (2022).

Since the effort to provide patient care services that include emotional labor (Zou et al., 2022) is a fundamental element at the roots of the nursing profession, it is important for nurses to develop workplace spirituality (Wei et al., 2020). This model, which includes Components of workplace spirituality for the nursing profession, contributes to the development of a better understanding of the subject. In addition to routine patient care, workplace spirituality becomes even more important in unusual conditions such as pandemics and natural disasters that cause unexpected situations to occur (Ghanbari-Afra et al., 2021). In this respect, it is seen that the development of stress and crisis management skills, and strengthening resilience are included within the scope of nursing education, which is the first stage of the model that constitutes the main contribution of the research.

The organizational culture component within the organizational context, which is the second stage, points to being sensitive to the spiritual needs of nurses. At this point, it is critical to determine the perceptions about whether the spiritual needs of nurses diversify in unusual conditions such as pandemics. Within the scope of the psychological contract (Nöhammer, 2022; Oyelakin and Agu, 2017), these spiritual perceptions and needs can be realistically identified. On the other hand, intervention programs (stress and crisis management, dealing with negative emotions, etc.) within the scope of training programs, which is the 5th stage of the model, support the fight against pandemic conditions. In this context, it can be emphasized that the model in question is not specific to pandemic conditions and is also valid under usual conditions. It can even be stated that it offers comprehensive contributions on the basis that it includes details for unusual situations such as pandemic conditions.

This research is limited to the number of publications obtained in line with the database and query expressions. In future studies on the subject, it may be suggested that research designs that do not include contradictions regarding the measurement and evaluation of an abstract phenomenon such as workplace spirituality should be put forward. At this point, the findings of the current study revealed that quantitative studies on the subject are relatively predominant. In addition, it was seen that qualitative studies were given relatively equivalent importance, and it was determined that the preference rate of mixed method studies was at the lowest level. Studies that will be conducted using longitudinal data and experimental studies can also be characterized as studies with high potential to contribute to the related field. On the other hand, the fact that the 46 studies in the publication pool of the study were

conducted in 20 different countries provides important clues about the need for multi-centered studies and cross-cultural comparisons in order to understand the country experiences on the subject. In this way, it will be ensured that the definition and measurement of workplace spirituality will be taken out of the restrictive framework in which it is only associated with certain social foundations and terms.

It is essential for all organizations to determine the spiritual needs of employees in a realistic manner and to develop well-established policies on workplace spirituality. But in vital areas such as the health sector, practices supported by state policies will be more sustainable. In addition, there is a need for impartial and holistic practices where workplace spirituality is not interpreted as different for employers and managers and different for employees. Constructing the process of transforming spirituality into a concrete behavior in the organizational context based only on one-way material interest reflects a narrow perspective. Here, it may be suggested to prioritize the cultural transformation that will encourage the development of a deep understanding of spirituality in order to strengthen the social relations that are damaged due to performance pressure, especially in organizations that prioritize material orientation. It is envisaged that the implementation of recruitment and placement processes that prioritize the person-work/organization fit, starting from the formal education stage specific to the profession, will enable an internalized and shared approach to workplace spirituality that is far from utilitarian tendencies. In addition, considering that work has both psychological, economic and social meaning, offering social and welfare packages to employees in which spiritual components are not neglected can be put into practice as an approach that ensures that work is valued in all its dimensions.

References

- Ahmad, A., & Omar, Z. (2014). Reducing deviant behavior through workplace spirituality and job satisfaction. *Asian Social Science*, 10(19), 107-112.
- Aksoy Kürü, S. (2022). Covid-19 salgınında hemşirelerin duygusal emek davranışlarının nedenleri ve sonuçlarına yönelik nitel bir araştırma. *İşletme*, 3(1), 67-92.
- Alnazly, E., Khraisat, O. M., Al-Bashaireh, A. M., & Bryant, C. L. (2021). Anxiety, depression, stress, fear and social support during COVID-19 pandemic among Jordanian healthcare workers. *PLoS ONE*, 16(3), e0247679.
- Altaf, A., & Awan, M. A. (2011). Moderating affect of workplace spirituality on the relationship of job overload and job satisfaction. *Journal of Business Ethics*, 104(1), 93-99.
- Ashmos, D. P., & Duchon, D. (2000). Spirituality at work: A conceptualization and measure. *Journal of Management Inquiry*, 9(2), 134-145.
- Belwalkar, S., Vohra, V., & Pandey, A. (2018). The relationship between workplace spirituality, job satisfaction and organizational citizenship behaviors-an empirical study. *Social Responsibility Journal*, 14(2), 410-430.
- Boyack, K. W., & Klavans, R. (2010). Co-citation analysis, bibliographic coupling, and direct citation: Which citation approach represents the research front most accurately? *Journal of the American Society for information Science and Technology*, 61(12), 2389-2404.
- Bryman, A. (2017). "Quantitative and qualitative research: further reflections on their integration", In *Mixing methods: Qualitative and quantitative research* (pp. 57-78), Routledge.
- Calero Medina, C., & van Leeuwen, T. N. (2012). Seed journal citation network maps: A method based on network theory. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 63(6), 1226-1234.
- Callon, M., Courtial, J.-P., Turner, W. A., & Bauin, S. (1983). From translations to problematic networks: An introduction to co-word analysis. *Social science information*, 22(2), 191-235.
- Dağhan, Ş. (2017). 'Halk sağlığı hemşireliği felsefesiyle hemşire olmak' anlamı nedir? *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 10(2), 107-112.
- Daniel, J. L. (2015). Workplace spirituality and stress: Evidence from Mexico and US. *Management Research Review*, 38(1), 29-43.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Duncan, O. D. (1984). *Notes on social measurement: Historical and critical*. Russell Sage Foundation.
- Fanggidae, R. (2017). The influence of spirituality workplace to motivation, job satisfaction and organizational commitment. *Global Journal of Business and Social Science Review*, 5(3), 170-176.
- Faro Albuquerque, I., Campos Cunha, R., Dias Martins, L., & Brito Sá, A. (2014). Primary health care services: Workplace spirituality and organizational performance. *Journal of Organizational Change Management*, 27(1), 59-82.
- Fry, L. W. (2003). Toward a theory of spiritual leadership. *The Leadership Quarterly*, 14(6), 693-727.
- Garg, N. (2017). Workplace spirituality and employee well-being: An empirical exploration. *Journal of Human Values*, 23(2), 129-147.
- Ghanbari-Afra, L., Salamat, A., Hamidi, H., Mardani-Hamooleh, M., & Abbasi, Z. (2021). Compassion-based care for COVID-19 patients: A qualitative analysis of nurses' perceptions. *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 14(19), 1-12.
- Gisilanbe Vetbuje, B., Farmanesh, P., & Sousan, A. (2022). Relationship between perceived threat of COVID-19 and burnout among frontline nurses: A mediation analysis. *Brain and Behavior*, 12(6), e2601.
- Hassan, M., Bin Nadeem, A., & Akhter, A. (2016). Impact of workplace spirituality on job satisfaction: Mediating effect of trust. *Cogent Business & Management*, 3(1), 1189808.

- Houghton, J. D., Neck, C. P., & Krishnakumar, S. (2016). The what, why, and how of spirituality in the workplace revisited: A 14-year update and extension. *Journal of Management, Spirituality and Religion*, 13(3), 177-205.
- Huang, M.-H., & Chang, Y.-W. (2011). A study of interdisciplinarity in information science: using direct citation and co-authorship analysis. *Journal of Information Science*, 37(4), 369-378.
- Jarneving, B. (2007). Bibliographic coupling and its application to research-front and other core documents. *Journal of Informetrics*, 1(4), 287-307.
- Jena, L. K., & Pradhan, R. K. (2014). Workplace spirituality and work-life balance: An empirical introspection in Indian manufacturing industries. *International Journal of Applied Psychology*, 4(4), 155-161.
- Johnstone, M. J. (2002). Poor working conditions and the capacity of nurses to provide moral care. *Contemporary Nurse*, 12(1), 7-15.
- Karakas, F. (2010). Spirituality and performance in organizations: A literature review. *Journal of Business Ethics*, 94, 89-106.
- Kim, S. C., Quiban, C., Sloan, C., & Montejano, A. (2021). Predictors of poor mental health among nurses during COVID-19 pandemic. *Nursing Open*, 8(2), 900-907.
- Kim, S. C., Rankin, L., & Ferguson, J. (2022). Nurses' mental health from early COVID-19 pandemic to vaccination. *Journal of Nursing Scholarship*, 54(4), 485-492.
- Lips-Wiersma, M., Lund Dean, K., & Fornaciari, C. J. (2009). Theorizing the dark side of the workplace spirituality movement. *Journal of Management Inquiry*, 18(4), 288-300.
- Mantri, S., Song, Y. K., Lawson, J. M., Berger, E. J., & Koenig, H. G. (2021). Moral injury and burnout in health care professionals during the COVID-19 pandemic. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 209(10), 720-726.
- Milliman, J., Czaplewski, A. J., & Ferguson, J. (2003). Workplace spirituality and employee work attitudes: An exploratory empirical assessment. *Journal of Organizational Change Management*, 16(4), 426-447.
- Milliman, J., Gatling, A., & Bradley-Geist, J. C. (2017). The implications of workplace spirituality for person-environment fit theory. *Psychology of Religion and Spirituality*, 9(1), 1-12.
- Milliman, J., Gatling, A., & Kim, J. S. (2018). The effect of workplace spirituality on hospitality employee engagement, intention to stay, and service delivery. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 35, 56-65.
- Mitroff, I. I., & Denton, E. A. (1999). A study of spirituality in the workplace. *Sloan Management Review*, 40(4), 83-92.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., & Prisma Group. (2010). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: the PRISMA statement. *International Journal of Surgery*, 8(5), 336-341.
- Moher, D. (2018). Reporting guidelines: doing better for readers. *BMC Medicine*, 16(1), 233.
- Nicolaisen, J. (2007). Citation analysis. *Annual Review of Information Science and Technology*, 41(1), 609-641. <https://doi.org/DOI 10.1002/aris.2007.1440410120>
- Nöhammer, E. (2022). Meaning, needs, and workplace spirituality. *Merits*, 3(1), 1-20.
- Noor, S., & Arif, S. (2011). Achieving job satisfaction via workplace spirituality: Pakistani doctors in focus. *European Journal of Social Sciences*, 19(4), 507-515.
- Oyelakin, O., & Agu, G.A. (2017). A mediating role of relational psychological contract on the relationship between workplace spirituality and employee turnover intention in Nigeria banks. *American Journal of Applied Psychology*, 6(4), 75-82.
- Pattanawit, P., & Charoensukmongkol, P. (2022). Effects of spiritual intelligence on person-organization fit, organizational commitment, and customer-oriented organizational citizenship behavior of real estate agents. *Asia-Pacific Social Science Review*, 22(3), 52-67.

Paul, M., Dutta, A., & Saha, P. (2015). Workplace spirituality and work-life balance: A study among women executives of IT sector companies. *International Journal of Management and Behavioural Sciences*, 6(7), 267-277.

Pawar, B. S. (2009). Some of the recent organizational behavior concepts as precursors to workplace spirituality. *Journal of Business Ethics*, 88, 245-261.

Pawar, B. S. (2014). Leadership spiritual behaviors toward subordinates: An empirical examination of the effects of a leader's individual spirituality and organizational spirituality. *Journal of Business Ethics*, 12(3), 439-452.

Pawar, B. S. (2016). Workplace spirituality and employee well-being: An empirical examination. *Employee Relations*, 38(6), 975-994.

Petchsawang, P., & Duchon, D. (2012). Workplace spirituality, meditation, and work performance. *Journal of Management, Spirituality and Religion*, 9(2) 189-208.

Pirkola, H., Rantakokko, P., & Suhonen, M. (2016). Workplace spirituality in health care: An integrated review of the literature. *Journal of Nursing Management*, 24(7), 859-868.

Polley, D., Vora, J., & SubbaNarasimha, P. N. (2005). Paying the devil his due: Limits and liabilities of workplace spirituality. *International Journal of Organizational Analysis*, 13(1), 50-62.

Ranasinghe, V. R., & Samarasinghe, S. M. (2019). The effect of workplace spirituality on innovative work behavior. *International Business Research*, 12(12), 29-38.

Rushton, C. H., Thomas, T. A., Antonsdottir, I. M., Nelson, K. E., Boyce, D., Vioral, A., Swavely, D., Ley, C. D., & Hanson, G. C. (2022). Moral injury and moral resilience in health care workers during COVID-19 pandemic. *Journal of Palliative Medicine*, 25(5), 712-719.

Şahin Altun, Ö., Özer, D., Satılmış, M., & Şahin, F. (2022). Investigation of the relationship between the spiritual orientation and psychological well-being levels of inpatients with a diagnosis of COVID-19 in Turkey: A cross-sectional study. *Journal of Religion and Health*, 61(5), 4189-4204.

Salem, N. H., Ishaq, M. I., Yaqoob, S., Raza, A., & Zia, H. (2023). Employee engagement, innovative work behaviour, and employee wellbeing: Do workplace spirituality and individual spirituality matter? *Business Ethics, the Environment & Responsibility*, 32(2), 657-669.

Sapta, I. K. S., Rustiarini, N. W., Kusuma, I. G. A. E. T., & Astakoni, I. M. P. (2021). Spiritual leadership and organizational commitment: The mediation role of workplace spirituality. *Cogent Business & Management*, 8(1), 1966865.

Selvarajan, T. T., Singh, B., & Stringer, D. Y. (2020). Job-spouse demands and work-family conflict: Role of religiosity and spirituality. *Psychology of Religion and Spirituality*, 12(2), 157-166.

Sprung, J. M., Sliter, M. T., & Jex, S. M. (2012). Spirituality as a moderator of the relationship between workplace aggression and employee outcomes. *Personality and Individual Differences*, 53(7), 930-934.

Srivastava, S., & Gupta, P. (2022). Workplace spirituality as panacea for waning well-being during the pandemic crisis: A SDT perspective. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 50, 375-388.

Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2017). Citation-based clustering of publications using CitNetExplorer and VOSviewer. *Scientometrics*, 111(2), 1053-1070. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5400793/pdf/11192_2017_Article_2300.pdf

Wang, Z. Y., Li, G., Li, C. Y., & Li, A. (2012). Research on the semantic-based co-word analysis. *Scientometrics*, 90(3), 855-875. <https://doi.org/10.1007/s11192-011-0563-y>

Wei, C. W., Wu, Y. C., Lee, S. Y., & Tung, H. H. (2020). Workplace spirituality in nursing: A systematic review. *Aging Medicine and Healthcare*, 11(3), 74-81.

Whittaker, J., Courtial, J. P., & Law, J. (1989). Creativity and Conformity in Science - Titles, Keywords and Co-Word Analysis. *Social Studies of Science*, 19(3), 473-496. <https://doi.org/10.1177/030631289019003004>

Zou, W. C., Houghton, J. D., & Li, J. J. (2022). Workplace spirituality as a means of enhancing service employee well-being through emotional labor strategy choice. *Current Psychology*, 41, 5546-5561.

1921 ve 1924 Anayasalarında Hükümet Sistemleri: "Karma Sistem" Kabulünün Eleştirisi

Engin Şahin¹

1921 ve 1924 Anayasalarında Hükümet Sistemleri: "Karma Sistem" Kabulünün Eleştirisi	Government Systems in 1921 and 1924 Constitutions: Criticism on the Acceptance of "Mixed System"
Öz <p>Türkiye’de, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında sırasıyla iki anayasa yürürlükte olmuştur. 1921 Anayasasının hükümet sistemi literatürde “meclis hükümeti sistemi” olarak kabul edilmektedir ve bu konuda büyük ölçüde görüş birliği mevcuttur. TBMM tarafından kabul edilen ikinci anayasa ise 1924 Anayasasıdır. 1924 Anayasasının hükümet sistemi hakkında literatürde görüş birliği mevcut değildir. Ancak büyük oranda bazı yazarlarının “meclis hükümeti sistemine”, bazı yazarlarının “parlamentar sisteme” benzediği iddiasıyla “karma sistem” olarak adlandırılan hükümet sistemi olduğu düşünülmektedir. Bu makalede “karma sistem” kabulüne karşı çıkılarak, 1924 Anayasasının hükümet sisteminin neden “parlamentar sistem” olarak kabul edilmesi gerektiği <i>organik ve fonksiyonel</i> açıdan yapılan bir sınıflandırma ile detaylıca anlatılmaktadır.</p>	Abstract <p>In Turkey, two constitutions were in force respectively during the foundation years of the Republic. The 1921 Constitution's system of government is recognized in the literature as the "parliamentary government system" and there is a broad consensus on this issue. The second constitution adopted by the TGNA was the 1924 Constitution. There is no consensus in the literature on the system of government of the 1924 Constitution. However, it is largely considered to be a "mixed system" with the claim that some aspects resemble the "parliamentary government system" and some aspects resemble the "parliamentary system". This article argues against the acceptance of "mixed system" and explains in detail why the government system of the 1924 Constitution should be accepted as a "parliamentary system" with a classification in terms of <i>organic</i> and <i>functional</i> aspects.</p>
Anahtar Kelimeler: 1921 Anayasası, 1924 Anayasası, Meclis Hükümeti Sistemi, Parlamentar Sistem, Karma Sistem	Keywords: 1921 Constitution, 1924 Constitution, Parliamentary Government System, Parliamentary System, Mixed System
JEL Kodları: K19, K39, K49	JEL Codes: K19, K39, K49

**Araştırma ve Yayın
Etigi Beyanı**

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

**Yazarların
Makaleye Olan
Katkıları**

Çalışmanın tamamı tek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çıkar Beyanı

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doç. Dr., Doğuş Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, esahin@dogus.edu.tr

1. Giriş

Devletler egemenliğini kendi sınırları içinde çeşitli organları aracılığı ile kullanır. Hükümet etme ise demokratik sistemlerde sınırlı bir süre içinde (seçimler arası) devlet organlarının kullanılmasıdır (Giritli vd., 1998: 57)². Hükümet sistemleri, bir ülkenin nasıl yönetildiğini ve devlet fonksiyonu olarak adlandırılan devletin organlarının nasıl çalıştığını belirleyen temel kurallar, yapılar ve süreçler bütünüdür. Devlet fonksiyonları ise yasama, yürütme ve yargı fonksiyonu olarak üçe ayrılır. Demokratik hukuk devletlerinde yargı fonksiyonunu icra eden bağımsız ve tarafsız olması gereken mahkemeleri bir kenara ayırırsak, yasama ve yürütme fonksiyonlarını icra eden devlet organları arasındaki ilişki hükümet sistemini belirler; çünkü yasama ve yürütme organları birbirlerinden tamamen ayrı olmayan ve aralarında bazı ilişkilerin ve bağların olduğu devlet organlarıdır (Kubalı, 1971: 361).

Hükümet sistemleri sınıflandırmasında üst ayırım *kuvvetler ayrılığı* ve *kuvvetler birliği* tasnifine dayandırılarak yapılır.³ Teorisi Montesquieu'ye (Montesquieu, 2017: tüm kitap)⁴ dayanan *Kuvvetler ayrılığı* prensibine göre demokratik devletlerde hükümet sistemleri, temel olarak üç ana kategori altında toplanır: parlamenter sistemler, başkanlık sistemleri ve bu iki sistemin karışımı olarak kabul edilen yarı-başkanlık sistemleri.⁵ Sıralama sadece yazının akışına göre değil, aynı zamanda tarihte uygulanmalarına göre kronolojik olarak da böyledir. Dünya siyasi tarihinde önce parlamenter sistem (İngiltere), ardından başkanlık sistemi (ABD) ve son olarak yarı-başkanlık sistemi (Fransa) ortaya çıkmıştır (Göze, 2011:457-642; Roskin, 2012: 22-33;123-139; Ün, 2021: 108). Adından da anlaşılacağı üzere *kuvvetler birliği* prensibinde yasama ve yürütme organları farklı değildir. Yasama ve yürütme gücü ya bir kişide ya da bir mecliste toplanabilir ve bu güçlerin sahibi bir kişi ise *mutlak monarşi* kral veya diktatör olarak; bir meclis ise *meclis hükümeti sistemi* karşımıza çıkar. Bu açıdan baktığımızda Duverger'in de belirttiği gibi siyasal rejimlerin sınıflandırılması tezatlıklar üzerine oturtulmuştur. Yani iyi bir rejimi anlatmak için kötüsü gösterilmiştir. Örneğin Marksçı bakış açısıyla "kapitalist" kötü, "sosyalist" ise iyidir. Ya da tersi de söylenebilir (Duverger, 1984: 87). Ben bu çalışmamı siyasal rejimler üzerine değil, siyasal rejimin bir unsuru olan hükümet sistemleri referanslı yapmaya çalışacağım. Ayrıca hangi hükümet sisteminin daha iyi olduğunu, avantaj ve dezavantajlı yanlarını tartışmayacağım.⁶ Nitekim çalışmanın kapsamını aşan ve amacından sapan bir tercih olurdu.

Hükümet sistemlerinin tanımlanması ve sınıflandırılması hakkında ulusal ve uluslararası düzeyde ciddi bir literatür oluşturmuştur. Türkiye, cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından günümüze kadar -yüz yıllık ulus devlet olarak- dört farklı anayasa ile yönetilmiş ve çeşitli hükümet sistemlerini tecrübe etmiş bir devlettir.⁷ Ülkemizde 1876 Anayasasından (Kanun-ı Esasi), 1921, 1924 (Teşkilat-ı Esasiye Kanunları), 1961 Anayasaları ve günümüzde yürürlükte

² Devlet konusunda geniş ve detaylı bilgi için bkz. (Gözler, 2017: 133-217; Özipek, 2007; Turhan, 2005: 30-36).

³ Kubalı, kuvvetler ayrılığı olarak adlandırılan kavrama şiddetle karşı çıkmaktadır. Kubalı'nın görüşüne göre bir devlette birden fazla kuvvet veya iktidar yoktur. Yasama, yürütme ve yargı egemenliğin farklı görünüşlerinden başka bir şey değildir; çünkü egemenlik tektir ve bölünmesi mümkün değildir. Dolayısıyla asıl doğru kuvvetlerin değil fonksiyonların ayrılışıdır (Kubalı, 1971: 365).

⁴ "Ancak kuvvetler ayrılığı prensibini ortaya ilk atan Montesquieu değildir. Devletin fonksiyonları ve bunların ayrılması hususu üzerinde Aristo'dan beri çok şey söylenmiştir. Yine Montesquieu'den önce Locke'da bu konu üzerinde geniş bir şekilde açıklamalarda bulunmuştur" (Akyılmaz, 1995: 45).

⁵ Kuvvetler ayrılığı prensibine getirilen yeni, farklı ve kapsamlı bir bakış açısı için bkz. (Ackerman, 2000).

⁶ Örneğin parlamenter ve başkanlık sistemlerinin avantaj ve dezavantajlarını içeren bazı çalışmalar için bkz. (Eaton, 2000; Gerring, Thacker, ve Moreno, 2009; Linz, 1990; Mainwaring & Shugart, 1997; Tunçkaşık, 2015: 13-17).

⁷ Taha Parla'nın güzel ifadesi "1921 ve 1924 Anayasaları Türkiye'de cumhuriyet döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından yapılan ilk ve son anayasalardır" halen geçerliliğini korumaktadır (Parla, 1991: 12).

olan 1982 Anayasasına kadar tüm anayasalardaki hükümet sistemleri araştırılmış, tartışılmış ve çeşitli adlar altında tanımlanmış ve benzer ya da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Benim bu makaleyi yazma amacım Türkiye'nin kuruluş yıllarında yürürlükte olan 1921 Anayasasındaki ve daha sonra otuz altı yıl boyunca yürürlükte kalan 1924 Anayasasındaki hükümet sistemlerini açıklamaktır. Çalışmamın yöntemine dair birkaç söz söylemeyi de önemli görüyorum. Çalışmada hükümet sistemlerinin uygulanışı ile değil, anayasalarda nasıl şekillendiği üzerinde durdum. Her ne kadar anayasalarda tanımlanan yetkileri kullananlar bazen yetkilerinin dışına çıkıyor olsa da diğer bir ifadeyle anayasal hüküm ile hükmün uygulanması arasındaki boşluk açılrsa da bu anayasaların ya da hukukun suçu değil; hükmü uygulayanların sınır tanımazlığıdır. Özetle ben uygulamayı değil yazılı olanı referans aldım.

Makalenin literatüre yapmasını hedeflediğim katkı 1924 Anayasasının hükümet sistemine getireceğim farklı bir bakış açısı olacaktır; çünkü Cumhuriyetin ilanından önce yürürlüğe girmiş, ancak cumhuriyetin ilanından sonra da -kısa zaman bile olsa- yürürlükte kalmış 1921 Anayasasındaki⁸ *Meclis Hükümeti Sisteminin* varlığı literatürde genel kabul görmüştür. Nitekim ben de bu konuda farklı görüşte değilim. Ancak 1924 Anayasasının hükümet sisteminde ayrışma ve farklı düşünceler bulunmaktadır. 1924 Anayasasının hükümet sistemini bazı yazarlar *meclis hükümeti sistemi*, bazı yazarlar *parlamentar sistem* bazıları ise *karma sistem* olarak kabul ederler ve literatürdeki genel kanaat *karma sistem* olduğu yönündedir (Kubalı, 1971: 373). *Karma sistem* denilmesinin sebebi bazı yönlerinin *meclis hükümeti sistemine* bazı yönleri ise *parlamentar sisteme* benzediğinin iddia edilmesidir. Ancak 1924 Anayasasındaki hükümet sisteminin *meclis hükümeti sistemi* ve *parlamentar sistem* arasında kalmış ve *Karma Sistem* olarak adlandırılan sistemin genel kabul görmüş şeklinin çok doğru olduğunu düşünmüyorum.⁹ Kuşkusuz benim düşüncem ve iddialarım kesin ve katî suretle doğru kabul edilmeyebilir; ancak yaptığım araştırmalar ve muteber yazarların sınıflandırmalarındaki farklılıklar hükümet sistemleri çalışmalarında tek sesliliğin olamayacağına beni ikna etti.¹⁰ Nitekim kamu hukuku, kamu yönetimi ve siyaset bilimi disiplinleri hükümet sistemlerinin sınıflandırması üzerine çok kafa yormuş ve çeşitli sınıflandırmalar yapmıştır. Bu alanda öncü yazarlardan biri olan Almond, 1956 yılında yayımladığı "Comparative Political Systems" adlı makalesinde karşılaştırma yapmanın zorluğundan ve çeşitliliğinden derinlemesine bahsetmiştir. (Almond, 1956: 392)¹¹ Amacım, hakkında farklı yaklaşımlar olan 1924 Anayasasındaki hükümet modeli olduğu için makalenin sınırı 1921 ve 1924 Anayasaları dönemindeki hükümet sistemleri olacaktır. Bu sebeplerle Türkiye'de, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında uygulanan hükümet sistemleri hakkındaki düşünce ve iddialarımı, yeni bir model arayışı içine girmeden, yerli ve yabancı yazarların yapmış oldukları sınıflandırmalarda kullandıkları argümanlar üzerinden aşgari ölçüde ortak noktayı hedefleyerek, siyasi kültür, sosyal yapı, seçim sistemi ve sonuçları, parti sistemi

⁸ 1921 ve 1924 Anayasalarının Resmî Gazete'deki adı "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu"dur. Ben bu makalede akışı kolaylaştırmak adına "anayasa" kelimesini kullanacağım.

⁹ Benzer düşünce Ergun Özbudun tarafından yazılmıştır (Özbudun, 2012: 16-22). Ancak mu makalede *organik* ve *fonksiyonel* açıdan bir tasnif yapılarak Özbudun'dan yönetsel olarak ayrışmaktadır.

¹⁰ Örneğin yarı-başkanlık sisteminin isim babası olarak kabul edilen Duverger'in yarı-başkanlık tanımlamasına 2009 yılında Avrupa coğrafyasında 17 devlet bulunduğunu ancak her bir devletin anayasasında uygulama çeşitliliği ve farklılığı olduğunu savunan Elgie'ye göre Fransa yarı-başkanlık sisteminin arketipik (ilk örnek, asıl olan) örneği olarak kabul edilmemelidir (Elgie, 2009: 248-67).

¹¹ Almond'un sınıflandırmasında siyasal sistemler dörde ayrılmaktadır: (1) Anglo-Amerikan, (2) Kıta Avrupası-İskandinav ülkeleri hariç-, (3) Avrupa- Amerika bölgesi dışındaki endüstrileşmemiş veya kısmen endüstrileşmiş, (4) totaliter siyasal sistemler.

ve baskı grupları gibi ampirik olarak siyasi istikrarla ilişkilendirilen konuları makalenin kapsamı dışında bırakarak ve anayasal hukuki zeminde temellendirmeye çalışacağım.

Bu makale giriş ve sonuç dahil dört bölümden oluşmaktadır. Bu bağlamda *kuvvetler ayrılığı* ve *kuvvetler birliği* üst ayrımı üzerinden *kuvvetler birliği*, *meclis hükümet sistemi* ve *1921 Anayasasını* ikinci bölümde ele alacağım. Makalenin üçüncü bölümü literatüre farklı katkı yapmayı amaçladığım bölüm olacaktır. Bu bölümde 1924 Anayasasındaki hükümet modelinin *karma sistem* olduğu yönündeki kabulün eleştirisini, parlamenter sistemin özellikleri ve 1924 Anayasasında nasıl karşılık bulduğu savunusu üzerinden anlatmaya çalışacağım.

2. Meclis Hükümeti Sistemi ve 1921 Anayasası

Devlet yapılanmasında yasama, yürütme ve yargı güçlerinin farklı organlara verilme amacı bu organlar arasında bir denge ve denetim sağlamaktır. *Kuvvetler ayrılığı* olarak literatürde yer bulan bu denge ile birinin diğeri üzerinde tahakküm kurması engellenecek ve denetim sağlanacaktır (Akyılmaz, 1995: 44). Ancak bir idealdir ve her zaman mümkün olmamıştır. Bazen yasama ve yürütme tek bir kişi veya organda toplanmıştır ki bunun adı *kuvvetler birliğidir*.

2.1. Kuvvetler Birliği ve Meclis Hükümeti Sistemi

Kuvvetler birliği teorik olarak millet iradesinin bölünmezliği ilkesinden yola çıkarak ve millet iradesinin asli ve gerçek tecellisinin bizzat millet tarafından kullanılan yasama gücünde olması gerektiği prensibine dayandırılır. Diğer yandan şayet yasama ve yürütme gücü bir kişide toplanırsa karşımıza mutlak monarşi / diktatörlük çıkmaktadır ve bu kişi kral, padişah, sultan gibi isimlerle adlandırılır (Duverger, 1986: 31; Gözler, 2017: 223-25; Teziç, 2003: 400-401). Egemenliğin sahibi olan bu kişinin hukuk kuralları ile sınırlandırılması imkansızdır. Nitekim anayasaların kabul edilip yürürlüğe girmeleriyle monarşiler, *anayasal monarşi* haline dönüşmüştür. Mutlak monarşilerde ise yürütmenin yanında yasama gücü de monarkın elinde olduğu için istediği kurallar kanun olmaktadır ve yine bu kuralları bizzat kendisi yürütmektedir. Diğer yandan yasama ve yürütme gücü meclis gibi bir organda da toplanabilir. Bu meclis günümüz modern demokratik usullerde veya siyasal temsilin daha az olduğu usulde seçilsin ya da seçilmesin bir şekilde temsiliyeti varsa, yasama ve yürütme gücünü bizzat kullanıyorsa ve diğer devlet organları karşısında tartışılmaz şekilde üstünse (Turhan, 2005: 113) karşımıza *meclis hükümeti sistemi* çıkmaktadır (Kubalı, 1971: 366-67; Özbudun, 1985: 475; Bakırcı, 1994: 74-89)¹².

Meclis hükümeti sisteminin teorisini Jean Jack Rousseau'nun *genel iradesinde* aramak gerekir. (Rousseau, 2008: tüm kitap) Bu *genel iradenin* karşılığı ise devlettir. Rousseau'ya göre sadece *genel irade* devletin fonksiyonlarını toplumun ortak çıkarına uygun olarak yönlendirebilir. Devlet ise millet iradesinin ve egemenliğin temsil edildiği bir organ ile yönetilmelidir. Egemenlik bölünmez ise onun temsili de bölünemez. Bunun için yasama yetkisi tek mecliste olmalıdır (Tanör, 2017: 262; Turhan, 1991: 455). Bakırcı'nın ifade ettiği gibi (Bakırcı, 1994: 82) sınırlandırılmayan monarkın üstünlüğüne tepki olan düşüncelerin somut hali işte bu düşünsel temele dayanan *meclis hükümeti sistemidir* demek de yanlış olmayacaktır. *Meclis*

¹² Ayrıca bazen meclis hükümeti sistemlerinde yasama ve yürütme yetkilerinin yanında yargı yetkisinin de meclislerde toplanabileceğini İstiklal Mahkemeleri örneğinden yola çıkarak savunan görüşlere de rastlamak mümkündür bkz. (Bakırcı, 1994: 74).

hükümeti sistemi genellikle olağanüstü dönemlerde¹³ kullanılan ve parlamenter sisteme geçişin basamağı olarak kabul edilen başlangıç noktasıdır (Bakırcı, 1994:75).

Her ne kadar bazı yazarlara göre çok daha eskiye (1640'lı yıllarda İngiltere'ye) götürülse de (Bakırcı, 1994: 76) genel kabul görüş bu sisteme adını veren 1792-1795 arası Fransa'sında *Fransız Konvansiyon Yönetimi* sırasında yürütme gücünü elinde tutan *Kamu Selameti Komitesi'nin* varlığı olmuştur (Duverger, 1986: 31; Özbudun, 1985: 480)¹⁴. Literatürde meclis hükümeti sistemini, hükümet sistemi sınıflandırması içine koymanın eleştirisi de yapılmıştır. Örneğin Duverger'in düşüncesinde hükümet sistemleri sınıflandırmasında *meclis hükümeti sisteminin* ayrı bir model olarak kategorize edilmesinin "meclis hükümeti sistemlerinin çok kısa, çok seyrek, çok istikrarsız oldukları için" başkanlık ve parlamenter sistemler kadar önemi yoktur (Duverger, 1984: 89). Duverger'in görüşü niceliksel bir karşılaştırma açısından doğru kabul edilebilir fakat *meclis hükümeti sisteminin* varlığını inkâr ve yokluğunu ispat edemez.

2.2. 1921 Anayasasında Meclis Hükümeti Sistemi

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde merkezi Ankara'da olan yeni ulus-devlet inşasının anayasası¹⁵ olarak kabul edebileceğimiz 1921 Anayasasının hükümet modelinin *meclis hükümeti sistemi* olduğu yönünde geniş bir görüş birliği vardır.¹⁶ Bununla birlikte *meclis hükümeti sisteminden* sapmalar olduğu da savunulmaktadır. Örneğin Meclisin yürütme işlerine müdahale etme girişimlerine bakanlar karşı çıkmaları, Meclisin bakanlara yürütme işlerinde yön gösterecek olmaları ifadesinin muğlak oluşu, devlet başkanı olmamakla birlikte Meclis başkanının devlet başkanı fonksiyonlarını yerine getirebiliyor olması ve bakanlar kurulunun kollektif sorumluluğunun olmamasına rağmen uygulama açısından dönemin şartları içinde böyle bir sorumluluğun ortaya çıkması meclis hükümeti sisteminden sapma olarak gösterilmektedir (Özbudun, 2012: 18-20). Ancak Tanör'ün de isabetle vurguladığı gibi sapma olarak gösterilen örnekler "hukuk ötesi ve politik uygulamalardan" kaynaklanmaktadır. Yani 1921 Anayasasının metni ile uygulama arasında dönemin şartları açısından farklılıklar ortaya çıksa da 1921 Anayasasının *meclis hükümeti sistemini* benimsemediğini ispat etmez (Tanör, 2017: 270-275).

Bu durumda bir hükümet sistemini *meclis hükümeti sistemi* olarak kabul edebilmemiz için asgari ölçüde gerekli bazı özellikleri ve bu özelliklerin 1921 Anayasasında hangi maddelerde yer aldığını özetleyelim.

1) Meclis hükümeti sisteminin birinci özelliği *meclisin üstünlüğü* ilkesinin benimsenmiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle egemenliğin sahibi tek kişi (monark) değil, halktır ve dolaylı olarak halkı temsil eden meclistir.¹⁷ Türkiye'de Birinci Büyük Millet Meclisi'nin kabul edip yürürlüğe

¹³ Türk siyasi tarihinde olağan ve olağanüstü dönem ayrımı ve bu dönemlerde yapılan anayasalar hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. (Şahin, 2015a: tüm kitap)

¹⁴ Ayrıca meclis hükümeti sistemine Fransız Milli Konvansiyonu, İngiliz Uzun Parlamentosu, 1848 ve 1871 Fransız Kurucu Meclisleri, I. Dünya Savaşı sonrası Polonya ve Avusturya meclisleri ve İsviçre örnek olarak verilmektedir. (Özbudun, 1985: 481)

¹⁵ Tanör 1921 Anayasasının hazırlanışı ve kabulü açısından Cumhuriyet tarihinin "en demokratik, belki de tek demokratik" anayasası olduğunu kabul etmektedir (Tanör, 2017: 250). 1921 Anayasasının hazırlanış süreci ve dönemin şartları için bkz. (Şahin, 2015a: 58-81).

¹⁶ Bu düşüncede olan bazı yazarlar için bkz. (Balta, 1960: 9; Esen, 1971:64; Gözler, 2000: 50; Tanör, 2017: 258-259; Erdoğan, 2011: 151; Gören, 2006: 46; Tunç vd., 2012: 36).

¹⁷ Sartori aşağıda anlatacağımız parlamenter sistem için "adlarını ve kurucu ilkelerini parlamentonun egemen oluşuna borçludur" şeklinde bir kabul sergilese de (Sartori, 1997: 137) meclis hükümeti sistemlerindeki meclisin üstünlüğü ilkesini açıklarken de başvurmamız gereken kavram demokrasinin yayılmasıyla paralel bir tarihe sahip *parlamento*

soktuğu 1921 Anayasasında (m.2) ve aşağıda anlatacağımız Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (ikinci meclis) kabul edip yürürlüğe soktuğu 1924 Anayasasında (m.4) egemenliğin yegâne sahibi olarak meclis işaret edilmiştir.¹⁸ 1921 Anayasasının 1'inci maddesindeki "*Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir*" hükmüne göre egemenliğin tek sahibi olarak millet gösterilmiştir. 1921 Anayasasında milli egemenliğin kullanımı noktasında meclisten başka kişi ya da kurum işaret edilmemiştir; çünkü meclis açıkça yegâne yetkili ve üstün kılınmıştır. Ayrıca aşağıda da bahsedeceğimiz gibi yürütme yetkisini meclisin kullanacağına işaret eden 2'nci maddede geçen "*...milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde...*" ifadesi bu durumu tasdik eder niteliktedir.

2) Meclis hükümeti sisteminde yürütme organının yasama organından ayrı bir hukuki varlığı yoktur ve yürütme, yasama organının emri ve kontrolü altındadır (Başgil, 1960: 299). Meclis hükümeti sisteminde yürütme organı adında bir organ aslında yoktur. Yürütme yetki ve gücünü kullanan kişiler vardır. Bu kişiler, diğer hükümet sistemlerinde olduğu gibi *bakan* olarak adlandırılır. Bakanlar yasama organının "memurları", "yürütme kurulu", "icra komitesi" ve "hatta hizmetkarı" gibi çalışmaktadır (Özbudun, 1985: 476). Dolayısıyla parlamenter sistemlerin aksine bir hükümet programı da yoktur. Aslında bir bakıma bakanlar kurulu olmadığı için hükümet programının aranması da anlamsızdır; çünkü *güvenoyu* ve *gensoru* mekanizmaları da bulunmamaktadır.¹⁹ 1921 Anayasasının 2'nci maddesinde (ilk kabul edilen şekliyle) kuvvetler birliği ilkesinin çok açık göstergesi olan "*İcra Kudreti (yürütme gücü) ve teşri salâhiyeti (yasama yetkisi) milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder*" hükmü, yasama organından bağımsız ve ayrı bir yürütme organı olamayacağını göstermektedir.²⁰

egemenliğidir. Bu çalışmanın kapsamı dışında genişçe incelenmesi gereken *parlamento egemenliği* İngiliz hukuku ve siyasal geçmişi menşeilidir. Avrupa'nın farklı coğrafyalarında ortaya çıkan ve tartışılan *halk egemenliği* ve *milli egemenlik* tartışmalarının dışında kalan *parlamento egemenliğine* göre parlamento istediği her konuda kanun yapabilir, değiştirebilir veya kanunları yürürlükten kaldırabilir. Ayrıca parlamento sınırlayacak hiçbir güç yoktur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla yayılan ve Çağlar'ın "Anayasa Mahkemeleri Yüzyılı" (Çağlar, 1986: 154) olarak isimlendirdiği dönemde görev ve yetkileri de artan anayasa mahkemelerinin varlığı parlamento egemenliği düşüncesinde yer bulmamaktadır. Çünkü anayasa mahkemelerinin varlığı bir diğer okunuşuyla parlamentoya sınır koymaktır. Nitekim I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan demokrasilerde parlamento egemenliğine dayanan meclisleri görmemiz mümkündür. Ayrıca Egemenlik kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. (Ağaoğulları ve Köker, 2006: tüm kitap; Andreas, 2005: 223-244; Beriş, 2008: tüm kitap; Hakyemez, 2004: tüm kitap; Koçak, 2006: tüm kitap; Kapani, 2007:58-74).

¹⁸ Ayrıca parlamentoların üzerinde başka güç olamaz düşüncesiyle hazırlanan anayasalara örnek olarak 1919 Weimar Anayasası (Cahen, 1839: 191), Polonya'da 1921 Anayasası, Avusturya'da 1920 Anayasası, Türkiye'de 1921 ve 1924 Anayasaları, Yunanistan'da 1926 Anayasası örnek olarak verilebilir. Bu örnekler ve diğer birçok devlet anayasalarının yer aldığı bir kaynak için bkz. (Robbers, 2007: tüm kitap).

¹⁹ Fransız anayasa hukukçusu Cadart bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: "Gerçi bu tür bir rejimde bir yürütme organı, kelimenin gerçek anlamıyla bir grup icracı mevcut olabilir; bunlar şüphesiz prestijli unvanlar, hatta bakan unvanı taşıyabilirler; ama, hiç değilse ilke olarak, tek bir meclisin emirlerine sıkı sıkıya itaat etmeye mecbur ve onun emirlerini tartışma imkanından dahi yoksun uysal hizmetlilerden başka bir şey değildir." (aktaran Özbudun, 1985: 476).

²⁰ Ayrıca 1921 Anayasasının 3'üncü maddesine göre "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti' unvanını taşır." Yine Anayasasının 8'inci maddesindeki "Büyük Millet Meclisi, Hükümetinin inksam (bölmüş) eylediği (olduğu) devairi (daireler) kanunu mahsus mucibince intihapkerdesi (seçilmiş) olan vekiller vasıtasıyla idare eder. Meclis icrai hususat için vekillere veçhe (yön) tayin ve ledelhace (ihtiyaç halinde) bunları tebdil (değiştirme) eyler" hükmü de icra vekillerinin yani bakanların, Meclisin emri altında olduğunu ve ayrı bir yürütme organı olmadığını net olarak göstermektedir. Anayasa maddelerindeki parantez içi açıklamalar hükmün daha iyi anlaşılması için tarafımızca yapılmıştır.

3) Meclis hükümeti sisteminde bir devlet başkanı bulunmamaktadır (Başgil, 1960: 299)²¹. Yürütme yetkileri meclisin seçtiği bakanlar aracılığı ile yürütülürken bir başbakan da yoktur. Sadece meclis başkanı ve bakanlar vardır. 1921 Anayasasının özgün halinde herhangi bir devlet başkanlığına yer verilmemiştir. Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihinde anayasada değişikliğe gidilmiş ve Anayasanın 10'uncu maddesi "*Türkiye Reiscumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından (üyeleri) bir intihap devresi (seçim dönemi) için intihap olunur. Vazife Riyaset yeni Reiscumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap (seçilmek) olunmak caizdir*" şeklini almıştır. Çünkü Cumhuriyet ilan edildiği için bir devlet başkanlığı / cumhurbaşkanlığı makamına ihtiyaç duyulmuştur.

4) Meclis hükümeti sisteminde yürütme yetki ve görevi meclisin kendi üyeleri arasından yine meclisçe seçilen kişilerce yürütülür (Başgil, 1960: 299). Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu kişilere *bakan* denilir. Burada üzerinde durmamız gereken önemli iki husus bulunmaktadır. Birincisi meclis seçtiği ve görevlendirdiği bakanları istediği zaman görevden alabilir / azledebilir. Hatta bakanların istifa etme haklarının bile olmaması gerektiği düşünülür.²² Bu noktada meclisin yetkisini sınırlayan hiçbir kural da yoktur. İkincisi ise bakanların meclise karşı kolektif sorumluluğu yoktur; çünkü ortada bir bakanlar kurulu-hükümet ya da kabine de yoktur.²³ Nitekim 1921 Anayasasındaki bakanların seçimi ve Meclise karşı sorumlulukları Anayasanın 2'nci, 3'üncü ve 8'inci maddelerinde bu kriterlerle örtüşür şekilde düzenlenmiştir.

5) Meclis hükümeti sisteminin bir diğer özelliği meclisin tatile girmemesi ve sürekli çalışmasıdır ve buna "meclisin istimrarı ilkesi"²⁴ denir (Başgil, 1960: 299). Aslında bu kuralın sebebi oldukça açıktır: yürütme yetkisi meclisin doğrudan kendisinde olduğu için parlamenter sistemlerdeki yürütmeyi denetleme ve yasama fonksiyonu faaliyetlerinin dışında günlük, anlık ve sürekli karar alma süreci meclisin tatil yap(a)mamasının temel gerekçesidir (Özbudun, 1985: 479). 1921 Anayasasının 5'inci maddesine göre "*Büyük Millet Meclisinin intihabı (seçimi) iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan âzanın âzalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet (mevcut meclis) lâhik heyetin (yeni meclisin) içtimaina (toplancaya) kadar vazifeye devam eder...*" Bu maddedeki "*yeni meclis göreve başlayınca kadar eski meclis göreve devam eder*" hükmü aralıksız ve tatilsiz çalışan bir meclisi tarif etmektedir.

6) Son olarak meclis hükümeti sisteminde yürütme organının meclis üzerinde hiçbir yaptırım / etkili hukuki gücü bulunmamaktadır (Başgil, 1960: 300). Meclisin feshedilmesi (bu yetkinin detaylarını aşağıda tartışacağız), meclisin toplanmasını engelleme veya geciktirme, çalışma süresini kısaltma veya uzatma gibi parlamenter sistemlerde görülebilen yürütme yetkileri meclis hükümeti sisteminde yoktur (Anayurt, 1997: 686; Giritli vd., 1998: 59; Özbudun, 1985: 479). 1921 Anayasasında yürütme yetkisini kullanan bakanlara böyle bir yetki verilmemiştir. Özbudun'un isabetle yorumladığı gibi bu yetkinin verilmeyişinin arka planında Meşrutiyet döneminin kötü deneyimleri yatmaktadır (Özbudun, 1985: 488).

²¹ Meclis hükümeti sisteminde başbakanın bile olmaması gerektiği savunulmuştur. Bkz. (Gözler, 2017: 227)

²² Bu düşünceyi dile getiren Cadart'tır: "(bakanların) istifa hakları bile yoktur, çünkü baskı yapmak için kullanabilirler; bu da meclisin ilke olarak sınırsız iktidarını sınırlar. Şüphesiz meclis dilediği zaman bakanları suçlayabilir ve azledebilir; ancak bunlar, meclisçe azledilene kadar görevlerini sürdürmeye mecburdurlar." (Aktaran Özbudun, 1985: 478)

²³ Bazı yazarlara (Başgil, 1960: 299) göre meclis hükümeti sisteminin en belirgin özelliği de tam bu noktada ön plana çıkmaktadır. Biz de bu özelliğin meclis hükümeti sistemi için olmazsa olmaz kriterlerden sayılması gerektiğini düşünüyoruz; çünkü parlamenter sistemle en belirgin fark bu noktada ortaya çıkmaktadır.

²⁴ (Turhan, 1991:458)

Sonuç olarak her ne kadar Özbudun, yukarıda aktardığımız görüşlerine dayanarak 1921 Anayasasının hükümet sistemini “en saf ve en güzel meclis hükümet sistemi” (Başgil, 1960: 299) olarak kabul etmenin fazlaca “abartılı” olduğunu düşünse de (Özbudun, 2012: 21), saydığımız bu gerekçelerle-bazı sapmalar ve farklılıklar olsa bile- 1921 Anayasasının *meclis hükümeti sistemini* barındırdığını söyleyebiliriz.²⁵

3. 1924 Anayasasındaki Hükümet Sistemi

Yukarıda hükümet sistemlerinin *kuvvetler birliği* ve *kuvvetler ayrılığı* şeklinde üst ayırma tabii olduğunu belirtmiştik. *Kuvvetler ayrılığına* dayanan demokratik devletlerde uygulanan hükümet sistemlerinin benzer tarafları olmakla birlikte birebir aynı şekli bulunmamaktadır. Yani parlamenter, başkanlık veya yarı-başkanlık sistemi, uygulanan her ülkede aynı değildir (Eaton, 2000: 357; Linz, 1990: 69). Her devlet kendi tarihi mirası, siyasi kültürü, parti / seçim sistemleri ve kurumsal olgunluğu ile farklı dinamiklerin etkilediği ve şekillendirdiği biçimde sistemi uygular (Musil, 2014: 194).

Türkiye’de 1921 Anayasasını birinci TBMM kabul etmiş ve 1 Nisan 1923 tarihinde seçim kararı almıştır. Seçim sonucunda ikinci TBMM toplandıktan sonra yeni anayasa tasarısı hazırlanmış 9 Mart 1924 tarihinde tasarı Meclis’e sunulmuş ve 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiştir (Özbudun, 2012: 1-5). Öte yandan tam anlamıyla demokrasiye geçme çabaları 1924 Anayasası zamanında yaşanmıştır; çünkü bu anayasa hem tek partili hem de çok partili rejim dönemlerinde yürürlüktedir (Mumcu, 1986: 384)²⁶. Günümüz demokrasi ve anayasacılık birikim ve tecrübesiyle mukayese edilmeden, dönemin şartları içinde tarihi gelişimin ürünü, milli karakterli ve yerli bir “tam anayasa” (Akyol, 2012: 413) olarak Türkiye’nin, cumhuriyet olarak maddi ve şekli ilk anayasası 1924 Anayasasıdır (Anayurt, 1997: 674).

1924 Anayasasının öngördüğü hükümet sistemini bazı yazarlar *meclis hükümeti sistemi*²⁷, bazı yazarlar *parlamenter sistem*²⁸ bazıları ise *karma sistem*²⁹ olarak kabul ederler. Ancak 1924 Anayasasının kabul ettiği hükümet modeli literatürde genellikle *karma sistem* olarak adlandırılır.³⁰

²⁵ Bakırcı 1921 Anayasasındaki sistemi, meclis hükümeti sisteminin “saf” hali olarak kabul etmektedir. (Bakırcı, 1994: 79) Anayurt ise bu durumu bir “zorunluluk” olarak nitelendirir. (Anayurt, 1997: 680)

²⁶ Serap Yazıcı 1924 Anayasasını hazırlayan ikinci TBMM’nin oluşumunu birçok gerekçeyle demokratik bulmamaktadır. (Yazıcı, 2009: 16-17) İkinci TBMM’nin kurucu iktidar yetkisinin olup olmadığı konusunda ise detaylı bir çalışma için bkz. (Şahin, 2015a: 37-58)

²⁷ Yavuz Abadan, Bahri Savcı, Recai Galip Okandan, Orhan Aldıkaçtı, İlhan Arsel gibi bazı yazarlar daha çok meclis hükümeti modeline yaklaşan bir sistem olarak kabul ederler. (Özbudun, 2012: n. 8)

²⁸ Örneğin Özbudun bu konuda oldukça tutarlı argümanlar öne sürmüş ve sistemin parlamenter sisteme evrildiğini savunmuştur. (Özbudun, 2012: 16-22)

²⁹ “Karma dediğimiz rejim muhtelif rejimlerden usul ve esaslar alınarak bunlar meczedilmek suretiyle vücuda getirilen melez bir rejimdir. Karma rejimlerden bazıları meclis hükümetiyle parlamenter hükümet usullerini meczetmiştir. Buna misal olarak Fransızların yukarıda gözden geçirdiğimiz 1946 Anayasası ile kurulan rejimi gösterebiliriz. Bazıları da parlamenter hükümet ile başkanlık rejimini meczetmiştir. Bunun da misalini bize yine Fransızların 1958 Anayasası ile kurulan rejimdir. Nihayet karma rejimlerden bazıları da saf parlamenter hükümetle yarı doğrudan demokrasi usullerini karıştırmıştır. Bunun da misali İtalyan rejimidir.” (Başgil, 1960: 442) Özbudun’a göre 1924 Anayasasının “gerek metninde gerek gerekçesinde gerek Anayasa üzerindeki Meclis görüşmelerinde, meclis hükümeti ve parlamenter sisteme ait özellikler bulmak mümkündür.” (Özbudun, 2012: 16) Örneğin Yusuf Şevki Hakyemez 1924 Anayasasının hükümet sistemini parlamenter sisteme daha yakın olmakla birlikte tam bir parlamenter sistem olarak nitelendirmez. (Yusuf Şevki Hakyemez, 2012: 274)

³⁰ Ali Fuat Başgil 1924 Anayasasındaki hükümet modeli hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirir: “Karma sistemin en güzel örneğini bizim şimdiki Anayasamız (1924) vermektedir. Filhakika Türkiye Anayasası, meclis hükümeti ile parlamenter rejimin usul ve esaslarını meczetmek ve daha çok meclis hükümeti sistemine kaymak suretiyle bir karma

Bu dönemin hükümet modelinin adını koyabilmemiz için de parlamenter sistemin unsurlarını belirlemeliyiz. Dolayısıyla öncelikle alanda çalışma yapmış yerli ve yabancı yazarların parlamenter sistemi nasıl tanımladıklarına bakmamız gerekiyor. Bununla birlikte parlamenter sistemi iyi anlayabilmek için *organik* ve *fonksiyonel* açıdan parlamenter sistem tanımlaması yapılmasının doğru olduğunu düşünüyoruz.³¹

3.1. Yerli Yazarların Parlamenter Sistem Tanımlamaları

Yerli yazarların parlamenter sistem tanımlamalarını dönemsel bir ayırım üzerinden yapmak daha doğru olacaktır. Öncelikle 1924 Anayasasının yürürlükte olduğu dönemin yazarları, daha sonra günümüz yazarlarının düşüncelerine yer verelim.

Okandan, Başgil, Esen, Kubalı ve Giritli gibi isimler 1924 Anayasasının yürürlükte olduğu dönemde eserler kaleme almış ve günümüzde halen referans verilen önemli yazarlardır. Okandan'a göre parlamenter sistemlerde kanunları yapan parlamentolar kanunları uygulayan yürütme organından üstün olmalıdır. Siyasi sorumluluğu bulunmayan yetkileri az ya da kısıtlanmış ve temsil görevi olan bir devlet başkanı ile (aslında kıymetsiz bir yetki) devlet başkanının parlamentonun onayı ile belirlediği bakanlardan oluşan, parlamentoya karşı sorumlu ve parlamentonun denetimine tabi olan bakanlar kurulunun varlığı, yasama ve yürütme yetkilerinin çalışma birliği şartıyla fonksiyon açısından ayrılmasına, yasamanın yürütmeyi ve yürütmenin de devlet başkanı aracılığı ile yasamayı fesih yetkisinin bulunması, yasamanın yürütme karşısında ve yürütmenin yasama karşısında bazı yetkilerinin tanımlanmış olması parlamenter sistemin özellikleridir (Okandan, 1936: 450-56).

Başgil, parlamentarizmi kuvvetlerin bölümü fikrinden hareket eden ancak birlikte çalışma ve iş birliği esasına dayanan (müsavilik=denklik) sistem olarak kabul etmektedir (Başgil 1956, 113-18). Başgil parlamenter sistemi şu özellikler üzerinden tanımlamaktadır: Yürütmenin başında hükümet faaliyetlerine doğrudan müdahale etmeyen ama "süs" de olmayan, halk veya meclis tarafından seçilen bir devlet başkanı (şef-monark veya cumhurbaşkanı) olması, bakanları cumhurbaşkanının ataması, parlamentoda çoğunluğa sahip siyasi partinin hükümet olması, hükümet üyelerinin hem bireysel olarak hem de hükümetin kolektif olarak parlamentoya karşı sorumluluğunun bulunması (mütecanis olması), hükümetin daima parlamentonun denetimine tabi olması ve hükümetin gerektiği zaman parlamentoyu fesih yetkisinin bulunması (Başgil, 1960: 338-50).

Esen'e göre parlamenter sistemlerin temel özellikleri hükümetin meclis karşısında belli bir bağımsızlığa sahip olması, hükümetin meclise karşı sorumlu olması (en temel özellik olarak bunu kabul eder) (Esen 1970, 490), yasama ve yürütme arasında denge olması ve hükümetin meclisi seçime götürmek ve yeniden seçilmesini sağlamak için fesih yetkisine sahip olmasıdır (Esen, 1970: 302).

Kubalı'ya göre parlamenter sistemler kuvvetler ayrılığı rejimine dayanmaktadır. Ancak bu ayrılık -başkanlık sistemlerinin aksine- yasama ve yürütmenin birbirinden hukuken kesin olarak ayrılması değil, yumuşak bir şekilde ayrılması şeklinde olur. Kubalı'ya göre parlamenter sistemlerin unsurları yasama ve yürütmenin iş birliği yapması, yasama ve yürütmenin karşılıklı olarak organik etkilerinin olması (yasamanın yürütmeyi, yürütmenin de yasamayı fesih yetkisi

rejim meydana getirmiştir." (Başgil, 1960: 442) Tanör, Teziç ve Anayurt da benzer görüştedir (Tanör, 2017: 305; Teziç, 2003: 402; Anayurt, 1997: 689).

³¹ Ayrıca belirtmemiz gerekir ki bu ayrımı meclis hükümeti sistemini tanımlarken yapmadık; çünkü meclis hükümeti sisteminde parlamenter sistemlerdeki kadar komplike bir karşılık ve çeşitlilik bulunmamaktadır.

dahil), bağımsız ve sorumsuz bir devlet başkanının bulunması, parlamentoya karşı bakanların kişisel bakanlar kurulunun ise kolektif sorumluluğunun olması ve başbakanın başkanlığında bir hükümetin varlığıdır (Kubalı, 1971: 374-81). Giritli'ye göre parlamenter sistemlerin özellikleri sorumsuz devlet başkanı ile sorumlu hükümet başkanı şeklinde yürütmenin iki başlı olması, bakanların kişisel sorumlulukların olması, hükümetin parlamentonun güvenini taşıdığı sürece görevde kalması, tek veya iki meclisli parlamentonun olmasıdır. Ancak iki meclisli bir parlamento varsa hükümet bunlardan birine karşı sorumludur (Giritli vd., 1998: 62-64).

Yakın dönemdeki yerli yazarlarının parlamenter sistem tanımlamalarında benzer kriterler olduğunu görebiliriz. Örneğin Gözler (aşağıda anlatacağımız gibi) Lijphart'ı takip ederek parlamenter sistemin özelliklerini *asli* ve *tali* olarak ikiye ayırmaktadır. Bu ayrıma göre asli özellikler iki başlı yürütme yapısı, göreve geliş açısından halk tarafından seçilmemiş ve sorumsuz kanat olan devlet başkanı ve halkın seçtiği meclisin içinden türeyen ve meclise karşı sorumlu bakanlar kuruludur. Tali özellikler ise yürütme organının yasamayı fesih yetkisine sahip olması,³² aynı kişinin hem yasama hem de yürütme organı mensubu olabilmesi ve bakanlar kurulunun yasama organının çalışmalarına katılabilmesidir (Gözler, 2017: 243-247).

Teziç, parlamenter sistemlerde dört özellik sıralar: iki başlı yürütme, devlet başkanının siyasi sorumsuzluğu, bakanlar kurulunun sorumlu olduğu (bireysel ve kolektif), yürütmenin yasamayı fesih yetkisinin olduğu sistemlerdir (Teziç, 2003: 406-22). Erdoğan'a göre iki başlı yürütme yapısı, başbakanın meclis üyesi olması, devlet başkanının sorumsuz oluşu ve bakanlar kurulunun meclise karşı sorumlu oluşu parlamenter sistemin özellikleridir (Erdoğan, 2010: 213-215).

Özbudun parlamenter sistemin temel özelliğini hükümetin parlamentoya karşı siyasal sorumluluğunda aramaktadır (Özbudun, 2012: 17). Özbudun (1924 Anayasasını anlatırken) parlamenter sistemlerde aradığı unsurları ayrıca şöyle sıralamıştır: “tarafsız ve sorumsuz devlet başkanlığı, karşı-imza ilkesi, bakanların bireysel ve ortak siyasal sorumluluğu ve fonksiyonlar ayrılığı gibi parlamenter rejimin bütün temel ilkeleri (1924 Anayasasında) kabul edilmiştir” demektedir (Özbudun, 2012: 21)³³.

3.2. Yabancı Yazarların Parlamenter Sistem Tanımlamaları

Hükümet sistemleri üzerine çalışmalar yapmış önemli yazarlardan biri Duverger'dir. Duverger'e göre parlamenter sistemin temel özelliği, devlet başkanı ile hükümet başkanının farklı kişiler olmasıdır. Devlet başkanı güçlü yetkilere sahip değildir. Duverger parlamenter sistemde devlet başkanına onursal bir rol yükler ve temsiliyet makamı olarak görür. Hükümet başkanı olacak kişi ise (başbakan), başında olduğu bakanlar kurulu ile parlamentoya karşı sorumlu olur ve asıl yürütme yetkisi bakanlar kurulundadır. Ayrıca genellikle mutlak monarşilerden demokrasiye geçiş süreçlerinde monark karşısında bir güç olarak parlamentolar daha hızlı ve kolay meşruiyeti toplayabildikleri için parlamenter sistemler tercih edilegelmiştir. (Duverger, 1984: 89-90)

Shugart hükümet sistemlerini tasnif ederken devletin yürütme organının kime hesap verdiği odaklanmıştır. Shugart'a göre demokratik hükümet sistemlerinde bakanlardan oluşan

³² Gözler'e göre parlamenter sistemlerde yürütme organının yasama organını fesih yetkisi olmasa bile bu durum sistemi parlamenter olmaktan çıkarmaz. (Gözler, 2017: 246) Nitekim bu görüşe biz de katılıyoruz.

³³ Esasında parlamenter sistemlerde tam anlamıyla kuvvetler ayrılığı söz konusu değildir. Doğrudan kuvvetler birliği de denilemeyeceği için parlamenter sistemler *yumuşak kuvvetler ayrılığı*, Kubalı'nın ifadesiyle *kuvvetlerin işbirliği*, (Kubalı, 1971: 371) Başgil'in ifadesiyle *kuvvetler tevazünü* (dengesi), (Başgil, 1960: 337) Sartori'nin ifadesiyle *kuvvetler paylaşımı* (Sartori, 1997: 137) veya Duverger'in ifadesiyle *güçlerin esnek ayrımı* (Duverger, 1986: 32) prensibine dayandığı söylenebilir.

kabine, ya halk tarafından seçilmiş devlet başkanına, parlamentoya ya da her ikisine hesap verebilir. Dolayısıyla, Shugart'ta hükümet sistemini tanımlamak basitleşmektedir. Şayet kabine varlığını parlamentoya borçlu ise ve parlamentoya hesap veriyor ise bu sistem parlamenter sistemdir. Ancak halk tarafından seçilmiş başkana karşı sorumlu ise başkanlık sistemi hem parlamentoya hem de başkana karşı sorumlu ise yarı-başkanlık sistemidir (Shugart, 1999: 57)³⁴.

Hükümet sistemleri alanındaki çalışmalarıyla tanınan, çalışmalarında Türkiye'yi de inceleyen ve demokratik istikrar vurgusu üzerinden hararetli bir parlamenter sistem savunucusu olarak nitelendirebileceğimiz Juan Linz 1990 yılında yayımladığı "The Perils of Presidentialism (başkanlığın tehlikeleri)" adlı makalesinde meşruiyet odaklı bir yaklaşım sergilemektedir. Linz'e göre parlamenter sistemlerde halk tarafından seçilen parlamentolar "demokratik olarak meşru tek kurum" olmalıdır. Dolayısıyla yürütme yetkisine sahip hükümetin güç ve yetkisini de tamamen parlamentonun güvenine dayandırmaktadır. Başkanlık sistemlerinde ise genellikle kabinenin tam kontrolü ve önemli anayasal yetkilerin sahibi sabit bir dönem için halk tarafından seçilmiş ve parlamentonun güvenine ihtiyaç duymayan başkan bulunur (Linz, 1990: 52-53).

Hükümet sistemleri konusunda çalışmalarıyla tanınan bir diğer yabancı yazar Arend Lijphart'tır.³⁵ Yukarıdaki yazarların aksine Lijphart parlamenter sistem ve başkanlık sistemlerini ayırırken daha detaycı davranmıştır. Şöyle ki; her iki sistemin farklarını "esas farklar (asli)" ve "tali farklar" şeklinde ayırmıştır. Bu ayrıma göre parlamenter sistemlerin esas farklarından birincisi, hükümetin parlamentoya karşı sorumlu olması ve parlamentonun güvensizlik oyuyla düşürülebilmesidir. İkinci esas fark parlamenter sistemlerde hükümetin parlamento tarafından onaylanması yani güven oyu almasıdır. Üçüncü esas fark ise parlamenter sistemlerde yürütme organının kolektif bir sorumluluğa sahip olmasıdır (Lijphart, 1999: 118). Lijphart'ın parlamenter sistemlerin tamamında bulunmadığı için "tali fark" olarak tanımladığı üç kriter bulunur. Birincisi bakanların aynı zamanda parlamento üyesi olmasıdır. Başkanlık sistemlerinde sert kuvvetler ayrılığı olduğu için organik anlamda bu mümkün değildir. Ancak her parlamenter sistemde de bakanlar zorunlu olarak parlamento üyesi olmayabilir.³⁶ İkinci tali fark yürütme organının parlamentoyu feshedebilmesidir. Parlamenter sistemlerin tamamında hükümetin görevine devam edebilmesi için parlamentonun güvenine ihtiyaç bulunurken, yürütme organının parlamentoyu feshetme yetkisi için aynı durum söz konusu değildir. Üçüncü ve son tali fark ise devlet başkanı ve hükümet başkanının farklı kişiler olması yani iki başlı yürütme yapısından oluşmasıdır (Lijphart, 1999: 125-26).

Sartori parlamentarizmin tek bir şeyi ifade etmediğini ve en az üç farklı modelinin olduğunu savunmuştur. Bunlardan birincisi İngiliz tipi parlamenter sistemdir ve Sartori bu sisteme *eşitsizler üzerinde birinci* demektedir. İngiliz tipi parlamenter sisteminde yürütme organı güçlü bir şekilde parlamentoya egemendir ve "başbakanlık" veya "kabine sistemi" şeklinde adlandırılır. İngiltere'de başbakan eşitsizler üzerinde birincidir; çünkü hükümeti gerçek anlamda yönetme ve ona tam bağımlı bakanları seçmekte ve görevden almada özgürdür (Sartori, 1997: 139). Sartori'nin parlamenter sistemin farklı kurgulanış ve işleyiş biçimi olan *eşitsizler arasında birinci* olarak adlandırdığı bir şekli de vardır. Eşitsizler arasında birinci, mensubu olduğu partinin

³⁴ Cheibub'ın hükümet sistemleri tasnifi Shugart'a benzer kriterler taşımaktadır. Şayet hükümetler yürütme yetkisine sahip olmak için parlamentonun güvenine (güvenoyu) ihtiyaç duyuyorsa parlamenter, ihtiyaç duymuyorsa başkanlık hem parlamentonun hem başkanın desteğine ihtiyacı varsa yarı-başkanlık olarak sınıflandırılır (Cheibub, 2007: 33; aktaran Tunçkaşık, 2015: 2).

³⁵ Lijphart'ın demokrasi tipolojisi ve Türkiye karşılaştırması hakkında bkz. (Şahin, 2010: 47-66).

³⁶ Örneğin Türkiye'de 2017 Anayasa değişikliğinden önce, 1982 Anayasasının 109'uncu maddesine göre bakan olarak atanacak kişiler milletvekili ya da milletvekili seçilme yeterliliğine sahip fakat TBMM dışından olabiliyordu.

resmi lideri olmayabilir, fakat yine de parlamento tarafından güvensizlik oyuyla düşürülemez ve kabine üyeleri değişse bile başbakan olarak kalması beklenir. Doğal olarak “birinci” kabul edilen başbakan bakanlarını görevden alabilir ama bakanlar tarafından görevinden alınamaz. Son olarak Sartori *eşitler arasında birinci* olarak adlandırdığı sistemde kabinesiyle birlikte düşen, genellikle kendisine dayatılmış bakanlardan oluşan hükümet üyeleri ile çalışan veya çalışmak zorunda kalan ve bakanlar üzerinde fazla bir denetimi bulunmayan bir başbakanı tarif etmektedir.³⁷ Ayrıca Sartori’nin çalışmalarında bizi daha çok ilgilendiren kısım ise parlamenter sistemleri, (1) başbakanlık sistemleri, (2) işleyen parlamentarizm ve (3) meclis hükümeti sistemi şeklinde yaptığı tasniftir.³⁸ Çünkü 1924 Anayasasının hükümet sistemini incelerken Sartori’nin *işleyen parlamentarizm* kavramı ile karşılaşacağız.

3.3. 1924 Anayasasının Hükümet Sistemi: “Karma Sistem” Kabulü Doğru mu?

Gerek yerli gerek yabancı yazarların parlamenter sistem benzeş tanımlamalarında dört özelliğin bulunduğu dair yaygın bir kabul olduğu göze çarpmaktadır. “Bu özellikler, yürütmenin iki başlı olması, devlet başkanının siyaseten sorumsuz olması, bakanların yasama organına karşı siyasi sorumluluk taşıması ve yürütmenin yasamayı fesih yetkisinin bulunması şeklinde sıralanmaktadır.” (Tunçkaşık, 2015: 5) Ancak bu özelliklerin hepsinin parlamenter sistemin zorunlu unsurları olmadığı söylenebilir. Bizce parlamenter sisteminin adını koyabilmemiz için meseleye *organik* ve *fonksiyonel* açıdan yaklaşmak gerekir. Organik açıdan kastımız yasama ve yürütme organlarının mensuplarının aynı kişi olup olmadığı ve göreve geliş şekilleridir. Fonksiyonel açıdan kastımız ise *kuvvetler ya da fonksiyonlar ayrılığı* açısından yasama ve yürütme güçleri arasındaki denge ve denetlemenin asgari ölçüde ne denli şekillendiğidir.

3.3.1. Organik Açıdan Parlamenter Sistem ve 1924 Anayasası

Parlamenter sistemlerde *organik* açıdan dört özelliğin olması gerektiğini düşünüyoruz. Şimdi bu özellikleri sıralayalım ve 1924 Anayasasındaki nasıl karşılık bulduklarına bakalım.

1) Parlamenter sistemde yasama organı olmalıdır ve bu yasama organı halk tarafından belirli bir süre için seçilmiş milli egemenliği kullanan bir meclis olmalıdır. Giritli’nin belirttiği (yukarıda aktarmıştık) (Giritli vd., 1998: 62-64) iki meclisli bir parlamentonun varlığının doğrudan parlamenter sistemle bir ilgisi olmadığını da vurgulayalım; çünkü iki meclisli sistemler devletlerde çeşitli sebeplerle (federe devletlerin temsil edilmesi, tarihi birikim ve miras gibi...) ortaya çıkabilir ve doğrudan hükümet sistemi ile bağlantısı bulunmamaktadır.

1924 Anayasasında egemenliğin temsili ve yasama yetkisi tereddütsüz olarak TBMM’ne verilmiş bir yetkidir.³⁹ 1924 Anayasasının 4’üncü maddesine göre “*Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakikî mümessili olup Millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder*”; 5’inci maddesinde “*Teşri (yasama) salâhiyeti ve icra (yürütme) kudreti Büyük Millet Meclisinde tecelli*

³⁷ Ayrıca Sartori, “yönetilebilirlik vaadinde bulunan” iktidar paylaşımı formülleri, *eşitsizler üzerinde birinci ve eşitsizler arasında birinci* formülleri olarak kabul etmektedir (Sartori, 1997: 140).

³⁸ Bu tasnifin detaylı açıklamaları için bkz. (Sartori, 1997: 141-56) Ayrıca Literatürde hükümet sistemlerini egemenlik üzerinden tartışanlar da bulunmaktadır. Gerring’e göre parlamenter sistemlerde ulusal düzeyde egemenliği kullanan değil egemenliğin doğrudan sahibi parlamentolardır; çünkü halk parlamentoyu seçmektedir ve hükümet parlamentoya karşı sorumludur. Başkanlık sistemlerinde ise siyaset yapma ve karar alma yetkisi yasama organı ve başkan arasında paylaşmıştır. Üstelik başkanın görev süresi görevi olağanüstü durumlar dışında -parlamenter sistemlerin aksine- sınırlandırılmaz (Gerring vd., 2009: 15).

³⁹ Çelik’in (Çelik, 2016: 110) 1921 Anayasasının öngördüğü meclis hükümeti sisteminin (1924 Anayasasında) “silikleşmesi” anlamına geldiğini söylediği bu ayrımı bizce hafif bir tabir olmuştur. Bu durum açıkça meclis hükümeti sisteminin ortadan kalkmasıdır.

ve temerküz eder”; 6’ncı maddesinde “*Meclis, teşri salâhiyetini bizzat istimal eder*” ken 7’inci maddesine göre icra salâhiyetini “kendi tarafından müntahap Reiscumhur ve onun tâyin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal” edecektir. Yani yasama ve yürütme yetkisi TBMM’nde olmakla birlikte, yasama yetkisini bizzat kendi kullanırken yürütme yetkisini Cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu aracılığı kullanacaktır. Özbudun’un isabetle belirttiği gibi şayet TBMM yürütme yetkisini bizzat kullanamayacaksa, “kuvvetler birliği ilkesi teorik ve nostaljik bir kalıp olmaktan öteye geçemez.” (Özbudun, 2012: 17) Parlamenter sistemlere izafe edilen *kuvvetler birliği ve fonksiyon ayrılığı* 1924 Anayasasında tam olarak karşılık bulmaktadır. Ayrıca 1924 Anayasasının 7’nci maddesinin 2’nci fıkrasındaki “Meclis, Hükümeti her vakit murakabe ve iskat edebilir” hükmü ile hem yürütme organının meclise karşı sorumlu olması hem de meclisin istediği her zaman yürütmeyi denetleme yetkisine sahip olması sağlanmıştır. Gördüğümüz gibi TBMM, milletin yegâne ve gerçek temsilcisi olarak kabul edilmiş ve millet adına egemenliği kullanan tek anayasal organ olarak gösterilmiştir. Bu noktada sorun ve şüphe yoktur (Anayurt, 1997: 674).

2) Parlamenter sistemde yürütme organı iki başlı olmalıdır. Eğer bir rejim anayasal monarşi ise monark sadece devleti temsil etme yetkisi olan sembolik bir makam ve sınırlı yetkilerle donatılmış konumunda olmalıdır. Cumhuriyet rejimlerinde ise yürütmenin bir kanadı devlet başkanı / cumhurbaşkanı olarak meclis tarafından belirli bir süre için seçilmelidir. Cumhurbaşkanının tekrar seçilip seçilmeme hakkına yaklaşım sahip olduğu görev ve yetkilere göre değişmelidir. Örneğin 1982 Anayasasının ilk halindeki gibi geniş yetkilerle donatılmış bir Cumhurbaşkanının tekrar seçilme yetkisinin verilmesi -ki bu olmamıştır- yasama-yürütme dengesini Cumhurbaşkanı lehine bozardı. Ancak sınırlı yetkileri olan ve temsiliyet makamı olarak tasarlanan bir cumhurbaşkanlığı makamının tekrar seçilmesinde mahsur olduğunu düşünmüyoruz (Şahin, 2015b: 60-63).

1924 Anayasasının 31’inci maddesine göre Cumhurbaşkanı TBMM tarafından bir seçim dönemi için (dört yıl) seçilmektedir. Zaten Cumhurbaşkanı olmak isteyen adayın öncelikle TBMM üyesi yani milletvekili olması zorunludur. Dolayısıyla TBMM üyesi olan milletvekili Cumhurbaşkanı olarak seçildikten sonra yürütmenin mensubu olmaktadır. Ancak Cumhurbaşkanı olarak seçilen kişi TBMM çalışmalarına katılamaz, oy kullanamaz ve Cumhurbaşkanı seçildikten sonra TBMM huzurunda yemin ederek göreve başlayabilir. Bunun yanı sıra 1924 Anayasasının 31’inci maddesindeki “... *Tekrar intihap olunmak caizdir*” hükmüne göre Cumhurbaşkanına çok defa seçilme hakkı verilmiştir. Cumhurbaşkanının birden fazla seçilebilmesinin sınırlı yetkiler verilmiş bir cumhurbaşkanın olduğu için; TBMM üyeliğinin düşmemesini ise genel kurul görüşmelerine katılamadığı ve oy kullanamadığı için parlamenter sistemle uyumluğunu söyleyebiliriz.⁴⁰

3) Parlamenter sistemde yürütme organının ikinci kanadı bakanlar kurulu / hükümet olmalıdır. Bakanlar kurulunun başkanı başbakandır. Başbakan, cumhurbaşkanı tarafından meclis üyeleri arasından hükümeti kurmakla görevlendirilmelidir. Şayet meclisteki herhangi bir parti hükümeti kurmak için yeterli çoğunluğa sahipse tek başına; sahip değilse koalisyon kurabileceği partilerle birlikte hükümet kurulabilir. Nitekim parlamenter sistemlerin bazen eleştirilen konusu da koalisyonlar sebebiyle istikrarsız hükümetlere yol açmasıdır.

⁴⁰ 1924 Anayasasının hazırlık sürecinde TBMM’nde kabul görmeyen görüşlerden biri Cumhurbaşkanının TBMM dışından da seçilebilmesi ve TBMM’nden daha uzun süre görev yapması önerisiydi (Gözübüyük vd., 1957: 43).

1924 Anayasasının 44 ve 45'inci maddelerine göre Başbakan, Cumhurbaşkanı tarafından TBMM üyeleri tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilir. Bakanları ise Başbakan seçer ve Cumhurbaşkanının onayı alındıktan sonra TBMM'nin güvenoyuna sunulur. Organik açıdan klasik anlamda parlamenter sistemin yürütmenin ikinci kanadının 1924 Anayasasında net olarak hükme bağlandığını söyleyebiliriz.

4) Cumhurbaşkanı olan kişinin -ideal açıdan- varsa yasama organı ile ilişkisi kesilmesi gerekirken, başbakan ve bakanlar yasama organının üyesi olmalıdır. Öncelikle Cumhurbaşkanı devletin temsiliyet makamı olduğu için siyaset üstü bir konuma geçmesi beklenir. Dolayısıyla hem meclisle hem de varsa partisi ile ilişkisi kesilmelidir. Yani cumhurbaşkanı siyasi parti üyesi de olmamalıdır. Çünkü parlamenter sistemde cumhurbaşkanının siyaseten tarafsız olması beklenir. Tarafli olmak beraberinde sorumluluğu da getirmelidir. Aşağıda da açıklayacağımız gibi parlamenter sistemde iki başlı yürütmenin sorumsuz kanadı cumhurbaşkanı olmalıdır. Bir kişi aynı anda cumhurbaşkanı, siyasi parti üyesi ve meclis üyesi olursa mensubu olduğu parti lehine tavır takınması her zaman olasıdır. Başbakan ve bakanlara gelecek olursak yukarıda bahsettiğimiz gibi tüm bakanların meclis üyesi olması ideal olan durumdur. Fakat şu şerhi de düşmek isteriz: bakanlar parlamentoya karşı sorumlu ve her zaman denetime tabi oldukları için bazı uzmanlık gerektiren konularda nadiren de olsa meclis dışından bakan atanması kabul edilebilirdir ve organik açıdan parlamenter sistemin doğasına aykırı olmadığını düşünüyoruz.

1924 Anayasasının 31'inci maddesine göre Cumhurbaşkanı seçilen kişinin organik açıdan TBMM ile ilişkisi kesilmez. Fakat törenli oturumlarda TBMM'ne başkanlık etmesi dışında TBMM çalışmalarına katılması ve oy kullanması yasaklanmıştır. Yani organik anlamda Cumhurbaşkanı ile parlamento arasında katı bir ayırım yoktur ve bu durum meclis hükümeti sistemine ve klasik anlamda bir parlamenter sisteme tam olarak uymamaktadır. Fakat 1924 Anayasasında Cumhurbaşkanıya tanınan yetkilerin son derece sınırlı olduğunu aşağıda göreceğiz.

3.3.2. Fonksiyonel Açıdan Parlamenter Sistem ve 1924 Anayasası

Fonksiyonel anlamda parlamenter sistemlerde dört özelliğin olması gerektiğini düşünüyoruz. Şimdi de bu özellikleri sıralayalım ve 1924 Anayasasındaki nasıl karşılık bulduklarına bakalım.

1) Parlamenter sistemde yürütme organının sorumsuz ve sınırlı yetkili kanadı cumhurbaşkanı olmalıdır. Cumhurbaşkanı icracı değil temsiliyet makamıdır. Devletin birliğini ve bütünlüğünü temsil etmeli ve bir anlamda siyaset üstü bir makam olmalıdır.

1924 Anayasasının 32'nci maddesine göre Cumhurbaşkanı TBMM görüşmelerine katılması ve oy kullanması yasaktır. Bunun yanında her yasama yılı açılış konuşmasını Cumhurbaşkanı yapmaktadır. Ayrıca TBMM tatil dönemindeyken, Cumhurbaşkanı gerekli görürse meclisi olağanüstü toplantıya çağırma yetkisine sahiptir ve özel törenlerde mecliste başkan olarak oturumu yönetebilir. Prosedürel olarak kabul edebileceğimiz bu yetkilerin dışında Cumhurbaşkanının yasama karşısında sınırlı gücü meclisin kabul ettiği kanunları geri gönderme yetkisidir ve 1924 Anayasasının 35'inci maddesinde düzenlenmiştir. Anayasanın bu maddesine göre Anayasa değişiklikleri ve bütçe kanunları dışındaki kanunları TBMM kabul ettikten sonra yayımlanması için Cumhurbaşkanıya gönderir. Cumhurbaşkanının karar için on günü vardır. Ya kanunları yayımlar ya da tekrar görüşülmek üzere meclise iade edebilir. Bu noktada altını çizerek vurgulamamız gereken husus ise Cumhurbaşkanının iade ettiği kanunları TBMM'nin aynen kabul etmesi durumunda Cumhurbaşkanıya başkaca bir yaptırım ya da gücün anayasa tarafından verilmemiş olduğudur. Yani -özel bir çoğunluk şartı aranmaksızın- TBMM, Cumhurbaşkanı tarafından tekrar görüşülmek üzere iade ettiği kanunları aynen kabul ederse

Cumhurbaşkanının yayımlamaktan başka bir yetkisi ve çaresi yoktur. Bu anlamda yürütmenin bir kanadı olan Cumhurbaşkanının yasama organı karşısında sınırlı, önemsiz ve geciktirici bir güç (geciktirici veto) (Soysal, 2011: 197) sahibi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁴¹ Ayrıca 1924 Anayasasında Cumhurbaşkanı devletin temsil makamıdır. Milletvekilleri içinden başbakanı atar, başbakanın kurduğu bakanlar kurulunu onaylar, Türkiye'nin siyasi temsilcilerini atar ve Türkiye'ye gelen temsilcileri kabul eder. Hükümetin teklifi üzerine bazı kimselerin cezalarını hafifletebilir veya kaldırabilir. Son olarak 1924 Anayasasının 39'uncu maddesine göre Cumhurbaşkanının aldığı tüm kararlar başbakan veya bakanlar tarafından imzalanmalıdır (karşı imza⁴²).⁴³ Görüldüğü gibi 1924 Anayasasında Cumhurbaşkanı icracı güç değildir ve Tanör'ün ifadesiyle "Cumhurbaşkanı, parlamenter sistem devlet başkanından farksız bir konumdadır." (Tanör, 2017: 303). Dolayısıyla fonksiyonel açıdan 1924 Anayasası bu anlamda parlamenter sistemin birinci unsuru ile uyumdadır.

2) Parlamenter sistemde cumhurbaşkanının görevlendirdiği bir milletvekili, başbakan sıfatıyla hükümeti kurup göreve başlayabilmesi için meclisten *güvenoyu* almalıdır.

1924 Anayasasının 44'üncü maddesine göre Cumhurbaşkanının seçtiği başbakan ve başbakanın seçtiği bakanlardan oluşan hükümet, programını bir hafta içinde meclise bildirmek ve güvenoyu almak zorundadır. Parlamenter sistemlerde mecliste çoğunluk partisi veya çoğunluğun oluşturduğu koalisyon partileri hükümet olduğu için güvenoyu almakta sorun yaşanmamaktadır. Nitekim 1924 Anayasası döneminde de böyle bir sorun olmamıştır. Tabi bu noktada 1924 Anayasasının yürürlükte olduğu yıllarda mecliste etkili ve güçlü bir muhalefetin bulun(a)madığını da hatırlatalım.⁴⁴ Fonksiyonel açıdan 1924 Anayasasında parlamenter sistemin bu özelliğinin bulunduğu görülmektedir.

3) Parlamenter sistemde başbakan ve bakanlar hem kişisel (münferiden) hem de bakanlar kurulu olarak (kollektif) meclise karşı her zaman sorumlu olmalıdır. Görev süresi boyunca meclis, hükümeti denetleyebilmeli ve başarısızlık durumunda seçim dönemi sona ermeden önce *gensoru* ile hükümeti düşürme yetkisine sahip olmalıdır. Esen'in de vurguladığı gibi (Esen, 1970: 490) parlamenter sistemlerin -belki de- en önemli özelliği yasama organlarının yürütme organları üzerindeki gücü denetim yetkisidir.⁴⁵ *Kuvvetler birliği ve fonksiyon ayrılığı* olarak kabul edilen bu sistemde büyük oranda bakanlar kurulu üyeleri olması beklenen bakanlar aynı zamanda meclisin milletvekilleri. Ancak bakan olarak atandıktan sonra görev ve yetkileri yürütme adına sürdürmektedirler. Aynı zamanda yasama organının denetimi altında *hükümet* olarak görev yapabilirler. Zaten parlamenter sistemlerde yürütme organının hem varlığı hem de görevine devam edebilmesi yasamanın onayına bağlıdır.

⁴¹ 1924 Anayasasının yürürlükte olduğu 36 yıllık dönemde hiçbir Cumhurbaşkanı kanunları TBMM'ne geri gönderme yetkisini kullanmamıştır (Anayurt, 1997: 675).

⁴² Karşı imza kuralı ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. (Taşdoğan, 2016: tüm kitap).

⁴³ Özbudun, 1924 Anayasasında Cumhurbaşkanına tanınan bu yetkilerin "meclis hükümeti sistemindeki tamamen sembolik bir devlet başkanının yetkilerinin hayli üzerinde, parlamenter bir Cumhurbaşkanında bulunabilecek yetkiler" olduğunu savunur (Özbudun, 2012: 45).

⁴⁴ Cumhuriyetin kuruluş yıllarında TBMM içindeki muhalefet konusunda (Demirel, 1995: tüm kitap); 1924 Anayasası dönemi siyasi tarihi için (Akin, 2012: 281-331) eserlerine bakılabilir.

⁴⁵ Çelik'in, (Çelik, 2016: 133) Kanun-i Esasi Encümeni taslağında yer alan (7'nci madde) TBMM'nin yürütmeyi her zaman denetleme ve düşürme yetkisini maddeyi meclis hükümeti sisteminin bir özelliği olarak aktarması bizce isabetsizdir. Buradaki yürütme sadece bireysel değil aynı zamanda kollektif sorumluluğu da olan bakanlar kuruludur ve bu unsur parlamenter sistem özelliğidir. Nitekim Tanör de yürütmenin sorumluluğun başbakan ve ilgili bakana ait olmasını parlamenter sistemin bir özelliği olarak göstermektedir (Tanör, 2017: 303).

1924 Anayasasındaki hükümet sisteminde teknik ve hukuki olarak meclisin hükümeti her zaman kontrol etmesi ve düşürmesi mümkündür. Anayasanın 22'nci maddesine göre (detayları İçtüzüğe bırakılmıştır) TBMM bakanlar kurulunu her zaman denetleyebilir ve bu yetki mutlakdır (Mumcu, 1986: 395). Nitekim anayasanın 7'nci maddesinin 2'nci fıkrasında bu durum açıkça belirtilmiştir. Meclisin hükümeti denetleme yolları soru, genel görüşme, meclis araştırması, meclis soruşturması ve (en etkili) gensorudur.⁴⁶ Tek parti iktidarları sebebiyle işlevselliği oldukça zor olan bu yöntemde başbakan veya bakanlara yöneltilen *gensoru* teklifi TBMM'nde görüşmez olarak yapılmaktadır. Dolayısıyla muhalefet partilerinin konu hakkında görüş bildirebilmesi ancak mecliste çoğunluğu elinde bulunduran iktidarın onaylamasına bağlı olduğu için çok işlevsel olmadığını söyleyebiliriz (Anayurt, 1997: 678-80). Tek parti iktidarlarının işlevsiz kıldığı yasamanın yürütmeyi denetme yetkisi 1924 Anayasasının "suçu" değil, seçim ve parti sisteminin bir sonucudur. Dolayısıyla *fonksiyonel* açıdan parlamenter sistemin bu özelliğinin de 1924 Anayasasında yer aldığını söyleyebiliriz.

4) Parlamenter sistemde icracı ve sorumlu kanat olarak bakanlar kurulunun kanun teklif etme yetkisi olmalıdır. Buna karşılık kanunların görüşülüp kabul veya reddedilme yetkisi yasama organına aittir.

1924 Anayasasının "icra salâhiyeti" olarak adlandırdığı yürütme gücünü TBMM tarafından seçilen Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanının seçtiği bakanlar kuruluna -Meclisin dilediği her zaman denetimine tabi olmak şartıyla- verildiğini belirtmiştik. Anayasasının 15'inci maddesine göre kanun teklif etme yetkisi hem bireysel olarak milletvekillerine hem de kolektif anlamda bakanlar kuruluna verilmiştir. 1924 Anayasasının 26'nci maddesine göre kanun koymak, kanunlarda değişiklik yapmak, kanunları yorumlamak ve kanunları kaldırmak yetkisi TBMM'ne verilmiş bir yetkidir. Bu açıdan da fonksiyonel anlamda parlamenter sistem özelliği 1924 Anayasasında yer almıştır.

Sonuç olarak dört *organik* ve dört *fonksiyonel* anlamda parlamenter sistem kriteri belirledik ve 1924 Anayasasında nasıl karşılık bulunduğunu anlatmaya çalıştık. Nitekim sınıflandırmamızdaki unsurlar yerli ve yabancı yazarların yaptıklarıyla şekli açıdan farklı olsa bile içerik açısından benzerdir. Ancak farklı düşündüğümüz hususlar parlamenter sistemde "yürütme organının yasama organını fesih yetkisinin olup olmaması gerekliliği" ile "yasamanın yürütmeyi denetleme noktasındaki güçsüzlüğü" iddiasıdır.

Birincisi parlamenter sistemlerde yürütme organının yasamayı fesih yetkisinin olması gerektiğini düşünen yerli ve yabancı yazarlar olduğunu yukarıda gördük. Ek olarak örneğin Turhan, yasama organının güvensizlik oyu (gensoru) yetkisi karşısında yürütme organının yasamayı fesih yetkisi sayesinde denge ve denetimin oluştuğunu söyler (Turhan, 2005: 113). Anayurt, 1924 Anayasasında yürütmenin elinde TBMM'ni etkileyebilecek herhangi bir araç söz konusu olmadığını vurgulamıştır. "Yürütmenin ne meclisi fesih ne çalışma süresini kısaltıcı,

⁴⁶ Soru önermeleri yazılı veya sözlü olabilir. Yazılı sorular tutanakta kayıt altına alınırken sözlü sorulara cevap meclis kürsüsünden verilmektedir (İçtüzük m.149-156). Genel görüşme usulüne ise pek başvurulduğu söylenemez. Uygulamada dış politikayı ilgilendiren konularda mecliste genel görüşme yapılması genellikle meclisin değil, hükümetin talebi ile olmuştur. Meclis araştırması herhangi bir konu hakkında meclisin bilgi edinmesi amacıyla kullanılan bir denetim yoludur. Meclis soruşturması bakanların görevlerinin yürütülmesi ile ilgili cezai ve mali sorumlulukları gerektiren bir işlem söz konusu ise başvuru denetim yoludur. TBMM Genel Kurulu meclis soruşturması açmaya karar verirse ilk olarak anayasa ve adalet komisyonundan oluşan karma bir komisyon; ikincisi beş-on beş üyeden kurulu özel bir komisyona konu intikal eder. Yapılan soruşturma sonunda, görevli komisyon, fiilin sabit olduğunu görürse bunu TBMM'ne bildirir. Bundan sonra hakkında soruşturma açılan bakan veya bakanlar yargılanmak üzere, meclis tarafından kurulan Divan-ı Ali'ye gönderilir (İçtüzük m.169-176) (Anayurt, 1997: 678-680).

çalışmalarını engelleyici herhangi bir aracı yoktur” (Anayurt, 1997: 686) diyerek bunu bir açıdan zaaf olarak nitelendirmiştir. Bu yaklaşımların parlamenter sistem açısından olmazsa olmaz bir kural olduğunu düşünmüyoruz. Nitekim Lijphart da parlamenter sistem özelliklerini sıralarken yürütmenin yasamayı fesih yetkisini tali bir kriter olarak değerlendirmiş ve şart koşmamıştı. O zaman öncelikle şu soruları soralım: *Yasamayı fesih yetkisi verilmesi gereken yürütmenin hangi kanadı olmalıdır? İkilili yürütme yapısından oluşması beklenen parlamenter sistemlerin cumhurbaşkanı mı yoksa bakanlar kurulu mu yasama organını fesih yetkisine sahip olacaktır?*

1924 Anayasasının TBMM’ndeki görüşmelerinde en fazla tartışmanın çıktığı maddelerden biri Cumhurbaşkanına seçimleri yenileme yetkisinin verilip verilmemesi olmuştur. Milletvekillerinin büyük çoğunluğu Mustafa Kemal’e saygılarını bildirmekle birlikte Kurtuluş Savaşı’nı yönetmiş ve Cumhuriyeti kurmuş bir Meclis karşısında böyle bir yetkinin bir kişiye verilmesini eleştirmiştir (Çelik, 2016: 137). II. Dünya Savaşı’ndan sonraki anayasalardaki parlamenter sistemlerde daha çok kullanılmaya başlanan bu yetki belirli şartlar altında cumhurbaşkanına verilmiş bir yetkidir. Diğer yandan parlamenter sistemlerde yürütmenin yasamayı fesih yetkisini aramak Linz’in tek meşru organ olan seçilmiş parlamentoya bakışı yönüyle anlamsız ve Özbudun’un ifadesiyle “geçmişte kalmış bir anlayıştır.” (Okandan, 1936: 451; Özbudun, 2012: 17). Çünkü parlamenter sistemlerin doğduğu yıllarda yürütmenin büyük ölçüde monarka ve yasamanın -az ya da çok- halka dayandığı ve ikisi arasında meşruiyet krizi açısından denge ve denetleme aracı olarak fesih ve güvenoyu mekanizmalarının kurgulandığı söylenebilir. Fakat günümüz demokratik devletlerinde yasama ve yürütme halk iradesine dayandığı için iki güç arasında eskisi gibi bir mücadele yoktur (Özbudun, 2012: 17-18). Dolayısıyla parlamenter sistemler için yürütmeye böyle bir yetkinin genel yetki ya da olmazsa olmaz bir yetki olarak tanımlanması da kabul edilebilir değildir. Ancak istisnai durumlarda parlamenter sistemin hükümet krizi ve tikanıklarını gidermek açısından yürütmenin yasamayı fesih yetkisi yine istisnai bir yetki olabilir ki Türkiye’de 1982 Anayasasının ilk halinde (parlamenter sistem olduğu yıllar 1982-2014) bu yetki Cumhurbaşkanına tanınmıştır. Sadece hükümet krizleri (seçim sonrası hükümetin kurulamaması, güvenoyu alamaması, hükümetin düşmesi ve yenisinin kurulmaması gibi...) döneminde ve şartlı yetki olarak cumhurbaşkanlarına seçimleri yenileme yetkisi verilebilir.⁴⁷ Bu durumda bir başka soruyu sormamız gerekiyor: *1924 Anayasası döneminde genel seçimlerden sonra hükümet kurulamamıştı veya TBMM’nce gensoru sonucu düşürülüp tekrardan kurulamamıştı ne olurdu? Bu kriz nasıl aşıldı?* Öncelikle 1924 Anayasası döneminde böyle bir hükümet krizi yaşanmamıştır. Ancak yine de bu sorulara iki farklı cevap verilebilir. *Birincisi* yıllar içinde parlamenter sistemlerde hükümet krizleri yaşandığı için belirli şartlar altında yürütmeye yasamayı fesih veya seçim yenileme yetkisi tanınarak parlamenter sistemin zaafı olarak görülen bu yönü törpülenmiştir. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında bu yetkiyi aramak yersizdir. *İkincisi* ise daha teknik bakış açısıyla böyle bir krizin vuku bulması durumunda kanun yapma, değiştirme, kaldırma ve yorumlama yetkisine sahip olan TBMM, 1924 Anayasasına aykırı olmayacak şekilde hükümetin kurulamaması veya güvenoyu alamaması durumunda seçim yenileneceğini yürütmenin bir kararına bırakmadan çıkaracağı bir kanunla düzenleyebilirdi. Çünkü 1924 Anayasasının 9 ile 14’üncü maddelerine göre TBMM özel kanuna göre millet tarafından seçilmiş milletvekillerinden oluşmaktadır ve

⁴⁷ 1924 Anayasa taslağını hazırlayan Kanun-i Esasi Encümeni teklifinde (25’inci madde) en çok tartışılan maddelerden biri de seçimlerin Cumhurbaşkanınca yenilenme yetkisidir. 23 Mart 1924 tarihli oturumda Meclis Başkanı Fethi Bey toplantı yeter sayısının bulunmaması sebebiyle oturumu kapatmış ve bu yetki Anayasada Cumhurbaşkanına verilmemiştir (Çelik, 2016: 97; Parla, 1991: 22).

seçimler normal şartlarda dört yılda bir yapılır. Yani seçimlerin diğer detayları Anayasa ile düzenlenmeyip kanuna bırakılmıştır. Kuşkusuz bunun ispatı mümkün değildir ancak aksi de ispat edilemez.

İkincisi, 1924 Anayasası döneminde meclis, yürütmenin yasamayı fesih yetkisi olmamasına rağmen hiçbir zaman yürütme üzerinde güçlü olamamıştır; çünkü 1924 Anayasasının hükümet sistemi tanımlanırken sebep-sonuç ilişkisi sonuç-sebeup şeklinde yorumlanmıştır. Yani sonuç=anayasa ve sebep=güçsüz yasama organıdır. Başka bir anlatımla yasama organının yürütme karşısında güçsüz kaldığı ve yürütme organını denetlemekten aciz olduğu düşüncesi sonuçtur ve iddialara göre “suç” 1924 Anayasasınınıdır. Aslında gözden kaçırılan nokta 1924 Anayasasının tek parti iktidarları tarafından uygulanmış olmasıdır. Tek parti hükümetlerinde parlamentoda çoğunluk sahibi olan tek bir partidir ve bu tek parti hükümeti kuracak yeterli çoğunluğa tek başına sahip olur. Böylece parlamentodaki çoğunluklarından aldıkları güç sayesinde parlamenter sistemin temel karakteristiği olan hükümetin parlamentoya karşı bireysel ve kollektif siyasal sorumluluğunun işleyemez hale gelmesini seçim ve parti sistemlerinden kaynaklandığı göz ardı edilmiştir. Nitekim Kalaycıoğlu da 1924 Anayasasının ve demokratik bir potansiyele sahip olan siyasal rejiminin, uygulamada pragmatik otoriter türde bir tek parti sistemine dönüştüğü söylemektedir (Kalaycıoğlu, 2023: 416). Benzer şekilde Balta da “parti mekanizması sayesinde hükümet meclise hâkim durumdadır” görüşündedir. (Balta, 1960: 7) Parlatentonun fiilen hükümeti denetleyememesi sistemi anayasal olarak parlamenter olmaktan çıkarmaz. 1924 Anayasasının karma hükümet model olduğunu savunmuş olmasına rağmen Kubalı bile “Ancak, 1945'e kadar fiilen tek parti hakimiyeti altında işlemiş olan Türk siyasal rejimi, bu tarihten sonra, çok partili bir hayat içinde, pek kısa bir müddet ve hiç değilse şeklen parlamenter hükümet atmosferine girmiş ise de, aradan çok geçmeden fiilen tek partinin yani Demokrat Parti'nin hakimiyeti altına girmiş, parlamenter rejimin en kuvvetli klasik unsuru olan siyasal sorumluluk mekanizması, bir defa olsun işlememişti” (Kubalı, 1971: 373) demiştir.

4. Sonuç

1924 Anayasasındaki hükümet sistemi Sartori'nin *işleyen parlamentarizm* dediği sistemin tam olarak karşılığıdır ve bir parlamenter sistemdir. Yani -genelde- meclis hükümeti sistemi ve parlamenter sistemin karışımı “karma sistem” olarak adlandırılması çok doğru değildir.

İşleyen parlamentarizmde egemen parti sistemi on yıldan kırk yıla kadar aralıksız uzun zaman devleti tek-parti olarak yönetir. Üstelik bu sistemde iki, üç veya daha fazla partinin koalisyon yapması mümkün olmaz; çünkü tek parti arka arkaya seçimlerde parlamentoda mutlak çoğunluğu ele geçirir ve sayısal üstünlüğü sağlar. Nitekim 1924-1945 yılları arasında Türkiye'de Cumhuriyet Halk Partisi hariç iki denemenin dışında bir başka partinin kurulamadığı yıllardır. Ek olarak Hakyemez'in de belirttiği gibi “1924 Anayasasının otuz altı yıllık ömrünün zaten yirmi yıldan fazlası tek partili rejimde geçmiştir. Çok partili dönemde özellikle tek parti iktidarı dolayısıyla hükümet sisteminin işleyişinde ciddi sorunlar yaşanmamıştır.” (Hakyemez, 2012: 274).

Ayrıca paradoksal olarak görünse dahi bizim de katıldığımız ilginç bir noktaya da değinmemiz gerekiyor. Sartori parlamenter sistemin adının bile yanlış koyulduğu görüşünü, parlatentonun çok iyi çalış(a)madığı zamanlar işlediğini savunarak yapmaktadır. Yani parlamento seçim ve parti sisteminin sağladığı avantajlarla ne kadar yürütmenin güdümünde olursa o kadar işlevsiz olacağından sistem iyi işleyecektir. Başka bir ifadeyle parlatentonun hükümet ed(e)mediği ve sesinin kısalmış olduğu durumlarda işlediği (daha iyi işlediği) dir. Daha doğrusu parlamentarizm, “kanatları kırılmış olduğu, diyebiliriz ki bir yarı parlamenter biçim aldığı zaman işler. Biraz

paradoksal olarak bir hükümet gerçek anlamda ne kadar az parlamenter ise, o kadar iyi işler.” (Sartori, 1997: 147). Sebebi ise oldukça nettir. Bakanlar kurulu / hükümet, parlamentodaki sayısal çoğunluğu sayesinde hem istediği kanunları rahatlıkla yapabilecek hem de parlamentonun soru, gensoru, meclis araştırması, meclis soruşturması ve genel görüşme gibi etkin olabilecek denetim mekanizmalarından etkilenmeyecektir. Bu varsayımın ne denli demokratik olduğunu bir kenara bırakırsak açıkçası Sartori haklıdır; çünkü her ne kadar parlamenter sistemler, teorik olarak parlamentonun hükümete göre üstün olduğu, hükümeti denetleyebildiği ve istediği zaman hükümeti değiştirebilme gücüne sahip olduğu sistemler olarak bilirse de pratik olarak özellikle tek parti iktidarlarında bu durum mümkün olmamaktadır. Kısaca bu duruma hükümetin / kabinenin üstünlüğüne dayanan parlamenter sistem ya da Özbudun’un ifadesiyle *çoğunluğun hükümeti rejimi* (Özbudun, 2012: 17) diyebiliriz. Sanıyoruz ki bu satırları okuyanlar Sartori’nin tarif ettiği işleyişi 1924 Anayasası döneminde gerek Cumhuriyet Halk Partisi gerekse Demokrat Parti iktidarlarında rahatlıkla görebilirler.

1924 Anayasasının hükümet sisteminin, 1921 Anayasasındaki meclis hükümeti sisteminin devamı olmadığına bir diğer kanıtı 1924 Anayasasının maddelerinin sıralanış ve yazım biçiminden de anlaşılabilir. Anayasa yapıcının fikriyatını yansıtan bu dizilişe göre yasama ve yürütmeye ilişkin maddeler iç içe girmemiş ve ayrı ayrı başlıklar altında sıralanmıştır. (Çelik, 2016: 98) Anayasanın 1 ile 8’inci maddelerinde “Esas Hükümler” sıralandıktan sonra yasama organı, yetki ve görevleri “Yasama Görevi” başlığı ile ikinci bölümde 9 ile 30’uncu maddeler arasında sayılmıştır. Yürütme organı ise “Yürütme Görevi” başlığı ile Anayasanın üçüncü bölümünde 31 ile 52’nci maddeler arasında sıralanmıştır. Yani 1921 Anayasasının yasama ve yürütmeyi 1 ile 9’uncu maddeler arasında iç içe düzenlediğinin aksine, 1924 Anayasası açıkça yasama ve yürütmeyi birbirinden ayırarak hüküm altına almıştır.

Özellikle 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte Türkiye’de rejim parlamenter sistem yönünde evrilmeye başlamıştır. Bu değişikliklerle, bir Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturulmuş ve hükümetin kuruluşunda parlamenter sisteme uygun bir usul kabul edilmiştir. Nitekim 1924 Anayasası ile parlamenter rejim yönündeki bu evrim de tamamlanmıştır (Özbudun, 2012: 21). Nitekim “meclis hükümeti sistemleri, başkanlık sisteminden çok parlamenter sisteme benzediği için sistemin dönüşümü de daha çok parlamenter sistem olmaya yöneliktir.” (Bakırcı, 1994: 82). Türkiye’de de bu şekilde olmuştur. Cumhurbaşkanının meclis ile ilişkisinin kesilmemiş olması, görev ve yetkilerinin (en azından çok sonra kabul edilen 1961 ve 1982 Anayasaları ile kıyaslandığında) oldukça az olması bakımından 1924 Anayasasının parlamenter sistem olduğu savunumuza zarar vermemektedir.

Sonuç olarak, 1924 Anayasasının parlamenter sistemini savunarak, o dönemin siyasi zeminindeki ihtiyaçlara uygun bir çözüm getirdiğini ve demokratik değerlere uygun bir yönetim modelini benimsediğini söyleyebiliriz. Ancak, her zaman olduğu gibi, tarihî bağlamı ve dönemin özel şartlarını göz önünde bulundurarak bu değerlendirmeleri yapıldığının altı çizilmelidir.

Kaynakça

- Ackerman, B. (2000). "The New Separation of Powers". *Harvard Law Review*, Vol.113, No.3: 633-729.
- Ağaoğulları, M. A.; Levent K. (2006). *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akın, R. (2012). *Türk Siyasal Tarihi 1908-2000*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Akıymaz, B. (1995). "Tarihi Gelişim İçinde ve Özellikle Montesquieu'de Kuvvetler Ayrılığı". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*: 43-60.
- Akyol, T. (2012). *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Almond, G. (1956). "Comparative Political Systems". *The Journal of Politics*, Vol.18, No.3: 391-409.
- Anayurt, Ö. (1997). "1924 Anayasasında Meclis-Yürütme İlişkileri". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 8(39): 673-94.
- Andreas, K. (2005). "Popular Sovereignty, Democracy and the Constituent Power". *Constellations* Vol.12, No.2: 223-44.
- Bakırcı, F. (1994). "Başkanlık Sistemi, Parlamenter Sistem, Meclis Hükümeti Sistemlerinin Karşılaştırılması ve Türkiye Örneği", Ankara: Uzmanlık Tezi-<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/1745>, (Erişim: 04.09.2023).
- Balta, T. B. (1960). *Türkiye'de Yürütme Kudreti*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Başgil, A. F. (1956). *Türk Siyasi Rejimi ve Anayasa Müesseseleri*. İstanbul: Teksir İşleri.
- Başgil, A. F. (1960). *Esas Teşkilat Hukuku*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Beriş, H. E. (2008). "Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.63, S.1: 55-80.
- Cahen, L. (1839). *Dünya Tarihi*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu). İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Cheibub, J. A. (2007). *Presidentialism, Parliamentarism, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çağlar, B. (1986). "Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleri, Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi". *Anayasa Yargısı Dergisi*, S.3: 137-87.
- Çelik, D. B. (2016). *Kurucu İktidar-Hükümet Sistemi-Vatandaşlık ve İdari Yapılanma Tartışması Çerçevesinde 1924 Anayasası'nın Yapım Süreci*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Demirel, A. (1995). *Birinci Meclis'te Muhalefet-İkinci Grup*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duverger, M. (1980). "A New Political System Model: Semi-Presidential Government", *European Journal of Political Research*, No.8: 165-87.
- Duverger, M. (1984). *Politikaya Giriş*. (Çev. Semih Tiryakioğlu). 2. Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Duverger, M. (1986). *Siyasal Rejimler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eaton, K. (2000). "Parliamentarism versus Presidentialism in the Policy Arena", (Ed. J. M. Carey vd.), *Comparative Politics*, Vol.32, No.3: 355-76.
- Elgie, R. (2009). "Duverger, Semi-presidentialism and the Supposed French Archetype", *West European Politics*, Vol.32, No.2: 248-67.
- Erdoğan, M. (2010). *Anayasal Demokrasi*. 8. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2011). *Anayasa Hukuku*. 7. Baskı, Ankara: Orion Yayınları.
- Esen, B. N. (1970). *Anayasa Hukuku-Genel Esaslar*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Esen, B. N. (1971). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Gerring, J., S. T.; Carola M. (2009). "Are Parliamentary Systems Better?" *Comparative Political Studies*, No.42: 327-59.

- Giritli, İ.; Jale S. (1998). Anayasa Hukuku. İstanbul: Der Yayınları.
- Ayferi, G. (2011). Siyasal Düşünceler ve Yönetimler. 13. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- Gören, Z. (2006). Anayasa Hukuku. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Gözler, K. (2000). Türk Anayasa Hukuku. I. Cilt, Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözler, K. (2017). Anayasa Hukukunun Genel Esasları. 9. Baskı, Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözübüyük, Ş.; Sezgin, Z. (1957). 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Hakyemez, Y. Ş. (2004). Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hakyemez, Y. Ş. (2012). "Hükümet Sistemi Arayışları ve Yeni Anayasa". (Ed. E. Göztepe ve A. Çelebi), *Demokratik Anayasa- Görüşler ve Öneriler*, İstanbul: Metis Yayınları, 270-97.
- Kalaycıoğlu, E. (2023). "A Hundred Years of Flux: Turkish Political Regimes From 1921 to 2023". *Turkish Studies*, Vol.24, No.3-4: 412-34.
- Kapani, M. (2007). Politika Bilimine Giriş. 19. Baskı, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Koçak, M. (2006). Devlet ve Egemenlik. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kubalı, H. N. (1971). Anayasa Hukuku Dersleri-Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Lijphart, A. (1999). Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. London: Yale University Press.
- Linz, Juan J. (1990). "The Perils of Presidentialism". *Journal of Democracy*, No.1: 51-69.
- Mainwaring, S.; M. S. Shugart. (1997). "Juan Linz, Presidentialism, and Democracy: A Critical Appraisal". *Comparative Politics*, Vol.29, No.4: 449-71.
- Montesquieu. (2017). Kanunların Ruhu Üzerine. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları- Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi.
- Mumcu, A. (1986). "1924 Anayasası". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.2, S.5: 383-400.
- Musil, P.A. (2014). "Hükümet Sistemleri: Başkanlık Sistemi ve Parlamenter Sistem", (Der. S. Sayarı ve H. D. Bilgin), *Karşılaştırmalı Siyaset, Temel Konular ve Yaklaşımlar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Okandan, R. G. (1936). "Amme Hukukumuzda Osmanlı Devleti'nin İnkırazına Kadar Parlamentarizm ve Hususiyetleri". *Journal of Istanbul University Law Faculty*, C.13, S.2: 449-73.
- Özbudun, E. (1985). "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Hukuki Niteliği". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.1, S.2: 475-503.
- Özbudun, E. (2009). Türk Anayasa Hukuku. 10. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özbudun, E. (2012). 1924 Anayasası. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Özipek, B. B. (2007). Devlet-Teorik Bir Analiz. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Parla, T. (1991). Türkiye'de Anayasalar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Robbers, G. (2007). Encyclopedia of World Constitutions. New York: Facts On File.
- Roskin, M. (2012). Çağdaş Devlet Sistemleri. (Çev. Bahattin Seçilmişoğlu), 3. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2008). Toplum Sözleşmesi. Ankara: Say Yayınları.
- Sartori, G. (1997). Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği. (Çev. Ergun Özbudun), Ankara: Yetkin Yayınları.

- Shugart, M. S. (1999). "Presidentialism, Parliamentarism, and the Provision of Collective Goods in Less-Developed Countries". *Constitutional Political Economy*, No.10: 53-88.
- Soyсал, M. (2011). *Anayasaya Giriş*. 3. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Şahin, E. (2010). "Arend Lijphart'ın Demokrasi Tipolojisi ve Türkiye Örneği". *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.1: 47-66.
- Şahin, E. (2015a). *Türk Anayasa Tarihinde Anayasa, İktidar ve Meşruiyet Sorunu*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Şahin, E. (2015b). "1982 Anayasasının Hazırlanış Sürecinde Başkanlık Sistemi Tartışmaları ve Yürütmenin Güçlendirilmesi". *Sakarya Üniversitesi Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.4: 43-67.
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 28. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Taşdöğen, S. (2016). *Anayasa Hukukunda Karşı-İmza Kuralı*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Taşkın, Y. (2014). "Modern Siyasal Hayat: Kurumların Doğuşu ve Küreselleşmesi". (Ed. Y. Taşkın), *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar ve Süreçler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 49-81.
- Teziç, E. (2003). *Anayasa Hukuku*. 8. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Tunç, H.; Bilir, F.; Yavuz, B. (2012). *Türk Anayasa Hukuku*. 4. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Tunçkaşık, H. (2015). "Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri: Parlamenter Sistem", (Ed. A. Yıldız), *Parlamenter Sistem: Teori, Pratik ve Tartışmalar*, Ankara: TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, 1-38.
- Turhan, M. (1991). "Meclis Hükümeti (Konvansiyon Kuramı)". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.46, S.1: 453-463.
- Turhan, M. (2005). *Anayasal Devlet*. 4. Baskı, Ankara: Naturel Yayınları.
- Ün, L. (2021). "Hükümet Sistemlerine Genel Bir Bakış". *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, C.4, S.2: 107-119.
- Yazıcı, S. (2009). *Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye-Seçkincilikten Toplum Sözleşmesine*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/yirmi-yedi-ictuzuk> (Erişim: 24.02.2024).

Extended Summary

Government Systems in 1921 and 1924 Constitutions: Criticism on the Acceptance of "Mixed System"

States exercise their sovereignty through various organs within their borders. Governing is the use of state organs within a limited period in democratic systems. Systems of government are a set of basic rules, structures and processes that determine how a country is governed and how the organs of the state, called state functions. State functions are divided into legislative, executive and judicial functions. Leaving aside the courts, which must be independent and impartial in a democratic state of law, the relationship between the legislative and executive branches of government determines the system of government, because the legislative and executive branches of government are not completely separate from each other and there are some relationships and ties between them.

There is a significant national and international literature on the definition and classification of systems of government. In general, government systems that depends on separation of powers, have some basic characteristics. For example, parliamentary systems are systems based on the conditions that the head of state and the head of government are held by different persons, that the executive body emerges from the legislative organ, that it needs the trust of the legislative organ and that it is responsible to the legislative organ. In presidential systems, the executive power and duty belongs to the head of state directly elected by the people for a certain period, while the legislative power and duty belongs to the parliament directly elected by the people. In other words, unlike parliamentary systems, in presidential systems, the people have the right to elect the executive and legislative organs separately. Semi-presidential systems represent a mixture of parliamentary and presidential systems. In this system, there is usually a head of state and a prime minister. The people directly elect the head of state and the deputies forming the parliament. The prime minister, on the other hand, is not directly elected by the people and is appointed by the head of state to form the government from among the deputies.

Turkey has been governed by four different constitutions. Since 1923 Turkey has experienced various systems of government. From the Constitution of 1876 (Kanun-i Esasi) to the Constitutions of 1921, 1924 (Laws on Organization and Principles), 1961 and the current Constitution of 1982, the systems of government in all constitutions have been researched, discussed and defined under various names and similar or different views have been put forward.

The 1921 Constitution is the first constitution drafted by the Turkish Grand National Assembly and according to many authors, it is quite democratic in terms of both its drafting and its content when compared to the conditions of the period. There is a broad consensus that the governmental model of the 1921 Constitution is the *parliamentary government system*. As a matter of fact, this article defends the same view.

The 1924 Constitution was drafted after the second Parliament convened following the elections held on April 1, 1923, and the draft constitution was submitted to the Parliament on March 9, 1924, and adopted on April 20, 1924. The 1924 Constitution envisaged a *parliamentary government system*, while some authors consider it as a *parliamentary system* and some as a mixed system. However, the government model adopted by the 1924 Constitution is generally referred to as a "mixed system" in the literature. The reason why it is called a *mixed system* is that it resembles the *parliamentary system* in some aspects and the *parliamentary government system* in others. In this case, the characteristics of the parliamentary system should be analysed in detail. As a matter of fact, in this study, the characteristics of the parliamentary system are listed with a classification in terms of *organic* and *functional* aspects. The *organic* aspect refers to whether the members of the legislative and executive powers are the same person and the way they take office. The *functional* aspect refers to the minimum degree of checks and balances between the legislative and executive powers in terms of separation of powers or separation of functions.

It has been argued that parliamentary systems should have four *organic* features. (1) In a parliamentary system there should be a legislature and this legislature should be a parliament with national sovereignty elected by the people for a certain period of time. (2) In a parliamentary system the executive branch should be two-headed. If a regime is a constitutional monarchy, the monarch should only be a symbolic office with limited powers and authority to represent the state. (3) The second wing of the executive branch in a parliamentary system should be the council of ministers/government. The head of the council of ministers is the prime minister. (4) While the person who becomes president should - ideally - be disassociated from the legislature, if any, the prime minister and ministers should be members of the legislature.

It has been argued that parliamentary systems should have four *functional* features. (1) In a parliamentary system, the president should be the irresponsible and limited authorized wing of the executive branch. (2) In a parliamentary system, a deputy appointed by the president should receive a vote of confidence from the parliament in order to form a government as prime minister and take office. (3) In a parliamentary system, the prime minister and ministers should always be responsible to the parliament, both individually and as a council of ministers. (4) In a parliamentary system, the council of ministers, as the executive and responsible wing, should have the authority to propose laws. In contrast, the legislature should have the power to debate and adopt or reject laws.

From an *organic* and *functional* point of view, the system of government in the 1924 Constitution is the exact equivalent of what is called "working parliamentarism" and is a parliamentary system. In other words, it is not correct to call it a "mixed system" as a mixture of parliamentary government system and parliamentary system. In this study, this claim is attempted to be demonstrated in terms of the duties, powers and responsibilities of the legislative and executive branches based on the provisions of the 1924 Constitution.

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Mekânsal Belirleyicileri: OECD Ülkeleri Örneği¹

Efekan Koç²

Munise Tuba Aktaş³

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Mekânsal Belirleyicileri: OECD Ülkeleri Örneği	Spatial Determinants of Foreign Direct Investment: Evidence from OECD Countries
Öz Belirleyicileri üzerinden sıklıkla ele alınan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının (DYSY), literatürde genellikle ekonomik yönüyle incelendiği dikkat çekmektedir. Diğer yandan, DYSY üzerinde önemli bir belirleyici olan mekânın önemine yeterince değinilmediği fark edilmektedir. Bahsi geçen eksikliğe odaklanan çalışmanın temel amacı, DYSY hareketleri ile mekânsal dinamikler arasında gerçekleşen etkileşimin boyutunu belirlemektir. Bu doğrultuda, sosyokültürel bir zemin olarak ele alınan mekân kompleksi; coğrafi ve kurumsal yönleriyle işlenmektedir. Çalışmada, DYSY'nin mekânsal belirleyicileri, OECD ülkeleri açısından; Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) kullanılarak, 2001-2017 dönemi için incelenmiştir. Ulaşılan sonuçlar neticesinde, mekânsal dinamiklerin DYSY hareketleri üzerinde belirleyici oldukları; özellikle kurumsal göstergelerin daha yüksek düzeyde etkide buldukları tespit edilmiştir.	Abstract The direct foreign investment movements (FDIM) often discussed through determinants, are notable in the literature for being primarily examined in terms of their economic aspects. However, it is observed that the importance of the spatial concept, a significant determinant of DFIM, is not adequately emphasized. The main purpose of the study, which focuses on this identified gap, is to determine the extent of the interaction between DFIM movements and spatial dynamics. In this regard, the spatial complex, regarded as a sociocultural foundation, is elaborated with its geographical and institutional dimensions. In the study, the spatial determinants of DFIM are investigated for OECD countries using the System Generalized Method of Moments (GMM) for the period 2001-2017. The results indicate that spatial dynamics play a decisive role in FDIM movements, with institutional indicators, in particular, exerting a higher level of influence.
Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Mekân, Sosyokültürel Yapı	Keywords: Foreign Direct Investment, Space, Sociocultural Structure
JEL Kodları: F21, F23	JEL Codes: F21, F23

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %60, Yazar 2'nin makaleye katkısı %40'dır.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Munise Tuba Aktaş danışmanlığında Efekan Koç tarafından "Kurumsal Ekonomik Coğrafya Perspektifinden Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları: OECD Örneği" başlığı ile tamamlanarak 18.10.2023 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Yüksek Lisans Mezunu, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, efekankoc@anadolu.edu.tr

³ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mturker@anadolu.edu.tr

1. Giriş

Artan uluslararası ekonomik entegrasyonun temel bir bileşeni olarak görülen DYSY (doğrudan yabancı sermaye yatırımları); değişen düzeylerde kontrol içermesi, yönetimin eşlik etmesi ve ticaretle bağlantılı yapısı sebebiyle diğer uluslararası sermaye hareketlerinden farklılık göstermektedir (Dumludağ, 2010: 132; Göver, 2005: 1). DYSY akışları, ülke ekonomileri üzerindeki önemli potansiyel etkileri nedeniyle de güncel araştırma ve tartışma konusuna dönüşmektedir.

Dolayısıyla ÇUŞ'lar (çok uluslu şirket) aracılığı ile kazanılan DYSY; ev sahibi ülkenin sermaye stokunu genişletmekte, yönetim bilgisi ve vasıflı işgücü kazandırabilmekte, yeni teknolojiler ile tanıştırmakta ve uluslararası üretim ağları ile pazarlara erişimi kolaylaştırabilmektedir (UNCTAD, 1999: xxxi-xxxii). DYSY'lerin bu olumlu katkılarının, ekonomik kalkınma ve büyümeyi desteklemesi beklenebilir. Bu kapsamda, sağladığı makroekonomik teşvik ile birlikte toplam faktör verimliliği ve ev sahibi ülkedeki kaynak kullanımı verimliliği üzerinde de pozitif etki yaratan DYSY'nin, büyüme üzerinde de oldukça etkili bir faktör olduğu belirtilmektedir (OECD, 2002: 9). Öte yandan, DYSY'lerin ev sahibi ülkede rekabet gücünü henüz kazanmamış yerli sanayinin gelişimini caydırabilme veya ÇUŞ'lar ile edinilen kazanımların diğer alternatif yollardan elde edilen kazanımlardan daha maliyetli olması; DYSY'nin kalkınma üzerinde olumsuz etkilerini akla getirmektedir. Öyle ki, uluslararası sermayeyi kendisine çekmek isteyen ev sahibi ülkelerin yerel firmalara sağlanabilecek avantajları ÇUŞ'lara yönlendirmeleri, yerel kapasitenin yükselmesine engel oluşturabilmektedir (UNCTAD, 1999: xxxi-xxxii). DYSY'ye yönelik tartışmalı bulgulara rağmen, literatürdeki birçok çalışmada, DYSY'nin gerek yatırımcı gerek ev sahibi ülke için önemli bir faktör olduğu ve ekonomik gelişme için kilit bir rol üstlendiği belirtilmektedir. Markusen ve Venables (1999: 336) ise, DYSY'nin kazanç ve kayıpları üzerine kesin bir sonuca varılabilmesi için, DYSY'nin ev sahibi ülke ile girdiği etkileşime veya ekonomide yarattığı bozulmaya odaklanılması gerektiğini belirtmektedir. Bu koşullar, aynı zamanda, ÇUŞ'ların yatırım yerlerini nasıl seçtiklerini anlamak için gerekli olan temel gereklilikler olarak da görülmektedir. Öyle ki, DYSY ile ev sahibi ülke arasındaki ilişkiyi anlamak; ülkeler arasındaki DYSY girişlerinde var olan farklılıkları açıklamaya ve gelen yatırıma yönelik politikaları formüle etmeye imkân vermektedir (UNCTAD, 1998: 90).

ÇUŞ'ların yatırım yerini belirleme aşamasında tüm yönleriyle ele alınan ev sahibi ülke, bu yönüyle, yatırım yerlerinin nasıl seçildiğinin anlaşılmasında da temel belirleyici konumda bulunmaktadır. Bu noktada, özellikle, ev sahibi ülkenin sağladığı lokasyona özgü faktörler; DYSY ile ev sahibi ülke arasındaki etkileşim adına önemli ipuçları vermekte ve dolayısıyla DYSY'nin yer seçimi hakkında genel bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır (UNCTAD, 1998: 89-90).

Günümüze kadar olan süreçte, DYSY'nin temel belirleyicileri arasında sıklıkla ekonomik unsurlar dile getirilse de bunların yanı sıra üretimin gerçekleştiği yer olan mekânla ilişkili coğrafi ve kurumsal etkenler de uluslararası yatırım akışlarının dinamiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Diğer taraftan, yapılan çalışmalarda, genellikle ekonomik faktörlerin ön plana çıkarıldığı; coğrafi ve kurumsal faktörlerin ise ya sınırlı şekilde dahil edildikleri ya da göz ardı edildiği görülmektedir.

Mekânın DYSY için önemini vurgulayan bu çalışma, mekânsal yapıyla ilişkili coğrafi ve kurumsal faktörlerin, DYSY'nin yer seçimi kararları üzerinde nasıl bir rol üstlendiğini de göstermektedir. Bu doğrultuda, çalışmada ilk olarak, DYSY'nin mekânsal belirleyicileri üzerine teorik çerçeve verilmekte; daha sonra ilgili literatür incelenmektedir. Çalışmanın son kısmında ekonometrik analizde kullanılan veri seti ve araştırma modeli tanıtılmakta; hemen ardından,

analiz sonucunda elde edilen ampirik bulgular değerlendirilmektedir. Son olarak bulguların literatür çerçevesinde tartışıldığı sonuç kısmıyla çalışma tamamlanmaktadır.

2. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Mekânsal Belirleyicileri

Küreselleşen dünyadaki derinleşen rekabet ortamında, uluslararası yatırım akışları, ülkelerin stratejilerine göre belirlenmektedir. Ülkelerin değişmeyen coğrafi yapısı ile zamanla şekillenebilen kurumsal yapısı da ülkelerin stratejilerini belirleyen temel öğeler olarak süreçte önemli bir rol üstlenmektedir. Ülkeye dair gerçekleri yansıtan bu öğeler bütünü, esasen, ülkedeki mekânsal yapıyı gözleme imkânı vermektedir. İşte, iç içe geçerek kompleks bir yapıya bürünen tüm bu yapıtaşları, DYSY'nin mekânsal belirleyicileri olarak görülmektedir. Coğrafi ve kurumsal boyutun birlikte işlendiği mekânsal bağlam, bu yönüyle, DYSY'nin belirleyicileri için daha güçlü ve daha etkin bir yaklaşım imkânı vermektedir.

Ekonomik yaklaşıma alternatif sunan, yatırım davranışının coğrafi ve kurumsal düzenlenmesini öne çıkaran mekânsal yaklaşım; aynı zamanda, ÇUŞ'ları da "çoğulcu endüstriyel coğrafyanın (Yeung, 2001: 293)" bir parçası olarak analiz etmeye zemin hazırlamaktadır.⁴ Küresel entegrasyonun önemli bir parçası olan ÇUŞ'lar; ekonomik ve kültürel mesafeler arasında köprü kurmaları sebebiyle, çoklu bağlamlar arasındaki etkileşimi açıklamakta da etkili bir yol sunmaktadırlar. Farklı derecedeki ekonomiler arasında bağlantı sağlayan ÇUŞ'lar; sermayenin yanı sıra fikir, bilgi ve değer sistemlerinin sınır ötesine iletilmesinde de öncü olmaktadır (Meyer, 2004: 259; Meyer, Mudambi ve Narula, 2011: 237).

Sınır ötesi dış ortamın seçilmiş nitelikleriyle açıklanabilecek ÇUŞ'lar, tüm organizasyonların (müşteri, tedarikçi, rakipler) birleşimi sonucu var olan yerel bir ağa gömülü halde bulunmaktadır (Meyer vd., 2011: 239; Ghoshal ve Bartlet, 1990: 604). ÇUŞ'lar, devamlılıklarını sürdürebilmeleri adına bağlı olduğu ağ ile etkileşim içerisinde olmakta (Ghoshal ve Bartlet, 1990, s. 604), ekonomik bir varlık olmanın ötesine geçerek daha geniş söylem ve uygulamalara gömülü sosyo-mekânsal bir inşa haline dönüşmektedirler (Yeung, 1998'den aktaran Yeung, 2000). Kompleks bir yapı olarak karşımıza çıkan ÇUŞ'lar, sosyo-mekânsal inşa içerisinde şekillenmekte ve bu nedenle daha geniş sosyal ilişkiler, politik ve ekonomik süreçler ile çevresel değişim bağlamında incelenmektedirler (Dawley, 2011: 402; Yeung, 2000: 301; Yeung, 2001: 293).

Kompleks sosyomekânsal yapı içerisinde DYSY akışını konu alan bu çalışma; bütüncül bir mekânsal perspektiften işlediği teorik çerçeveyi güçlendirmek adına, DYSY akışlarını mekânsal bir bağlam içerisinde ele almaktadır. Coğrafi ve kurumsal boyutun birlikte işlendiği mekânsal bağlam, bu yönüyle, DYSY'nin belirleyicileri için daha güçlü ve daha etkin bir yaklaşım imkânı vermektedir. Bu doğrultuda, çalışma, DYSY akışlarını coğrafi ve kurumsal olmak üzere iki farklı boyutuyla detaylandırmaktadır.

Mekânsal bağlamın ana belirleyicilerinden olan coğrafi şartlar; artan küreselleşme hareketi ile değişen dünyayı ve oluşan yeni ekonomik düzeni anlamakta büyük rol oynamaktadırlar. Öyle ki, uluslararası serbestleşmenin bir sonucu olan uluslararası rekabet ortamı; birçok ekonomik faaliyetin coğrafyasında köklü değişikliklere neden olmaktadır. Ülkeler tarafından, piyasa ekonomisini etkinleştirme yollarına başvurulduğu bir dönüşüm sürecinin sonucu olarak görülen bu değişim rüzgârı; başta DYSY olmak üzere, küresel anlamdaki ekonomik seyrin gidişatını yeniden şekillendirmektedir. Her biri farklı yatırım eğiliminde olan yeni aktörlerin (örneğin bazı

⁴ Dawley'in (2011: 402), küresel üretim ağları yaklaşımı için atfettiği bu söylem, küreselleşen dünyadaki lokal farklılıkları öne çıkaran mekânsal yaklaşım için de benzer bir durumu ifade etmektedir.

Uzak Doğu ile Orta Avrupa ülkeleri) ortaya çıkması ve bölgesel ekonomik birliklerin (örneğin NAFTA ve ASEAN) kurulması; oluşan değişim rüzgarının somut bir göstergesi olarak görülmektedir. Küresel piyasa ekonomisi içerisinde rekabet halinde olan aktörlerin, uluslararası yatırımı ülke içerisine entegre edebilmeleri ve ÇUŞ'lar için daha uygun fırsatlar⁵ yaratma eğiliminde olmaları, bu durumu destekler niteliktedir (Dunning, 1998: 49-51).

Uluslararası yatırım akışlarının şekillenmesinde doğrudan etki sahibi olan coğrafi görünüm; mekânsal organizasyonların oluşması evresinde üstlendiği rol sebebiyle de süreç üzerinde dolaylı bir etki yaratmaktadır. Ülkelerin coğrafi özelliklerinin izin verdiği ölçüde şekillenen mekânsal organizasyon; kalkınmayla ilgili konular özelinde, oluşan ülkeler arası farklılıkları da açıkça yansıtmaktadır. Ülkedeki teknolojik gelişmişlik ve kurumsal tercihler ile de yakından ilişkili olan, mekânın bu sistematik organizasyonu; oluşturduğu ağ sistemi çerçevesinde, en temel düzeyde, ülkede bulunan iktisadi aktörler arasındaki ekonomik ve sosyal bağın güçlenmesi noktasında etken olarak görülmektedir. Bu ağ sisteminin güçlenmesi sonucu, kaynakların optimal kullanılmasını sağlayarak ekonomik uzmanlaşmaya izin vermesi; ekonomik bölgelerin büyümesini kolaylaştıran temel öge olarak da gösterilmektedir. Bu çerçevede gelişen mekânsal organizasyon, uluslararası yatırımın söz konusu ülkeye kanalize olmasını sağlayarak, ülke kalkınmasında öncü bir görev üstlenmektedir (Tümertekin ve Özgüç, 2020: 60).

Artan küresel entegrasyonun getirdiği fırsatlar ve üretimin çeşitli ülkelerde yapılması halinde kazanılan konumsal avantajlara rağmen; birtakım coğrafi şartlar, ülkeleri izole ederek üretim ağlarına katılmalarını engellemektedir (Lima ve Venables, 2001: 451). Yatırım yapılması düşünülen aday ülkenin diğer ülkelere olan mesafesi, sahip olduğu ortak sınırları, açık denizlere erişim imkânı, metropol bölgelere olan uzaklığı, karasallığı, iklimi, arazi büyüklüğü, jeolojik ve topografik özellikleri; uluslararası yatırımın engellenmesi ya da teşvik edilmesi noktasında önemli rol oynayan, temel coğrafi değişkenler olarak görülmektedir (Lima ve Venables, 2001: 452; Yavan, 2006: 167). Coğrafyanın DYSY üzerindeki etkisi, araştırmalarda arka planda kalmasına rağmen karar alma süreçlerinde önemli rol oynamaktadır. Öyle ki, yatırımlar için uygun ortamı sağlayamayan olumsuz nitelikteki coğrafi etmenler; ÇUŞ'ların, ekonomik ve teknolojik bakımdan gelişmiş kurumsal kalite düzeyi yüksek ülkelere yönelik faaliyetlerinde isteksizlik yaratabilmektedir (Redding ve Venables, 2004: 53).

Mekânsal belirleyicilerin bir diğer grubunu temsil eden, ülkenin kurumsal yapısı da ekonomik analizlerde gerektiği kadar yer edinememiştir. Oysa, Noth (2010)'un belirttiği üzere; kurumsal yapı, ekonominin uzun dönemdeki performansının altında yatan temel belirleyici faktördür. Oyunun kurallarını oluşturan, toplumsal ve ekonomik sistemin nasıl işlediğine dair ipucu veren kurumsal yapı; meydana getirdiği kısıtlamalar kümesi ile iki taraf arasındaki ilişkiyi tanımlamaktadır (North, 2010: 143-145). Bu sebeple, kentsel ve bölgesel ekonomik gelişmenin arkasında yatan kurumsal yapıyı detaylı şekilde analiz etmek; kalkınma ve yatırım alanında geliştirilen politikaların, daha sağlam bir zeminde tasarlanmasına ve uygulanmasına yol açmaktadır. Storper (2018)'a göre bu noktada, müreffeh seviyeye ulaşmış bölgelerin kurumsal evrimini ve diğer bölgelerin, müreffeh bölgeler ile rekabet edebilir güce ulaşmak amacıyla giriştikleri kurumsal değişimi incelemek önemli olacaktır. Ekonomik anlamda gelişme için bir ön koşul olan kaliteli kurumsal yapı; sadece kalkınmayı teşvik eden unsurları etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda onlar tarafından şekillenmektedir. Bir yerin kurumları, o bölgedeki

⁵ Dunning'in (1980: 10), faaliyet gösterilen ülkeden elde edilen kazancı ifade etmek için kullandığı "konum avantajları" ile ilişkilendirilen fırsatlar; bu yönüyle, yabancı ülkelerde mevcut olan karşılaştırmalı üstünlüklere de atıfta bulunmaktadır (Çavuşgil, Knight ve Riesenberget, 2008: 115).

insanların ilgi alanlarını şekillendirmesi ve deneyimlerini tanımlaması sebebiyle toplum ile etkileşim içerisinde hareket etmektedir (Rodriguez-Pose, 2013: 1041; Rodriguez-Pose, 2020: 379; Storper, 2018: 260-263).

Zaman boyutunu da içine alan kurumsal analitik çerçeve, kurumların tarihsel süreçte geçirdikleri dönüşümü ve toplumsal evrimi nasıl etkilediklerini incelemeyi de mümkün kılmaktadır. Bu yönüyle, ekonomik performansın belirleyicisi olan ve genel anlamda toplumların teşvik yapısını yansıtan kurumların; ekonomik faaliyetleri yöneten aktörler için etkin ve verimli bir ortam sağlamaları halinde ekonomiye olumlu etkilerinin gözlemlenmesi beklenmektedir. Öyle ki, uzun vadede istikrarlı bir iktisadi gelişme ancak kurumların istikrarlı bir şekilde verimlilik artışına yol açan faaliyetleri özendirilmesi ve desteklenmesi ile mümkün olmaktadır (Dumludağ, 2014: 21; Pamuk, 2015: 6).

DYSY⁶ akışlarının; özellikle gelişmekte olan ülkelere yönelik artışı da konuyla ilgili dikkat çeken bir noktadır. Walsh ve Yu (2010)'nun da belirttiği üzere; DYSY'nin nispeten güçlü kurumlara sahip ülkelere aktığı ve yatırımcıların siyasi istikrarsızlık, esnek olmayan düzenlemeler vb. gibi göstergeler hakkında endişelenmesi gerektiği sezgiseldir. Ancak bu argümanları desteklemek için sunulan kanıtlar, literatürde az ve dağınık haldedirler (Walsh ve Yu, 2010: 3). Diğer taraftan; kurumsal yapıyı ölçme zorlukları, kurumların yere ve zamana göre değişkenliği, formal ve informal kurumların entegrasyonunu doğru tanımlayamama gibi nedenler de kurumsal yapının etkisi üzerine kapsayıcı kılavuzlar oluşturmayı zorlaştırmaktadır (Rodriguez-Pose, 2013: 1042). Buna rağmen, ekonomik gelişmeyle ilgili olan DYSY akışları, kurumsal yapının kalitesi ile ilişkilendirilen temel başlıklar arasında, önemini giderek artırmaktadır (Dumludağ ve Şükrüoğlu, 2007: 134).

Kurumsal yapı ile DYSY akışları ve ekonomik gelişme arasındaki bağlantıyı irdeleyen çalışmalar incelendiğinde; vurgu yapılan esas noktanın teşvik mekanizması olduğu görülmektedir. Dumludağ (2014: 21)'a göre, az gelişmiş ülkelerin ortak noktası da teşvik yapısını oluşturan ülke kurumlarının, bireylerin ekonomik ve politik olarak kendilerini rahatça ifade edebilecekleri, rekabeti teşvik eden bir ortam sağlayamıyor oluşlarıdır. İşlem maliyetleri, kaynak ve yetenek gelişimi gibi bağlantılar yoluyla teşvik mekanizmalarını etkinleştiren kurumsal yapı; yatırımcıların piyasaları içselleştirme tercihlerini ve yatırımların ekonomilere giriş kararlarını belirleyen temel parametreleri şekillendirmektedir (Meyer, 2001: 358; Meyer ve Nguyen, 2005: 65).

Anlaşıldığı üzere, DYSY hareketleri, iktisadi unsurların yanında coğrafi ve kurumsal unsurlar ile de ilişkilendirilmektedir. Özellikle DYSY'nin belirleyicilerini çok boyutlu bir biçimde değerlendirebilme imkânı tanıyan teorik yaklaşımlar ampirik çalışmaların yapılmasına da zemin hazırlamaktadır. Bu kapsamda ulusal literatürde DYSY akımlarını daha geniş bir bakış açısıyla ele alan çalışmaların yetersizliği, DYSY ile mekânsal dinamikler arasındaki etkileşimin boyutunu, çok yönlü bir şekilde ortaya koyarak literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda ilerleyen çalışma, kurumsal ve coğrafi bağlama birlikte yer vermekte ve DYSY'nin belirleyicilerini panel veri analizi yöntemiyle analiz etmektedir.

⁶ Literatürde, DYSY'lerin ülke ekonomisine olan etkisi tartışılmaya devam edilse dahi; yaygın kanı, iktisadi anlamda verimlilik sağladıkları ve iktisadi gelişmeye olanak tanıdıkları yönündedir.

3. Literatüre Bakış

DYSY'nin lokasyonunu konu alan çalışmaların, özellikle küreselleşmenin ivme kazandığı son 30-40 yılda artış gösterdiği söylenebilir. Yavan (2009: 1675)'in da belirttiği üzere, bölgesel/yerel ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynayan DYSY'ye dair çalışmalar, akademisyenler ile politika yapıcılarının ilgisini çekmektedir. Ne var ki, çalışmalarda genel itibarıyla ekonomik unsurlar ön plana çıkmakta ve DYSY'nin yer seçimi kararında bu unsurların etkisi araştırılmaktadır. Oysa, mekânsal bağlam da DYSY akışları üzerinde etkili bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, DYSY'nin mekânsal belirleyicilerini ele alan bu çalışmada, literatür taraması mekânsal bağlamı yansıtan çalışmalar üzerinden aktarılmaktadır. Öyle ki, incelenen çalışmalarda mekân faktörü öne çıkarılmasa da ele aldıkları coğrafi şartlar ve/veya kurumsal yapı, mekânsal bağlamı yansıtan temel yapı taşlarıdır. Dolayısıyla, bu yapı taşları çalışmanın da konusunu oluşturan mekânsal dinamikler ile DYSY akışları arasındaki etkileşimi ortaya çıkarma imkânı sağlamaktadır.

Uluslararası literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, çoğunlukla kurumsal yapının irdelendiği görülmektedir. Orta Doğu ve Afrika ülkeleri üzerine yaptığı çalışmasında, Kadi (1999); söz konusu ülkelerin makroekonomik şartları ile birlikte kurumsal yapıların, DYSY akışları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Ekonomik özgürlük, kredi piyasası düzenlemeleri, okur-yazarlık oranı gibi değişkenler üzerinden gerçekleştirilen söz konusu çalışmada; ekonomik özgürlük ortamı ile ülkedeki DYSY miktarı arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Drabek ve Payne (2002) de, çalışmalarında, kurumsal yapının önemli bir sonucu olan ülkedeki risk ve belirsizlik ortamı ile DYSY akışları arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Yazarlar, şeffaflık verisi ile DYSY arasındaki bağlantıyı geliştirmiş ve geliştirmekte olan ülkeler için incelemiş ve değişkenler arasında pozitif yönlü korelasyon bulunmuştur. Siroopoulos, Tsagkanos, Svingou ve Daskalopoulos (2021), Arap ülkelerindeki yönetim seviyesinin DYSY üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında, kurumsal göstergeleri dikkate almışlardır. Siyasi istikrar, hukukun üstünlüğü, yolsuzluğun kontrolü, hesap verilebilirlik gibi kurumsal göstergeler gibi kurumsal yapıyı iyileştirici tüm uygulamaların, DYSY akışlarını olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Literatürdeki çalışmalardan bazıları formel kurumsal yapının yanı sıra, kurumsal yapının bir diğer boyutunu yansıtan informal kurumsal yapıyı da araştırmalarına dahil etmişlerdir. Öte yandan, informal kurumsal yapının ele alındığı çalışmalar çok daha sınırlı düzeydedir. Holmes Jr., Miller, Hitt ve Salmador (2013); yaptıkları çalışmada, ilk olarak, informal kurumların formel kurumlara; ardından, formel kurumların DYSY'ye olan etkisini incelemişlerdir. Aşamalı olarak analize tabi tutulan değişkenler, informal kurumların DYSY üzerindeki dolaylı etkisini farklı bir yönüyle açığa çıkarmıştır. Gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkeler üzerine yapılan analiz sonucunda, beklenilenin aksine iyi kurumsal göstergelerin DYSY üzerindeki olumsuz etkisine rastlanılmıştır. Artan ve Hayaloğlu (2015) da DYSY ile kurumsal yapı arasındaki ilişkiyi irdelemeyi amaçladıkları çalışmada; formel ve informal kurumsal etmenlere birlikte yer vermişlerdir. OECD ülkelerini temel alan çalışmada; ülkelerin kurumsal kalitelerine dair izlenim imkânı veren sosyoekonomik durum, hükümet istikrarı, bürokratik kalite, iç ve dış karışıklıklar, askeriyenin politikaya etkisi, yatırım profili, etnik ve dinsel gerilimler gibi birçok bileşenin yer aldığı politik risk göstergesi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda; iç ve dış karışıklıklar, etnik ve dinsel gerilim, yolsuzluk, askeriyenin politikaya etkisi bileşenleri ile DYSY arasında negatif; diğer bileşenler ile DYSY arasında pozitif ilişki saptanmıştır. Sosyoekonomik durum, yatırım profili, iç karışıklık ve dinsel gerilim ile DYSY arasındaki bağlantının daha güçlü olduğunu belirten çalışma; tüm bileşenlerin yer aldığı politik risk göstergesinin güçlü bir etmen olduğunu ileri sürmektedir. Hong, Lee, Oh

ve Shin (2023) ise, çalışmalarında tamamıyla informel kurumsal yapıya odaklanmışlardır. Bu çerçevede, kültürel faktörler arasında yer alan din olgusunun DYSY akışlarına olan etkisini inceledikleri çalışmada, ülkeler arası dini mesafe kavramı üzerinden ilerlemişlerdir. Seçilmiş ülkeler üzerine yapılan analiz sonucunda dini mesafenin arttıkça, DYSY akışlarında azalmanın gerçekleştiği; yatırım anlaşmaları vb. etmenlerin ise ülkeler arası dinsel farklılığın olumsuz etkilerini giderdiği anlaşılmaktadır. Din olgusunun yanı sıra ortak dil ve tarihi geçmiş etmenlerinin pozitif etkisini inceleyen çalışma; informel kurumsal yapının etkisini destekler niteliktedir.

Literatürde, kurumsal yapı ile DYSY akışları arasındaki bağlantı her ne kadar farklı bakış açıları ile farklı değişkenler açısından incelense de bu bağlamda yapılan çalışmalarda, mekânsal bağlam ile DYSY akışları arasındaki bağlantının yeterince ele alınmadığı dikkat çekmektedir. Diğer yandan, kurumsal yapı yanında coğrafi yapının da irdelendiği çalışmaların mekânsal bir yaklaşım sundukları görülmektedir. Stein ve Daude (2001) tarafından, çekim modeli temelinde yapılan çalışma, karşılıklı DYSY akış ve stoğunu belirleyen coğrafi ve kurumsal faktörlere odaklanması sebebiyle, buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Öyle ki, coğrafi şartların yanı sıra kurumsal yapıyı formel ve informel olarak detaylandıran çalışma; yatırımcı ülke ile ev sahibi ülke arasındaki mesafe, komşuluk, ortak dil, kolonyal bağlantı ve kurumsal göstergelere yer vermektedir. 28 yatırımcı ülke ile 63 ev sahibi ülke verileri üzerinden gerçekleştirilen analiz sonucunda; mesafe ile DYSY arasında negatif, ortak informel kurumsal yapı ile DYSY arasında pozitif yönlü bir ilişki saptanmıştır. Formel kurumsal göstergelerden; hesap verilebilirlik dışında kalan (bürokratik kalite, siyasi bağımsızlık, hükümetin etkinliği) göstergeler ile DYSY arasında pozitif yönlü etkileşim mevcut iken hesap verilebilirlik göstergesi ile anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Blonigen, Daves, Waddell ve Naughton (2007)'in da büyük ölçüde göz ardı edilen mekânsal perspektifi vurgulamayı amaçladıkları çalışmada; çekim modeli çerçevesinde, 20'si OECD ülkesi olmak üzere 35 ülke için, mekânsal bağımlılık ile DYSY arasındaki bağlantıyı analiz etmişlerdir. DYSY'nin, beklenilenden daha yüksek oranda coğrafi şartlara göre belirlendiğini gösteren analiz sonucu; çalışma içerisinde, mekânsal seçimden dolayı oluşabilecek maliyetler ile ilişkilendirilmektedir. Çalışma, ayrıca, mekânsal bağımlılığın incelenen ülke örneğine oldukça duyarlı olduğunu; örneklemin coğrafi kapsamının, DYSY için farklı motivasyonları destekleyen kanıtları inceleme açısından önemli olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde, çekim modeli kullandıkları çalışmada, Belgibayeva ve Plekhanov (2019); ülkeler arası mesafe, ortak sınır, ortak dil, ortak tarihi geçmiş ve yolsuzluk gibi, coğrafi ve kültürel yönleriyle inceledikleri BM ülkelerinin DYSY akışlarını analiz etmişlerdir. Yatırımcı ülke ile ev sahibi ülke arasındaki bağlantıyı irdeleyen analizleri sonucunda; DYSY akışlarının, mesafenin ve yolsuzluk seviyesinin artması durumunda azalacağı, diğer durumların varlığında ise artacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Anlaşıldığı üzere literatürde DYSY akışlarının belirleyicileri için yaygın olarak formel kurumsal yapının ele alındığı, informel kurumsal yapı ile coğrafi şartların ise arka planda kaldığı görülmektedir. Diğer yandan, mekânsal dinamikleri oluşturan tüm bu yapı taşlarına birlikte yer veren az sayıdaki çalışmanın, bir faktör grubuna daha fazla yöneldiği dikkat çekmektedir. Ayrıca, DYSY'nin mekânsal ve kurumsal belirleyicilerini birlikte ele alan çalışmaların çoğunlukla uluslararası literatürde yoğunlaşması bu çalışmanın kaleme alınmasında temel motivasyon kaynağı olmuştur. Türkçe literatür incelendiğinde, kurumsal boyutun DYSY akışlarına olan etkisi üzerinde durulduğu fark edilmektedir. Bu çerçevede oluşturulan çalışmaların, DYSY akışlarının belirleyicileri konusunda, klasik ekonomik görüşe alternatif sunmalarına karşın; mekânsal dinamikleri tam olarak açıklayabildikleri düşünülmemektedir. Oysa, mekânsal bağlam ile DYSY

akışları arasındaki bağlantıyı daha kapsamlı bir şekilde irdelemenin, DYSY'nin belirleyicileri açısından daha açıklayıcı bir çerçeve sunması beklenmektedir. Bu çalışma, DYSY hareketleri ile mekânsal dinamikler arasındaki etkileşimin boyutunu, çok yönlü bir şekilde ortaya koyarak Türkçe literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda ilerleyen çalışma, kurumsal ve coğrafi bağlama birlikte yer vermektedir. Böylece, çalışma kapsamında yapılan analiz sonucu elde edilen bulguların araştırmacılara, politika yapıcılara ve uygulayıcılara yol göstermesi beklenmektedir. Öyle ki, çalışma çerçevesinde, sosyokültürel bir zemin olarak görülen mekânsal bağlam, DYSY akışlarının temel belirleyicilerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

4. Ekonometrik Analiz

DYSY akışlarının yer seçimi kararı üzerinde etkili olan mekânsal bağlamı, coğrafi ve kurumsal faktörler üzerinden ele alan çalışmada; söz konusu etkileşimi incelemek amacıyla ekonometrik analize⁷ başvurulmuştur. Ulaşılan ampirik bulgular aracılığıyla, DYSY'nin yer seçimi üzerinde etkili olan mekânsal faktörlerin ana hatlarıyla belirlenmesi mümkün olacaktır. Ekonometrik analiz sonucu ulaşılan ampirik bulgulara değinmeden önce, kullanılan veri seti ve tercih edilen metodoloji aktarılmakta, ardından ulaşılan ampirik bulgulara yer verilmektedir.

4.1. Veri Seti ve Araştırma Modeli

Çalışma kapsamında uygulanan ekonometrik analiz için oluşturulan panel veri kesitine, mevcut durumda OECD üyesi olan 38 ülkenin⁸ tümüne ait, 2001-2017 periyodunu kapsayan yıllık verileri dahil edilmiştir.

Çalışmada OECD üyesi ülkelere yer verilmesinin temel sebebi, bu ülke grubunun küresel DYSY akışının büyük bir payına sahip olmalarıdır. Uluslararası yatırım akışlarının büyük bir kısmına ev sahipliği yapan OECD ülke grubunun analizde yer alması, yapılan çalışmadan çıkarılan sonuçların, uluslararası DYSY akışlarının dinamiğini yansıtılabilme olasılığını artırdığı düşünülmektedir. Özellikle, son yıllardaki genişlemeleri sonucu farklı coğrafyalardan katılımlar ile kurumsal ve coğrafi anlamda çeşitlenen OECD üye ülkelerinin tümüyle analizde yer alması; ulaşılan ampirik bulguların küresel düzlemde uygulanabilirliğini artırmaktadır. Diğer yandan, zaman periyodu; alandaki verilerin ulaşılabilirliği ve analiz metoduna uygunluğu sebebiyle, belirtilen yıl aralığı olarak belirlenmiştir. Böylece, çalışmada; zaman boyutu (T) 17 yıldan, kesit boyutu (N) ise 38 ülkeden oluşan bir panel veri seti kullanılmıştır.

DYSY akışları üzerindeki mekânsal belirleyicileri etkili bir şekilde yansıtabilecekleri tahmin edilen değişkenler; literatürde yer alan ampirik çalışmalar incelenerek kararlaştırılmıştır. Tablo 1'de veri seti ve değişkenler; tanımlamaları, değer birimleri ve ulaşılan veri kaynakları ile birlikte yer almaktadır.

⁷ Analizin uygulanmasında STATA-17 paket programından yararlanılmıştır.

⁸ 2023 itibarıyla OECD'ye üye olan ülkeler; Almanya, Avustralya, Avusturya, Belçika, Birleşik Krallık, Birleşmiş Devletler, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Güney Kore, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Kolombiya, Kosta Rika, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Meksika, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, Şili, Türkiye, Yeni Zelanda ve Yunanistan'dır (OECD, 2023a).

Tablo 1: Veri Seti ve Değişkenler

Değişken Kodu	Değişken Tanımı	Değişken Birimi	Veri Kaynağı
FDI	Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	Milyar dolar	UNCTAD (2023)
ECO	Ekonomik Özgürlük Endeksi	Puan (0-100 aralığı)	Fraser Institute (2023)
LAW	Hukukun Üstünlüğü Göstergesi	Puan (0-100 aralığı)	WB (2023b)
AREA	Yüzölçümü	Kilometrekare	UN (2023)
DISTANCE	Mesafe*	Kilometre	Google Maps (t.y.)
dGDPPPP	Kişi Başına Düşen Milli Gelirdeki Değişim	Bin dolar	OECD (2023c) & WB (2023a)
WAGE	Ortalama Ücretler	Bin dolar	OECD (2023b)

* Ülkelerin ticari merkezlerinin, Rotterdam ve New York (DYSY akışının yoğun olduğu bölgelerin orta noktaları) şehirlerine olan uzaklığı dikkate alınmıştır.

Modele dahil edilen doğrudan yabancı sermaye yatırımları bağımlı değişken; diğerleri ise bağımsız değişkenler olarak kabul edilmektedir. Ekonomik özgürlük endeksi ve hukukun üstünlüğü göstergesi ile kurumsal yapının; yüzölçümü ve mesafe ile de coğrafi şartların, DYSY akışları üzerindeki etkisi incelenme imkânı bulmaktadır. Modelin açıklayıcılığını artırmak amacıyla eklenen kişi başına düşen milli gelirdeki değişim ile ortalama ücretler ise kontrol değişkenleri olarak yer almaktadır. Böylece, mekânsal etkenlerin yanı sıra ekonomik yapıyı yansıtan diğer etken grupları da modele dahil edilerek; uluslararası DYSY akışlarının belirleyicileri daha gerçekçi bir zeminde ele alınmaktadır.

Bağımlı değişken olarak ele alınan doğrudan yabancı sermaye yatırımları, milyar dolar cinsinde ifade edilmektedir. Bağımsız değişkenler benzer ölçek ve birimlerde veri setine dahil edilmiştir. Ekonomik özgürlük ve hukukun üstünlüğü göstergelerinin 0-100 aralığına karşılık gelecek değerleri kullanılmıştır. Benzer şekilde, kişi başına düşen milli gelirdeki değişim ile ortalama ücretler değişkenleri de bin dolar cinsinden ele alınmışlardır. Kişi başına düşen milli gelir veri seti, ülke vatandaşlarının gelirindeki artış veya azalışın uluslararası DYSY akışları üzerindeki etkisini tespit edebilmek amacıyla yıllar arasındaki değişimi yansıtacak şekilde veri setine eklenmiştir. Söz konusu düzenlemelerin dışında, veri setlerinde herhangi bir revize yapılmamış; diğer değişkenler, veri kaynaklarından ulaşıldığı hali ile veri setinde yer almışlardır.

Analiz, değişilen veri seti kullanılarak; kontrol değişkenlerin varlığına göre iki farklı model üzerinden yürütülmektedir. Ekonometrik analizin, iki farklı model üzerinden sonuçlandırılması; açıklayıcı değişkenlerin etkisini detaylandırabilme olasılığını da artırmaktadır. Bu doğrultuda oluşturulan modeller, aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$FDI_{it} = \alpha + FDI_{t-1} + \beta_1 ECO_{it} + \beta_2 LAW_{it} + \beta_3 AREA_{it} + \beta_4 DISTANCE_{it} + \beta_5 dGDPPPP_{it} + u_{it} \quad (1)$$

$$FDI_{it} = \alpha + FDI_{t-1} + \beta_1 ECO_{it} + \beta_2 LAW_{it} + \beta_3 AREA_{it} + \beta_4 DISTANCE_{it} + \beta_5 dGDPPPP_{it} + \beta_6 WAGE_{it} + u_{it} \quad (2)$$

Modellerde yer alan α değerleri sabit terimi, u_{it} değerleri standart hata terimini, β değerleri ise bağımsız değişkenlerin katsayılarını göstermektedir. Değişkenleri tanımlamak için kullanılan i kesit boyutunu, t ise zaman boyutunu tanımlamaktadır. Ayrıca modele dâhil ettiğimiz FDI_{t-1} , bağımlı değişken olan doğrudan yabancı sermaye yatırım akışlarının bir gecikmeli değerini göstermektedir. Modele dahil edilen bu değer, çalışmada kullanılması tercih edilen, dinamik panel veri modellerinden Sistem-GMM (Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu)

yönteminin metodolojisinden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda, dinamik panel veri modelleri ile Sistem-GMM yöntemi, ayrı bir başlık altında, detaylı bir şekilde işlenmekte; aynı zamanda, Sistem-GMM yönteminin seçilme nedenleri üzerinde durulmaktadır.

4.2. Metodoloji

Fark-GMM tahmincisinde, modelin ilk farkının alınmasıyla oluşabilecek dezavantajları⁹ irdeleyen Arellano ve Bover (1995) tarafından geliştirilen Sistem-GMM tahmincisi, hata terimleri arasında otokorelasyon yaratmadan bireysel etkileri göz ardı edebilecek bir model dönüşümü sunmaktadır. Arellano ve Bover (1995); önerdikleri bu dönüşüm yöntemini, hata terimleri arasındaki diklik koşullarını sağlayan, önceden belirlenmiş araç değişkenlere sahip modeller için bir alternatif olarak görmektedir. İleri ortogonal sapmalar dönüşümü olarak adlandırılan bu yöntem, Arellano-Bond Fark GMM tahmincisinin kullandığı birincil fark dönüşümü yönteminden de metodolojik anlamda farklılıklar göstermektedir. Daha sonrasında, T'nin küçük olduğu dinamik panel veri modelleri için etkili tahmincilerin üretilmesinde başlangıç koşullarından yararlanmanın önemini yeniden irdeleyen Blundell ve Bond (1998); klasik GMM yaklaşımına alternatif bir yöntem geliştirmektedir. Blundell ve Bond (1998), geliştirilen bu yöntem neticesinde tasarladıkları tahmincilerin performansında; Monte Carlo simülasyonları tarafından da klasik GMM tahmincilerine kıyasla bir iyileşme görüldüğünü ileri sürmektedir (Arellano ve Bover, 1995: 29, 48; Baltagi, 2005: 142,147; Blundell ve Bond, 1998: 115,138; Harris vd., 2008: 263,266).

Blundell ve Bond'un (1998) ele aldığı, dışsal değişkeni olmayan basit bir otoregresif panel veri Modeli (3)'de gösterilmektedir:

$$Y_{it} = \delta Y_{it-1} + \mu_i + v_{it} \quad (3.)$$

$i=1,2,\dots,N$ ve $t=1,2,\dots,T$ için $E(\mu_i)=0$, $E(v_{it})=0$ ve $E(\mu_i v_{it})=0$ varsayımlarının geçerli olduğu modelde, Blundell ve Bond (1998); moment koşullarının tek bir diklik koşuluna indirgendiği $T=3$ olduğu duruma odaklanmaktadır. $E(Y_{i1}\Delta v_{i3})=0$ koşulunun sağlandığı bu durumda δ tam olarak tanımlanmakta ve böylece ΔY_{i2} 'nin Y_{i1} üzerinde çalıştırılması ile ilk aşama regresyon elde edilmektedir. Diğer bir deyişle, $t=2$ durumunda denklemin her iki tarafından Y_{i1} çıkarılması, regresyona ulaşılmasını sağlamaktadır:

$$\Delta Y_{i2} = (\delta-1)Y_{i1} + \mu_i + v_{i2} \quad (4.)$$

Böyle bir durumda, $E(Y_{i1}\mu_i)>0$ olması beklendiğinden; $(\delta-1)$, genellikle yukarı eğilimli (sıfıra doğru) olma yönelimindedir. Durağanlık varsayımı altında, bu durumun fonksiyonel şekli, (5.)'da verildiği gibidir:

$$\text{plim}(\delta-1) = (\delta-1) c / c + (\sigma_\mu^2 / \sigma_u^2) \quad (5.)$$

Burada $c = (1 - \delta) / (1 + \delta)$ olarak gösterilmektedir. Böyle bir durumda yanlılık terimi, Y_{i1} araç değişkenine ilişkin tahmin edilen katsayıyı etkili bir şekilde sıfıra doğru ölçeklendirir. Bu durum, $\delta \rightarrow 1$ olması halinde, (6.)'da gösterildiği gibidir:

$$\tau = (\sigma_u^2 c)^2 / \sigma_\mu^2 + \sigma_u^2 c \quad (6.)$$

⁹ Birinci fark dönüşümünün kullanılması sebebiyle Arellano-Bond tahmincisinin, dengesiz ya da T'nin küçük olduğu panel verilerde zayıf kaldığı görülmektedir. Ayrıca, otoregresif parametre sayısının çok fazla olması ya da birim etkinin varyansının artık hata varyansı oranına göre yüksek olması da tahmincinin zayıf kalmasına neden olarak gösterilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2023: 161).

Buradan hareketle, $(\sigma_\mu^2 + \sigma_u^2)$ 'nin büyümesi ve $\delta \rightarrow 1$ olması halinde; Sistem-GMM tahmincisinin, Fark-GMM'e kıyasla daha etkin bir tahminci olduğu ileri sürülmektedir (Baltagi, 2005: 147-148; Blundell ve Bond, 1998: 120).

Eklene bir dizi yöntem ile zamanla geliştirilen GMM yaklaşımı, daha etkin tahminçiler üretilmesi noktasında, kazanımlarına da devam etmektedir. White (1980) tarafından geliştirilen iki aşamalı tahmin yöntemi de bu kazanımların başlıca örneklerinden birisi olarak gösterilmektedir. Öyle ki, GMM yaklaşımına kazandırılan iki aşamalı tahmin yöntemi; hata terimlerindeki heteroskedastisite varlığında dahi tutarlı parametre tahminlerine ulaşması sebebiyle, önemli bir etkinlik sorununu gidermektedir. Öte yandan, oluşturulan iki aşamalı GMM tahmincisi, standart hataların ciddi anlamda aşağıya doğru sapmalı olması sorununu ortaya çıkarmaktadır. Oluşan bu sorun ise Windmeijer (2005) tarafından, moment koşullarının kullanımı ile çözüme kavuşturulmaktadır¹⁰ (White, 1980: 817; Windmeijer, 2005: 25). Zamanla genişleyen GMM yaklaşımına kazandırılmış bir diğer yöntemin ise Roodman (2009) tarafından geliştirildiği görülmektedir. Uyguladığı metodolojik yaklaşım ile diğer GMM yöntemlerinden daha gelişmiş bir metod sunan Roodman (2009); sunduğu metodun, araçları "collapse" edebilme özelliği sayesinde, etkinlik yönünden birçok kazanım¹¹ gerçekleştirdiğini ileri sürmektedir¹² (Roodman, 2009: 87).

Çeşitli metodolojik yaklaşımların sunulduğu yöntemler ile genişleyen Sistem-GMM yaklaşımının; etkinlik yönünden, diğer dinamik panel veri modellerine göre ön plana çıktığı görülmektedir. Harris vd. (2008)'nin de belirttiği üzere, doğru tahminci kavramı, dışsallık ve uygunluk olmak üzere iki farklı yönü ile ön plana çıkmakta; fakat bu noktada, Monte-Carlo kanıtlarına dayandırılarak verilen kararlar genel anlamda sonuçsuz kalmaktadır. (Harris vd., 2008: 272).

Bu kapsamda, çalışmada da kullanılan Sistem-GMM tahmincisinin, söz konusu iki özelliği taşıyıp taşımadığına karar vermek adına, literatürde iki farklı test¹³ önerilmektedir. Bunlardan ilki Arellano ve Bond (1991) tarafından önerilen otokorelasyon testidir. GMM yaklaşımının geçerli olması adına, ikinci dereceden otokorelasyon olmaması şartını inceleyen test; sabit etkiler dışında oluşan otokorelasyonu tespit etmek için birinci fark modelinin artıklarına uygulanmaktadır. Burada, GMM tahmincisinin geçerliliğini kabul edebilmek için; "ikinci dereceden otokorelasyon yoktur" şeklinde kurulan H_0 hipotezinin reddedilememesi gerekmektedir (Roodman, 2009: 119; Yerdelen Tatoğlu, 2023: 175). Önerilen bir diğer test grubu ise araçların geçerliliği için söz konusu olan Sargan/Hansen¹⁴ testleridir. GMM yaklaşımının geçerliliği için önemli bir varsayım olan, araç değişkenlerin dışsal olması durumunun tespitinde kullanılan Sargan/Hansen testleri; açıklayıcı değişkenler ile hata terimleri arasında korelasyon olup olmasını incelemektedir. Korelasyonun olmaması, kullanılan

¹⁰ Bahsedilen yöntemler, STATA programına verilen komut dizisine, "twostep" ve "vce(robust)" komutlarının eklenmesi ile uygulanmaktadır.

¹¹ Kazanımlar, söz konusu makalede (Roodman, 2009) ayrıntılı bir biçimde verilmektedir.

¹² Bahsedilen yöntem, STATA programına verilen komut dizisine, "xtabond2" komutunun eklenmesi ile uygulanmaktadır.

¹³ Söz konusu testlerle birlikte korelasyon analizinin uygulanması da tahmin sonuçlarının uygunluğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Temelde, iki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin gücünü veya derecesini ölçmek için uygulanan korelasyon analizi; çoklu doğrusal bağlantı probleminin olup olmadığına dair verdiği izlenim ile bunu sağlamaktadır (Büyüköztürk, 2008: 100; Gujarati ve Porter, 2009: 20).

¹⁴ Benzer metodolojik yaklaşımda olan test yöntemlerinden Sargan testi, tek aşamalı GMM tahminçileri için uygun bulunurken; iki aşamalı GMM tahminçileri için genellikle heteroskedastisite altında da tutarlı olan Hansen testi kullanılmaktadır (Roodman, 2009: 98; Yerdelen Tatoğlu, 2023: 173).

araçların dışsal olduğuna; bir diğer deyişle aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğuna işaret etmektedir. Burada, araçların dışsal olduğu varsayımını sağlayabilmek için, “aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir” şeklinde kurulan H_0 hipotezinin reddedilememesi gerekmektedir (Roodman, 2009: 97-99; Yerdelen Tatoğlu, 2023: 173). Sonuç olarak, tüm bu test ve analizlere yer vermek; tahmincinin etkin, tutarlı ve sapmasız tahmin sonuçları verip vermediğini; bir diğer ifadeyle güvenilir olup olmadığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

4.3. Ampirik Bulgular

Sağladığı avantajlar sebebiyle, iki aşamalı Sistem-GMM tahmincisinin kullanılması; çalışma kapsamında ele alınan panel veri seti ve model için de tercih sebebi olmaktadır. Kullanılan tahminciden elde edilen bulgulara Tablo 2’de; elde edilen bulguların güvenilirliğini gösterecek uygulamalara ise Tablo 3 ve Tablo 4’te yer verilmektedir.

Tablo 2: Sistem-GMM Tahmin Sonuçları

Wald	Model I		Model II	
	162,01***		205,76***	
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart sapma	Katsayı	Standart sapma
FDI(t-1)	0,486***	0,115	0,494***	0,097
ECO	1,258**	0,580	1,120**	0,560
LAW	-0,221*	0,120	-0,451**	0,174
AREA	0,005**	0,002	0,004**	0,002
DISTANCE	-0,002**	0,001	-0,001	0,001
dGDPPPP	2,515	1,854	2,212	1,812
WAGE			0,405**	0,183

Tabloda yer alan *, ** ve *** işaretleri, sırasıyla, katsayıların %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 2’deki bulgular incelendiğinde, her iki modelin, %1 anlamlılık düzeyinde bir bütün olarak anlamlı oldukları görülmektedir. Ampirik bulgulara göre, modellere dahil edilen gecikmeli bağımlı değişkenin katsayı işareti, her iki modelde de pozitif ve DYSY akışları ile arasında istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bir dönem öncesinde ülkeye doğru gerçekleşen DYSY akışının 1 birim artması, bir dönem sonraki ülkeye doğru gerçekleşecek DYSY akışını; ilk modelde 0,486, ikinci modelde 0,494 oranında artırmaktadır. Ekonomik özgürlük ortamını temsilen modellere dahil edilen bağımsız değişkenin katsayı işareti her iki modelde de pozitif ve DYSY akışları ile arasında istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ekonomik özgürlük endeksinin 1 birim artması, ülkeye doğru gerçekleşecek DYSY akışını; ilk modelde 1,258, ikinci modelde 1,120 oranında artırmaktadır. Hukukun üstünlüğünü temsilen modellere dahil edilen bağımsız değişkenin katsayı işareti her iki modelde de negatiftir ve DYSY akışları ile arasında, istatistiksel olarak, ilk modelde %10 düzeyinde, ikinci modelde %5 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Hukukun üstünlüğü göstergesinin 1 birim artması, ülkeye doğru gerçekleşecek DYSY akışını; ilk modelde 0,221; ikinci modelde 0,451 oranında azaltmaktadır. Ülkenin yüzölçümünü temsilen modellere dahil edilen bağımsız değişkenin katsayı işareti her iki modelde de pozitif ve DYSY akışları ile arasında istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Yüzölçümünün 1 birim artması, ülkeye doğru gerçekleşecek DYSY akışını; ilk modelde 0,005,

ikinci modelde 0,004 oranında artırmaktadır. Ülkenin ticari merkezinin, dünyadaki belirlenmiş ticari merkezlere olan mesafesini temsilen modellere dahil edilen bağımsız değişkenin katsayı işareti her iki modelde de negatiftir ve DYSY akışları ile arasında, ilk modelde istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilirken, ikinci modelde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Şehirler arasındaki mesafenin 1 birim artması, ülkeye doğru gerçekleşecek DYSY akışını; ilk modelde 0,002 oranında azaltmaktadır. Kişi başına düşen milli gelirdeki değişimi temsilen modellere dahil edilen kontrol değişkenin katsayı işareti her iki modelde de pozitifdir fakat DYSY akışları ile arasında istatistiksel olarak bir ilişkiye rastlanmamıştır. Ortalama ücretleri temsilen, sadece, ikinci modele dahil edilen kontrol değişkenin katsayı işareti pozitifdir ve DYSY akışları ile arasında istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ortalama ücretlerin 1 birim artması, ülkeye doğru gerçekleşecek DYSY akışını 0,405 oranında artırmaktadır.

Bulguların literatürdeki araştırmalarla karşılaştırılması ile de ampirik bulguların daha sağlam bir zeminde anlaşılması beklenmektedir. Ampirik bulgulara göre, gecikmeli bağımlı değişkenin yüksek anlamlılık seviyesi, ele alınan modellerin dinamik yapıyı yansıttıklarına dair bir gösterge niteliğindedir. Literatüre göre, DYSY akışları üzerinde genel olarak pozitif katkı sunan ekonomik özgürlük ortamının, ekonometrik analiz bulgularında da güçlü bir etken olduğu görülmektedir. Öyle ki, iktisadi ve toplumsal ilişkilerde güven ortamının sağlandığı ekonomik bakımdan özgür ülkeler; yatırımcı ülkeler tarafından aranan, işlem maliyetlerinin düşük ve kaynak geliştirme avantajlarının fazla olduğu ülke niteliği taşımaktadır (Meyer, 2001: 358; Meyer ve Nguyen, 2005: 65; Sen, 2004: 24). Literatürde tartışma konusu haline gelmiş bir değişken olan hukukun üstünlüğü olgusu ise; çalışmada negatif yönlü bir etkileyici olarak görülmektedir. Bu bulgu, literatürdeki yaygın kaniya ters düşse de destekleyici argümanlar sunan fikirlere dayandırılabilir. Fikir sahiplerinin öncülerinden olan Leff (1964), yasa dışı eylemlerin süreç üzerindeki etkisini başka bir yönüyle ele alarak; siyasi bilinmezliğin, potansiyel yatırımcı için oluşturduğu risk üzerinden konuya açıklık getirmektedir. Leff (1964), hükümetin keyfi eylemlerini etkili bir şekilde kontrol edemeyen yatırımcının, böyle bir durumda, olumsuz etkileri kontrol altına alabileceği yasa dışı eylemler ile geleceği öngörülebilir hale getirebileceğini ifade etmektedir (Leff, 1964: 11). Literatüre göre, maliyetler açısından avantaj oluşturan arazi büyüklüğü; analiz bulgularına bakıldığında da süreç üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Öyle ki, arazinin mevcudiyetinden kaynaklanan maliyetler, firmalar için piyasaların içselleştirilmesinde önem arz eden en az maliyetli konumun belirlenmesinde temel göstergelerden birisi olarak belirtilmektedir (Buckley, 1988: 182; Harrington ve Warf, 1995). Diğer yandan, yüzölçümünün kurumsal yapıya oranla daha sınırlı bir etkiye sahip olması da beklenen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Arazi büyüklüğünün olası pozitif etkilerinin, kurumsal yapının doğrudan etki sahibi olduğu işlem maliyetlerine kıyasla daha sınırlı kalması, bu durumun temel sebebi niteliğindedir. Literatürde, mesafe olgusunun DYSY akışlarını ekonomik ve kültürel anlamda negatif yönde etkilemesi de Model 1'den elde edilen bulgu ile desteklenmektedir. Öyle ki, mesafe; ulaşım maliyetlerinin yanı sıra çeşitli maliyet gruplarının da ortaya çıkmasında rol oynayarak, ÇUŞ'ları rekabet alanında dezavantajlı duruma getirmektedir. Aynı zamanda, sosyal ve kültürel yanı ile değerlendirilen mesafe olgusu, yabancılaşma hissiyatından kaynaklanacak olumsuzlukların da temel sebebi olarak gösterilmektedir (Daniels ve Ruhr, 2014: 300; Eden ve Miller, 2004: 208,210; Zaheer, 1995: 342-343). Diğer yandan, mesafenin DYSY akışları üzerinde sınırlı derecede etkide bulunması; teknolojik imkânların arttığı küreselleşen dünyada beklenen bir bulgu olarak görülmektedir. Ulaşım imkanlarının çeşitlenmesi ve ülkelerin kültürel bakımdan birbirlerine yakınlaşmaları; mesafelerin süreçteki olumsuz etkisinin önceki dönemlere oranla

azalmasına neden olmaktadır. Literatürde, genel olarak DYSY'nin belirleyicileri konulu analizlere dahil edilen kişi başına düşen milli gelirdeki değişim kontrol değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır. Bu bulgu, değişkenin, çalışma kapsamında ele alınan söz konusu ülkelerde, süreci açıklamakta yetersiz kaldığını göstermektedir. Literatürdeki klasik görüşler ile genel olarak uyuşmayan, DYSY ile ortalama ücretler arasındaki ilişkiye dair bulgu, diğer yandan, klasik görüşe karşı geliştirilen argümanları destekler niteliktedir. Öyle ki, üretim maliyetlerindeki payı giderek azalan işgücü maliyetleri, işlem maliyetlerine kıyasla daha az incelenen bir değişken olarak görülmektedir. Konuyu, farklı alanlar ile ilişkilendiren Kotler, Jatusripitak ve Maesincee (2000: 183) de; daha düşük işgücü maliyetini, daha az kalitede altyapı ya da daha düşük kaliteli işgücü ile bağdaştırmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde, üretim alanında önemli unsurlar arasında gösterilen altyapı ve işgücü kalitesi; DYSY'nin yer seçimi kararında da etkili belirleyiciler arasında yer almaktadır.

Tablo 3: Sargan/Hansen Test Grubu ve Otokorelasyon Testi Sonuçları

Testler	Model I test istatistiği	Model II test istatistiği
Sargan/Hansen	36,26	33,86
AR (I)	-2,42*	-2,46*
AR (II)	1,74	1,76

Tabloda yer alan * işareti, p-value değerinin 0.05'in altında olduğunu göstermektedir.

Ulaşılan ampirik bulguların güvenilirliği açısından başvuru test yöntemlerinin de belirtilen koşullara uygun bulgular verdiği görülmektedir. Araçların geçerliliğinin tespiti için yapılan Sargan/Hansen test grubu, sonucu itibarıyla, her iki model için de bunun sağlandığını göstermektedir. İki aşamalı bir yöntem kullanılmasından dolayı incelenen Hansen test sonucuna göre, "aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir" şeklinde kurulan H_0 hipotezi, her iki model özelinde de reddedilememektedir. Ulaşılan p-value değerlerinin her iki modelde de 0,01'den daha yüksek bir değer alması (ki WAGE kontrol değişkeninin dahil edildiği Model II'de p-value, 0,9 gibi çok daha yüksek bir değer almıştır) sonucu reddedilemeyen H_0 hipotezi, kullanılan araçların geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Model II'de çıkan daha yüksek p-value değeri, bu modelden elde edilen bulguların daha güvenilir olduğuna işaret etmektedir. Otokorelasyonun tespiti için yapılan test de bulgular çerçevesinde her iki model için de otokorelasyon olmadığını göstermektedir. Ulaşılan test sonucuna göre, "ikinci dereceden otokorelasyon yoktur" şeklinde kurulan H_0 hipotezi, her iki modelde de reddedilememektedir. Ulaşılan p-value değerlerinin her iki modelde de 0,05'ten daha yüksek bir değer alması sonucu reddedilemeyen H_0 hipotezi, kullanılan tahmincinin etkin olduğunu göstermektedir. Diğer yandan, "birinci dereceden otokorelasyon yoktur" şeklinde kurulan H_0 hipotezinin reddedilmesi; bir başka ifadeyle, modelde birinci dereceden negatif otokorelasyona rastlanması beklenen bir şeydir ve bu durum tahmincinin etkinliğini bozmamaktadır. Korelasyon analizi ile ulaşılan bulgular da kullanılan iki aşamalı Sistem-GMM tahmincinin, çalışma kapsamında oluşturulan değişken grubunun analizi için uygun olduğunu anlaşılmaktadır. 0,80 üzerinde hiçbir değer olmamasından dolayı çoklu doğrusal bağlantı probleminin aşıldığını gösteren korelasyon analizi, bu nedenle, tahmincinin güvenilirliğini pozitif yönde etkilemektedir.

Tablo 4: Korelasyon Matrisi

	FDI	ECO	LAW	AREA	DISTANCE	dGDPPPP	WAGE
FDI	1,0000						
ECO	0,2775***	1,0000					
LAW	1,1466***	0,7498***	1,0000				
AREA	0,5176***	0,2566***	0,1128***	1,0000			
DISTANCE	-0,1263**	0,1011**	-0,0254	0,2003***	1,0000		
dGDPPPP	0,1162**	0,2165***	0,1966***	-0,0234	-0,0816**	1,0000	
WAGE	0,3549***	0,5735***	0,7149***	0,2260***	0,1811***	0,2140***	1,0000

Tabloda yer alan *** ve ** işaretleri, sırasıyla, %1 ve %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Sonuç olarak, yapılan tüm analiz ve testler, kullanılması tercih edilen iki aşamalı Sistem-GMM tahmincisinin; çalışmada yer alan modeller ve panel veri seti için etkin, tutarlı ve sapmasız olduğunu göstermektedir. Tahminci sonucu ulaşılan bulguların, istatistiksel olarak anlamlı olması da bunu destekler niteliktedir.

5. Sonuç

Son yüzyılda, küreselleşmenin de etkisiyle artan uluslararası entegrasyon için önemli bir bileşen olan DYSY; ülke ekonomilerinin üzerinde gösterdiği önemli etkiler sebebiyle, dikkat çekicidir. Klasik ekonomi çerçevesinde bu şekilde yorumlanan DYSY, diğer yandan, etkileşimde olduğu mekân ile farklı bir görünüm içermekte ve bu yönüyle betimlenmektedir. Öyle ki, etkileşimin temelinde yer alan mekân faktörü; sahip olduğu coğrafi bağlamı kurumsal bakış açısıyla zenginleştirerek DYSY için sosyokültürel bir zemin haline dönüşmektedir. İşte bu sosyokültürel zemin, diğer tüm ekonomik faaliyetler gibi DYSY'nin de temel belirleyicilerinden biri olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla, mekânın bir yansıması olan coğrafi ve kurumsal öğelerden etkilenen DYSY; mekânsal dinamikler ile uyum mekanizması içerisinde şekillenmektedir. Mekânsal yönüyle ön plana çıkan DYSY'nin, salt bir ekonomik bakış açısıyla ele alınması da uygun görülmemektedir. Diğer yandan, üretimin gerçekleştiği yer olan sosyokültürel zemini merkeze alan mekânsal bir perspektif, alternatif bir yöntem olarak dikkat çekmektedir.

DYSY'nin mekânsal yönünü ekonometrik analiz yöntemi ile açıklayan çalışmada; uluslararası sermayenin önemli bir payını üstlenen OECD ülkelerine yönelik, 2001-2017 dönemindeki DYSY girişleri incelenmiştir. Bu doğrultuda oluşturulan panel verinin analizinde, DYSY'nin geçmiş dönemlerden etkilenen yapısından dolayı dinamik panel veri modelleri arasında sıklıkla başvurulan Sistem-GMM tahmincisi tercih edilmiştir. Belirtilen metot kullanılarak, DYSY ile mekân arasındaki etkileşimi iki model üzerinden ele alan çalışmada; coğrafi şartları temsilen ülkelerin yüzölçümü ile ülkelerdeki ticari merkezlerin DYSY bakımından önemli merkezlere olan uzaklığına, kurumsal yapıyı temsilen ekonomik özgürlük endeksi ile hukukun üstünlüğü göstergesine yer verilmiştir. Ayrıca, söz edilen açıklayıcı değişkenlerin dışında kalan ekonomik bağlamı yorumlayabilmek amacıyla, kişi başına düşen milli gelirdeki değişim ile ortalama ücretler değişkenleri de kontrol değişkenler olarak modellere eklenmiştir. Bu kapsamda yapılan analiz, coğrafi şartlar ile kurumsal yapının bir uyum mekanizması içerisinde oluşturduğu mekânsal bağlamın DYSY akışları üzerindeki etkisini, daha gerçekçi bir zeminde inceleme imkânı vermiştir.

Yapılan analiz sonucunda, DYSY akışları ile mekânsal bağlamı temsil eden açıklayıcı değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Tahmin sonuçlarına göre, ekonomik özgürlük endeksi ve yüzölçümü ile DYSY akışları arasında pozitif; hukukun üstünlüğü göstergesi ve ticari merkezler arasındaki mesafe ile DYSY arasında negatif bir ilişkiye rastlanmıştır. Diğer yandan, ekonomik bağlamı temsilen analize dahil edilen kontrol değişkenlerden ortalama ücretler değişkeni ile DYSY akışları arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunurken; kişi başına düşen milli gelirdeki değişim ile DYSY akışları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanamamıştır.

Analiz sonucu elde edilen ampirik bulguların literatürde de karşılık buldukları görülmektedir. Ampirik bulgulara göre, ekonomik özgürlük ortamının DYSY akışları üzerindeki pozitif etkisi, literatürde benzer şekilde işlenmektedir. Sen'in (2004: 24) de belirttiği üzere; yerleşmiş değerler, iktisadi ve toplumsal ilişkilerde güven duygusunun rolünü etkilemekte ve özgürlüğün kullanılmasına aracılık etmektedir. İktisadi ve toplumsal ilişkilerde beliren güven ortamı, elbette ki, iktisadi faaliyetlerin özgürlüğünü de beraberinde getirmektedir. Ampirik bulgulardan elde edilen, hukukun üstün olduğu bir yapının DYSY akışlarını olumsuz şekilde etkilemesi yönündeki sonuç ise; başlangıçta beklenen bir etki olarak görülme de destekleyici argümanlar sunan görüşleri desteklemektedir. Söz konusu görüşler; yasa dışı eylemleri, hukuki altyapının önemini yitirdiği ülkelerde, yatırımcı ülkenin kendini politik olarak kabul ettirebilme yolu olarak görmektedir (Leff, 1964: 11). Bu durum, yasalara uygun şekilde davranıldığında oluşabilecek ek işlem ve üretim maliyetlerinden kaçan birçok yatırımcının, hukukun üstün olmadığı ülkelere yönelik DYSY akışlarını açıklar niteliktedir.

Coğrafi bir gösterge olan yüzölçümü de literatürde işlendiği gibi, analiz sonuçlarında da DYSY üzerinde pozitif etkisiyle dikkat çekmektedir. Harrington ve Warf (1995)'in da belirttiği gibi, arazinin mevcudiyeti ve maliyeti, firmanın üretim yapacağı yeri belirlemede önemli bir faktör olarak görülmektedir. Öyle ki, yüzölçümünün artması, arazi maliyetlerini düşürmekte ve dolayısıyla arazinin bulunabilirliğini yükseltmektedir. Coğrafi ve kültürel anlamda uzaklığı temsilen analize eklenen mesafe göstergesi de literatürde belirtildiği gibi, DYSY akışları üzerinde olumsuz etkisi bulunan bir faktör olarak görülmektedir. Burada, yerel firmaların maruz kalmayacağı yabancılaşma yükümlülüğü (liability of foreignness), coğrafi ve kültürel anlamda uzaklığı temsil etmektedir. Zaman dilimleri arasındaki koordinasyon maliyetlerinin yanı sıra yerel çevre ile farklılıklardan doğan maliyetler ile ekonomik milliyetçilikten kaynaklanan maliyetlerin yer aldığı bu maliyet grubu; bir nevi, mesafenin olası etkilerini özetlemektedir (Zaheer, 1995: 342-343).

Ekonomik boyutu temsilen analizde yer alan, kontrol değişkenlerden, kişi başına düşen milli gelirdeki değişim ile DYSY akışları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmaması da çalışma kapsamında ele alınan söz konusu ülkelerin süreci açıklamakta yetersiz kaldıklarına bağlanmaktadır. Diğer kontrol değişken olan, ortalama ücretler göstergesinin DYSY akışları ile negatif ilişki içinde olması, beklenmeyen bir sonuç olarak görülse de Kotler vd. (2000) tarafından ileri sürülen argümanla örtüşmektedir. Kotler vd. (2000)'nin, daha düşük işgücü maliyetini, daha düşük kalitede altyapı ya da daha düşük kaliteli işgücü ile bağdaştırmaları; DYSY ile işgücü maliyetleri arasındaki bu ilişkiyi destekler niteliktedir.

Yapılan analizden elde edilen sonuçlar doğrultusunda ulaşılan diğer bir bulgu ise, kurumsal yapıya dair göstergelerin süreç üzerinde daha büyük bir etkiye sahip iken, coğrafi şartların etkisinin daha sınırlı kalmasıdır. Bu sonuç, küreselleşmenin artmasıyla birlikte coğrafi şartların yarattığı maliyetlerin; kurumsal yapının önemli bir sonucu olarak görülen işlem maliyetlerine

kıyasla daha arka planda kalmasına bağlanmaktadır. Öyle ki, küreselleşme olgusunun yeniden biçimlendirdiği üretim yapısı; üretim esnasında gerçekleşen gider kalemlerinin önem sırasını da değiştirmektedir. Bu durum, çalışmada da belirtildiği üzere; günümüz DYSY akışlarını klasik ekonomik görüşler ekseninde değerlendirmenin, doğru olmayan sonuçlara sebebiyet vereceğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda ilerleyen çalışma, DYSY akışlarını belirleyicilerin klasik ekonomik görüşlere alternatif yeni yaklaşımlar ile incelenmesi ve detaylandırılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, mekânsal bağlamı coğrafi ve kurumsal boyutuyla sosyokültürel bir zemin olarak öngören çalışma; mekânın, DYSY akışları üzerinde üstlendiği kilit rolün varlığını desteklemektedir. DYSY akışlarının salt ekonomik yönünü öne çıkaran çalışmaların aksine, coğrafi ve kurumsal etkenlerin süreç üzerindeki etkisine değinen çalışma; mekânın ele alınmasındaki gerekliliği, ampirik bulgular ile de ortaya koymaktadır. Öyle ki, ulaşılan sonuçlar; sosyokültürel bir zemin olarak ele alınan mekânın, DYSY akışları üzerinde, özellikle kurumsal anlamda bir etki sahibi olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, uluslararası yatırım akışlarının ülkeye gelmesinin önünde engel niteliğinde olan coğrafi koşulların, belirli kurumsal düzenlemelerle giderilmesi halinde aşılabileceğine dikkat çekmektedir. Özellikle ekonomik özgürlük ortamını sağlayamaya yönelik kurumsal düzenlemelerin gerekliliği ampirik bulgularla da desteklenmektedir. Çalışmanın, ülkeler açısından vurgulamak istediği temel nokta ise; uluslararası sermayeyi ülke sınırlarına çekmek isteyen ülkelerde mevcut coğrafi koşullara rağmen kurumsal altyapıyı güçlendirmenin önem ve gerekliliğidir. Öyle ki, ekonomik büyüme ve kalkınmışlık seviyelerini artırmak için önemli bir faktör olarak gösterilen DYSY, mekânın sosyokültürel etkisinde şekillenmektedir. Çalışma, ülkelerde bu doğrultuda atılacak adımların, DYY açısından önemini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Arellano, M. ve Bover, O. (1995), "Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models", *Journal of Econometrics*, C. 68, S. 1: 29-51.
- Artan, S. ve Hayaloğlu, P. (2015), "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Kurumsal Belirleyicileri: OECD Ülkeleri Örneği", *Ege Akademik Bakış*, C. 15, S. 4: 551-564.
- Baltagi, B. H. (2005), *Econometric Analysis of Panel Data*, 3. Baskı, Chichester: John Wiley & Sons.
- Belgibayeva, A. ve Plekhanov, A. (2019), "Does Corruption Matter for Sources of Foreign Direct Investment?", *Review of World Economics*, C. 155, S. 4: 487-510.
- Blonigen, B. A., Davies R. B., Waddell, G. R. ve Naughton H. T. (2007), "FDI in Space: Spatial Autoregressive Relationships in Foreign Direct Investment", *European Economic Review*, C. 51, S. 5: 1303-1325.
- Blundell, R. ve Bond, S. (1998), "Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, C. 87, S. 1: 115-143.
- Buckley, P. J. (1988), "The Limits of Explanation: Testing the Internalization Theory of the Multinational Enterprise", *Journal of International Business Studies*, C. 19, S. 2: 181-193.
- Büyükköztürk, Ş. (2008), *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, 9. Baskı, Ankara: Pegem Akademi.
- Çavuşgil, S. T., Knight, G. ve Riesenberger, J. R. (2008), *International Business Strategy, Management and The New Realities*, New Jersey: Pearson Education Edition.
- Daniels, J. P. ve Ruhr, M. (2014), "Transportation Costs and US Manufacturing FDI", *Review of International Economics*, C. 22, S. 2: 299-309.
- Dawley, S. (2011), "Transnational Corporations and Local and Regional Development", (Ed. A. Pike, A. Rodriguez-Pose ve J. Tomaney) *Handbook of Local and Regional Development*, London: Routledge Handbooks: 394-412.
- Drabek, Z. ve Payne, W. (2002), "The Impact of Transparency on Foreign Direct Investment", *Journal of Economic Integration*, C. 17, S. 4: 777-810.
- Dumludağ, D. (2010b), "The Quality of Institutions and Multinational Corporation: The Political Economy of Foreign Direct Investment in Turkey", (Ed. T. Çetin ve F. Yılmaz), *Understanding the Process of Economic Change in Turkey: An Institutional Approach*, New York: Nova Science Publishers: 143-170.
- Dumludağ, D. (2014), "Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Kalkınma", (Ed. A. F. Aysan ve D. Dumludağ), *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: İmge Kitabevi: 15-37.
- Dumludağ, D. ve Şükrüoğlu D. (2007), "The Impact of Macroeconomic and Institutional Variables on Foreign Direct Investment Flows in Emerging Markets", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 23, S. 2: 133-166.
- Dunning, J. H. (1980), "Toward an Eclectic Theory of International Production: Some Empirical Tests", *Journal of International Business Studies*, C. 11, S. 1: 9-31.
- Dunning, J. H. (1998), "Globalization and The New Geography of Foreign Direct Investment", *Oxford Development Studies*, C. 26, S. 1: 47-69.
- Eden, L. ve Miller, S. R. (2004), "Distance Matters: Liability of Foreignness, Institutional Distance and Ownership Strategy", *Advances in International Management*, C. 16: 187-221.
- Fraser Institute (2023), "Economic Freedom", <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/dataset>, (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Ghoshal, S. ve Bartlett, C. A. (1990), "The Multinational Corporation as An Interorganizational Network", *The Academy of Management Review*, C. 15, S. 4: 603-625.
- Google Maps (t.y.), <https://www.google.com/maps/>, (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Göver, Z. T. (2005), "Doğrudan Yabancı Yatırımların Uluslar Arası Ticarete Etkileri: Türkiye Değerlendirmesi", *T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Araştırma ve İnceleme Dizisi*, C. 40: 1-12.

- Gujarati, D. N. ve Porter, D. C. (2009), *Basic Econometrics*, 5. Baskı, New York: McGraw-Hill.
- Harrington, J. W. ve Warf, B. (1995), *Industrial Location Principle, Practice, & Policy*, London ve New York: Routledge.
- Harris, M. N., Matyas, L. ve Sevestre, P. (2008), "Dynamic Models for Short Panels", (Ed. L. Matyas ve P. Sevestre), *The Econometrics of Panel Data Fundamentals and Recent Developments in Theory and Practice*, Berlin: Springer-Verlag: 249-278.
- Holmes Jr., R. M., Miller T., Hitt, M. A. ve Salmador M. P. (2013), "The Interrelationships Among Informal Institutions, Formal Institutions, and Inward Foreign Direct Investment", *Journal of Management*, C. 39, S. 2: 531-566.
- Hong, S., Lee, J., Oh, F. D. ve Shin D. S. (2023), "Religion and Foreign Direct Investment", *International Business Review*, C. 32, S. 1: 1-20.
- Kadi, O. (1999), *Economic Freedom & Foreign Direct Investment the Arab World Case*, Yüksek Lisans Tezi, Eastern Michigan Univesity, Michigan.
- Kotler, P., Jatuseripitak, S. ve Maesincee, S. (2000). *Ulusların Pazarlanması (Ulusal Refahı Oluşturmada Stratejik Bir Yaklaşım)*, (Çev: A. Buğdaycı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Leff, N. H. (1964), "Economic Development Through Bureaucratic Corruption", *Nathaniel The American Behavioral Scientist*, C. 8, S. 3: 8-14.
- Limao, N. ve Venables, A. J. (2001), "Infrastructure, Geographical Disadvantage, Transport Costs, and Trade", *The World Bank Economic Review*, C. 15, S. 3: 451-479.
- Markusen, J. R. ve Venables, A. J. (1999), "Foreign Direct Investments as A Catalyst for Industrial Development", *European Economic Review*, C. 43, S. 2: 335-356.
- Meyer, K. E. (2001), "Institutions, Transaction Costs, and Entry Mode Choice in Eastern Europe", *Journal of International Business Studies*, C. 32, S. 2: 357-367.
- Meyer, K. E. (2004), "Perspectives on Multinational Enterprises in Emerging Economies", *Journal of International Business Studies*, C. 35, S. 4: 259-276.
- Meyer, K. E., Mudambi, R. ve Narula, R. (2011), "Multinational Enterprises and Local Contexts: The Opportunities and Challenges of Multiple Embeddedness", *Journal of Management Studies*, C. 48, S. 2: 235-252.
- Meyer, K. E. ve Nguyen, H. V. (2005), "Foreign Investment Strategies and Sub-national Institutions in Emerging Markets: Evidence from Vietnam", *Journal of Management Studies*, C. 42, S. 1: 63-93.
- North, D. C. (2010), *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, (Çev: G. Ç Güven), İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- OECD. (2002), *Foreign Direct Investment for Development Maximising Benefits Minimising Costs*, Paris: OECD Publications.
- OECD (2023a), "About, Our Global Reach", <https://www.oecd.org/about/>, (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- OECD (2023b), "Average Wages", <https://data.oecd.org/earnwage/average-wages.htm>, (Erişim adresi: 29.05.2023).
- OECD (2023c), "Gross Domestic Product", <https://data.oecd.org/searchresults/?q=gdp>, (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Pamuk, Ş. (2015), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Redding, S. ve Venables, A. J. (2004), *Economic Geography and International Inequality*, *Journal of International Economics*, C. 62, S. 1: 53-82.
- Rodriguez-Pose, A. (2013), "Do Institutions Matter for Regional Development?", *Regional Studies*, C. 47, S. 7, 1034-1047.

- Rodriguez-Pose, A. (2020), "Institutions and The Fortunes of Territories. *Regional Science Policy & Practice*", C. 12, S. 3: 371-386.
- Roodman, D. (2009), "How to Do xtabond2: An Introduction to Difference and System GMM in Stata", *The Stata Journal*, C. 9, S. 1: 86-136.
- Sen, A. (2004), *Özgürlükle Kalkınma*, (Çev: Y. Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Siriopoulos, C., Tsagkanos, A., Svingou, A. ve Daskalopoulos, E. (2021), "Foreign Direct Investment in GCC Countries: The Essential Influence of Governance and the Adoption of IFRS", *Journal of Risk and Financial Management*, C. 14, S. 6: 1-13.
- Stein, E. ve Daude, C. (2001), "Institutions, Integration and The Location of Foreign Direct Investment", (Towards Competitiveness: The Institutional Path'da sunulan çalışma), Chile: Annual Meetings of the Board of Governors, Inter-American Development Bank and Inter-American Investment Corporation.
- Storper, M. (2018), "Separate Worlds? Explaining The Current Wave of Regional Economic Polarization", *Journal of Economic Geography*, C. 18, S. 2: 247-270.
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2020), *Ekonomik Coğrafya Küreselleşme ve Kalkınma*, 17. Baskı, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- UN (2023), "Popular Statistical Tables, Country (Area) and Regional Profiles", <https://data.un.org/>, (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- UNCTAD. (1998), *World Investment Report 1998 Trends and Determinants*, New York ve Geneva: United Nations Publications.
- UNCTAD. (1999), *Foreign Direct Investment and Development*, New York ve Geneva: United Nations Publications.
- UNCTAD (2023), "Foreign Direct Investment: Inward and Outward Flows and Stock Annual", <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/US.FdiFlowsStock>, (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Yavan, N. (2006), *Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımların Lokasyon Seçimi Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Yavan, N. (2009), "The Location Choice of Foreign Direct Investment Within Turkey: An Empirical Analysis" *European Planning Studies*, C. 18, S. 10: 1675-1705.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2023), *İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı*, 5. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- Yeung, H. W-C. (2000), "Organizing 'The Firm' in Industrial Geography I: Networks, Institutions and Regional Development", *Progress in Human Geography*, C. 24, S. 2: 301-315.
- Yeung, H. W-C. (2001), "Regulating 'The Firm' and Sociocultural Practices in Industrial Geography II", *Progress in Human Geography*, C. 25, S. 2: 293-302.
- Walsh, J. B. ve Yu, J. (2010), "Determinants of Foreign Direct Investment: A Sectoral and Institutional Approach", *IMF Working Paper*, 10/187.
- WB (2023a), "GDP Per Capita (PPP)", <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>, (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- WB (2023b), "Worldwide Governance Indicators", <https://www.govindicators.org/>, (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- White, H. (1980), "A Heteroskedasticity-Consistent Covariance Matrix Estimator and a Direct Test for Heteroskedasticity", *Econometrica*, C. 48, S. 4: 817-838.
- Windmeijer, F. (2005), "A Finite Sample Correction for the Variance of Linear Efficient Two-Step GMM Estimators", *Journal of Econometrics*, C. 126, S. 1: 25-51.
- Zaheer, S. (1995), "Overcoming the Liability of Foreignness", *The Academy of Management Journal*, C. 38, S. 2: 341-363.

Extended Summary

Spatial Determinants of Foreign Direct Investment: Evidence from OECD Countries

FDI is seen as a fundamental component of international economic integration that has increased with the acceleration of globalisation. FDI, which is a representation of the MNEs that shape the world economy, is therefore considered as an important indicator to make sense of today's economy. FDI, which differs from other international capital movements, is the subject of many studies due to its importance. It is noteworthy that FDI, which is frequently discussed especially through its determinants, is generally analysed from its economic aspect in the literature. On the other hand, it is noticed that the concept of space, which is an important determinant of FDI flows, is not mentioned enough. However, the existence of spatial interaction between FDI and the host country requires FDI to be analysed from the spatial aspect as well.

Focusing on this lack in the literature, this study aims to determine the dimension of the interaction between FDI flows and spatial dynamics. The spatial complex, which is considered in this context in the study, is considered as a sociocultural backdrop. As such, the spatial complex is described as a geographical fragment shaped by the institutional factors it contains. In this respect, the concept of space, which is in excesses of its physical dimension and acquires a social meaning, turns into a sociocultural backdrop. This sociocultural backdrop, like all other economic activities, is shown as one of the main determinants of production and therefore FDI flows. In this study, the spatial complex is analysed through its geographical and institutional aspects that are in a mechanism of harmony.

This study, which detailing the interaction between location and FDI through econometric analysis, analyses the FDI inflows to OECD countries in the 2001-2017 period. It is thought that the fact that the mentioned country group has a significant share in international capital movements and has diversified in institutional and geographical terms as a result of expansions increases the possibility of reflecting the systematic of FDI flows on a global scale. In addition, the availability of the data in the field and the suitability of the analysis method are also shown as the main reasons for determining the time period as 2001-2017. Thus, a panel data set consisting of 17 years in the time dimension (T) and 38 countries in the cross-sectional dimension (N) was used in the study. In the analysis of the panel data set formed within the specified limits, the System-GMM estimator, which is among the dynamic panel data models, was used due to the structure of FDI affected by past periods. Due to its methodological approach, this estimator is expected to provide more effective results on the panel data set in question compared to other dynamic panel data models.

Within the extent of the analysis made by using the mentioned method, the area of the countries and the distance of the trade centres in the countries to the important centres in terms of FDI were included to represent the geographical conditions, and the economic freedom index and the rule of law indicator were included to represent the institutional structure. In order to interpret the economic context, which cannot be included in the explanatory framework of the space with the aforementioned variables, the variables of change in per capita national income and average wages are added as control variables. With the analysis carried out through two different models according to the presence of control variables, it is also aimed to elaborate the effects of the explanatory variables included. In this context, the analysis is expected to provide a more realistic basis for the interaction between the spatial complex formed by geographical conditions and institutional structure in a harmonious mechanism and FDI flows.

As a result of the analyses, a statistically significant relationship was found between FDI flows and explanatory variables representing space. As a result of the empirical findings, a positive relationship was found between the economic freedom index and area with FDI flows, while a negative relationship was found between the rule of law indicator and the distance between trade centre's withal FDI. The findings also suggest that indicators of institutional structure have a greater impact on the process than geographical conditions. On the other hand, a statistically significant and positive relationship was found between the average wages' variable with FDI flows, while no statistically significant relationship was found between the change in per capita income with FDI flows. It is seen that the empirical findings also find a theoretical basis if studies reflecting different perspectives on spatial dynamics are taken as reference. In terms of the reliability of the empirical findings, the tests applied when the System-GMM estimator is referenced. The results obtained from the tests show that the empirical findings are reliable.

When the results obtained within the scope of the study are detailed; it is noteworthy that geographical conditions, which are obstacles to the arrival of international capital to the country, can be overcome if certain institutional arrangements are made. In particular, the necessity of institutional arrangements to ensure economic freedom is also supported by empirical findings. In such a case, politicians who want to attract international capital to the borders of the country should strengthen the institutional infrastructure in economic terms despite the existing geographical conditions. The conclusions drawn within the scope of the study are also an alternative to the classical view that dominates the literature on FDI flows. Contrary to the studies that emphasise only the economic aspect of FDI flows, the study, which focuses on the impact of geographical and institutional factors on the process, confirms the necessity of addressing the space with empirical findings. In fact, in line with the results of the study, it is seen that FDI, which is shown as an important factor in the development status of countries, is shaped under the sociocultural influence of space. As a result, the study, which argues that the spatial complex is a sociocultural backdrop with its geographical and institutional aspects, supports the existence of the key role of this sociocultural backdrop on FDI flows.

Alternatif Seçim Sistemi Parametrelerinde Temsilde Adalet Değerlendirmesi: 14 Mayıs 2023 Genel Seçimleri Örneği¹

Seyfullah Yürük²

Türkmen Göksel³

Alternatif Seçim Sistemi Parametrelerinde Temsilde Adalet Değerlendirmesi: 14 Mayıs 2023 Genel Seçimleri Örneği	Assessment of Representational Fairness in Alternative Electoral System Parameters: The Case of the May 14, 2023, General Elections
Öz Bu çalışma, Türkiye'de kullanılan nispi temsil sisteminin temsilde adaleti ne ölçüde sağladığını incelemektedir. Çalışmanın ilk aşamasında, 2023 genel seçimlerinde kullanılan d'Hondt yönteminin yanı sıra, Sainte-Laguë, İskandinav tipi Sainte-Laguë, Hare ve Droop olmak üzere dört farklı sandalye dağıtım yöntemi kullanılarak seçim sonuçları simüle edilmiştir. İkinci aşamada ise, seçim çevresi büyüklüğünün temsilde adaletle etkisi incelenmiştir. Bu amaçla, mevcut seçim çevresi büyüklüğüne ek olarak, Daraltılmış-5, Daraltılmış-7, İBBS-1 ve İBBS-2 olmak üzere dört farklı senaryo oluşturulmuştur. Her iki aşamanın değerlendirilmesine orantısızlık endeksleri kullanılmıştır. Türkiye'de mevcut sistemin temsilde adaleti sağlamada yetersiz kaldığı sonucuna varıldıktan sonra, mevcut yöntemin daha adil yöntemlerle değiştirilmesi veya seçim çevrelerinin genişletilmesi gibi alternatifler önerilmiştir.	Abstract The study examines the extent to which the proportional representation system used in Türkiye provides proportional representation. In the first stage of the study, election results were simulated using four different seat allocation methods, including the d'Hondt method used in the 2023 general elections, as well as the Sainte-Laguë, Scandinavian Sainte-Laguë, Hare, and Droop methods. In the second stage, the impact of district magnitude on proportional representation was examined. For this purpose, four different scenarios were created in addition to the current size of electoral districts, including Narrowed-5, Narrowed-7, NUTS-1, and NUTS-2. Indices of disproportionality were used to evaluate both stages. After concluding that the current system in Türkiye is insufficient for providing proportional representation, alternatives such as replacing the current method with more equitable methods or expanding electoral districts were proposed.
Anahtar Kelimeler: Seçim Sistemi, Sandalye Dağıtım Mekanizmaları, Seçim Çevresi Büyüklüğü, Türkiye Seçimleri, Orantısızlık Endeksleri	Keywords: Electoral System, Seat Allocation Methods, District Magnitude, Turkish Elections, Disproportionality Indices
JEL Kodları: D72	JEL Codes: D72

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Çalışmanın tamamını iki yazar birlikte oluşturmuştur.

Çıkar Beyanı

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Türkmen Göksel danışmanlığında Seyfullah Yürük tarafından hazırlanan "Türkiye'deki Seçim Sistemleri Üzerine Üç Makale" başlıklı Doktora tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF, İktisat, syuruk@ogu.edu.tr

³ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, SBF, Politika ve Ekonomi, tgoksel@ankara.edu.tr

1. Giriş

Seçim sistemi, siyasi temsilci veya temsilciler (meclis, başkan vb.) için yapılan seçimlerde nasıl oy kullanılacağını ve bu oyların daha sonra sandalyeye veya sandalyelere nasıl dönüştürüleceğini düzenleyen kurallar kümesi olarak tanımlanabilir. Geniş anlamda seçim sistemi bir seçim sürecinde yer alan tüm kuralları kapsayacağından ötürü, seçim sistemi üzerine yapılan ve bu çalışmayı da içeren çalışmalarda belli başlı parametrelerin yer aldığı dar manada bir seçim sistemi ele alınmaktadır. Parlamento seçimlerini teşkil eden parametreler arasında, seçim çevresi büyüklüğü, ülke veya çevre barajı, sandalye dağıtım yöntemi ve parlamento büyüklüğü bulunmaktadır. Bu seçimlerde seçmen yeterliliğini sağlayan vatandaşlar, tercihlerini genellikle partiler üzerinden parlamentoya aktarmaktadır. Seçim sisteminin bileşenleri de bu tercihin ideal yansımaları, yani adil temsili sağlamak adına oldukça önemlidir.

Literatürde, Türkiye'deki seçim sistemleri üzerine yapılan çalışmalar genellikle seçimlerin siyasal sonuçları üzerine olmuştur. Farklı seçim sistemi veya sistem parametresi öneren çalışmalar sınırlı kalmıştır. Türk (1994) ve Özbudun (1995) seçim sistemlerinin seçim sonuçları ve temsilde adalet üzerindeki etkilerini analiz ettiği çalışmalarında, çoğunlukçu ve nispî temsil sistemlerini mukayese etmiştir. Temsilde adalet ile yönetimde istikrar ilkelerinin çoğunluk ve nispî temsil sistemlerinde mukayesesini barındıran çalışmasında Türk (2006) çoğunluk sistemlerinin basitliği ve yönetimde istikrarı sağlama potansiyeli ile nispî temsil sistemlerinin temsilde adaleti artırma yeteneği arasındaki dengeyi incelemiştir. Seçim çevrelerinin daraltılmasına yönelik çalışmalardan Gürsel (1996, 1998) iki turlu dar bölge seçim sistemini tartışmaya açarak 1995 seçimleri için bir simülasyon gerçekleştirmiş, Sertel ve Kalaycıoğlu (1995) ile Terzioğlu ve Kalaycıoğlu Türkiye için seçmen ve temsilciler arasındaki ilişkiyi güçlendirmek adına seçim çevrelerinin daraltılmasını ve oylama usulünün değiştirilerek seçim sisteminin yeniden tasarlanmasını önermiş, Küçük ve Aydoğdu (2018) Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin bütünleyici parçası olarak dar bölge ile çoğunluk sistemi veya daraltılmış bölgesel nispî temsil sistemini önermiştir. Buna karşın Tuncer ve Danacı (2003) çalışmasında temsilde adaleti ön plana çıkararak çevrenin genişletilerek ülke milletvekilliğine geçiş yapılmasını önermiş ve buna dair simülasyonlar gerçekleştirmiştir. Türkiye'de uygulanabilecek farklı seçim sistemlerinin simülasyonlarının yapıldığı araştırmalarında Göksel ve Çınar (2017) seçim barajı, çevre sayısı, dağıtım metodu gibi birçok parametreyi değiştirerek oluşturdukları çeşitli senaryolar üzerinden analizler gerçekleştirmiştir. Bir diğer parametre olan barajların seçmen davranışı ve parti sistemleri üzerindeki etkilerinin tartışıldığı makalesinde, Sabuncu (2006) %10'luk ülke barajının, yönetimde istikrar ile temsilde adalet arasındaki dengeyi nasıl etkilediğini ve bu barajın Türkiye'deki seçim sistemine ve siyasal çeşitliliğe olan etkisini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Akarca (2009) ise çalışmasında, ekonomik oy verme davranışının Türkiye'de geçerli olduğuna dair bulgular elde etmiştir.

Bu çalışma, nispî seçim sistemlerinin sandalye dağıtım yöntemlerini ve literatürdeki belli başlı orantısızlık endekslerini açıklayarak Türkiye'de uygulanan parlamento seçim sisteminin temsilde adalet üzerindeki etkilerini inceleyecektir. Ardından orantısızlık endeksleri yardımıyla farklı dağıtım yöntemleri ve seçim çevresi büyüklüklerini içeren senaryoları mukayese edecek olan çalışma, bulguların kapsamlı bir analizini sunarak temsilde adaleti artırmak için uygulanabilecek değişiklikler önerecektir. Çalışmaya konu olarak 14 Mayıs 2023 genel seçim sonuçları veri olarak alınacak ve alternatif parametreler revize edilerek senaryolar kurgulanacaktır. Bu kapsamda, seçim sisteminin iki önemli parametresi olan sandalye dağıtım

yöntemi ve seçim çevresi büyüklüğü dikkate alınarak beşer senaryodan oluşan iki ayrı simülasyon yapılacak ve sonuçları tartışılacaktır.

Araştırma, Türkiye'deki seçim sisteminin temsilde adalet üzerindeki etkilerini analiz ederek, daha adil ve kapsayıcı bir seçim sistemi tasarımına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın sonuçları, siyasi temsilin daha adil ve kapsayıcı hale getirilmesi için politika yapıcılar ve uygulayıcılara yol gösterici olabilir. Bu nedenle, çalışma, seçim sistemlerinin demokratik süreçler üzerindeki etkilerini anlamak isteyen araştırmacılar, politika yapıcılar ve genel kamuoyu için değerli bir kaynak oluşturacaktır.

2. Türkiye'nin Kısa Seçim Tarihi

Türkiye'de seçimler, milletvekili genel seçimleri, Cumhurbaşkanlığı seçimi, yerel seçimler ve referandumlar olmak üzere dört ana başlıkta toplanabilir. Çalışmamıza konu olan genel seçimler aracılığıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) üyeleri, yani milletvekilleri seçilmektedir.

Türkiye'nin 100 yıldan uzun süren demokrasi tarihinde gerçekleştirilen birçok seçimde⁴ farklı sistemler ve yöntemler izlenmiştir. 1960 yılına kadar yapılan seçimlerde farklılıklar içerse de çoğunluk sistemi uygulanmış (Olgun, 2011), 1960'ta gerçekleştirilen askerî ihtilal sonrası ise bir seçim hariç tüm parlamento seçimlerinde çoğunluk sistemi yerine nispi temsil (*proportional representation*) benimsenmiştir. Seçim sistemleri kurgulanırken temelde temsilde adalet ve yönetimde istikrar olmak üzere iki ilke üzerinde durulmakta olup bu ilkelerden birinden kazanç sağlamak diğeri için kayıp anlamına gelmektedir. Türkiye'de de bu ilkelerin dengesi zaman zaman siyasi erk ile orduyu karşı karşıya getirmiş, darbeler veya müdahaleler seçim sistemi değişikliklerinde dönüm noktaları olmuştur. Bahse konu ilkeler aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 67. maddesinde de güvence altına alınmış olup seçim kanunları bu ilkeler ışığında hazırlanmıştır. Günümüze kadar yapılan son 17 seçimin 16'sında oylar, nispi temsil yöntemlerinden biri olan d'Hondt metodu ile sandalyelere dağıtılmıştır. Bu seçimlerde ortak olarak d'Hondt'un varlığı söz konusu olsa da seçim sisteminin öğeleri olan seçim çevresi, baraj, ittifak, seçme ve seçilme yeterliği gibi diğer parametrelerde önemli değişikliklere gidilmiştir. Örneğin 80'li yıllara kadar seçim barajı bulunmazken, daha sonra ülke ve çevre barajlı sistemlere geçiş yapılmıştır. Diğer yandan yapılan son iki genel seçimde partilerin ittifakla seçime dahil olabildiği bir sistem benimsenmiştir.

2.1. 2023 Genel Seçim Sonuçları

14 Mayıs 2023'te yapılan genel seçimlerde uygulanan seçim sistemi şu parametrelerden oluşmaktadır:

- %10 ülke barajı: Partiler ya da ittifakların sandalye elde edebilmeleri için ülke genelinde oy oranlarının en az %10 olması gerekmektedir. İttifak oy oranı %10'u geçtiği takdirde, üye partilerin tamamı barajı geçmiş sayılmaktadır.
- d'Hondt dağıtım yöntemi: Oyların sandalyeye dönüşmesinde d'Hondt metodu uygulanmaktadır.
- 87 seçim çevresi: Her bir il seçim çevresi sayılırken, İstanbul ve Ankara üç, İzmir ve Bursa iki seçim çevresine bölünmüştür.
- 600 milletvekili: Seçilerek mecliste temsil hakkı elde edecek vekil sayısı 600'dür.

⁴ Türkiye'de yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen milletvekili seçimleri ile ilgili daha geniş bilgi için TBMM Vakfı Yayınları'nın Türk Parlamentosu Tarihi serisine başvurulabilir. TÜİK (TÜİK, 2012) tarafından hazırlanan kapsamlı yayında ise Cumhuriyet döneminde yapılan genel seçimlerin tarihçesinin yanı sıra detaylı veriler, tablolar ve grafikler sunulmuştur.

Gerçekleştirilen seçime 24 siyasi parti katılmış ve üç farklı ittifaktan yedi parti mecliste temsil hakkı elde etmiştir. Buna göre iktidarı elde eden Cumhuriyet İttifakı meclis çoğunluğunu alarak 323 sandalyeye ulaşırken, ana muhalefet ittifakı olan Millet İttifakı'nın milletvekili sayısı 212'de kalmıştır. Meclise giren diğer ittifak olan Emek ve Özgürlük İttifakı üyeleri de 65 sandalyeye sahip olmuştur (www.ysk.gov.tr, 2023). Seçimde partilerin aldığı oy oranları ile milletvekili sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: 14 Mayıs 2023 Genel Seçim Sonuçları ve Partilerin Çıkardıkları Milletvekili Sayıları

İttifak Adı	Parti Adı	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı
Cumhuriyet İttifakı	Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	%35,62	268
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	%10,07	50
	Yeniden Refah Partisi (YRP)	%2,80	5
Millet İttifakı	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	%25,35	169
	İyi Parti (İYİ)	%9,69	43
Emek ve Özgürlük İttifakı	Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi (YSGP)	%8,82	61
	Türkiye İşçi Partisi (TİP)	%1,78	4
	Diğer Partiler ve Bağımsızlar	%5,88	-
Toplam		%100	600

3. Sandalye Dağıtım Mekanizmaları

Eckstein'in seçim sistemleri ile ilgili "Dünya üzerinde seçim sistemlerinin karmaşıklıkları arasında kaybolmak en kolay şeydir." sözü sistemin boyutunu ve kapsamını anlatması bakımından önemlidir (Gallagher ve Mitchell, 2005: 5). Meclisi oluşturma adına yapılan genel seçimler için dünyada mevcut olan sistemler ele alındığında nispi temsil baz alan sistemlerin en yaygın olduğu görülebilmektedir. Nispi temsil sistemlerinde ise oyların sandalyeye dönüşümü sürecinde, seçim sistemlerinin en önemli parametresi sayılabilecek olan sandalye dağıtım mekanizmaları öne çıkmaktadır. Bu mekanizmalar en yüksek ortalama yöntemleri ve en büyük kalan yöntemleri olarak iki kategoriye ayrılmaktadır.

3.1. En Yüksek Ortalama Yöntemleri

Literatürde ve uygulamada en yaygın olan mekanizmalar olan en yüksek ortalama yöntemlerinin başlıcaları d'Hondt, Sainte-Laguë (SL), İskandinav tipi Sainte-Laguë (SLİ) yöntemleridir. Bu yöntemlerin çalışma prensiplerini anlamak için Tablo 2'de yer alan varsayımsal olarak bir örnek türetilmiş ve yöntemlere uygulanmıştır.

Tablo 2: Örnek Seçim Sonuçları

Parti Adı	Oy Miktarı
A Partisi	335
B Partisi	240
C Partisi	210
D Partisi	155
E Partisi	60
Toplam Oy	1000

Sandalye Sayısı: 10

En yüksek ortalama yöntemleri sandalyeleri sıralı şekilde tahsis eden bir düzende çalışmaktadır. Bu tahsis sürecinde ortalama, her partinin oy oranlarının kazandıkları sandalye sayısını yansıtan bir sayıya bölünmesi ile elde edilmektedir. İlk sandalye her durumda en yüksek

oyu alan partiye giderken, ikinci sandalye için bu partinin oyu bölündüğü için rekabet şansı azalmaktadır. Burada formülü içeren bölen sayılarının farklılığı yöntemler arasındaki temel ayrımı göstermektedir. Türkiye’deki mevcut yöntem olan ve dünyada en çok kullanılan yöntem olan d’Hondt metodunda bölenler 1, 2, 3, ... şeklinde ardışık olarak ilerlemektedir. Yani halihazırda bir sandalye alan partinin oyu ikiye, üç sandalye alan partinin oyu dörde bölünerek sonraki sandalye için kıyasa tabi tutulmaktadır. Örnek uygulaması Tablo 3’te verilen d’Hondt yönteminde A partisi 4, B partisi 3, C partisi 2 ve D partileri 1 sandalye kazanmıştır.

Tablo 3: d’Hondt Yöntemi ile Sandalye Dağıtımı – Örnek Olay

Parti	Oy Miktarı	Bölen 1	Bölen 2	Bölen 3	Bölen 4	Bölen 5	Sandalye Sayısı
A	335	335 (1)	168 (4)	112 (7)	84 (9)	67	4
B	240	240 (2)	120 (6)	80 (10)	60		3
C	210	210 (3)	105 (8)	70			2
D	155	155 (5)	78				1
E	60	60					0

Not: Tablo 3, Tablo 4 ve Tablo 5’te daire içindeki sayılar partilerin kazandığı sandalyelerin sırasını göstermektedir. Ayrıca bölümlerden elde edilen sayılar tam sayıya yuvarlanmıştır.

SL isimli sandalye dağıtım mekanizmasında ise bölenler 1, 3, 5, ... şeklinde ardışık tek sayılar olarak ilerlemektedir. Bu iki yöntem arasındaki bölen farkı kıyaslandığında, sandalye alan partilerin sonraki sandalye dağıtımlarında oyları SL metodunda daha yüksek bir sayıya bölündüğü için daha az sandalyesi olan partilerin rekabet gücünün arttığı söylenebilir. Kısaca d’Hondt’a nazaran SL küçük partilere daha fazla avantaj sağlamaktadır. Tablo 3’teki örnek de bu avantajı gözler önüne sermektedir. Buna göre A partisi ve B partisi 1’er sandalye kaybederken D ve E partileri 1’er sandalye kazanmışlardır.

Tablo 4: SL Yöntemi ile Sandalye Dağıtımı – Örnek Olay

Parti	Oy Miktarı	Bölen 1	Bölen 3	Bölen 5	Bölen 7	Sandalye Sayısı
A	335	335 (1)	112 (5)	67 (8)	47,9	3
B	240	240 (2)	80 (6)	48		2
C	210	210 (3)	70 (7)	42		2
D	155	155 (4)	52 (10)	31		2
E	60	60 (9)	20			1

SL yöntemi ise orijinalinden yalnızca ilk bölen sayısının 1.4 olması sebebiyle farklıdır. Bu metod da d’Hondt’a göre küçük partilere avantaj sağlasa da ilk bölenin 1’den büyük olması nedeniyle küçük partilerin ilk sandalyeyi almasını zorlaştırmaktadır. Tablo 5’te verilen örnekte de ilk bölenin farklı olması nedeniyle en küçük partinin sandalyeyi kaybettiği açıkça görülmektedir.

Tablo 5: SLİ Yöntemi ile Sandalye Dağıtımı – Örnek Olay

Parti	Oy Miktarı	Bölen 1,4	Bölen 3	Bölen 5	Bölen 7	Sandalye Sayısı
A	335	239 (1)	112 (4)	67 (8)	47,9	3
B	240	171 (2)	80 (6)	48 (10)	34	3
C	210	150 (3)	70 (7)	42		2
D	155	111 (5)	52 (9)	31		2
E	60	60				0

3.2. En Büyük Kalan Yöntemleri

Diğer nispi dağıtım kategorisi olan en büyük kalan yöntemlerinde hesaplama, bir 'kota' elde edilerek başlamaktadır. Atanacak sandalyelerin sayısından yola çıkılarak oy sayısından elde edilen kota aracılığıyla partilerin oyları sandalyelere dönüştürülmektedir. Bu yöntemlerde kota bulunduktan sonra her partinin oy miktarı kotaya bölünerek elde edilen bölümün tam sayı kısmı partilerin ilk dağıtımdan kazandığı sandalyeleri göstermektedir. Eğer hala atanmamış sandalye bulunuyorsa ikinci dağıtımda daha önce elde edilen bölümün küsuratı partiler arasında kıyaslanarak en yüksek küsurata sahip partiden başlamak üzere kalan sandalyeler dağıtılacaktır. En yaygın en büyük kalan yöntemlerinden ilki olan Hare metodunda kota, toplam geçerli oy miktarının sandalye sayısına bölünmesiyle hesaplanmaktadır. Örnek oy dağılımının sandalyelere dönüşümünde Hare formülü kullanıldığında Tablo 6'daki şekilde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Buna göre A partisi 3; B, C ve D partileri 2'şer; E partisi ise 1 sandalye elde etmektedir.

Tablo 6: Hare Yöntemi ile Sandalye Dağıtımı – Örnek Olay

Parti	Oy Miktarı	İlk Dağıtım	İkinci Dağıtım	Sandalye Sayısı
A	335	3,35	0,35	3
B	240	2,40	0,40	2
C	210	2,10	0,10	2
D	155	1,55	0,55	2
E	60	0,60	0,60	1
Hare Kotası: $1000/10=100$		Kalan Sandalye=2		

Diğer en büyük kalan yöntemi olan Droop metodundaki kota hesaplamasında ise bölen, Hare'dan farklı olarak sandalye sayısının bir fazlasıdır. Dolayısıyla elde edilen Droop kotası, Hare kotasından daha az olmaktadır. Bu durum da ilk dağıtım için yapılan bölüm işlemi sonucunda daha fazla oy alan partilerin lehine bir sonuç doğurmaktadır. Tablo 7'de görülebileceği üzere, örnek Droop metodu uygulamasında A partisi 4 sandalye elde ederken, B, C ve D partileri 2'şer sandalye kazanmışlardır. Bu örnek sonucunda E partisi temsil hakkına sahip olamamıştır.

Tablo 7: Droop Yöntemi ile Sandalye Dağıtımı – Örnek Olay

Parti	Oy Miktarı	İlk Dağıtım	İkinci Dağıtım	Sandalye Sayısı
A	335	3,72	0,72	4
B	240	2,67	0,67	2
C	210	2,33	0,33	2
D	155	1,72	0,72	2
E	60	0,67	0,67	0
Hare Kotası: $1000/11\approx 90$		Kalan Sandalye=2		

4. Seçim Çevresi Büyüklüğü Kavramı

Seçim sistemlerinin bir diğer parametresi olan seçim çevresi büyüklüğü (*district magnitude*) her bir seçim bölgesine ayrılan temsilci sayısına işaret etmektedir. Nispî temsilde seçim çevrelerinde birden fazla temsilci olması bu parametrenin önemini daha da artırmaktadır. Taagepera ve Shugart'a (1993: 459) göre siyasal sistemde yer alan parti sayısı üzerinde dahi etkisi bulunan çevre büyüklüğü, sandalye dağıtım mekanizması ile birlikte dikkate alınması gereken diğer önemli unsur olmaktadır.

Seçim çevrelerinin büyüklüğü temsil dağılımı üzerinde oldukça belirleyici bir etkiye sahiptir. Daha geniş bir çevre büyüklüğü küçük partilerin, hatta bağımsız adayların temsil edilmelerine olanak sağlarken, dar olan seçim çevrelerinde temsil yalnızca büyük partilere ait olmaktadır. Çünkü daha dar olup meclise az sayıda temsilci gönderecek olan çevrelerde bu olgu bir baraj etkisi yaratacaktır. Başka bir deyişle seçim çevrelerinin 'küçüklüğü' seçim barajları ile aynı madalyonun iki yüzü olarak görülebilir. Buradan yola çıkarak seçim çevresi büyüklüğü ile baraj kavramını ilişkilendiren Lijphart (1997: 74) 'etkin baraj'⁵ kavramını tanımlayarak onu basitçe formülize etmiştir.

Mecliste bulunacak temsilcilerin seçileceği çevreyi belirlerken birçok farklı yöntem önerilebilir. Örneğin her çevreden bir temsilcinin yer alacağı bir meclis olacağı gibi, ülkenin tamamı tek bir seçim çevresi de sayılabilir. Ancak genellikle dünyada en yaygın olarak her bir çevrenin birden fazla sandalyeden oluştuğu sistemler benimsenmiştir. Türkiye'de de seçim çevreleri 298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un 3. maddesi olan "Özel kanunlarındaki çevre ayırmaları saklı kalmak şartıyla, seçimlerde her il bir seçim çevresidir." ibaresi gereği genel itibariyle illerden oluşmaktadır.

Bir ülkenin tamamının tek seçim çevresi sayıldığı durum olabilecek en geniş seçim çevresi şeklidir. Dünyada aktif olarak parlamento seçimlerinin bu şekilde yapıldığı Hollanda, İsrail, Sırbistan, Slovakya, Moldova gibi ülkeler bulunmaktadır. Bu ülkeler yüzölçümleri ve nüfusları itibariyle nispeten küçük sayılabileceği için tüm temsilciler ülkenin tamamını temsil etmektedir. Bu durum seçim çevresi büyüklüğü kavramının ekstrem ucunu temsil ederken, diğer yandan her çevreden yalnızca bir temsilcinin yer aldığı seçim sistemleri de bulunmaktadır. Bu noktada nispî temsil mümkün olamayacağı için her çevrede en yüksek oyu alan adayın kazandığı bir çoğunluk sistemi (*first-past-the-post* (FPTP)) uygulanmaktadır. Parlamento düzeyinde çoğunluk sistemini en güncel veriler ışığında 67 ülke kullanmakta olup bunların çoğunluğunu Afrika ülkeleri ile birlikte ABD, Kanada ve İngiltere gibi ülkeler oluşturmaktadır (aceproject.org, Comparative Data).

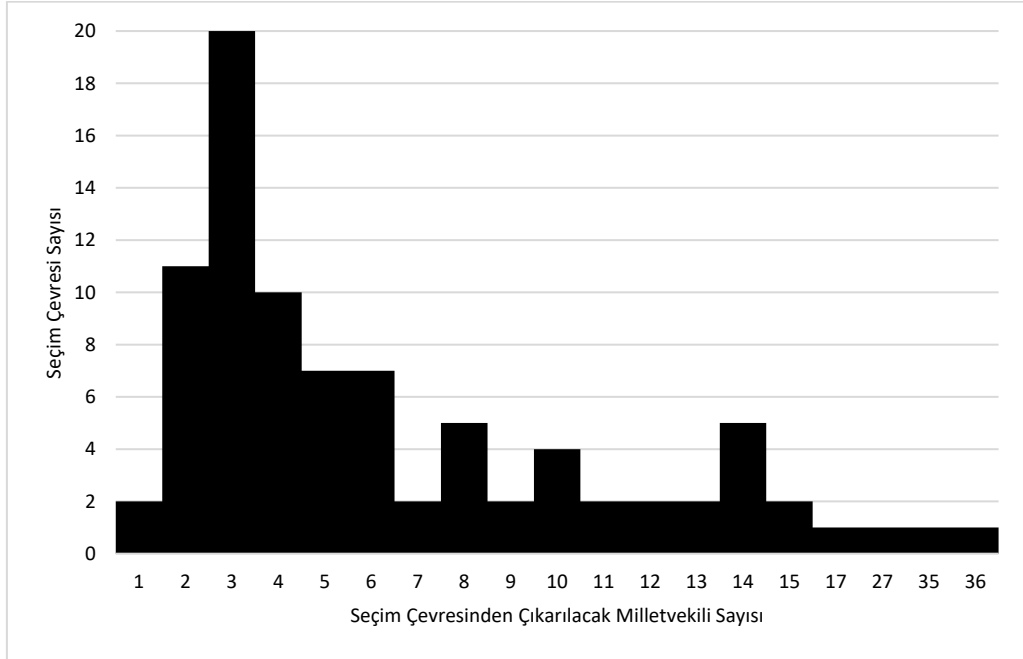
Türk siyasi tarihindeki seçimlerin geçmişi incelendiğinde Cumhuriyet'in ilanı öncesinde yapılan seçimlerde de her livanın (*sancak*) bir seçim çevresi olarak sayıldığı görülmektedir (Çoker, 1995). 1977'ye kadar yapılan tüm genel seçimlerde vilayetler seçim çevresi sayılırken, 1983 seçimi ile birlikte seçim çevresinden seçilecek milletvekili sayısı azamî yedi olarak belirlenmiştir. Buna göre bir vilayette yediden fazla vekil varsa orada birden fazla seçim çevresi oluşturulmuştur. Dolayısıyla son seçimde 67 olan çevre sayısı 1983'te 83'e çıkmıştır. 1987 seçimleri öncesinde yapılan yasal düzenleme ile çevreden çıkarılacak vekil sayısı yediden altıya

⁵ Etkin baraj bir seçim çevresinde sandalye elde edebilmek için gerekli olan minimum oy oranı olarak tanımlanabilir. Etkin Baraj= $\frac{75}{(\text{Seçim Çevresi Büyüklüğü}+1)}$ şeklinde kurgulanan formüle göre seçim çevresi büyüklüğü ile etkin baraj miktarı arasında bir ters orantı söz konusudur. Örneğin bir temsilcinin seçileceği çevrede en az %37,5 oy almak gerekliken, 4 temsilci seçilirken %15 oy oranı yeterli olmaktadır.

düşürülmüş, dolayısıyla 104 seçim bölgesi oluşmuştur. 1991 seçimlerinde de aynı şekilde yürürlükte olan uygulama, 1995 seçimlerinde yeniden değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklik sonrası 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun halen yürürlükte olan 4. maddesine göre, "... çıkaracağı milletvekili sayısı 18'e kadar olan iller, bir seçim çevresi sayılır. Çıkaracağı milletvekili sayısı 19'dan 35'e kadar olan iller iki, 36 ve daha fazla olan iller üç seçim çevresine bölünür". Her seçim çevresinden seçilecek olan milletvekili sayısının belirlenmesi usulü de yine söz konusu Kanun'un 4. maddesinde açıkça belirtilmiştir.⁶

14 Mayıs 2023 tarihinde yapılan genel seçimlerde 87 seçim çevresinden 600 milletvekili seçilmiştir. Seçim çevrelerinin milletvekili sayıları ise geniş bir yelpazeye yayılmıştır. 81 vilayetten İstanbul 98, Ankara 36 milletvekiline sahip olduğundan üç seçim çevresine, İzmir 28, Bursa ise 20 milletvekiline sahip olduğundan iki seçim çevresine bölünmüştür. Diğer illerin tamamı tek seçim çevresi olmuş ve nüfuslarına göre sandalyeler dağıtılmıştır. Grafik 1'e göre bir ile yedi arasında milletvekili çıkaran seçim çevrelerinin en fazla olduğu dikkat çekmektedir. Öyle ki, 87 çevrenin 57'si en fazla altı sandalyeye sahip olacak şekilde tasarlanmıştır.

Grafik 1: 2023 Genel Seçimlerinde Seçim Çevresi Büyüklüklerinin Yoğunluk Dağılımı

⁶ Kanun'a göre önce her ile birer vekil atanacak, ardından son nüfus sayımı baz alınarak belirlenen ülke nüfusu atanmamış vekil sayısına bölünerek bir 'kota' değeri belirlenecek ve her ilin nüfusu kotaya bölünerek çıkaracağı vekil sayısı tespit edilecektir. Atanmamış vekillikler dağıtım sonrası artık nüfusa göre illere büyükten küçüğe dağıtılacaktır.

5. Temsilde Adalet Endeksleri

Orantısızlık (*disproportionality*) göstergeleri olarak da bilinen temsilde adalet endeksleri, özellikle nispi temsili kabul eden seçim sistemlerinde partilerin oylarının sandalyeye dönüşme gücünü ölçmektedir. Seçimin temel amacı seçmen tercihlerini olabildiğince yüksek düzeyde yansıtmak olduğundan ötürü her seçmenin oyunun temsil gücünün eşit olmasına gayret edilmektedir. Oy ile sandalye arasında mutlak bir orantı kurulması imkânsız olduğundan (Balinski ve Young, 2010) dağıtımda orantısızlıklar meydana gelmektedir. Bu orantısızlığı ölçme adına literatürde birçok endeks türetilmiştir (Karpov, 2008). Bu endeksler sayesinde araştırmacılar ampirik olarak sandalye dağıtım mekanizmalarını kıyaslayabilmektedir.

Endeksleri formülize etmeden önce belli başlı kavramları matematiksel olarak modellemek gerekmektedir. n sayıda partinin katıldığı bir seçim varsayalım. Parti oyları V_1, V_2, \dots, V_n şeklinde, kazandıkları sandalyeler S_1, S_2, \dots, S_n olarak gösterilsin. O halde aşağıdaki modelde görüldüğü gibi toplam geçerli oy V olarak, toplam sandalye sayısı da S olacaktır.

$$\sum_{i=1}^n V_i = V \quad \sum_{i=1}^n S_i = S$$

Ayrıca oy miktarı ile sandalye sayısı kıyası mümkün olmadığından bu değerleri orana dönüştürmek gerekmektedir. Dolayısıyla $v_i=V_i/V$ ile i partisinin oy oranı, $s_i=S_i/S$ ile i partisinin sahip olduğu sandalye oranı hesaplanabilecektir. Her partinin oy oranı ile kazandığı sandalye oranının eşit olduğu senaryoda $v_i=s_i$ olacaktır. Eğer bir partinin oy oranı (v) elde ettiği sandalye oranının (s) üzerinde ise o partinin eksik temsil edildiği, tersi durumda ise aşkın temsil edildiği ifade edilebilir. Partilerin eksik veya aşkın temsil miktarlarını referans olarak orantısızlığı ölçen birçok endeks bulunmaktadır. Karpov (2008), Aleskerov ve Platonov (2006) ile Chessa ve Fragnelli (2012) literatürde bulunan pek çok orantısızlık endeksini açıklayarak güçlü ve zayıf yönlerine vurgular yapmışlardır. Literatürde birçok endeks bulunmasına karşın çalışmamızda yaygın olan birkaç tanesine yer verilecektir.

5.1. Gallagher Endeksi

En küçük kareler endeksi olarak da bilinen Gallagher endeksinde (GhE) her bir partinin oy-sandalye oranı farkının karelerinin toplamı alınmakta ve ikiye bölünerek karekökü bulunmaktadır (Gallagher, 1991).

$$GhE = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^n (s_i - v_i)^2}$$

GhE oy ile sandalye arasındaki orantısızlıktan pozitif anlamda etkilendiği için endeksin yüksek olması temsilde orantısızlığın yüksek olduğu manasına gelmektedir. Bu endekste sapmaların karesi alındığından dolayı, sapma ne kadar büyükse endeks değeri de o denli büyük olmaktadır. Yani endeksin küçük sapmalara karşı büyük sapmalardan daha duyarsız olduğunu söylemek mümkündür.

Orantısızlığın sıfıra indiği en ideal durumda endeks değeri sıfır almaktadır. Ancak böyle bir durum mümkün olmayacağı için Becker (2016: 3) endeks değeri beşten küçük olan sistemlerin mükemmel olduğunu vurgulamıştır.

5.2. Grofman Endeksi

Seçime katılan her partinin aşkın veya eksik temsil oranını mutlak değer olarak toplayarak sonuca ulaşmayı hedefleyen endeksler mutlak fark endeksleridir. Orantısızlık ölçütlerinin ilki (Lijphart, 1994) olup bu kategoride yer alan Rae endeksi basit şekilde temsil sapmalarının aritmetik ortalamasını almaktadır. Yani tüm aşkın veya eksik temsil oranlarının mutlak değer olarak toplanıp parti sayısına bölünmesi ile elde edilen sonuç Rae endeksini vermektedir. Ancak çok sayıda partinin katıldığı seçimlerde ortalama azalıp endeks değeri düşeceği için endeksin orantısızlığı doğru şekilde yansıttığını söylemek yanlış olacaktır. Dolayısıyla bu endeksin açıklarını kapatmak için literatürde Loosmore-Hanby (LH) (1971), Lijphart (1985: 58) ve Grofman (1994: 61) gibi benzer birçok endeks de türetilmiştir.⁷

Lijphart (1985: 10-11) Rae ile LH endeksinin eksikliklerini vurgulayarak kendi ürettiği endeks ile beraber Grofman endeksini (GrE) önermiştir. Partilerin temsil-oy oranı sapmalarının mutlak değer olarak toplanıp 'etkin parti sayısı'na⁸ bölünmesi suretiyle GrE ölçütü elde edilmektedir.

$$GrE = \frac{1}{E} \sum_{i=1}^n |s_i - v_i|$$

Etkin parti sayısı sayesinde küçük partilerin yarattığı orantısızlık seviyesi de o partilerin oyları nispetinde olacağı için endeks değeri daha isabetli sonuçlar vermektedir.

6. Yöntem ve Senaryolar

Çalışmaya konu olan 14 Mayıs 2023 genel seçimlerinin seçim çevresi bazlı sonuçları, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Yüksek Seçim Kurulu (YSK) resmî verileri kullanılarak elde edilmiştir. Bu veriler sandalye dağıtım yöntemleri için yazılan farklı kodlarla MATLAB yazılımı yardımıyla simüle edilmiştir. Çalışmanın her iki analiz kısmında da bulguları yorumlamak amacıyla orantısızlık endeksleri kullanılacaktır. Araştırmacıların seçim sistemlerinin temsilde adalet seviyesini sayısal olarak ölçmesini sağlayan bu endekslerden literatürde en çok kullanılan ve basitliğiyle öne çıkan Gallagher ve "etkin parti" sayısı sayesinde daha isabetli sonuçlar verdiği düşünülen Grofman endeksleri simülasyon sonuçlarının mukayesesinde baz alınacaktır. Bir seçim sisteminin temsilde adalet seviyesinin maksimum düzeye ulaştığında endeks değerleri sıfıra yaklaştığı için bulgular yorumlanırken en küçük endeks değerlerine sahip senaryonun adalet düzeyi en yüksek olduğu kanısına varılacaktır.

Çalışmanın birinci ayağını oluşturacak bölümde 2023 genel seçim sonuçları temel alınarak, mevcut yöntem ek dört farklı sandalye dağıtım yöntemi kullanarak seçim sonuçları simüle edilecek ve seçim çevresi büyüklüğünün temsilde adalet üzerindeki etkisi orantısızlık endeksleri vasıtasıyla değerlendirilecektir. Mevcut seçim sisteminde yer alan parametrelerden yalnızca sandalye dağıtım yönteminin daha önce prensipleri açıklanan beş yöntem olan d'Hondt, SL, SLİ, Hare ve Droop olarak belirleneceği simülasyonlar sonrası bu beş senaryo için orantısızlık endeks değerleri elde edilecek ve yorumlanacaktır.

⁷ Rae endeksine alternatif olarak sunulan birkaç endeksten LH endeksi sapmaları topladıktan sonra ikiye bölerek 0 ile 1 arasında bir değer elde etmektedir. Lijphart endeksi de orantısızlığı yalnızca en büyük iki partinin sapma miktarını ölçerek bir sonuca varmaktadır.

⁸ Etkin parti sayısı (*effective number of parties*) kavramı, Laakso ve Taagepera (1979) tarafından bir seçim sisteminde aynı oy payına sahip eşit güçteki partilerin sayısını ölçerek fraksiyonelleştirme (*fractionalization*) seviyesini belirlemeye yardımcı olmaktadır. $E = \frac{1}{\sum_{i=1}^n v_i^2}$

İkinci kısımda ise tüm parametreler sabitken sadece seçim çevresi büyüklüğü için alternatif olarak dört sınıflandırma tasarlanmıştır. Bu dört sınıflandırmanın ikisi mevcut çevre yapısından daha geniş, ikisi de daha dar çevre senaryolarını içermektedir. ‘Daraltılmış’ çevre senaryolarında Kanun’un⁹ yanı sıra hem literatürde hem de medyada sıkça kullanılan beş ve yedi rakamları¹⁰ esas alınmıştır. Diğer bir deyişle, mevcut sistemde bir ilin milletvekili sayısı 18’i geçtiğinde seçim çevrelerine bölünme sağlanıyorken, çalışmadaki daraltılmış iki senaryoda bu sınır sırasıyla beş ve yedi olarak belirlenmiştir. Yapılan bu dağılımla birlikte ismi ‘Daraltılmış-5’ verilen senaryoda 152 seçim çevresi oluşurken, ‘Daraltılmış-7’ adlı senaryoda ise 125 seçim çevresi meydana gelmiştir. Her iki senaryo için de oluşturulan seçim çevreleri, milletvekili sayıları ile Ek-1’de yer almaktadır. Seçim çevrelerinin daraltıldığı iki senaryoya ek olarak illerin birleştirilerek çevrelerin genişletildiği iki senaryo daha çalışmada yer alacaktır. Söz konusu genişletilmiş senaryolarda kıstaslar İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması¹¹ (İBBS) olmuştur. Yani seçim çevreleri İBBS-1 ve İBBS-2 düzeyleri dikkate alınarak yeniden oluşturulmuş, buna göre seçim çevreleri sayısı sırasıyla 12 ve 26 olmuştur. Bu iki senaryo için de oluşan seçim çevrelerinin isimleri ve milletvekili sayıları Ek-2’de tablo olarak verilmiştir. Senaryolar oluşturulduktan sonra 2023 seçim sonuçları alternatif seçim çevresi büyüklüğü senaryoları baz alınarak ayrı ayrı analiz edilecek ve senaryolar için orantısızlık endeks değerleri hesaplanacaktır.

⁹ Seçim çevrelerinden çıkacak vekil sayısının üst sınırının belirlendiği ‘daraltılmış’ senaryolarda 2839 sayılı Kanun’un 4. maddesinde belirtilen kıstaslar dikkate alınmıştır:

- a) Seçim çevreleri, mümkün olduğu ölçüde eşit veya birbirine yakın sayıda milletvekili çıkaracak şekilde oluşturulur.
- b) Mümkün olduğu ölçüde ilçelerin mülki bütünlüğü dikkate alınır.
- c) Aynı seçim çevresinde yer alacak ilçelerin nüfus ve coğrafi yakınlıkları ile ulaşım imkânları göz önünde bulundurulur.

¹⁰ Türk siyasi tarihinde daha önce benzer bir uygulama 1987 ve 1991 genel seçimlerinde yapılmıştı. Buna göre bir seçim çevresinden çıkabilecek milletvekili sayısı en fazla altı olarak sınırlanmış ve seçim çevreleri buna göre oluşturulmuştu (TÜİK, 2012). ACE Project’in oluşturduğu çevrimiçi ansiklopediye göre ideal seçim çevresi oluşturma ile ilgili tartışmalar devam ederken, birçok alan uzmanının seçim çevresi büyüklüğünün ideal ölçütü olarak üçten yediye kadar olan rakamları önerdiğini iddia etmektedir. Ayrıca uygulamada bu sayının tek sayı olması konusunda genel bir görüş birliği bulunmaktadır. (aceproject.org, 2023).

¹¹ Avrupa Birliği uyum sürecinde 2002 yılında alınan Bakanlar Kurulu Kararı ile Türkiye’de üç düzeyden oluşan bir İBBS ortaya konmuştur. Bunlardan İBBS-3 doğrudan idari yapıları koruyarak illeri bölge birimi olarak kabul etmektedir. Komşu olan illerin nüfus büyüklüğü ile birlikte ekonomik, sosyal ve kültürel benzerliklerini de dikkate alarak gruplanması ile de İBBS-2 oluşturulmuştur. Aynı şekilde ikinci düzeyin benzer kıstaslarla bir araya getirilmesi ile de İBBS-1 düzeyi tanımlanmıştır.

7. Bulgular

7.1. Alternatif Dağıtım Mekanizmaları Senaryosu

Sandalye dağıtımı öncesi yurtdışından ve gümrükten her bir seçim çevresine oransal olarak dağıtılan parti oylarıyla o seçim çevresindeki geçerli parti oyları toplanarak toplam geçerli oylar elde edilmiştir. Ayrıca her bir çevreden çıkarılacak milletvekili sayısı da tüm senaryolarda muhafaza edilmiştir.

Tablo 8: 2023 Genel Seçimlerinde Alternatif Dağıtım Mekanizmalarıyla Partilerin Elde Ettiği Sandalye Sayısı

Sandalye Dağıtım Yöntemi	CUMHUR İTTİFAKI				MİLLET İTTİFAKI		EMEK İTTİFAKI		BĞMSZ	Toplam
	AKP %35,6	MHP %10,1	YRP %2,8	BBP %1,0	CHP %25,4	İYİ %9,7	YSGP %8,8	TİP %1,8		
d'Hondt	268	50	5	0	169	43	61	4	0	600
SL	233	70	7	1	158	58	65	7	1	600
SLİ	248	63	5	0	163	53	61	7	0	600
Hare	223	71	15	3	154	60	65	8	1	600
Droop	236	70	8	1	159	52	65	8	1	600

Mevcut d'Hondt yöntemi ile birlikte alternatif olarak belirlenen dört senaryonun sonucunda yukarıdaki tablo oluşmuştur. Seçimlerde en yüksek oyu alan partiler olan AKP ve CHP'nin bu yöntemler arasında en yüksek sandalyeyi elde ettiği senaryo d'Hondt metodu olmuştur. Öbür yandan tabloda yer alan diğer tüm partiler en düşük sandalye sayısına d'Hondt ile ulaşmıştır. Buradan hareketle d'Hondt metodunun özü gereği büyük partileri kayırdığı söylenebilir. Diğer en yüksek ortalama yöntemi olan SL küçük partilere de olanak sağladığı için meclise BBP'nin bir adayı ile bağımsız bir adayın girmesine vesile olmuştur. En çok zararı gören parti AKP olmuş, 35 vekilini diğer partilere kaybetmiştir. Burada dikkat çeken husus MHP'de ve İYİ'de gerçekleşen pozitif etki seviyesinin YSGP'de sınırlı kalmasıdır. YSGP, oylarının çoğunlukla güneydoğu illerinden gelmesi ve vekillerinin önemli kısmının buralardan elde edilmiş olması yüzünden nispeten bölgesel bir parti konumunda kalmıştır. Bu sayede de MHP ve İYİ'den az oy almış olsa da onlardan daha fazla sandalye elde etmiştir. Öyle ki, İYİ beş senaryonun hiçbirisinde YSGP kadar sandalye elde edememiştir. Güneydoğuda bulunan seçim çevrelerinde birinci veya ikinci parti olması hasebiyle dağıtım yöntemlerinin farklılaşması YSGP için büyük bir değişime neden olmamaktadır. Zira bölgesinde zaten büyük parti konumunda olan parti diğer bölgelerde küçük parti olduğundan, büyük partileri kayıran sistemlerden kendi bölgesinde kazanç sağlayıp diğer bölgelerde kayıp yaşamakta, küçük partilere olanak sağlayan sistemlerde de kendi bölgesinde kaybettiği sandalyeleri diğer bölgelerde telafi etmektedir. SLİ yönteminde ise d'Hondt ile SL arası bir sonuç elde edilmiş, yöntemin doğası gereği ilk sandalyeyi elde etmek zorlaştığından BBP ve bağımsız adaylar mecliste temsil edilememiştir. En büyük kalan yöntemlerinden olan Hare metodu dağıtım mekanizmaları arasında küçük partilere en çok olanağı sağlayan metot olarak kabul edilmektedir. Simülasyon sonucunda da benzer şekilde büyük partiler kayıp yaşamış, küçük partiler daha yüksek oranda temsil imkânına kavuşmuştur. SL ile kıyaslandığında ise dikkat çekici husus, partilerin çoğundaki değişim oldukça sınırlı iken AKP'nin kaybettiği sandalyelerle YRP'nin sandalye sayısını ikiye katlaması ve BBP'nin sandalye sayısını üçe çıkarması olmuştur. Hare'ye nispetle büyük partileri kayıran bir yöntem olan Droop metodu ise SL ile benzer sonuçlar vermiştir. SL'ye kıyasla birkaç seçim çevresinde İYİ'nin altı sandalyesi diğer partilere dağılmıştır.

Halihazırda Türkiye’de uygulanan seçim sisteminin en önemli parametrelerinden biri ülke barajıdır. Dünyada nispi temsil sistemlerinde %10 ile en yüksek barajın uygulandığı ülke olan Türkiye’de orantısızlık endeksleri de oldukça yüksek seyretmektedir. Özellikle 2002 genel seçimlerinde birçok partinin baraj altı kalmasıyla toplam geçerli oyun yalnızca %52’sinin mecliste temsil edilmesi, temsilde adalet açısından büyük sorun teşkil etmiştir. Ancak 2018 seçimleri öncesinde getirilen ‘ittifaklı seçim sistemi’ yeniliği ile ittifak toplam oyunun barajı geçmesi halinde ittifaka üye tüm partilerin barajı geçtiği kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu durum küçük partileri ittifaka katılmaya zorlarken bir yandan da orantısızlığı oldukça artıran ülke barajı parametresini seçimin odağı olmaktan çıkarmıştır. Örneğin 2023 seçimlerinde meclisi oluşturan yedi partinin oy toplamı %94’ü geçerek yüksek bir temsil gücüne ulaşmıştır. Aynı zamanda seçim sonrası mecliste etkin parti sayısı 4.54 olmuştur.

Beş farklı sandalye dağıtım senaryosu sonuçları ile daha önce bahsedilen orantısızlık endeksleri aşağıdaki tabloda elde edilmiştir.

Tablo 9: 2023 Genel Seçimlerinde Alternatif Dağıtım Mekanizmaları Sonucu Elde Edilen Orantısızlık Ölçütleri

Sandalye Dağıtım Yöntemi	GhE	GrE
d’Hondt	7,53	5,84
SL	3,72	3,17
SLİ	5,01	3,83
Hare	2,86	2,35
Droop	3,99	3,46

2023 genel seçimlerinin orantısızlık endeksi sonuçları değerlendirildiğinde, mevcut d’Hondt yönteminin diğerlerine kıyasla en yüksek değere ulaştığı gözlemlenmektedir. Hem GhE hem de GrE endekslerinde de sonuç diğer yöntemlere nazaran yukarıda gerçekleşerek d’Hondt’un bu seçimlerde orantısızlığın en fazla olduğu yöntem olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum d’Hondt’un doğası gereği büyük partileri kayırmasından kaynaklanmaktadır. Ancak diğer yöntemlerle olan değer farkının yüksek olmasına partilerin oy dağılımı da etki etmiştir. Zira AKP ve CHP olmak üzere iki büyük partinin toplamı oyların %60’ını teşkil ederken, diğer partiler %10 ve altında oy almışlardır. Bu durum büyük partilerle küçük partilerin arasındaki makasın genişlemesine ve d’Hondt yöntemi ile de büyük partilerin daha yüksek oranda kayırılmasına yol açmıştır. %10 olan yüksek ülke barajına rağmen meclisin %94 oranında temsil gücüne kavuşması da d’Hondt yönteminin orantısızlığını yeterince azaltamamış, GhE değerini ideal aralığa çekememiştir.

Diğer yandan SLİ yöntemini içeren senaryoda endeks değerleri de büyüklük sıralamasına göre ikinci sırada olmuştur. SLİ yöntemi SL yönteminden seçim çevrelerinde yalnızca ilk sandalyenin dağıtımında farklılık göstermesine karşın iki senaryonun endeks değerleri arasında önemli farklılık bulunmaktadır. Bunun en büyük sebebi seçim çevresi büyüklüğünün birçok ilde az olmasıdır. Grafik 1’e göre seçim çevrelerinin neredeyse yarısında 4 veya daha az sayıda sandalye bulunmaktadır.

En büyük kalan yöntemlerinden Hare metodu olabildiğince oy oranlarına yakın bir dağıtım yaptığından endeks değerleri sifira en yakın sonuçları vermiştir. Bunda özellikle küçük partiler olan YRP, BBP ve TİP’in temsil oranlarındaki yüksek artışla birlikte temsil sapmalarının minimize olması etkili olmuştur. Hare metoduna kıyasla daha kota değeri arttığı için küçük partilerin vekil çıkarmakta zorlandığı yöntem olan Droop metodunda ise sonuçlar SL metodu ile paralel şekilde

gerçekleşmiştir. Çıkan endeks sonuçlarına göre bu yöntemleri en adilden en adil olmayana göre Şekil 1'deki gibi göstermek mümkündür.

Şekil 1. Simülasyon Sonucunda Beş Dağıtım Mekanizmasının Orantısızlık Sıralaması

Seçim sisteminin parametrelerinden biri olan sandalye dağıtım mekanizmalarının temsilde adalet açısından mukayesesi ile birlikte diğer önemli parametre olan seçim çevresi büyüklükleri de alternatif senaryolar bağlamında değerlendirilecektir.

7.2. Alternatif Seçim Çevresi Büyüklükleri Senaryosu

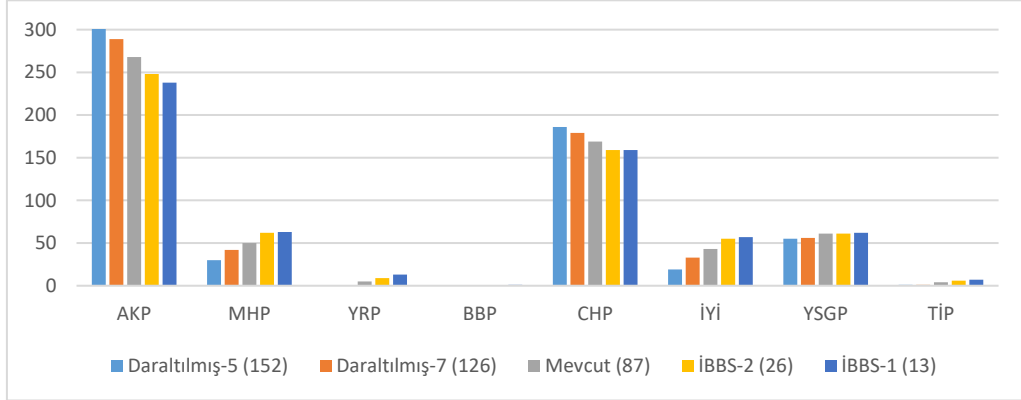
Seçim çevresi büyüklükleri adına mevcut yapının üzerine eklenen dört senaryo ile yapılan simülasyonda diğer tüm değişkenler sabit tutulmuştur. Seçim yönteminin d'Hondt olduğu senaryolarda 600 milletvekili sayısının illere dağılımı da aynı şekilde korunmuştur. Yurtdışından ve gümrükten alınan oylar yine oy nisabında partilere çevre bazında dağıtılmıştır. Yapılan simülasyon sonucu partilerin elde ettikleri sandalye sayıları aşağıdaki tablodaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 10: 2023 Genel Seçimleri Sonucuna Göre Alternatif Seçim Çevresi Büyüklükleri ile Partilerin Elde Ettiği Sandalye Sayısı

Seçim Çevresi Senaryosu	CUMHUR İTTİFAKI				MİLLET İTTİFAKI		EMEK İTTİFAKI		Toplam
	AKP %35,6	MHP %10,1	YRP %2,8	BBP %1,0	CHP %25,4	İYİ %9,7	YSGP %8,8	TİP %1,8	
Daraltılmış-5 (152)	309	30	0	0	186	19	55	1	600
Daraltılmış-7 (126)	289	42	0	0	179	33	56	1	600
Mevcut (87)	268	50	5	0	169	43	61	4	600
İBBS-2 (26)	248	62	9	0	159	55	61	6	600
İBBS-1 (13)	238	63	13	1	159	57	62	7	600

Çıkan simülasyon sonuçlarına göre daraltılmış senaryolarda büyük partiler lehine bir durum olduğu gözlemlenmektedir. Daraltılmış-5 senaryo sonuçları mevcut duruma oranla kıyaslandığında AKP'nin sandalye sayısı %15, CHP'nin sandalye sayısı %10 civarında artarken, küçük partilerde kayıplar daha dramatik oranlarda olmuştur. MHP yaklaşık %40, İYİ yaklaşık %56, TİP %75 oranında kayıp yaşarken, YRP tüm sandalyelerini yitirmiştir. Burada dikkat çeken, MHP ve İYİ ile benzer oy skalasında yer almasına karşın YSGP'nin sandalye kaybının düşük seviyede olmasıdır. Bunun temel sebebi, çalışmanın önceki kısmında da değinildiği üzere, YSGP'nin bazı seçim çevrelerinde en yüksek oy alan partilerden biri olup elde ettiği sandalyelerin çoğunun da bu çevrelerden olmasıdır. Yani YSGP bölgesel anlamda büyük parti konumunda olduğundan yüksek oy aldığı seçim çevrelerinde d'Hondt'un da etkisiyle daha fazla sandalye etmiştir. Seçim çevrelerinin daralması yüksek oy aldığı yerlerde sandalye sayısına olumlu yansırken, diğer yerlerde negatif olarak etkilemiştir. Zaten küçük parti olmasına karşın tüm senaryolarda YSGP'nin ülke çapında %1'lik bir aşkın temsile ulaşması da bu durumu desteklemektedir. Diğer yandan Daraltılmış-5 senaryosunda oyların %35,6'sını alan AKP meclisin çoğunluğunu alarak yaklaşık %15'lik aşkın temsil elde etmiştir. Aynı şekilde diğer büyük parti olan CHP de daraltılmış senaryolarda aşkın temsile kavuşurken, YSGP harici partilerin tamamı parlamentoda eksik temsil edilmiştir.

Grafik 2: 2023 Genel Seçimleri Sonucuna Göre Alternatif Seçim Çevresi Büyüklükleri ile Partilerin Elde Ettiği Sandalye Sayısı

Genişletilmiş olan senaryolardan İBBS-2’de seçim çevreleri 87’den 26’ya düşmüş ve partilerin sandalye dağılımları oldukça değişiklik göstermiştir. Daraltılmış çevre senaryolarında büyük partilerin lehine işleyen sistem, İBBS senaryolarında ibreyi büyük partilerin aleyhine çevirmiştir. AKP ve CHP’nin mevcut duruma göre sırasıyla 20 ve 10 sandalye kaybettiği İBBS-2 senaryosunda bu sandalyeler YSGP haricindeki küçük partilere dağılmıştır. MHP ve İYİ 10’ar sandalye artışı yakalarken, YRP’den 4, TİP’ten ise 2 milletvekili daha parlamentoya dahil olmuştur. Bölgesel büyük parti olarak nitelediğimiz YSGP’nin sandalye artışı yaşamaması da YSGP’nin yüksek oy aldığı illerin coğrafi olarak yakın olması sonucu birleşerek seçim çevreleri oluşturmasından kaynaklanmaktadır. 12 seçim çevresinden müteşekkil olan İBBS-1 senaryosunda ise İBBS-2’ye göre büyük bir farklılık göze çarpmamaktadır. Burada dikkate değer husus ise, AKP’nin yine sandalye kaybederken CHP’nin hiç kayıp yaşamaması olmuştur. Ayrıca AKP’nin kaybettiği 10 sandalye de dengeli şekilde diğer partilere dağılmıştır.

Çalışmada simüle edilen beş senaryo ile sandalyeler partilere dağıtıldıktan sonra orantısızlık mukayesesi için daha önce kullanılan endeksler kullanılacaktır.

Tablo 11: 2023 Genel Seçimlerinde Alternatif Seçim Çevresi Büyüklükleri Sonucu Elde Edilen Orantısızlık Ölçütleri

Seçim Çevresi Büyüklüğü	GhE	GrE
Daraltılmış-5 (152 Çevre)	13,60	9,37
Daraltılmış-7 (126 Çevre)	10,55	7,46
Mevcut (87 Çevre)	7,53	5,84
İBBS-2 (26 Çevre)	4,78	3,46
İBBS-1 (13 Çevre)	3,73	2,87

2023 Türkiye genel seçimleri alternatif senaryolar bağlamında değerlendirildiğinde orantısızlık endekslerinin değerlerinin geniş bir aralıkta olduğu görülmektedir. Daraltılmış-5 senaryosunda her iki endeks değeri de neredeyse mevcut duruma göre ikiye katlanarak oldukça yüksek değerler elde etmiştir. Daraltılmış seçim çevresi büyüklükleriyle oluşan yüksek etkin baraj, doğası gereği yüksek oy alan partilere avantaj sağlayan d’Hondt yönteminin yarattığı orantısızlığı perçinleyerek artırmıştır. Diğer yandan seçimin daha az sayıda ve geniş çevrelerde gerçekleşmesi de endeks değerlerini sıfıra yaklaştırmıştır. Yani, İBBS ile belirlenen genişletilmiş çevreler etkin barajı düşürerek mevcut dağıtım mekanizmasının orantısızlığını azaltmıştır.

8. Sonuç

Türkiye’de parlamento seçim sisteminin temsilde adalet seviyesini artırma adına arayışlar içerisinde olan bu çalışmada, ilk olarak Türkiye’nin kısa seçim tarihine yer verilmiş, ardından seçim sistemi parametrelerinden sandalye dağıtım yöntemleri ve seçim çevresi büyüklüğü kavramları ele alınmıştır. Uygulama bölümünde kullanılacak orantısızlık yöntemlerine değinildikten sonra yöntem ve veri bilgisine yer verilmiştir. Önerilecek modelin seçmen tercihlerini daha doğru yansıtacak şekilde tasarlanması gerektiği düşüncesiyle, üretilecek alternatif dağıtım yöntemi ve çevre büyüklüğü senaryoları orantısızlık endeksleri ile mukayese edilmiş ve bulgular yorumlanmıştır.

Çalışmanın uygulama kısmında 2023 yılında gerçekleşen genel seçim verileri kullanılarak iki aşamada beşer adet senaryoya yer verilmiştir. Bunlardan ilkinde mevcut sistemin dağıtım yöntemi parametresi olan d’Hondt metodu SL, SLI, Hare, Droop olmak üzere seçilen dört mekanizma ile kıyaslanmıştır. Tüm değişkenler aynıken yalnızca dağıtım mekanizmalarının değişmesi ile yöntemlerin temsilde adalet üzerindeki etkileri orantısızlık endeksleri ile ölçülmeye çalışılmıştır. Literatürde sıkça yer alan ve çalışma prensibi farklı olan Gallagher ve Grofman endekslerinin değerleri her bir senaryo için elde edilmiş ve bunlar kıyas edilmiştir. Sonuç olarak sandalye dağıtım yöntemleri en orantılı olandan en orantısız olana sırasıyla Hare, SL, Droop, SLI, d’Hondt olarak belirlenmiştir. En büyük kalan yöntemlerinin en yüksek ortalama yöntemlerine nazaran daha orantılı olduğu vurgulanarak, Droop ile SL’nin yaklaşık sonuçlar verdiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Türkiye’deki birçok seçim çevresinin beşten az olan çevre büyüklüğünün yarattığı etkin baraj ile birlikte orantısızlığın yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ek olarak, mecliste yer alan partilerin farklı senaryolara göre elde ettikleri sandalye sayıları yüksek oranda değişiklik gösterirken, YSGP için bu hususun sınırlı kalmasının sebebi açıklanmıştır. YSGP’nin ülke çapında küçük parti konumunda iken bazı seçim çevrelerinde büyük parti konumunda olması nedeniyle yöntemlerin değişmesinin toplam sandalye sayısını pek değiştirmedeği vurgulanmıştır.

İkinci aşamada ise ele alınan seçim sistemi parametresi seçim çevresi büyüklüğü olmuştur. Birinci aşamaya benzer şekilde tüm parametreler aynı kalmak koşuluyla yalnızca seçim çevresi büyüklüğü değiştirilerek toplam beş senaryo elde edilmiştir. Bunlardan birisi mevcut durum iken, iki senaryo genişletilmiş çevrelerden, diğer iki senaryo ise daraltılmış çevrelerden oluşturulmuştur. Daraltılmış olan senaryolar için beş ve yedi rakamları esas alınmış ve bir seçim çevresinden seçilecek en fazla temsilci sayısı bu rakamlarla sınırlanarak mevcut çevreler bölünmüştür. Kanun maddeleri gözetilerek yapılan bu bölünme sonucunda Daraltılmış-5 adlı 152 çevreden oluşan bir senaryo ile Daraltılmış-7 adlı 125 çevreden müteşekkil bir senaryo elde edilmiştir. Genişletilmiş senaryolar oluşturulurken de İBBS sınıflandırması kullanılmıştır. Mevcut seçim çevresi büyüklüğü il bazlı olduğundan İBBS-3 kullanılmamış, 26 bölgeden oluşan İBBS-2 ve 12 bölgeden oluşan İBBS-1 vasıtasıyla iki senaryo daha oluşturulmuştur. TÜİK ve YSK verilerinden alınan ilçe bazlı seçim sonuçları senaryoda yer alan çevre büyüklüklerine göre birleştirilmiş ve d’Hondt yöntemi kullanılarak simüle edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre orantısızlık daraltılmış senaryolarda oldukça yüksek gerçekleşmiştir. Bu duruma seçim çevresi büyüklüğünün azalması ile oluşan yüksek etkin barajın neden olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Diğer yandan genişletilmiş çevre senaryolarında da tam tersi bir durum gerçekleşmiş ve küçük partilerin temsil gücü artarak orantısızlık azalmıştır.

Her iki simülasyon aşaması sonrası orantısızlık endeks değerleri genel perspektifle incelenmiştir. Buna göre, ilk aşamadaki beş senaryoda GhE değeri 2.86 ile 7.53 arasında bir

değer alırken, ikinci aşamadaki beş senaryoda aynı endeks 3.73 ile 13.60 arası değerler üretmiştir. Bu noktada seçim çevresi büyüklüğünün orantısızlığı artırmada dağıtım yönteminden daha büyük rolü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Mevcut seçim sonuçları bu iki aşamalı uygulamada değerlendirildiğinde, orantısızlık endeksi olan GhE'nin ideal olarak kabul edilen 0-5 aralığında kalması için iki farklı yol önerilebilir. Bunlardan birincisi mevcut seçim çevresi büyüklüklerinin korunarak d'Hondt yerine Hare, Droop ya da SL gibi bir sandalye dağıtım yönteminin tercih edilmesidir. Uygulamanın birinci aşamasında söz konusu yöntemler 2,86 ilâ 3,99 arasında endeks değerleri ürettiğinden, bu yöntemler sayesinde daha adil bir dağıtım yapılarak orantısızlık azaltılabilecektir. İkincisi ise mevcut yöntem olan d'Hondt metodunun muhafaza edilerek seçim çevrelerinin genişletilerek endeks değeri beşten küçük sonuçlar veren İBBS-2 veya İBBS-1 gibi yeniden tasarlanmasıdır. Bu sayede mevcut yöntemin yarattığı orantısızlık (GhE=7,53) genişletilmiş çevreler yardımıyla tolere edilerek orantılı bir meclis oluşturulabilir. Sonuç olarak önerilen bu alternatif modellerin daha sağlıklı olarak değerlendirilmesi için mevcut sistemlerin eksikliklerini gidermesi, daha adil bir temsil sağlanması, uygulamada karşılaşılan sorunlara pratik çözümler sunması gibi faktörlere dayanmaktadır. Önerilen modellerin seçmen iradesini daha doğru şekilde sağlama potansiyeli taşıdığı, seçim sonuçlarının orantısızlık endeksleriyle değerlendirilmesindeki iyileştirmelere bakılarak söylenebilir. Ayrıca, önerilen modellerin politika yapıcılar için yasal düzenlemelerin ötesinde önemli bir ek maliyet oluşturmadığı, bu yaklaşımların ekonomik açıdan da uygulanabilir olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- "Comparative Data", <https://aceproject.org/epic-en>, (Erişim: 27.02.2024).
- "District Magnitude", <https://aceproject.org/main/english/es/esg04.htm>, (Erişim: 27.02.2024).
- "YSK Web Portal", <https://www.ysk.gov.tr/tr/14-mayis-2023-secimleri/82491>, (Erişim: 27.02.2024).
- 2839 Sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu, Mad. 4.
- 298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun, Mad. 3.
- Akarca, A. T. (2009). "A Prediction for AKP's Nationwide Vote Share in the 29 March 2009 Turkish Local Elections". *İktisat İşletme ve Finans*, C. 24, S. 276: 7-22.
- Aleskerov, F.; Platanov V. (2006), "Measuring Disproportionality in PR Systems", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 60, S. 4: 23-34.
- Balinski, M. L.; Young, H. P. (2010), *Fair Representation: Meeting the Ideal of One Man - One Vote*, Washington: Brookings Institution Press.
- Becker, B. W. (2016), "Modelling Elections - Submission to Erre: Special Committee on Electoral Reform", <https://www.ourcommons.ca/Content/Committee/421/ERRE/Brief/BR8454480/br-external/BeckerByronWeber-e.pdf>, (Erişim: 27.02.2024).
- Chessa, M.; Fragnelli, V. (2012), "A Note on 'Measurement of Disproportionality in Proportional Representation Systems'", *Mathematical and Computer Modelling*, C. 55, S. 3-4: 1655-1660.
- Çoker, F. (1995), *Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, C. 1, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Gallagher, M. (1991), "Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems", *Electoral Studies*, C. 10, S. 1: 33-51.
- Gallagher, M.; Mitchell, P. (2005), *The Politics of Electoral Systems*, New York: Oxford University Press.
- Göksel, T.; Çınar, Y. (2017), *Yeni Anayasal Sistemde Seçim Sistemleri Simülasyonları*, Ankara: TEPAV.
- Gürsel, S. (1996), *Seçim Sistemi Tartışması ve İki Turlu Sistem*, İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Gürsel, S. (1998), *Siyasal İstikrar ve İki Turlu Dar Bölge Seçim Sistemi Simülasyon Modeli*, İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Karpov, A. (2008), "Measurement of Disproportionality in Proportional Representation Systems", *Mathematical and Computer Modelling*, C. 48, S. 9-10: 1421-1438.
- Küçük, A.; Aydoğdu, Y. (2018), "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Milletvekili Seçim Sistemi Önerileri", *Liberal Düşünce Dergisi*, C. 23, S. 90: 7-33.
- Lijphart, A. (1985), "The Field of Electoral Systems Research: A Critical Survey", *Electoral Studies*, C. 4, S.1: 3-14.
- Lijphart, A. (1994), *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies (1945-1990)*, New York: Oxford University Press.
- Lijphart, A. (1997), "The Difficult Science of Electoral Systems: A Commentary on the Critique by Alberto Penadés", *Electoral Studies*, C. 16, S. 1: 73-77.
- Loosemore, J.; Hanby, V. J. (1971), "The Theoretical Limits of Maximum Distortion: Some Analytic Expressions for Electoral Systems", *British Journal of Political Science*, C. 1, S. 4: 467-477.
- Olgun, K. (2011), "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 27, S. 79: 1-36.
- Özbudun, E. (1995), "Seçim Sistemleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 44, S. 1: 521-539.
- Sabuncu, Y. (2006), "Seçim Barajları ve Siyasal Sonuçları", *Anayasa Yargısı*, C. 22, S. 1: 191-197.

Sertel, M. R.; Kalaycıoğlu, E. (1995), Türkiye İçin Yeni Bir Seçim Yöntemi Tasarımına Doğru, İstanbul: TÜSİAD Yayınları.

T.C. Anayasası, Mad. 67.

Taagepera, R.; Shugart, M. S. (1993), "Predicting the Number of Parties: A Quantitative Model of Duverger's Mechanical Effect", American Political Science Review, C. 87, S. 2: 455-464.

Terzioğlu, T.; Kalaycıoğlu, E. (t.y.), "Türkiye İçin Bir Seçim Sistemi", <https://digital.sabanciuniv.edu/elitfulltext/301180000063.pdf>, (Erişim: 27.02.2024).

Tuncer, E.; Danacı, N. (2003), Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri, Ankara: TESAV Yayınları.

TÜİK (2012), Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011. Ankara: TÜİK Matbaası.

Türk, H. S. (1994), "Electoral Systems and Turkish Experience", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 43, S. 1: 15-22.

Türk, H. S. (2006), "Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih", Anayasa Yargısı, C. 22, S.1: 75-113.

EK - Tablo 1: Daraltılmış-5 Senaryosu için Seçim Çevreleri ve Milletvekili Sayısı

Seçim Çevresi	MV	Seçim Çevresi	MV	Seçim Çevresi	MV	Seçim Çevresi	MV
Adana 1	5	Denizli 2	3	İstanbul 15	4	Ordu 1	3
Adana 2	5	Diyarbakır 1	4	İstanbul 16	5	Ordu 2	3
Adana 3	5	Diyarbakır 2	4	İstanbul 17	5	Rize	3
Adıyaman	5	Diyarbakır 3	4	İstanbul 18	5	Sakarya 1	4
Afyon 1	3	Edirne	4	İstanbul 19	5	Sakarya 2	4
Afyon 2	3	Elâzığ	5	İstanbul 20	5	Samsun 1	5
Ağrı	4	Erzincan	2	İzmir 1	5	Samsun 2	4
Amasya	3	Erzurum 1	3	İzmir 2	5	Siirt	3
Ankara 1	5	Erzurum 2	3	İzmir 3	5	Sinop	2
Ankara 2	5	Eskişehir 1	3	İzmir 4	5	Sivas	5
Ankara 3	5	Eskişehir 2	3	İzmir 5	4	Tekirdağ 1	4
Ankara 4	5	Gaziantep 1	5	İzmir 6	4	Tekirdağ 2	4
Ankara 5	4	Gaziantep 2	5	Kars	3	Tokat	5
Ankara 6	4	Gaziantep 3	4	Kastamonu	3	Trabzon 1	3
Ankara 7	4	Giresun	4	Kayseri 1	5	Trabzon 2	3
Ankara 8	4	Gümüşhane	2	Kayseri 2	5	Tunceli	1
Antalya 1	4	Hakkâri	3	Kırklareli	3	Şanlıurfa 1	5
Antalya 2	5	Hatay 1	4	Kırşehir	2	Şanlıurfa 2	5
Antalya 3	4	Hatay 2	4	Kocaeli 1	5	Şanlıurfa 3	4
Antalya 4	4	Hatay 3	3	Kocaeli 2	5	Uşak	3
Artvin	2	Isparta	4	Kocaeli 3	4	Van 1	4
Aydın 1	4	Mersin 1	5	Konya 1	5	Van 2	4
Aydın 2	4	Mersin 2	4	Konya 2	5	Yozgat	4
Balıkesir 1	5	Mersin 3	4	Konya 3	5	Zonguldak	5
Balıkesir 2	4	İstanbul 1	5	Kütahya	5	Aksaray	4
Bilecik	2	İstanbul 2	5	Malatya 1	3	Bayburt	1
Bingöl	3	İstanbul 3	5	Malatya 2	3	Karaman	3
Bitlis	3	İstanbul 4	5	Manisa 1	5	Kırıkkale	3
Bolu	3	İstanbul 5	5	Manisa 2	5	Batman	5
Burdur	3	İstanbul 6	5	Maraş 1	4	Şırnak	4
Bursa 1	5	İstanbul 7	5	Maraş 2	4	Bartın	2
Bursa 2	5	İstanbul 8	5	Mardin 1	3	Ardahan	2
Bursa 3	5	İstanbul 9	5	Mardin 2	3	Iğdır	2
Bursa 4	5	İstanbul 10	5	Muğla 1	4	Yalova	3
Çanakkale	4	İstanbul 11	5	Muğla 2	3	Karabük	3
Çankırı	2	İstanbul 12	5	Muş	3	Kilis	2
Çorum	4	İstanbul 13	4	Nevşehir	3	Osmaniye	4
Denizli 1	4	İstanbul 14	5	Niğde	3	Düzce	3

EK - Tablo 2: Daraltılmış-7 Senaryosu için Seçim Çevreleri ve Milletvekili Sayısı

Seçim Çevresi	MV	Seçim Çevresi	MV	Seçim Çevresi	MV	Seçim Çevresi	MV
Adana 1	5	Denizli 2	3	İstanbul 15	4	Ordu 1	3
Adana 2	5	Diyarbakır 1	4	İstanbul 16	5	Ordu 2	3
Adana 3	5	Diyarbakır 2	4	İstanbul 17	5	Rize	3
Adıyaman	5	Diyarbakır 3	4	İstanbul 18	5	Sakarya 1	4
Afyon 1	3	Edirne	4	İstanbul 19	5	Sakarya 2	4
Afyon 2	3	Elâzığ	5	İstanbul 20	5	Samsun 1	5
Ağrı	4	Erzincan	2	İzmir 1	5	Samsun 2	4
Amasya	3	Erzurum 1	3	İzmir 2	5	Siirt	3
Ankara 1	5	Erzurum 2	3	İzmir 3	5	Sinop	2
Ankara 2	5	Eskişehir 1	3	İzmir 4	5	Sivas	5
Ankara 3	5	Eskişehir 2	3	İzmir 5	4	Tekirdağ 1	4
Ankara 4	5	Gaziantep 1	5	İzmir 6	4	Tekirdağ 2	4
Ankara 5	4	Gaziantep 2	5	Kars	3	Tokat	5
Ankara 6	4	Gaziantep 3	4	Kastamonu	3	Trabzon 1	3
Ankara 7	4	Giresun	4	Kayseri 1	5	Trabzon 2	3
Ankara 8	4	Gümüşhane	2	Kayseri 2	5	Tunceli	1
Antalya 1	4	Hakkâri	3	Kırklareli	3	Şanlıurfa 1	5
Antalya 2	5	Hatay 1	4	Kırşehir	2	Şanlıurfa 2	5
Antalya 3	4	Hatay 2	4	Kocaeli 1	5	Şanlıurfa 3	4
Antalya 4	4	Hatay 3	3	Kocaeli 2	5	Uşak	3
Artvin	2	Isparta	4	Kocaeli 3	4	Van 1	4
Aydın 1	4	Mersin 1	5	Konya 1	5	Van 2	4
Aydın 2	4	Mersin 2	4	Konya 2	5	Yozgat	4
Balıkesir 1	5	Mersin 3	4	Konya 3	5	Zonguldak	5
Balıkesir 2	4	İstanbul 1	5	Kütahya	5	Aksaray	4
Bilecik	2	İstanbul 2	5	Malatya 1	3	Bayburt	1
Bingöl	3	İstanbul 3	5	Malatya 2	3	Karaman	3
Bitlis	3	İstanbul 4	5	Manisa 1	5	Kırıkkale	3
Bolu	3	İstanbul 5	5	Manisa 2	5	Batman	5
Burdur	3	İstanbul 6	5	Maraş 1	4	Şırnak	4
Bursa 1	5	İstanbul 7	5	Maraş 2	4	Bartın	2
Bursa 2	5	İstanbul 8	5	Mardin 1	3	Ardahan	2
Bursa 3	5	İstanbul 9	5	Mardin 2	3	Iğdır	2
Bursa 4	5	İstanbul 10	5	Muğla 1	4	Yalova	3
Çanakkale	4	İstanbul 11	5	Muğla 2	3	Karabük	3
Çankırı	2	İstanbul 12	5	Muş	3	Kilis	2
Çorum	4	İstanbul 13	4	Nevşehir	3	Osmaniye	4
Denizli 1	4	İstanbul 14	5	Niğde	3	Düzce	3

EK - Tablo 3: İBBS-1 ve İBBS-2 Senaryoları için Seçim Çevreleri ve Milletvekili Sayısı

İBBS-2	İBBS-2 İlleri	MV	İBBS-1	Bölge Adı	MV
10	İstanbul	98	1	İstanbul	98
21	Tekirdağ-Edirne-Kırklareli	15	2	Batı Marmara	28
22	Balikesir-Çanakkale	13			
31	İzmir	28	3	Ege	74
32	Aydın-Denizli-Muğla	22			
33	Manisa-Afyon-Kütahya-Uşak	24			
41	Bursa-Eskişehir-Bilecik	28	4	Doğu Marmara	59
42	Kocaeli-Sakarya-Düzce-Bolu-Yalova	31			
51	Ankara	36	5	Batı Anadolu	54
52	Konya-Karaman	18			
61	Antalya-Isparta-Burdur	24	6	Akdeniz	75
62	Adana-Mersin	28			
63	Hatay-Kahramanmaraş-Osmaniye	23			
71	Kırıkkale-Aksaray-Niğde-Nevşehir-Kırşehir	15	7	Orta Anadolu	34
72	Kayseri-Sivas-Yozgat	19			
81	Zonguldak-Karabük-Bartın	10	8	Batı Karadeniz	38
82	Kastamonu-Çankırı-Sinop	7			
83	Samsun-Tokat-Çorum-Amasya	21			
90	Trabzon-Ordu-Giresun-Rize-Artvin-Gümüşhane	23	9	Doğu Karadeniz	23
101	Erzurum-Erzincan-Bayburt	9	10	Kuzeydoğu Anadolu	20
102	Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan	11			
111	Malatya-Elâzığ-Bingöl-Tunceli	15	11	Ortadoğu Anadolu	32
112	Van-Muş-Bitlis-Hakkâri	17			
121	Gaziantep-Adıyaman-Kilis	21	12	Güneydoğu Anadolu	65
122	Şanlıurfa-Diyarbakır	26			
123	Mardin-Batman-Şırnak-Siirt	18			

Extended Summary

Assessment of Representational Fairness in Alternative Electoral System Parameters: The Case of the May 14, 2023, General Elections

This study examines the electoral system in Türkiye, alternative seat allocation mechanisms, and alternative district magnitude levels. The introduction of the article explains the concept of electoral system and its basic principles. It is stated that the electoral system is a set of rules that govern the election of political representatives. The basic principles are shown as justice in representation and stability in management. Efforts to achieve a balance between these principles are expressed by the changes made in the electoral system. Then, the electoral system applied in Türkiye is examined in detail. Türkiye has been applying a proportional representation system since 1960. The electoral system applied in the 2023 general elections consists of a 10% national threshold, the d'Hondt allocation method, 87 electoral districts, and 600 deputies.

Seat allocation mechanisms are the methods used to convert votes into seats. They are divided into two categories: highest average methods and largest remainder methods. In the highest average methods, the averages obtained by dividing the votes of each party by a number reflecting the number of seats they have won are compared. The party with the highest average wins a seat and this process is repeated for the remaining seats. The most commonly used methods of the highest average methods are the d'Hondt, Sainte-Laguë (SL), and Scandinavian type Sainte-Laguë (SSL) methods. The d'Hondt method is the most widely used method in the world. In this method, the divisors progress sequentially as 1, 2, 3, ... In the SL method, the divisors progress sequentially as 1, 3, 5, ... This method provides more advantage to small parties than the d'Hondt method. The SSL method is also different from the original only because the first divisor is 1.4. This method also provides advantages to small parties over the d'Hondt method. The most commonly used methods of the largest remainder methods are the Hare and Droop methods. In the largest remainder methods, a quota value is first calculated. This quota is obtained by dividing the total valid vote amount by the number of seats. In the Hare method, the quota is calculated by dividing the total valid vote amount by the number of seats. In the Droop method, the quota is calculated by dividing the number of seats by one plus the number of seats. Analyses show that the highest average methods provide more advantage to small parties, while the largest remainder methods provide more advantage to large parties.

Representational justice is the capacity of an electoral system to reflect voter preferences as accurately as possible in the legislature. However, no electoral system is perfect, and proportionality in representation is inevitable. Indices used to measure proportionality in representation define this proportionality in various ways. The Gallagher index, also known as the smallest squares index, takes the sum of the squares of the differences between the vote-seat ratio of each party and takes the square root by dividing by two. This index takes high values in cases where proportionality in representation is high. Indices that aim to reach the result by summing the absolute value of the surplus or deficient representation rate of each party participating in the election are absolute difference indices. The Grofman index, which is included in this category, is obtained by dividing the sum of the representation deviations of the parties by the number of parties. Since the level of proportionality created by small parties will also be proportional to their votes, this index provides more accurate results than the Gallagher index.

District magnitude refers to the number of representatives allocated to each electoral district. The importance of this parameter is further increased in proportional representation, where there are multiple representatives in electoral districts. A larger district size allows the representation of small parties, even independent candidates, while representation is only for large parties in narrow electoral districts.

Türkiye's electoral districts are generally composed of provinces. In the general elections held on May 14, 2023, 600 deputies were elected from 87 electoral districts. The number of deputies in the electoral districts varies from one to seven in most districts. However, in larger provinces like İstanbul, Ankara, İzmir, and Bursa, are divided several districts and maximum district magnitude level of a district is 36 in a electoral district in İstanbul.

The simulation section of the study summarizes the results of a study that evaluated the general elections held in Türkiye in 2023 in terms of justice in representation. The simulation consists of two important parameters of the current electoral system, seat allocation method and district magnitude. First part of the simulation evaluated a total of five seat allocation methods, including the d'Hondt method used in the current system, as well as the SL and SSL methods from the highest average methods, and the Hare and Droop methods from the largest remainder methods. According to the simulation results, the d'Hondt method produces more disproportionate results compared to other methods. This is due to the fact that the d'Hondt method naturally favors large parties. The other methods, on the other hand, provide more representation for small parties. In the second part, four scenarios were created in addition to the current system, two with fewer and two with more electoral districts. In scenarios where a small number of electoral districts are created, the effective threshold increases, and small parties suffer more losses. This results in a result in favor of large parties. In scenarios where a larger number of electoral districts are created, the effective threshold falls, and small parties find more opportunities for representation. This increases proportional representation.

The general finding of the study is that the parameters of the electoral system have a significant impact on justice in representation. In terms of the seat allocation method, the SL and SSL methods from the highest average methods and Hare method from the largest remainder methods provide more representation opportunities for small parties. In terms of district magnitude, the creation of a small number of electoral districts is in favor of large parties, while the creation of a larger number of electoral districts is in favor of small parties. Based on these findings, two suggestions can be made to increase justice in representation in Türkiye. The first is to prefer a seat allocation method such as SL, Hare or Droop instead of d'Hondt, while preserving the current structure of electoral districts. Another suggestion is to redesign the electoral districts by expanding them while preserving the current method.

Türkiye'de Cari Transfer Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Kesirli Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi ile Analizi

İrfan Ersin¹

Mustafa Kırca²

Türkiye'de Cari Transfer Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Kesirli Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi ile Analizi	The Effect of Transfer Expenditures on Inflation in Turkey: Analysis with Fractional Frequency Fourier ARDL Bound Test
Öz <p>Ekonomilerde istikrarın sağlanması ve sürdürülmesi, enflasyonun kontrol altına alınması ile ilişkilidir. Yüksek ve hiper enflasyon oranlarıyla karşı karşıya olan ülkelerde, vatandaşların refahı düşmekte ve ekonomik belirsizlikler artmaktadır. Ekonomi politikalarının etkili bir şekilde uygulanabilmesi için enflasyonun nedenleri ve etkileri üzerine yapılan araştırmalar kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de cari transfer harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada 2006-2022 dönemi aylık olarak ele alınmış, Kesirli Frekanslı Fourier ARDL sınır testi kullanılmıştır. Analiz sonuçları, uzun dönemde cari transfer harcamalarındaki %1'lik artışın enflasyonu yaklaşık %0,34 oranında artırdığını, ancak kısa dönemde bu etkinin istatistiksel olarak anlamsız olduğunu göstermiştir. Bu sonuçlardan yola çıkarak, cari transfer harcamalarının fiyat istikrarı için kontrol edilmesi gerekliliği önerilmiştir.</p>	Abstract <p>In economies, achieving and sustaining stability is associated with controlling inflation. In countries facing high and hyperinflation rates, citizens' welfare decreases, and economic uncertainties increase. Investigating the causes and effects of inflation is critical for the effective implementation of economic policies. The aim of this study is to analyze the impact of current transfer expenditures on inflation in Türkiye. For this purpose, the period 2006-2022 is analyzed monthly and the Fractional Frequency Fourier Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds test is used. The results of the analysis show that a 1% increase in current transfer expenditures increases inflation by approximately 0.34% in the long run, but this effect is statistically insignificant in the short run. Based on these results, it is suggested that current transfer expenditures should be controlled for price stability.</p>
Anahtar Kelimeler: Cari Transferler Harcaması, Enflasyon, Kesirli Fourier Fonksiyon, ARDL, Eşbütünlük	Keywords: Current Transfer Expenditures, Inflation, Fractional Fourier Function, ARDL, Cointegration
JEL Kodları: E31, H50, C50	JEL Codes: E31, H50, C50

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamını iki yazar birlikte oluşturmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, iersin@medipol.edu.tr

² Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mustafakirca52@gmail.com

1. Giriş

Günümüz dünyasında, hükümetler çeşitli sosyal ve ekonomik politikaları uygulayarak toplumların refahını artırmaya çalışmaktadır. Bu politikalar arasında yer alan cari transfer harcamaları, gelirin bir kesiminden diğer bir kesimine kaynak aktarımını içerir ve kaynak aktarımıyla gelir dağılımı, ekonomik büyüme, enflasyon, istihdam gibi makroekonomik faktörleri etkileyebilir (Allard ve Tahakur, 2008). Cari transfer harcamaları, analitik bütçe sınıflandırmalarından olan ekonomik sınıflandırmanın bir göstergesi olarak sunulmaktadır. Cari transfer harcamaları, üretici ve tüketicilere mal, hizmet veya faktör karşılığı olmaksızın yapılan harcamalar olarak tanımlanmaktadır. Cari transfer harcamalarına, öğrencilere, işsizlere ve düşük gelirli bireylere ödenen tutarlar, kamu borç faizleri, vergi iadeleri, iktisadi amaçlı üreticilere verilen yardımlar ve devletin mahalli idarelere yaptığı yardımlar örnek verilebilir (Çetinkaya ve Aslantaş, 2019). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2021-2023 dönemi bütçe hazırlama rehberinde analitik sınıflandırma içinde cari transferler *“Sermaye birikimi hedeflemeyen ve cari nitelikli mal ve hizmet alımını finanse etmek amacıyla karşılıksız olarak yapılan ödemelerdir”* şeklinde tanımlanmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023). Hazine ve Maliye Bakanlığı istatistiklerinde cari transfer harcamalarının alt konuları, görev giderleri (zararları), hazine yardımları, kâr amacı gütmeyen kuruluşlara yapılan transferler, hane halkına yapılan transferler, tarımsal destekleme, hane halkına yapılan diğer transferler, sosyal amaçlı transferler, yurtdışına yapılan transferler ve gelirden alınan paylar olarak belirlenmiştir (T. C. Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2023).

Teorik olarak, enflasyonun temel belirleyicileri arasında arz yetersizliği veya talep fazlalığı yer almaktadır. Talep baskıları genellikle hükümet harcamalarındaki artışlar, vergi indirimleri gibi genişletici maliye politikaları ve para arzını artıran genişletici para politikaları gibi faktörlerden kaynaklanır (Çelik vd., 2021). Bu politikalar talebi artırarak fiyatlar üzerinde yukarı yönlü baskı oluşturmaktadır. Kamu harcamalarındaki değişimlerin ekonomik büyüme ve enflasyon gibi temel makroekonomik göstergeleri etkilediği göz önüne alındığında, hükümetin ekonomi içindeki rolü ekonomi teorisinde önemli bir tartışma konusudur (Romer and Romer, 1989). Ekonomik sistem konusu, klasik iktisat teorisi teorisyenleri ile Keynesyen iktisat teorisi teorisyenleri arasındaki görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Klasik iktisatçılar, devletin ekonomi içindeki müdahalesini minimalize etmeyi savunurken, Keynesyen iktisatçılar ekonomik dengenin sağlanması ve istihdamın artırılması için devlet müdahalesinin gerekliliğini vurgularlar. Keynesyen iktisatta, ekonominin eksik istihdamda olması durumunda devletin genişletici maliye politikalarına gitmesinin fiyatlar genel düzeyini etkilemeyeceği, büyüme ve istihdamı arttıracacağı vurgulanmaktadır. Keynesyen iktisada göre ekonomi, klasiklerin savunduğu gibi tam istihdam düzeyine erişirse genişletici maliye politikaları enflasyonist açık oluşturabilir. Klasik iktisatta da ekonominin tam istihdam da olması, genişletici para ve maliye politikalarında enflasyonist süreç oluşturur (Becker and Mulligan, 2003). Bu iktisadi tartışma günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Kamu harcamalarının enflasyon baskısı oluşturup oluşturmadığı literatürde farklı ülke-ülke grupları, yöntem ve dönemde ele alınmıştır (Güneş, 2020; Atgür, 2021; Ezirim vd., 2008; Hussain, ve Zafar, 2018; Apeti vd., 2023; Attari ve Javed, 2013). Tartışmayı güncel kılan konu ise çalışmaların farklı sonuçlara sahip olmasıdır. Bu çalışma söz konusu tartışmalara katkı sağlamak adına kamu harcamalarının önemli bir bileşeni olan cari transfer harcamalarının enflasyon üzerinde etkisini ele almaktadır.

Cari transfer harcamalarının makroekonomik etkileri konusu, ekonomistler arasında hâlâ tartışmalı bir konudur. Bazıları, cari transfer harcamalarının ekonomik büyümeyi teşvik edebileceğini ve ekonomik aktiviteyi canlandırabileceğini savunurken (Abiad vd, 2016; Kasmaoui & Bourhaba, 2017; Flavin, 2019; O'Connor, 2017; Beetsma vd, 2008), diğerleri ise bu harcamaların ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebileceğini ve mali sürdürülebilirlik sorunlarına yol açabileceğini iddia etmektedir (Chrystal ve Thornton, 1988; De Castro, 2006; Stratmann ve Okolski, 2010). Birincil argüman, cari transfer harcamalarının tüketim talebini artırarak ekonomik büyümeyi teşvik etmesi yönündedir. Söz konusu bu harcamalar, düşük gelirli hanelerin satın alma gücünü artırarak, tüketim talebinde artışa neden olabilmekte ve bu durum, özellikle tüketim odaklı ekonomilerde, üretimi ve istihdamı olumlu yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca, cari transfer harcamaları, hanehalkı tasarruflarında artışa yol açabilir ve bu da sonraki dönemlerde yatırımların artışına neden olabilir. Söz konusu bu argüman Keynesyen iktisadi teori tarafından da ileri sürülmektedir (Gupta vd., 2005; Moreno-Dodson, 2008; Bayraktar ve Moreno-Dodson, 2012). Cari transfer harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri sadece pozitif yönde değildir. Diğer argüman, büyük ölçekli ve sürdürülemez cari transfer harcamaları, mali disiplini bozabilmekte ve kamu borç yükünü artırabilmektedir. Bu durum, kamu harcamalarının finansmanı için vergilerin artırılmasına veya daha fazla borçlanmaya yol açabilmektedir, bu da ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği gibi enflasyon artışına da yol açabilmektedir (Schaltegger ve Torgler, 2006; Bose vd., 2007). Bu durum da Klasik ve Neo-Klasik iktisadi teori tarafından desteklenmektedir. Klasik iktisadi varsayımda devletin ekonomi içindeki payının minimum düzeyde olması piyasa başarısında önemli bir etken olarak görülmektedir.

Cari transfer harcamalarının makroekonomik etkileri üzerindeki başka bir argüman ise bu harcamaların doğru hedeflenmesi ve etkin bir şekilde kullanılmasıdır. Cari transfer harcamaları, sosyal ve ekonomik refahı artırmak ve gelir eşitsizliklerini azaltmak amacıyla yapıldığından, hedef kitlenin doğru belirlenmemesi veya cari transfer harcamalarının etkin bir şekilde yönetilememesi durumunda, istenilen etkilerin elde edilmesi zorlaşabilir (Frisman ve Rosenheck, 1996). Son olarak, cari transfer harcamalarının makroekonomik etkileri üzerindeki başka bir argüman ise mali sürdürülebilirlik konusudur. Cari transfer harcamaları, kamu bütçesi üzerinde önemli bir yük oluşturabilir ve uzun vadede mali disiplinin sağlanmasını zorlaştırabilir. Bu durum, kamu borçlanmasının artması, faiz ödemelerinin büyüklüğü ve enflasyon gibi sorunlara yol açabilir (Bi ve Leeper, 2013; Li ve Du, 2021).

Cari transfer harcamalarının enflasyon üzerindeki etkileri farklı etkenler üzerinden gerçekleşebilir. Bu harcamalar, hane halkının gelirini artırarak tüketimlerini teşvik edebilir. Bu artan tüketim talebi, mal ve hizmetlere olan talebi artırabilir ve bu da arz-talep dengesinde kaymaya neden olabilir. Fazla talep, fiyatların yükselmesine ve sonuç olarak enflasyona yol açabilir (Saunders vd, 1979; Marshall, 1979). Diğer bir etken de para arzı etkisidir. Transfer harcamaları hükümetin bütçesinden finanse edildiğinden, bu durum para arzında artışa neden olabilir. Böylelikle ekonomideki para miktarının artması talep artışına yol açabilir ve enflasyonist bir süreç söz konusu olabilir. Transfer harcamalarının özellikle üretim alanlarında azaltılması, üretim ve fiyatları olumsuz etkileyebilir. Azalan transfer harcamaları maliyetlere baskı yaparak enflasyonun artmasını tetikleyebilir (Fisher ve Summers, 1989)

Transfer harcamalarının gelecekteki artışlarına ilişkin beklentiler de enflasyonist baskı oluşturabilecek etkenler arasında görülmektedir. Tüketicilerin ve işletmelerin fiyatlar hakkındaki iktisadi kararları beklentilere göre şekil alabilmektedir. Eğer halk ve firmalar, transfer harcamalarının sürekli artacağını beklerse, talep ve fiyatlar üzerinde sürekli bir yukarı yönlü baskı oluşabilir ve enflasyon artış yönlü etkilenebilir (Dupor ve Li, 2015; Mehrara vd. 2016). Son olarak, cari transfer harcamalarına merkez bankasının para politikası tepkisi de enflasyonu etkileyebilecek bir etken olarak görülmektedir. Eğer merkez bankası transfer harcamalarının yarattığı enflasyonu dengelemek için sıkılaştırıcı veya genişletici bir para politikası uygularsa, bu durum enflasyonu artırıcı veya azaltıcı bir etki meydana getirebilir. Cari transfer harcamaları, enflasyonla mücadelede kullanıldığı gibi ekonomik büyüme, istihdam gibi makroekonomik faktörler için de kullanılabilir. Dolayısıyla bu tür harcamalar farklı sonuçlar doğurabilir. Şöyle ki, cari transfer harcamaları gelir dağılımı sorunu için sosyal yardım ağırlıklı kullanılırsa talep enflasyonu artış gösterebilir. Farklı olarak bu tür harcamalar maliyet kaynaklı enflasyonu düşürmek suretiyle üretici ağırlıklı yapılırsa bu durum da üretimi artırabilir ve enflasyonu düşürücü etki bırakabilir (Surjaningsih vd. ,2012; Beddies, 1999; Mehrara vd., 2016; Le ve Finch, 2022).

Bu bağlamda Türkiye’de de cari transfer harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisinin ortaya konulması önem arz etmektedir. Çünkü, Türkiye’de cari transfer harcamaları, bütçe içerisinde önemli bir paya sahip olmuştur. Cari transfer harcamalarının bütçe içindeki payı 2006-2022 dönemi için en düşük 2006 yılında %28 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranın en yüksek olduğu yıl da 2021 yılında %41,3 olarak hesaplanmıştır. Covid 19 salgın hastalığının ülke ekonomisine olumsuz yansımaları, üretimde gerilemelere neden olmuş ve kamu destekleri bu dönemde artış göstermiştir. Bu durum da cari transfer harcamaların artışına yol açmıştır (Adıgüzel, 2020). Kriz dönemi incelendiğinde ise cari transfer harcamalarının bütçe içindeki payı 2009 yılında %34 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de cari transfer harcamalarının gelişimine paralel olarak enflasyon verilerinin izlenmesi de önem arz etmektedir. Türkiye’de 2006-2022 dönemi için yıllık enflasyon oranının en düşük olduğu yıl %3,99 ile 2011 yılı mart ayında gerçekleşmiş, en yüksek oran ise %85,5 ile 2022 yılı Ekim ayında gerçekleşmiştir. Türkiye 2022 yılında çok yüksek enflasyon oranlarıyla karşılaşmış, %50’nin üzerinde enflasyon oranları söz konusu olmuştur (TÜİK, 2023). Bu istatistikler yukarıda da ifade edildiği üzere Türkiye’de de cari transfer harcamalarının enflasyon üzerinde etkisinin olabileceği konusunda soru işaretleri doğurmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın araştırma sorusu cari transfer harcamalarının uzun ve kısa dönemde enflasyon üzerinde etkisi var mıdır? şeklindedir. Bu sorular dikkate alındığında çalışmanın amacı Türkiye’de bütçe içinde sosyal ve ekonomik amaçlı kullanılan cari transfer harcamalarının enflasyona etkisini incelenmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkiler 2006M01-2022M12 arası aylık dönemi kapsayacak şekilde incelenmektedir.

Türkiye’de enflasyonu etkileyen ve ampirik çalışmalarda da ortaya çıkan döviz kuru, büyüme, faiz gibi değişkenlere (Berber ve Artan, 2004; Karabalut, 2019; Gürel ve Toker, 2019; Yenice ve Yenisu, 2019; Kaygısız ve İşcan, 2019; Bozkurt, 2021) ek olarak bu çalışma, cari transfer harcamalarını da modele dahil ederek enflasyonun söz konusu bu harcamalardan etkilenip etkilenmediğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiler Yılanıcı vd. (2020) tarafından geliştirilen Kesirli Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi kullanılarak araştırılmaktadır. Yeni geliştirilen bu yöntemin kullanılması çalışmanın önemini artırmaktadır. Kesirli Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi yöntemi, kısa ve uzun döneme dair bulguların daha hassas ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Ayrıca bu yöntemde yapısal

kırılmaların göz ardı edilmemiş olması elde edilen bulgulara olan güveni artırmaktadır. Analizler yapılırken enflasyon üzerinde etkisi birçok ampirik çalışma ile kanıtlanmış döviz kuru ve büyümeyi temsilen sanayi üretim endeksi verileri de modele eklenmiştir. Bu kapsamda çalışmanın geri kalan kısmı şu şekilde planlanmıştır: İkinci bölüm çalışmaya ilişkin literatür araştırmasına yer vermiştir. Üçüncü bölümde veri seti ve model üzerine bilgiler verilirken, dördüncü bölümde yöntem ve bulgular ve beşinci bölümde de sonuç ve tartışmaya yer verilmiştir.

2. Literatür Taraması

Cari transferler, yoksulluğu azaltmayı, sosyal refahı artırmayı ve ekonomiyi istikrara kavuşturmayı amaçlayan maliye politikasının hayati bir yönü haline gelmiştir. Cari transferlerin enflasyon üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar, literatürde sınırlı sayıda yer almaktadır. Bu konuya yönelik yapılan araştırmaların azlığı, cari transferlerin enflasyon üzerindeki etkisinin tam anlamıyla anlaşılmasını engellemektedir. Dolayısıyla, bu alandaki boşluğu doldurmak ve daha kapsamlı bir anlayış geliştirmek için yaptığımız bu çalışma, literatüre önemli bir yenilik katma potansiyeline sahiptir.

Türkiye odaklı yapılan çalışmalarda, cari transfer harcamalarının enflasyona etkisini inceleyen literatür taraması farklı sonuçlara işaret etmektedir. Türkiye üzerinde yapılan çalışmalardan Ulusoy ve Yiğit (2016), Regresyon Analizi yöntemini kullanarak 1990-2016 dönemi için cari transfer harcamalarının tüfe endeksini pozitif etkilediğini tespit etmiştir. Akçacı ve Karapınar Kocağ (2013) da Granger nedensellik testiyle aynı ilişkiyi 2006-2012 dönemi aylık veriler için incelemiş, transfer harcamalarından enflasyona doğru kısa dönem için nedensellik tespit edilmiştir. Literatür değerlendirmesiyle benzer ilişkiyi araştıran Bedir (2010), 1980-1998 döneminde cari transfer harcamalarının talep artışı yoluyla enflasyonu pozitif etkilediğini belirtmiştir. Çetinkaya ve Aslantaş (2019) da diğer çalışmaların aksine 2006-2018 dönemi için cari transfer harcamalarının enflasyonu çok etkilemediğini belirtmişlerdir.

Literatürde kamu harcamalarının alt bileşeni olan cari transfer harcamalarının enflasyona etkisini inceleyen çalışmalara az rastlanmaktadır. Çalışmalar enflasyona etkisi bakımından kamu harcamaları üzerinde odaklanmıştır. Kamu harcamalarının genel olarak enflasyona etkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında Bölükbaş ve Alp (2018), Türkiye'de 1960-2017 arası dönem için zamanla değişen nedensellik testini kullanmış, 1997-2011 ve 2002-2016 dönemlerinde kamu harcamalarından enflasyona doğru bir nedensellik tespit etmişlerdir. Büyükbaşaran vd. (2020), Bayes Yapısal Vektör Otoregresyon (SVAR) yöntemiyle 2003Q2- 2018Q dönemi için kamu harcamalarının enflasyonu negatif etkilediğini belirtmişlerdir. Söz konusu çalışmada bu ilişkinin negatif çıkmasında genişletici maliye politikalarına karşın sıkı para politikası uygulamalarının olması neden olarak gösterilmektedir. Türkiye için kamu harcamalarının enflasyona etki etmediği sonucunu paylaşan çalışmalar da söz konusudur. Kekeç ve Arslan (2023), VAR Analizi-Granger Nedensellik testini kullanmış Ocak 2008- Ağustos 2022 dönemi için ilişki tespit edilememiştir. Karagöz ve Keskin (2016) de Bayes Vektör Otoregresyon (BVAR) yöntemiyle 2003Q1 – 2015Q2 dönemi için ilişki tespit edememiştir.

Kamu harcamaları içinde bazı harcama kalemlerinin enflasyona etkisini araştıran çalışmalar incelendiğinde Öksüz ve Aydın (2023), Kesirli Frekanslı Fourier Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Eşbütünlüşme Testini kullanarak 1983-2021 döneminde sosyal harcamaların enflasyon üzerindeki etkisinin negatif olduğunu tespit etmiştir. Turgut vd. (2017), korelasyon ve regresyon analiziyle sağlık harcamaları ve enflasyon arasında, Emmanouilidis ve Karpētis (2021) ise askeri harcamalar ile enflasyon arasında ilişki tespit etmişlerdir. İşler (2022) de enflasyonun askeri

harcamaları artırdığını VAR analiziyle tespit etmiştir. Asiloğulları (2020), ARDL sınır testini kullanmış, 1960-2017 dönemi için savunma harcamaları ve enflasyon arasında anlamlı ilişki tespit edememiştir.

Kamu harcamaları ve enflasyon ilişkisine yönelik uluslararası ve panel analiz çalışmaları incelendiğinde farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır. Muharrem ve Uysal (2023), 11 AB Ülkesi için Panel nedensellik analizinden faydalanmış, 2006-2020 dönemi için kamu harcamaları ve enflasyon arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Güneş (2020), 28 OECD Ülkesi için yapmış olduğu Panel VAR Analizi çalışmasında, 1995-2018 dönemi için kamu harcamalarıyla enflasyon arasında negatif ilişki tespit etmiştir. Ayrıca kamu harcamalarıyla enflasyon arasında çift yönlü nedensellik bulmuştur. Korkmaz ve Güvenoğlu (2021) ise 9 OECD ülkesi yapmış oldukları çalışmada kamu harcamalarından enflasyona nedensellik tespit edememişlerdir. Aynı sonuca Ceyhan ve Akdağ (2022), BRICS-T ülkeleri için ulaşmışlardır. Sheikh ve Atabay Kuşçu (2023) literatür değerlendirmesine dayanarak 2020-2021 döneminde pandemi etkisiyle helikopter para olarak ifade edilen doğrudan para transferlerinin enflasyonu yüksek olan ülkelerde hiper enflasyonist bir etki yapabileceğini belirtmişlerdir. Mohammed vd. (2009), Pakistan için yapmış oldukları çalışmada eş bütünleşme ve nedensellik analizini kullanmışlar, kamu harcamalarından enflasyona doğru nedensellik tespit etmişlerdir. Ogbonna (2014) de Nijerya için eş bütünleşme ve Vector Error Correction Model (VECM) ile yapmış olduğu çalışmada kısa ve uzun dönemde kamu harcamalarından enflasyona bir ilişki tespit edememiştir.

Literatür incelendiğinde cari transferlerin ekonomi üzerindeki etkileri, doğrudan gelir ve harcama değişimleri yoluyla farklı bir mekanizma ile gerçekleşebilmektedir. Bu açıdan, cari transferlerin enflasyona olan potansiyel etkileri, ekonomik politikaların tasarlanması ve uygulanmasında dikkate alınması gereken önemli bir faktördür. Çalışmalar incelendiğinde Türkiye’de cari transfer harcamalarının enflasyona etkisini inceleyen çalışmaların az olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmaların daha çok kamu harcamaları ile enflasyon arasındaki ilişkiye odaklandığı görülmektedir. Ayrıca cari transfer ve kamu harcamalarına ilişkin analiz sonuçlarının da farklı olduğu gözlemlenmektedir. Sonuçların farklı olmasında kullanılan yöntem ve ele alınan dönem farklılıkları neden olarak ileri sürülebilir. Bu açıdan cari transfer harcamalarının enflasyonu nasıl etkilediği konusu, literatüre katkı sağlamanın yanında bu alanda bir bilgi boşluğunu da doldurmayı hedeflemektedir.

3. Veri Seti ve Model

Türkiye’de cari transfer harcamalarının enflasyonu etkisini inceleyen bu çalışmada model kurulurken enflasyonu belirleyen diğer faktörler göz önünde bulundurulmuştur. Enflasyon, bağımlı değişken olarak modele dahil edilmiştir. Bağımsız değişkenler arasında ise cari transfer harcamaları, döviz kuru ve sanayi üretim endeksi yer almıştır. Bağımsız değişkenler arasında kontrol değişkenler modele dahil edilirken döviz kuru için Gürsoy (2021), Aytekin ve Uçan (2022), Yenice ve Yenisu (2019) ve Türk (2016) referans alınmıştır. Modelde ekonomik büyüme bir diğer kontrol değişkendir. Çalışmada aylık veriler kullanılması nedeniyle ekonomik büyümeyi temsilen sanayi üretim endeksi dikkate alınmıştır. Dahası, Gültekin ve Taştan (2022), Altınok ve Akça (2021), Deniz ve Koç (2019) ve Erdoğan vd. (2020) çalışmaları da referans alınmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler Eşitlik 1’de gösterilmektedir. Ana başlık, ilk sayfada yer alan çalışmanın başlığı adlı kısımdır.

$$LENF_t = \beta_0 + \beta_1 LRCAR_t + \beta_2 LKUR_t + \beta_3 LSAN_t + e_t \quad (1)$$

Eşitlik 1’de yer alan LENF enflasyonu, LRCARI cari transfer harcamalarını, LKUR döviz kurunu ve LSAAN ise sanayi üretim endeksini temsil etmektedir. β_0 sabit terim katsayısıdır. β_1, β_2 ve β_3 sırasıyla LRCARI, LKUR ve LSAAN’da meydana gelen %1’lik artışın LENF üzerindeki etkisini göstermektedir. Üç değişkenin de beklenen işareti pozitifdir. t simgesi de değişkenlerimizin birer zaman serisi olduğunu göstermektedir ve $t=2006M01-2022M12$ (aylık veriler) şeklindedir. e_t ise modelin hata terimidir.

Enflasyonu (LENF) temsil eden değişken de TÜFE (2003=100) endeksi olarak dikkate alınmıştır ve veri TÜİK’ten elde edilmiştir (TÜİK, 2023). TÜFE (2003=100) endeksinin logaritması alınarak analizde kullanımı söz konusu olmuştur. Cari transfer harcamaları (LRCARI), Hazine ve Maliye Bakanlığı sitesinden elde edilmiş ve TÜFE (2003=100) endeksi kullanılarak reel hale getirilmiştir (Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2023). Ayrıca mevsimsellik analizi uygulanarak mevsimsellikten arındırılmıştır. Sonrasında logaritması alınmış ve analizde kullanılmıştır. Döviz kuru (LKUR), Merkez Bankasından elde edilmiş, alış-satış nominal kur ortalaması analizde kullanılmıştır (TCMB, 2023). Ekonomik büyüme değişkeni için sanayi üretim endeksi (LSAN) tercih edilmiştir. Aylık bir veri olması nedeniyle ekonomik büyüme değişkeni için sanayi üretim endeksi büyümeyi temsilen birçok çalışmada kullanılmıştır. Ayrıca sanayi üretim endeksi verileri (mevsim ve takvim etkisinden arındırılmış) de TÜİK’ten elde edilmiş ve logaritması alınarak analiz için kullanılmıştır (TÜİK, 2023). Bu çalışmanın verilerle ilgili en önemli sınırlılığı ele alınan dönemdir. Cari transfer harcamalarına ilişkin veri setinin 2006 dönem itibarıyla başlaması, daha önceki dönemlerin analize dahil edilmemesine yol açmaktadır. Bunun dışında modele dahil edilen değişkenlerin de sınırlı olması, farklı bağımsız değişkenlerin modelde de olmaması sınırlılıklar arasında yer almaktadır. Model kurulumu gerçekleştirilirken literatürde enflasyon oranını etkileyen en önemli değişkenlere öncelik verilmiştir. Mevcut bağımsız değişkenlerle birlikte açıklayıcı değişken R^2 değerinin yüksek oluşu dikkate alınarak, bağımsız değişkenler sınırlı tutulmuştur.

4. Yöntem ve Bulgular

Döviz kuru, sanayi üretim endeksi ve cari transfer harcamalarının enflasyona etkisini incelediğimiz bu çalışmada, üç aşamalı bir süreç izlenmektedir. İlk olarak değişkenlerin durağanlık düzeyleri Kesirli Fourier Genelleştirilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ile araştırılmaktadır. İkinci aşamada ilgili modelde anlamlı eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı Kesirli Frekanslı Fourier Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Modeline (ARDL) dayalı Sınır testi yöntemiyle araştırılmaktadır. Son olarak uzun ve kısa dönem katsayı tahminleri ile hata düzeltme modelinin çalışıp çalışmadığı gösterilmektedir. Çalışmanın izleyen kısımlarında uygulanan analiz yöntemleri ve bulgular aşama aşama yer almaktadır.

4.1. Kesirli Frekanslı Fourier ADF Birim Kök Testi

Zaman serileri analizlerinde ilk olarak değişkenlerin durağanlık seviyeleri belirlenmelidir. Durağanlık seviyelerinin belirlenmesi amacıyla birçok birim kök testleri geliştirilmiştir. Bu testler arasında en çok bilinen ve uygulananı Said ve Dickey (1984) tarafından geliştirilmiş olan Genelleştirilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testidir. Ancak ADF ve diğer geleneksel birim kök testleri, yapısal kırılmaları dikkate almadığı için güçleri zayıf olan testlerdir. Bu sebepten dolayı birçok yapısal kırılmayı dikkate alan birim kök testleri geliştirilmiştir. Bunlardan bazıları Zivot ve Andrews (1992) ile Lumsdaine ve Papell (1997) olduğu gibi bir veya iki yapısal kırılmayı dikkate almaktadır. Kapetanios (2005) ile Carrion-i-Silvestre vd. (2009) çalışmalarında ise ikiden fazla yapısal kırılmaları dikkate alan, çok kırılmalı birim kök testlerini önermişlerdir.

Enders ve Lee (2012), Omay (2015) ve Bozoklu vd. (2020) ise Dickey-Fuller birim kök testine ait test eşitliğine Fourier fonksiyonunu ekleyerek daha güçlü ve yapısal kırılmaları da dikkate alan birim kök testleri geliştirmişlerdir. Bu birim kök testlerinde yapısal kırılmaları birim kök testlerinden farklı olarak, kırılma sayısı ve kırılma noktası belirlenmemesine rağmen, yapısal kırılmalar Fourier fonksiyonları ile dikkate almaktadır. Fourier fonksiyonlarında, Enders ve Lee (2012) sadece tam sayılı frekansları ($k=1, \dots, 5$), Omay (2015) ise daha küçük derecede ki kesirli frekansları ($k=0,1, 0,2, \dots, 1,9, 2$) dikkate alarak değişkenlerin durağanlık seviyelerini araştırmaktadır. Bozoklu vd.'nin (2020) geliştirmiş olduğu birim kök testinde ise daha yüksek dereceler ve kesirli frekanslar ($k= 0,1, 0,2, \dots, 4,9, 5$) analize dahil edilmektedir. Böylece daha güçlü bir birim kök testi geliştirmişlerdir. Eşitlik 2'de Bozoklu vd.'nin (2020) geliştirmiş olduğu birim kök testine ait test eşitliği yer almaktadır.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \beta_2 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_3 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_4 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (2)$$

Eşitlik 2'de Fourier fonksiyonun olmadığını varsayarsak bu test eşitliği ADF test eşitliğine ait bir denklemdir. Yukarıda bahsi geçen Fourier fonksiyonlu birim kök testlerinde ADF test eşitliğine " $\beta_2 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_3 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$ " şeklinde eklenmektedir. Burada yer alan sin ve cos trigonometrik terimlerdir. Fourier fonksiyonu içinde yer alan $\pi=$ pi sayısını, $k=$ frekans sayısını, $t=$ trendi, $T=$ gözlem sayısını temsil etmektedir. Δ 'lar fark işlemcisidir. Eşitlikteki, β_0 sabit terim katsayısı, β_1 trendin katsayısı, β_2 ve β_3 trigonometrik terimlerin katsayısı ve β_4 , Y değişkeninin bir gecikmeli değerinin katsayısıdır. β_i ise modelin bağımlı değişkenin gecikmelerine ait katsayılarıdır. Toplam işareti üzerinde yer alan "p" uygun gecikmeyi ifade etmektedir. Bunun modele eklenmesi ile DF test eşitliğindeki otokorelasyon sorunu çözülmekte ve böylece ADF test eşitliği tahmin edilmektedir. u_t ise modelin hata terimidir.

Uygun test eşitliğinin tahmini ilk olarak uygun frekans (k) değerinin hesaplanması ile başlamaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Bozoklu vd. (2020), 0,1, 0,2, ..., 4,9, 5 aralığında uygun k değeri için modeli tahmin etmektedir. En küçük kalıntı kareler toplamının elde edildiği k sayısı ile tahmin edilen model uygun frekans değeridir. Uygun frekans tahmini yapılmasından sonra trigonometrik terimlerin birlikte anlamlı olmadığı $H_0: \beta_2 = \beta_3 = 0$ (Trigonometrik terimler anlamsızdır) hipotezi ile sınanmaktadır. Eğer bu kısıt testinden elde edilen test istatistik değeri, Enders ve Lee'de (2012, s.197) yer alan kritik değerlerden küçük ise bu hipotez reddedilemez, yani trigonometrik terimlerin anlamsız olduğu ifade edilmektedir. Ters durumda ise anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Bu adımdan sonra k 'nin kesirli mi yoksa tam sayı şeklinde olup olmadığına bakılır. Eğer k değeri kesirli ise değişkendeki yapısal değişimlerin kalıcı olduğu anlamına gelmektedir. Trigonometrik terimlerin anlamsız olması durumunda ADF testi kullanılmaktadır. Her iki teste de $H_0: \beta_4 = 0$ & $H_1: \beta_4 < 0$ şeklindeki hipotezler sınanmaktadır. β_4 katsayısına ait hesaplanan test istatistik değeri Bozoklu vd. (2020)'de yer alan kritik değer ile karşılaştırılır. Hesaplanan test istatistik değeri, kritik değerlerden küçükse, H_0 reddedilememekte ve serinin durağan olmadığı anlamına gelmektedir. Aynı karar koşulu ADF testi içinde geçerlidir. Tablo 1'de Bozoklu vd. (2020)'nin geliştirmiş olduğu Kesirli Frekanslı Fourier ADF birim kök test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 1: Kesirli Frekanslı Fourier ADF Birim Kök Testi

Sabitli Model					
Değişken	k	Wald F***	p***	Kesirli FADF Test İstatistiği	Kritik Değer**
LENF	0,7	3,117	7	1,775	-3,89915
LRCARI	0,1	10,621*	4	-4,736*	-3,85494
LKUR	0,1	10,241*	8	-4,185*	-3,85494
LSAN	0,3	6,775	1	-3,758	-3,88736
Sabitli ve Trendli Model					
Değişken	k	Wald F***	p***	Kesirli FADF Test İstatistiği	Kritik Değer**
LENF	0,1	6,611	8	-2,350	-4,23169
LRCARI	1,8	2,490	4	-5,268	-4,10763
LKUR	0,1	11,757*	8	-4,759*	-4,23169
LSAN	3,4	5,173	1	-4,634	-3,69751

* %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

** Kritik değerler Bozoklu vd. (2020)'de yer alan Tablo A ve Tablo B'den alınmıştır.

***F kısıt testi için kritik değerler Enders ve Lee (2012;197)'den alınmıştır. %5 anlamlılık düzeyinde sabitli model için 7,41 ve sabitli trendli model için ise 8,88'dir.

****Uygun gecikme sayısı (p) Akaike Bilgi Kriterine (AIC) göre belirlenmiştir.

Tablo 1'de yer görüldüğü üzere trigonometrik terimlerin anlamlılığını sınamak için F kısıt testi hesaplanmıştır. Sabitli modelde LKUR ve LRCARI değişkenlerinde, sabitli ve trendli modelde ise sadece LKUR değişkeninde trigonometrik terimlerin anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sebeple sabitli modelde LKUR ve LRCARI değişkenleri için, sabitli ve trendli modelde ise sadece LKUR değişkeni için hesaplanan test istatistiklerini dikkate alarak değişkenlerin durağanlık seviyeleri sınanmaktadır. Bu durum dikkate alındığında bu iki değişkenin seviyelerinde durağan oldukları, yani I(0) olduklarına karar verilmiştir.

Tablo 2: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Sabitli Model			
Değişken	Test İstatistik Değeri	Kritik Değer (%5)	p**
LENF	2,606	-2,876	7
LSAN	-0,465	-2,875	3
Δ LENF	-3,548*	-2,875	4
Δ LSAN	-10,433*	-2,875	2
Sabitli ve Trendli Model			
Değişken	Test İstatistik Değeri	Kritik Değer (%5)	p**
LENF	1,906	-3,432	7
LRCARI	-5,933*	-3,432	0
LSAN	-3,957*	-3,432	0
Δ LENF	-4,293*	-3,432	6

*%5 anlamlılık düzeyinde durağanlığı göstermektedir.

** Uygun gecikme sayısı (p) AIC ile belirlenmiştir.

Trigonometrik terimlerin anlamlı olmadığı değişkenlerin, durağanlık seviyeleri ADF birim kök testi ile araştırılmaktadır. Tablo 2'de diğer değişkenlere ait ADF birim kök testi bulguları yer almaktadır. Sabitli model de hem LENF hem de LSAN değişkeni birinci farkında, sabitli ve trendli

modelde ise sadece LENF değişkeni birinci farkında durağandır (LENF, $LSAN - I(1)$). LRCARI ve $LSAN$ ise sabitli ve trendli model dikkate alındığında seviyelerinde durağandır (LRCARI, $LSAN - I(0)$). Sonraki aşamada değişkenlerin farklı seviyelerde durağanlığı dikkate alınarak analizler yapılmalıdır. Farklı seviyelerde durağan olan değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkileri zaman serisi ekonometri literatüründe sıklıkla ARDL modeline dayalı sınır testli ile araştırılmaktadır. Bu çalışmada yine yapısal değişimleri dikkate almak hem de daha güçlü bir test olmasından dolayı Kesirlik Frekanslı Fourier ARDL sınır testi ile değişkenler arasındaki ilişkiler analiz edilmektedir. İzleyen kısımda ilgili yöntem tanıtılmakta ve elde edilen bulgular ortaya konulmaktadır.

4.2. Kesirli Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri incelemek için çeşitli eşbütünleşme testleri kullanılmaktadır. Bu testlerden ilki Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilmiştir. Birim kök testlerinde de olduğu gibi yapısal kırılmalar değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerde etkili olabilmektedir. Bu durum dikkate alınarak yapısal kırılmaları dikkate alan birçok eşbütünleşme testleri geliştirilmiştir. Örneğin, Gregory and Hansen (1996) tek kırılmayı, Hatemi-J (2008) iki kırılmayı ve Maki (2012) birden fazla kırılmayı dikkate alan eşbütünleşme testlerini literatüre kazandırmışlardır. Yılcı (2019) ise geliştirmiş olduğu Fourier Engle-Granger eşbütünleşme testinde Fourier fonksiyonları ile yapısal kırılmaları dikkate alan yeni bir eşbütünleşme testi daha geliştirmiştir. Fourier fonksiyonlarının eşbütünleşme test eşitliklerine eklenmesinde amaç, birim kök testlerine eklenmesindeki amaçla aynıdır. Ancak belirtilen bu testler değişkenlerin aynı seviyelerde durağan olması durumunda kullanılabilir. Pesaran vd. (2001) tarafından zaman serisi literatürüne kazandırılmış olan ARDL sınır testi yönteminde ise değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olabilmesi herhangi bir sakınca oluşturmamaktadır.

Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen yöntemde de yapısal kırılmaların dikkate alınması testin gücünü artırmaktadır. Pahlvani vd. (2005), McNown vd. (2017), Cai vd. (2018), Bist ve Bista (2018), Canbay (2020), Hatmanu vd. (2020), Kırca (2020) gibi yazarlar çalışmalarında ARDL sınır testinde yapısal kırılmaları dikkate almak amacıyla, test eşitliğine kukla değişkenleri eklemektedirler. Yılcı vd. (2020) geliştirmiş olduğu yöntemde ise yapısal kırılmaları ihmal etmemek için ARDL test eşitliğine Fourier fonksiyonları ilave etmişlerdir. Fourier fonksiyonlarında yer alan uygun frekans değer aralığı $k = [0, 1, \dots, 5]$ şeklinde belirlenmiştir. Kesirlik Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi olarak adlandırılan bu yöntem geleneksel ARDL sınır testine göre daha güçlüdür. Bu testin güçlü olmasının altında yatan en önemli sebeplerinden biri ise kritik değerlerin bootstrap ile elde edilmesidir. Burada Yılcı vd. (2020), McNown vd. (2018) yöntemini dikkate almaktadırlar. Eşitlik 3'de teste ait eşitlik yer almaktadır:

$$\begin{aligned} \Delta LENF_t = & \alpha_0 + \alpha_1 LENF_{t-1} + \alpha_2 LRCARI_{t-1} + \alpha_3 LKUR_{t-1} + \alpha_4 LSAN_{t-1} \\ & + \sum_{i=1}^{p_1} \varphi_i \Delta LENF_{t-i} + \sum_{i=1}^{p_2} \gamma_i \Delta LRCARI_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^{p_3} \delta_i \Delta LKUR_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^{p_4} \partial_i \Delta LSAN_{t-i} + \theta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \theta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3)$$

Eşitlik 3'de yer alan eşitlikte yer alan α_0 sabit terim katsayısı, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4$ analizde kullanılan tüm değişkenlerin bir gecikmelerine ait katsayılarını, $\varphi_i, \gamma_i, \delta_i, \partial_i$ ise sırasıyla LENF,

LRCARI, LKUR ve LSAN değişkenlerinin farklarının gecikmeli değerlerine ait katsayılarını temsil etmektedir. Uygun gecikme sayısı Akaike Bilgi Kriterine (AIC) göre seçilmektedir. Θ_1 ve Θ_2 ise trigonometrik terimlerin katsayılarıdır. Burada da uygun k değeri de AIC'ye göre belirlenmektedir. Eğer bu eşitlikten " $\Theta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \Theta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$ " şeklindeki trigonometrik terimleri çıkardığımızda, Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi eşitliğidir. Çalışmada kullanılan bu testte üç farklı hipotez sınamaktadır. Değişkenler arasında anlamlı eşbütünleşme ilişkisinin olabilmesi için bu üç temel hipotezinde reddedilmesi gerekmektedir. Hipotezler aşağıdaki gibi gösterilmektedir;

$$H_{0A}: \alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = \alpha_4 = 0$$

$$H_{0B}: \alpha_1 = 0$$

$$H_{0C}: \alpha_2 = \alpha_3 = \alpha_4 = 0$$

Hipotezleri test edebilmek için sırasıyla F_A , t , F_B test istatistikleri hesaplanmaktadır. Geleneksel ARDL sınır testinden farklı olarak yukarıda da ifade edildiği üzere bu test istatistikleri bootstrap ile türetilen kritik değerler ile karşılaştırılmaktadır. Eğer hesaplanan bu üç test istatistik değerleri birlikte kritik değerlerden büyük ise ilgili temel hipotezler reddedilmekte ve değişkenler arasında anlamlı eşbütünleşme ilişkisi olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Birim kök testinde de olduğu üzere ilgili test eşitliğindeki k değeri kesirli ise yapısal kırılmaların model üzerinde etkili olduğu anlamına gelmektedir³.

Tablo 3: Kesirli Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi Sonuçları

Model (ARDL(4,3,0,0))	k	Min AIC	F_A	t-istatistiği	F_B
LENF=f(LRCARI, LKUR, LSAN)	0,8	-6,409	5,280*	-2,642**	5,518*
	% 1 Bootstrap Kritik Değerler***:		5,319	-3,690	6,016
	% 5 Bootstrap Kritik Değerler***:		3,514	-2,955	3,764
	% 10 Bootstrap Kritik Değerler***:		2,907	-2,553	2,988

*, ** sırasıyla %5 ve %10 düzeylerinde anlamlılığı göstermektedir.

***5000 bootstrap ile kritik değerler türetilmiştir.

Tablo 3'de Kesirli Frekanslı Fourier ARDL sınır testi sonuçları görülmektedir. Hesaplanan tüm test istatistiklerinin bootstrap kritik değerlerden mutlak olarak büyük olduğu görülmektedir. Böylece ilgili hipotezler reddedilmekte, LRCARI, LKUR ve LSAN'ın uzun dönemde LENF üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu bulgusuna varılmıştır. Ayrıca k değerinin 0.8 olması da yapısal değişimlerin kalıcı etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

³ Detaylı için bakınız: Yılcı vd. (2020).

Tablo 4: Hata Düzeltme Modeli ile Kısa Dönem ve Uzun Dönem Katsayıları

Uzun Dönem Katsayı Tahminleri				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
LRCARI	0,344*	0,144	2,386	0,0180
LKUR	0,624*	0,087	7,161	0,0001
LSAN	0,684*	0,172	3,965	0,0001
COS	0,144*	0,045	3,198	0,0016
SIN	0,208*	0,041	4,984	0,0001
Sabit Terim	-3,487	2,407	-1,448	0,1491
Hata Düzeltme Modeli ve Kısa Dönem Katsayıları				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
Δ LENF(-1)	0,413*	0,066	6,224	0,0000
Δ LENF(-2)	-0,164*	0,067	-2,438	0,0157
Δ LENF(-3)	0,197*	0,054	3,617	0,0004
Δ LRCARI	0,006	0,013	0,462	0,6441
Δ LSAN	0,036*	0,017	2,061	0,0406
Δ LKUR	0,125*	0,017	7,243	0,0000
Δ LKUR(-1)	0,042*	0,020	2,024	0,0443
CC1	0,005	0,038	0,144	0,8853
SS1	0,009	0,041	0,230	0,8181
ECT(-1)	-0,067*	0,011	-5,975	0,0000

*%5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Bu çalışmada, anlamlı eşbütünleşme ilişkisinin bulunmasından ardından, ARDL (4,3,0,0) modeli kurularak uzun dönem ve hata düzeltme modeliyle birlikte de kısa dönem katsayıları tahmin edilmektedir. Bu model kururken ilgili trigonometrik terimlerde Eşitlik 3'de görüldüğü üzere modele dahil edilmektedir. Tablo 4'de yer alan katsayı tahminlerine bakıldığında, uzun dönemde tüm değişkenlerin LENF üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamlıdır. LRCARI'de, LKUR'da ve LSAN'da meydana gelen %1'lik artışlar sırasıyla LENF'i uzun dönemde %0,34, %0,62 ve %0,68 oranında artırmaktadır. Son olarak trigonometrik terimlerin uzun dönemde anlamlı etkiye sahip oldukları da görülmektedir.

Kısa dönemde ise LENF'in kendi gecikmeleri cari LENF üzerindeki etkileri anlamlıdır. LRCARI kısa dönemde LENF'i etkilemezken, LKUR ve LSAN'ın LENF üzerindeki kısa dönem etkileri de istatistiki olarak anlamlıdır. Son olarak, hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bunun anlamı kısa dönemdeki dengeden sapmaların, uzun dönemde ortadan kalktığını göstermektedir. ECT katsayısının 0,067 olması, kısa dönemdeki dengesizliğin %6,7'si 1 ayda ortadan kalmakta ve bu dengesizlikler 14,92 (yaklaşık 15) ay sonra dengeye gelmektedir.

5. Sonuç ve Tartışma

Türkiye’de 2006M01-2022M12 dönemi aylık verilerle cari transfer harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisini inceleyen bu çalışmada, cari transfer harcamaları ile birlikte uzun dönemde döviz kuru ve sanayi üretim endeksinin de enflasyonu artırıcı etkisinin olduğu tespit edildi. Türkiye gibi ithal girdi ve ithal tüketim malları açısından dışa bağımlı olan ülkelerde döviz kurunun enflasyon üzerindeki etkisi yapılan birçok ampirik çalışmada ortaya konulmaktadır (Örneğin; Aytekin vd. (2023), Karabacak (2023), Özer vd. (2023), Yanar ve Berk (2023), Kırca ve Canbay (2022)). Bu durum iktisat literatüründe “döviz kurunun fiyatlara geçiş etkisi” olarak yer almaktadır. Büyümenin göstergesi olarak alınan sanayi üretim endeksinin enflasyon üzerindeki etkisi, özellikle sanayi üretiminde de ithal girdi kullanımı ve enerji bağımlılığı üzerinden dolaylı olarak cari açığı artırarak enflasyon üzerinde etkili olduğunun göstergesidir. Nitekim, İrmak (2022), Yurdakul ve Uçar (2020) gibi araştırmacılar Türkiye’de ekonomik büyümenin cari açığa ile ilişkisini ortaya koyması, duruma kanıt olarak gösterilebilir. Aynı zamanda döviz kurunun ve sanayi üretim endeksinin (büyümenin) kısa dönemde de enflasyon üzerindeki etkilerinin istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Çalışmanın asıl araştırma sorusunun cevabına derinlemesine bakıldığında, cari transfer harcamalarının enflasyon üzerindeki uzun ve kısa dönem etkileri farklılaşmaktadır. Uzun dönemde cari transfer harcamalarındaki %1’lik artış enflasyonu %0,34 oranında artırmaktadır. Kısa dönemde ise cari transfer harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamsızdır. Türkiye’de uzun dönemde cari transfer harcamalarının enflasyon üzerindeki pozitif etkisi, iktisadi teoriyle örtüşmektedir. Elde edilen bu bulgular literatürde yer alan Ulusoy ve Yiğit (2016), Akçacı ve Karapınar Kocağ (2013) ve Bedir’in (2010) bulgularını desteklemektedir. Literatürde yer alan bu bulguların farklı yöntemlerle elde edilmesine karşın bu çalışmada da farklı bir yöntem olan Kesirli Frekanslı Fourier ARDL testi kullanılmış, analiz sonuçları ilgili literatürü desteklemiştir.

Cari transfer harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisinin pozitif olması, hükümetin bu konuda bazı önlemler alması gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü enflasyon, ekonomideki fiyat artışları yoluyla istikrarsızlık oluşturarak gelir dağılımını bozucu etki yaratır. Bu çerçevede enflasyon oranlarını fiyat istikrarını sağlayıcı düzeylere getirmek hem merkez bankasının para politikalarıyla hem de hükümetin maliye politikalarıyla mümkün olmaktadır. Hükümet, cari transfer harcamalarını yaparken, bütçe açığı, kamu borcu, piyasa faizleri gibi değişkenleri dikkate almak durumundadır. Yüksek bütçe açığı durumunda cari transfer harcamaları yapıldığında bu daha yüksek bir bütçe açığını tetiklemektedir. Bu durumda da enflasyonist etki söz konusu olmaktadır. Özellikle enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde hükümet cari transfer harcamalarını yaparken dikkatli olmalı, enflasyonist sürecin kaynağına göre transfer harcamaları şekillenmelidir. Bununla birlikte cari transfer harcamaları içinde görev zararlarının minimize edilmesi için gerekli kontrol ve takiplerin yapılması önemli görülmektedir. Ek olarak, döviz kuru şoklarının etkisini azaltıcı ve sürdürülebilir büyüme sağlayıcı politikaların geliştirilmesi, Türkiye’de ılımlı enflasyonun kalıcı hale gelmesine neden olacaktır.

Türkiye’de cari transfer harcamalarının enflasyona etkisini inceleyen bu çalışma daha genişletilerek araştırmacılar tarafından yeniden ele alınabilir. Gelecek çalışmalarda cari transfer harcamalarının alt kalemleri ayrıştırılarak enflasyon üzerindeki etkisi incelenebilir. Farklı yöntem teknikleri, farklı bağımsız değişkenlerin modele dahil edilmesi ve dönem seçiminin farklılaştırılmasıyla gelecek dönemlerde araştırmacıların bu konuyu ele alması önerilmektedir.

Kaynakça

- Abiad, A., Furceri, D., & Topalova, P. (2016). The macroeconomic effects of public investment: Evidence from advanced economies. *Journal of Macroeconomics*, 50, 224-240.
- Adıgüzel, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 191-221.
- Akçacı, T., & Karapınar Kocağ, A. (2013). Kamu Harcamalarının Enflasyonist Etkisinin Ekonometrik Analizi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(8), 1-18.
- Allard, C., & Thakur, S. (2008). Macroeconomic effects of EU transfers in New Member States (Vol. 8). *International Monetary Fund*.
- Altınok, H., & Akça, A. (2021). BRICS+ T Ülkelerinde Sanayi Üretim Endeksi ve Kredi Temerrüt Takası Arasındaki İlişki: Konya Bootstrap Nedensellik Yaklaşımı. *Maliye Dergisi*, 180, 252-269.
- Apeti, A. E., Combes, J. L., & Minea, A. (2023). Inflation targeting and the composition of public expenditure: Evidence from developing countries. *Journal of Macroeconomics*, 76, 103523.
- Asiloğulları, M. (2020). Türkiye'de savunma harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisi (1960-2017). *Savunma Bilimleri Dergisi*, 19(37), 125-157.
- Atgür, M. (2021). Türkiye'de kamu kesimi bütçe açıkları ve enflasyon ilişkisinin ARDL sınır testi yöntemi ile incelenmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 231-252.
- Attari, M. I. J., & Javed, A. Y. (2013). Inflation, economic growth and government expenditure of Pakistan: 1980-2010. *Procedia Economics and Finance*, 5, 58-67.
- Aytekin, İ., & Uçan, O. (2022). Döviz kuru enflasyon ve dış ticaret arasındaki ilişkinin ekonometrik bir analizi: Türkiye örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 460-475.
- Aytekin, İ., Bayraktar, S., & Aksoy, E. (2023). Türkiye'de Döviz Kuru ile Enflasyon Arasındaki Uzun ve Kısa Dönemli İlişkinin İncelenmesi. *Journal of Economic Policy Researches / İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 87-112. <https://doi.org/10.26650/JEPR1114402>
- Bayraktar, N., & Moreno-Dodson, B. (2015). How can public spending help you grow? An empirical analysis for developing countries. *Bulletin of Economic Research*, 67(1), 30-64.
- Becker, G. S., & Mulligan, C. B. (2003). Deadweight costs and the size of government. *The Journal of Law and Economics*, 46(2), 293-340.
- Beddies, C. H. (1999). Monetary policy and public finances: Inflation targets in a new perspective. *IMF Staff Papers*, 46(3), 293-314.
- Bedir, S. (2010). Transfer Harcamaları ve Enflasyon İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1-2).
- Beetsma, R., Giuliodori, M., & Klaassen, F. (2008). The effects of public spending shocks on trade balances and budget deficits in the European Union. *Journal of the European Economic Association*, 6(2-3), 414-423.
- Begg, D. (1994). The making of monetary union (No. 2). Centre for Economic Policy Research.
- Berber, M., & Artan, S. (2004). Enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (No. 2004/21). *Discussion Paper*.
- Bi, H., & Leeper, E. M. (2013). *Analyzing fiscal sustainability* (No. 2013-27). Bank of Canada.
- Bist, J. P., & Bista, N. B. (2018). Finance-Growth Nexus in Nepal: An Application of the ARDL Approach in the Presence of Structural Breaks. *Vikalpa: The Journal for Decision Makers*, 43(4), 236-249. <https://doi.org/10.1177/0256090918813211>
- Bose, N., Haque, M. E., & Osborn, D. R. (2007). Public expenditure and economic growth: A disaggregated analysis for developing countries. *The Manchester School*, 75(5), 533-556.

Bozkurt, H. (2021). Türkiye’de Para Politikası-Döviz Kuru-Enflasyon İlişkinin Ampirik Analizi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 981-994.

Bozoklu, S., Yilanci, V., & Gorus, M. S. (2020). Persistence in per capita energy consumption: A fractional integration approach with a Fourier function. *Energy Economics*, 91, 104926. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104926>

Bölükbaş, M., & Alp, M. (2018). Türkiye’de enflasyon ve kamu harcamaları arasındaki ilişki: 1960-2017 dönemi için bir analiz. IV. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade And Logistics Congress, September, 7-8, Didim-Aydın, 1121-1132. *IMF Staff Papers*, 45(4), 619-646.

Büyükbaşaran, T., Cebi, C., & Yılmaz, E. (2020). Interaction of monetary and fiscal policies in Turkey. *Central Bank Review*, 20(4), 193-203.

Cai, Y., Sam, C. Y., & Chang, T. (2018). Nexus between clean energy consumption, economic growth and CO2 emissions. *Journal of Cleaner Production*, 182, 1001-1011. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.02.035>

Canbay, Ş. (2020). Investigation of The Effect of Turkey’s High-Tech Exports on The Economic Growth Using The Structural Break ARDL Bounds Testing. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 855-868. <https://doi.org/10.17755/esosder.657480>

Carrion-i-Silvestre, J. L., Kim, D., & Perron, P. (2009). GLS-Based Unit Root Tests with Multiple Structural Breaks under Both the Null and the Alternative Hypotheses. *Econometric Theory*, 25(6), 1754-1792. <https://doi.org/10.1017/S0266466609990326>

Celik, R., Keskin, A. ve Keskin, A. (2021). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, İşsizlik ve Enflasyonun Kayıt Dışı İstihdam Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Journal of Social Policy Conferences*, 80, 451-474.

Ceyhan, M. S., & Akdağ, H. (2022). Kamu Harcamaları ve Makroekonomik Göstergeler Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Brics-T Ülkeleri. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 7(1), 100-118.

Chrystal, K. A., & Thornton, D. L. (1988). The macroeconomic effects of deficit spending: a review. Federal Reserve Bank of St. Louis Review, (November/December 1988).

Çetinkaya, Ö., & Aslantaş, M. F. (2019). Merkezi yönetim cari transfer harcamalarının mali büyüklüğünün değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2(1), 41-50.

De Castro, F. (2006). The macroeconomic effects of fiscal policy in Spain. *Applied Economics*, 38(8), 913-924.

Deniz, G., & Koç, S. (2019). Türkiye’de ekonomik büyüme ile bazı makro değişkenler arasındaki ilişki: çoklu doğrusal regresyon modeli analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 101-113.

Dupor, B., & Li, R. (2015). The expected inflation channel of government spending in the postwar US. *European Economic Review*, 74, 36-56.

Emmanouilidis, K., & Karpetsis, C. (2021). The effects of military expenditures on economic growth and inflation: evidence from Turkey. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 27(3), 369-404.

Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey-Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>

Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica*, 55(2), 251. <https://doi.org/10.2307/1913236>

Erdoğan, S., Çevik, E., & Gedikli, A. (2020). Petrol fiyatlarındaki oynaklığın iktisadi büyüme ve enflasyon üzerindeki etkisi: GCC ülkeleri örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 306-330.

Ezirim, C., Muoghalu, M., & Elike, U. (2008). Inflation versus public expenditure growth in the US: An empirical investigation. *North American Journal of Finance and Banking Research*, 2(2).

Fischer, S., & Summers, L. H. (1989). Should governments learn to live with inflation?. *The American Economic Review*, 79(2), 382-387.

Flavin, P. (2019). State government public goods spending and citizens' quality of life. *Social Science Research*, 78, 28-40

Frisman, L., & Rosenheck, R. (1996). How transfer payments are treated in cost-effectiveness and cost-benefit analyses. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 23(6), 533-546.

Gregory, A. W., & Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70(1), 99-126. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(96\)01685-7](https://doi.org/10.1016/0304-4076(96)01685-7)

Gupta, S., Clements, B., Baldacci, E., & Mulas-Granados, C. (2002). Expenditure composition, fiscal adjustment, and growth in low-income countries. *IMF Working Paper No 02/77*.

Gültekin, H., & Taştan, B. (2022). Covid-19 ve enflasyonun sanayi üretim endeksi üzerindeki etkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(3), 790-799.

Güneş, H. (2020). Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Enflasyona Etkisi: 28 OECD Ülkesi İçin Bir Panel Veri Analizi. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 5(2), 1-15.

Gürel, S.P., & Toker, K. (2019). Enflasyon-ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye ekonomisinde Mundell-Tobin etkisinin analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (36), 335-348.

Gürsoy, S. (2021). Küresel Ekonomik Politik Belirsizliğin (Gepu) Döviz Kuru, Enflasyon Ve Borsa Etkisi: Türkiye'den Kanıtlar. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 120-131.

Hatemi-J, A. (2008). Tests for cointegration with two unknown regime shifts with an application to financial market integration. *Empirical Economics*, 35(3), 497-505. <https://doi.org/10.1007/s00181-007-0175-9>

Hatmanu, M., Cautisanu, C., & Ifrim, M. (2020). The Impact of Interest Rate, Exchange Rate and European Business Climate on Economic Growth in Romania: An ARDL Approach with Structural Breaks. *Sustainability*, 12(7), 2798. <https://doi.org/10.3390/su12072798>

Hussain, M. I., & Zafar, T. (2018). The interrelationship between money supply, inflation, public expenditure and economic growth. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 7(1), pp-1.

Irmak, E. (2022). Türkiye'deki Cari Açık Sorunu: Yapısal Nedenleri ve Çözüm Önerileri. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 8(2), 51-68.

İşler, D. (2022). Türkiye'de askeri harcamalar ile dış borç, enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkinin çoklu doğrusal regresyon yöntemi ve VAR yöntem ile analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 1-25.

Kapetanios, G. (2005). Unit-root testing against the alternative hypothesis of up to m structural breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 26(1), 123-133. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2005.00393.x>

Karabacak, M. (2023). Türkiye'de Enflasyonun Dinamikleri ve Döviz Kurunun Yurtiçi Fiyatlara Geçiş Etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 252-270. <https://doi.org/10.17153/oguibf.1255298>

Karabulut, Ş. (2019). Türkiye'de ekonomik büyüme ve enflasyon ilişkisi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 171-184.

Karagöz, K., & Keskin, R. (2016). Impact of fiscal policy on the macroeconomic aggregates in Turkey: Evidence from BVAR model. *Procedia economics and finance*, 38, 408-420.

Kasmaoui, K., & Bourhaba, O. (2017). Happiness and public expenditure: Evidence from a panel analysis (MPRA Paper No. 79339). *Munich Personal RePEc Archive*.

Kaygısız, A. D., & İşcan, H. (2019). Türkiye'de döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı ilişkisi: 2009-2017 uygulaması. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 581-604.

- Kekeç, H. M., & Arslan, M. (2023). Kamu Harcamalarının Makro Değişkenlere Etkisinin Araştırılması Üzerine Ampirik Bir Uygulama: Türkiye Örneği. *EKEV Akademi Dergisi*, (93), 227-240.
- Kırca, M. (2020). The Effect of International Tourism Demand on Agricultural Sector in Turkey. *Van Yüzcü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, 49, 421–440.
- Kırca, M., & Canbay, Ş. (2022). Determinants of housing inflation in Turkey: a conditional frequency domain causality. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 15(2), 478–499. <https://doi.org/10.1108/IJHMA-02-2021-0013>
- Korkmaz, S., & Güvenoğlu, H. (2021). The Relationship Between Government Expenditures, Economic Growth and Inflation in OECD Countries. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 490-498.
- Le, T. H., & Finch, N. (2022). Effects of trend inflation on monetary policy and fiscal policy shocks in Vietnam. *Journal of Economics and Development*, 24(2), 158-175.
- Li, T., & Du, T. (2021). Vertical fiscal imbalance, transfer payments, and fiscal sustainability of local governments in China. *International Review of Economics & Finance*, 74, 392-404.
- Lumsdaine, R. L., & Papell, D. H. (1997). Multiple Trend Breaks and the Unit-Root Hypothesis. *The Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212–218.
- Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5), 2011–2015. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.04.022>
- Marshall, J. P. (1979). Income Transfer Payments As Contributors To Inflation (No. 784-2016-52054, pp. 85-97).
- McNown, R., Sam, C. Y., & Goh, S. K. (2018). Bootstrapping the autoregressive distributed lag test for cointegration. *Applied Economics*, 50(13), 1509–1521. <https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1366643>
- Mehrara, M., Soufiani, M. B., & Rezaei, S. (2016). The impact of government spending on inflation through the inflationary environment, STR approach. *World Scientific News*, (37), 153-167.
- Moreno-Dodson, B. (2008). Assessing the impact of public spending on growth-an empirical analysis for seven fast growing countries. *World Bank Policy Research Working Paper*, (4663).
- Muhammad, S. D., Wasti, S. K. A., Hussain, A., & Lal, I. (2009). An empirical investigation between money supply government expenditure, output & prices: The Pakistan evidence. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, (17), 60.
- O'Connor, K. J. (2017). Happiness and welfare state policy around the world. *Review of Behavioral Economics*, 4(4), 397–420.
- Ogbonna, B.C. (2014). Inflation Dynamics and Government Size in Nigeria. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 2(12): 1-22.
- Omay, T. (2015). Fractional Frequency Flexible Fourier Form to approximate smooth breaks in unit root testing. *Economics Letters*, 134, 123–126. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2015.07.010>
- Öksüz, M., & Aydın, M. (2023). Türkiye’de Sosyal Harcamaların Makroekonomik Etkileri: 1990 Sonrası Kriz Dönemleri Özelinde Bir Analiz. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 275-296.
- Özer, M., Grubišić, Z., & Küçüksakarya, S. (2023). Effects of Exchange Rate, Output Gap, and Output Gap Volatility on Inflation Volatility in Turkey. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 12(1), 5–26. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2023-0001>
- Pahlavani, M., Wilson, E., & Worthington, A. C. (2005). Trade-GDP Nexus in Iran: An Application of the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Model. *American Journal of Applied Sciences*, 2(7), 1158–1165.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Romer, C. D., & Romer, D. H. (1989). Does monetary policy matter? A new test in the spirit of Friedman and Schwartz. *NBER macroeconomics annual*, 4, 121-170.

- Said, S. E., & Dickey, D. A. (1984). Testing for Unit Roots in Autoregressive-Moving Average Models of Unknown Order. *Biometrika*, 71(3), 599. <https://doi.org/10.2307/2336570>
- Saunders, P., Markland, J., & Wurzburger, B. W. (1979). Transfer Payments and Inflation. *Proceedings of the Academy of Political Science*, 33(3), 68-81.
- Schaltegger, C. A., & Torgler, B. (2006). Growth effects of public expenditure on the state and local level: evidence from a sample of rich governments. *Applied Economics*, 38(10), 1181-1192.
- Shekhi, M., & Kuşçu, R. A. (2023). Covid-19 Sürecinde Helikopter Para Çözüm Mü?. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(46), 528-545.
- Stratmann, T., & Okolski, G. (2010). *Does government spending affect economic growth*. *Mercatus on Policy*, 76.
- Surjaningsih, N., Utari, G. D., & Trisnanto, B. (2012). The impact of fiscal policy on the output and inflation. *Buletin Ekonomi Moneter dan Perbankan*, 14(4), 367-396.
- T. C. Muhasebat Genel Müdürlüğü (2023). Bütçe İstatistikleri. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri> (Erişim Tarihi:17.09.2023)
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). 2021-2023 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/10/2021-2023_ButceHaz%C4%B1rlamaRehberi.pdf Erişim Tarihi: 22.02.2024
- TCMB (2023). İstatistikler. <https://evds2.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 11.07.2023)
- Turgut, M., Ağırbaş, İ., & Aldoğan, U. (2017). Relationship between health expenditure and inflation in Turkey. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(50), 289-299.
- TÜİK (2023). İstatistikler. <https://www.tuik.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- Türk, E. (2016). Döviz Kuru Enflasyon İlişkisi "Türkiye Örneği". *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 81-102.
- Ulusoy, A. & Yiğit, N. (2016). Türkiye’de Kamu Harcamaları Enflasyon İlişkisinin Ampirik Analizi: 1990-2015 Dönemi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(12), 375 - 390.
- Yanar, R., & Berk, E. (2023). Döviz Kurundaki Değişimlerin Yurtiçi Üretici ve Tüketici Fiyatlarına Geçiş Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22(1), 223–238. <https://doi.org/10.21547/jss.1187052>
- Yenice, S., & Yenisu, E. (2019). Türkiye’de Döviz Kuru, Enflasyon ve Faiz Oranlarının Etkileşimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(4), 1065-1086.
- Yilanci, V. (2019). A Residual-Based Cointegration test with a Fourier Approximation.
- Yilanci, V., Bozoklu, S., & Gorus, M. S. (2020). Are BRICS countries pollution havens? Evidence from a bootstrap ARDL bounds testing approach with a Fourier function. *Sustainable Cities and Society*, 55, 102035. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102035>
- Yurdakul, F., & Ucar, B. (2015). The Relationship between Current Deficit and Economic Growth: An Empirical Study on Turkey. *Procedia Economics and Finance*, 26, 101–108. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)00885-0](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00885-0)
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251. <https://doi.org/10.2307/1391541>

Extended Summary

The Effect of Transfer Expenditures on Inflation in Turkey: Analysis with Fractional Frequency Fourier ARDL Bound Test

In contemporary times, governments implement various social and economic policies to increase the welfare of societies. Current transfer expenditures, one of these policies, involve the transfer of resources from one segment of income to another, and this transfer can affect macroeconomic factors such as economic growth, inflation, and employment. Current transfer expenditures aim to improve income distribution, increase economic growth and employment, and support vulnerable segments. Opinions differ on the economic effects of current transfer expenditures. While some economists argue that these expenditures can stimulate economic growth and positively affect employment by increasing consumption demand, others argue that it can lead to fiscal sustainability problems and negatively affect economic growth. The argument that current transfer expenditures can stimulate economic growth suggests that these expenditures can stimulate economic activity by increasing consumption demand. Transfers, especially to low-income households, can increase purchasing power, which can lead to an increase in consumption demand. Additionally, these expenditures can increase household savings, which can stimulate investment. However, those who oppose this argument state that large-scale and unsustainable current transfer expenditures could disrupt fiscal discipline and increase the public debt burden. The effects of current transfer expenditures depend on their correct targeting, effective use and careful management in terms of fiscal sustainability. Improper targeting or ineffective management can make it difficult to achieve the desired effects. Although current transfer expenditures are made with the aim of positively affecting macroeconomic factors such as growth, income distribution and employment, these expenditures may also cause inflationary pressure from time to time. Current transfer expenditures may lead to inflationary pressure by increasing total demand. Additionally, since transfer expenditures are financed from the government's budget, this may lead to an increase in the money supply. Thus, an increase in the amount of money in the economy may lead to an increase in demand and an inflationary process may occur. Reducing transfer expenditures, especially in production areas, may negatively affect production and prices. Decreasing transfer expenditures may put pressure on costs and trigger an increase in inflation. Expectations regarding future increases in transfer expenditures are also among the factors that may create inflationary pressure. Economic decisions of consumers and businesses about prices can be shaped according to expectations. If the public and companies expect transfer expenditures to increase continuously, there may be a constant upward pressure on demand, and prices and inflation may be affected. Finally, the central bank's monetary policy response to current transfer expenditures is also seen as a factor that may affect inflation. If the central bank implements a tightening or expansionary monetary policy to balance the inflation created by transfer expenditures, this may have an increasing or decreasing effect on inflation. Current transfer expenditures can be used not only in the fight against inflation but also for macroeconomic factors such as economic growth and employment. Therefore, such expenditures may produce different results. In Turkey, current transfer expenditures have had a significant share in the budget, and the share of current transfer expenditures in the budget was 28% in 2006 for the period 2006-2022. The year in which this rate was highest was calculated as 41,3% in 2021. Ensuring and maintaining stability in economies is related to controlling inflation. In countries facing high hyperinflation rates, the welfare of citizens decreases, and economic uncertainties increase. Research on the causes and effects of inflation is of critical importance in order to effectively implement economic policies. The purpose of this study is to examine the effect of current transfer expenditures on inflation in Turkey. For this purpose, the period 2006-2022 was discussed on a monthly basis in the study. In addition to variables such as exchange rate, growth and interest, which affect inflation in Turkey and appear in empirical studies, this study aims to reveal whether inflation is affected by these expenditures by including current transfer expenditures into the model. In our study, the relationships between variables were determined by Yılanç et al. It is investigated using the Fractional Frequency Fourier ARDL Bounds Test developed by (2020). The use of this newly developed method increases the importance of the study. The fractional Frequency Fourier ARDL Bounds Test method can lead to more sensitive short and long-term findings. In addition, the fact that structural breaks are not ignored in this method increases the confidence in the findings. While making the analyses, industrial production index data representing exchange rate and growth, whose effects on inflation have been proven by many empirical studies, were also added to the model. The analysis results showed that a 1% increase in current transfer expenditures increased inflation by approximately 0,34% in the long term, but this effect was statistically insignificant in the short term. The positive effect of current transfer expenditures on inflation reveals that the government should take some measures in this regard. Because inflation creates instability through price increases in the economy and disrupts income distribution. In addition, it negatively affects macroeconomic factors such as investment, savings, interest, exchange rate and unemployment. In this context, bringing inflation rates to levels that ensure price stability is possible with both the monetary policies of the central bank and the fiscal policies of the government. When making current transfer expenditures, the government has to take into account variables such as budget deficit, public debt and market interest rates. In case of a high budget deficit, when current transfer expenditures are made, this triggers a higher budget deficit. In this case, there is an inflationary effect. Especially in periods when inflation is high, the government should be careful when making current transfer expenditures, and transfer expenditures should be shaped according to the source of the inflationary process. For example, in the demand-driven inflationary process, consumer support expenditures should be made at a level that will not victimize lower income groups, and in the cost-driven inflationary process, producer support expenditures should be increased, and market costs should be reduced. In addition, the development of policies that reduce the impact of exchange rate shocks and ensure sustainable growth will cause moderate inflation to become permanent in Turkey. For example, Policies such as increasing the share of the industrial sector in the economy, increasing support for high-technology production, and minimizing foreign dependency in production will reduce the fragility of the Turkish economy and increase welfare in the whole society.

The Volatility Spillover in Metaverse Token Market: TVP-VAR Model Application

Nazlıgül Gülcan¹

Fatma Mumcu Küçükçaylı²

Metaverse Token Piyasasında Volatilite Yayılımı: TVP-VAR Modeli Uygulaması	The Volatility Spillover in Metaverse Token Market: TVP-VAR Model Application
Öz Bu çalışmada, yatırımcılara yol göstermek amacıyla metaverse tokenler arasındaki volatilite yayılımı araştırılmıştır. Araştırmada Decentraland, StarLink, Axie Infinity, Radio Caca, The Sandbox, Internet Computer, My Neighbor Alice ve Enjin Coin'in 12.14.2021-10.22.2023 dönemine ait fiyat verileri Antonakakis vd. (2019) tarafından geliştirilen zamanla değişen parametrelili vektör otoregresif (TVP-VAR) modeli ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda Radio Caca ve Axie Infinity'nin sadece volatilite alan; My Neighbor Alice ve Enjin Coin'in sadece volatilite yayan; StarLink, Decentraland ve Internet Computer'ın ise hem volatilite alan hem de volatilite yayan metaverse tokenler olduğu belirlenmiştir.	Abstract In this study, the volatility spillover between metaverse tokens is investigated to guide investors. In the research, price data of Decentraland, StarLink, Axie Infinity, Radio Caca, The Sandbox, Internet Computer, My Neighbor Alice and Enjin Coin, for the period 12.14.2021-10.22.2023 analyzes with the time-varying parameter vector autoregressive (TVP-VAR) model developed by Antonakakis et al. (2019). As a result of the research, it determines that Radio Caca and Axie Infinity only receive volatility; My Neighbor Alice and Enjin Coin only spread volatility; StarLink, Decentraland and Internet Computer are metaverse tokens that both receive and spread volatility.
Anahtar Kelimeler: Metaverse Token, Volatilite Yayılımı, TVP-VAR	Keywords: Metaverse Token, Volatility Spillover, TVP-VAR
JEL Kodları: G10, G17	JEL Codes: G10, G17

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı iki yazar ile birlikte oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Assoc. Prof. Dr. Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Bucak Business Administration Faculty, Business Administration Department, nazligulgulcan@mehmetakif.edu.tr

² Assist. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Ağlasun Vocational School, Finance-Banking and Insurance Department, fmumcu@mehmetakif.edu.tr

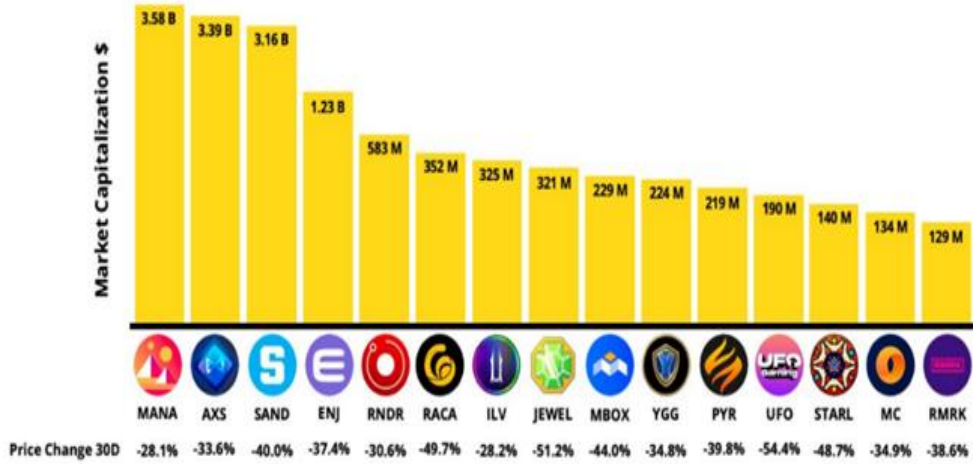
1. Introduction

Innovations in computer technologies have an important role in daily life by changing and enriching communication and social processes. Personal computers, the internet and mobile devices have been recorded as three major technological innovations for users. Recently, the fourth wave of computer innovation has developed through spatial, immersive technologies such as Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) (Mystakidis, 2022: 486). Virtual reality detaches the user from reality by involving her/him in virtual environment other than her/his current physical environment, thus creates the feeling of being in another environment for the user. Augmented reality is a system that combines real and virtual content, is interactive in real time and is recorded in three dimensions. Virtual reality creates a sense of presence in the virtual environment for the user while augmented reality provides the user with a feeling of presence in their real environment (Steffen et al., 2019: 687-690). Another concept between technological innovations is blockchain³-based decentralized technologies "new digitalization wave or Web 3.0" (Sert, 2019: 11-71). Web 3.0 cryptocurrency includes the concepts of Non-Fungible Token (NFT), Decentralized Autonomous Organization (DAO), Decentralized Finance (DeFi), and metaverse (Sert, 2022: 46).

A virtual universe with its own economies, trade and currencies has been developed with the combination of blockchain technologies and the gaming industry (Vidal-Tomás, 2022: 1). This virtual universe, based on augmented reality, virtual reality and blockchain technologies, is defined as 'Metaverse', is the center of attention today and the newest concept (Dwivedi et al., 2022: 2; Lee et.al., 2021: 3). Although the concept of "Metaverse" used by technology critics and academics is known as a new concept, it first appeared in Neal Stephenson's science fiction novel "Snow Crash" in 1992 (Dwivedi et al., 2022: 2). In the book, Neal Stephenson conceptualized the virtual world in which people interact with each other through avatars and named it 'Metaverse' (Ağırman and Barakalı, 2022: 331). The Metaverse concept, which was first mentioned years ago, came to the fore again when Mark Zuckerberg changed to "Meta" the name of the social media platform in 2021, and became very popular (Güler and Savaş, 2022: 293). Metaverse basically represents the third dimension added to the traditional two-dimensional internet. Metaverse allows to interact seamlessly in real and simulated environments to the user through avatars and holograms, and offers the opportunity to expand the physical world (Dwivedi et al., 2022: 2). Metaverse offers participants a virtual reality platform where they can produce and sell goods and services, make various applications and games, as well as create their own local cryptocurrencies for the participants (Akkus et al., 2022: 28). Metaverse tokens are a technological ecosystem that creates a world based on virtual reality by imitating the real world and allows individuals to create their own virtual world by enabling real-world transactions such as land and property exchange in the virtual world (Büberkökü, 2022: 383). Metaverse token market has been in high demand by investors, recently. The top 15 metaverse token rankings by market value as of March 10, 2022 are shown in Figure 1.

³ Blockchain technology is a decentralized system that allows digital assets to be moved without the need for an agent.

Figure 1: Top 15 Metaverse Tokens by Market Value (March 10, 2022)

Source: CryptoDep, Top #Metaverse Tokens by Market Capitalization, March 10, 2022.

According to Figure 1, Decentraland (MANA) ranks first with 3.58 billion dollars, Axie Infinity (AXS) ranks second with 3.39 billion dollars, and The Sandbox (SAND) ranks third with 3.16 billion dollars. MANA defines as a virtual reality platform supported by the Ethereum blockchain and allows the user to create content and applications, earn experience and money. Axie Infinity describes as a blockchain-based trading and war game with partial player ownership, and provides its players the opportunity to collect, breed, fight and trade token-based creatures called "Axie". The Sandbox defines as a blockchain-based virtual world that offers digital assets the users and allows to buy and sell (Coinmarketcap). The rapid growth of the metaverse, which offers a digital ecosystem, has attracted the attention of the technology and finance sectors (Horky, 2023: 1). One of the most significant factors the interest is the economic expectations promised by the metaverse. "According to Citibank, the Metaverse is projected to generate revenue of approximately \$5 trillion to \$8 trillion by 2030" (Citi, 2022; Aysan et al., 2023: 2). It can be said that these expectations will also increase the demand for metaverse tokens, the digital assets used in the system.

Blockchain-based decentralized digital assets (such as NFTs, DeFi, and metaverse tokens) outside of cryptocurrencies are new research topics in the literature. These studies focus mostly on the relationship of NFT, DeFi and cryptocurrencies with each other or with other financial assets (Aharon and Demir, 2022; Akkus, Gursoy and Dogan, 2022; Akkus and Dogan, 2023; Alawadhi and Alshamali, 2022; Ante, 2021; Dowling, 2022; Karim et al., 2022; Pinto-Gutiérrez et al., 2022; Yousaf and Yarovaya, 2022). The literature on metaverse tokens is limited (Sonmezer and Çelik, 2022; Büberkökü, 2022; Vidal-Tomás, 2022; Akkus et al., 2022; Vidal-Tomás, 2023; Horky, 2023). The importance of examining the metaverse and digital assets in the literature is emphasized. Vidal-Tomás (2023) emphasized that it is necessary to focus on the long-term value of risk capital collected for metaverse projects, despite the bear market conditions. He reported that researchers should continue to analyze the characteristics of the metaverse market. Vidal-Tomás (2022) stated that portfolio managers can diversify own cryptocurrency portfolios with metaverse tokens. On the other hand, Horky (2023) stated that it is important to analysis the specific features of metaverse tokens for investment strategies

and risk management. With the expected future size of the metaverse and recommendations in the literature, it is considered important to study metaverse tokens. We believe that this study will contribute to both investors and the literature.

The metaverse token market, whose market values have rapidly increased, has attracted the attention of potential investors and portfolio managers because it offers an alternative investment instrument. It is an important process for investors and portfolio managers to manage optimum portfolio return and risk by choosing between alternative investment instruments in financial markets, and in this process, it is necessary to determine the volatility spillover between financial assets. The dictionary meaning of the concept of volatility is 'fluctuation'. In financial terms, volatility is "It is the expression of the variability in the price of the asset. High volatility is an indicator of increased uncertainty" (Dictionary of Terms of the Central Bank of the Republic of Turkey, 32). Volatility is the most important factor to understand the risk characteristic and market making, portfolio optimization, hedging and risk management of the financial asset (Şenol et al., 2022: 927). When the volatility spillover in financial markets is examined, it determines whether the information that has an impact on the volatility level of the financial asset has an impact on the volatility level of other financial assets. As a result of the important information, it allows investors and portfolio managers to make their investment strategies more effective (Büberkökü, 2021: 2). It is important to examine the volatility spillover between metaverse tokens as an alternative investment asset for digital asset investors. Volatility spillover information of digital assets known to be highly volatile will enable investors to develop strategies for optimal portfolio returns. It will provide investors with information for price forecasting, portfolio diversification and risk management. Therefore, the study examines the volatility spillover between metaverse tokens, which are popular between blockchain-based digital assets.

The contribution to the literature of the study is that it examines volatility spillovers between metaverse tokens comprehensively and with an advanced model. In the study, the volatility spillover between metaverse tokens are investigated with the time varying parameter vector autoregressive (TVP-VAR) model, which is proposed by Diebold and Yilmaz (2009, 2012, 2014) and developed by Antonakakis et al. (2019). "TVP-VAR's strengths lie in its adept handling of time-varying properties, easing stationarity assumptions, providing intuitive parameter interpretation, and offering a flexible depiction of evolving economic structures through a first-order random walk process" (Ali et al., 2024: 2).

The study consists of four parts. In the first part, the importance of metaverse tokens in financial markets and the volatility concept are explained. In the second part, empirical studies investigated the volatility spillover between metaverse tokens and other financial assets include. In the third part, the method applied in the analysis and the analysis findings are explained, and in the last part, the findings of the research generally are interpreted.

2. Literature Review

The studies in the literature examining volatility spillovers for digital assets are mostly focused on cryptocurrencies. Volatility spillovers are an important feature of the digital asset market. Therefore, volatility in the cryptocurrency market has been studied in various aspects and has a large place in the literature. Bouoiyour and Selmi (2015), Chaim and Laurini (2018), Kumar and Anandarao (2019), Akkuş and Çelik (2020), Gubadlı and Sarıkovanlık (2023) examined volatility spillovers in the cryptocurrency market. Dyhrberg (2016) and Baur et al. (2018) analyzed the volatility spillover of cryptocurrencies with other variables (financial asset capability). Bakas (2022) examined the determinants of volatility in the cryptocurrency market. Bouoiyour and Selmi (2015) analyzed Bitcoin price volatility and they find that Bitcoin volatility is more affected by negative shocks. Chaim and Laurini (2018) examined the dynamics of Bitcoin's daily returns and volatility. They reported that Bitcoin has very high unconditional volatility and sudden price fluctuations. Kumar and Anandarao (2019) examined the volatility spillover dynamics between the returns of four major cryptocurrencies. They reported that cryptocurrency markets exhibit herd behavior. Akkuş and Çelik (2020) examined Bitcoin volatility with symmetric and asymmetric models. They found that the cryptocurrency market is not efficient. Gubadlı and Sarıkovanlık (2023) examined the volatility structure of six leading cryptocurrencies. They reported that cryptocurrencies have a dense volatility clustering. Dyhrberg (2016) examined the similarities of Bitcoin with gold and US Dollar and found that Bitcoin shows similarities with gold and US Dollar. Baur et al. (2018) found different results. They found that Bitcoin has significantly different return, volatility and correlation characteristics than gold and US Dollar. Bakas (2022) examined the determinants of volatility in the Bitcoin market. He stated that the determinants are Google trends, total circulation, consumer confidence and the S&P500 Index.

Assets (NFT, DeFi ve metaverse) developed excluding blockchain-based decentralized technology asset crypto money are new research topics for the literature. These new assets have enabled the development of the cryptocurrency market (Yousaf and Yarovaya, 2022; Akkus et al., 2022; Akkus and Dogan, 2023). In the literature, the volatility spillover of cryptocurrencies, NFT and DeFi assets and relationship with each other or different financial assets have been investigated (Aharon and Demir, 2022; Akkus, Gursoy and Dogan, 2022; Akkus and Dogan, 2023; Alawadhi and Alshamali, 2022; Ante, 2021; Dowling, 2022; Karim et al., 2022; Pinto-Gutiérrez et al., 2022; Yousaf and Yarovaya, 2022). However, the number of studies on volatility spillover in metaverse coins and relationship with other assets is quite limited. Vidal-Tomás (2022) reported that metaverse coins are not connected to the cryptocurrency market. The study suggested that metaverse coins can be used in cryptocurrency portfolio diversification.

The relationship between cryptocurrencies and non-fungible token (NFT) examined by Ante (2021). Ante (2021) investigated between non-fungible token (NFT) market and cryptocurrency market assets. In the study, the daily data of NFT sales, users and Bitcoin and Ethereum for the period 01.01.2018-05.16.2021 were analyzed. In the study which the short-term Granger causality test was applied, it found that Bitcoin and Ethereum prices affect the NFT markets. Dowling (2022) investigated the volatility spillover between cryptocurrency market assets and NFTs. In the study, weekly data of Decentraland, CryptoPunk, Axie Infinity, Cometh, Bitcoin and Ethereum for the period March 2019-March 2021 were analyzed. Diebold and Yilmaz's (2012) the volatility spillover model indicated that there is a low volatility spillover between

cryptocurrencies and NFTs, and NFTs are low volatility spillover between themselves. Wavelet coherence analysis showed that Ethereum and Decentraland are co-movement. Alawadhi and Alshamali (2022), Karim et al. (2022), Akkus and Dogan (2023) investigated the volatility spillover between cryptocurrency, NFT and DeFi. Alawadhi and Alshamali (2022) investigated the relationship and volatility spillover between NFT, DeFi and cryptocurrency market assets. In the study, Bored Ape Yacht Club, The Sandbox, CryptoPunks, Art Blocks and Decentraland as NFTs; Cometh as DeFi; Bitcoin ve Ethereum as cryptocurrency market assets included, and daily data for the period 01.15.2021-12.06.2021 were analyzed. According to Diebold and Yilmaz's (2012) the volatility spillover model, it determined that the volatility spillover between themselves of non-traditional financial assets, and between DeFi and cryptocurrency market assets is limited. Karim et al.'s (2021) the quantile connectedness approach and Han et al.'s (2016) the cross-quantilogram model, it found that the volatility spillover of positive DeFi and cryptocurrency market assets exceeds the volatility spillover of negative NFT. Karim et al. (2022) investigated the volatility spillover between NFT, DeFi and cryptocurrency market assets. In the study, daily data of Theta, Tezos, Enjin Coin, Decentraland ve DigiByte, Chainlink, Maker, Basic Attention Coin, Synthetix, Bancor, Bitcoin, Ethereum, Binance Coin, Cardano and Tether for the period 03.15.2018-10.24.2021 were analyzed. GARCH, quantile VAR and Diebold and Yilmaz (2012) the volatility spillover model stated that there is strong volatility spillover between blockchain markets in mean, extremely low and extremely high volatility conditions, and NFTs have better diversification potential than other financial assets. Akkus and Doğan (2023), investigated the dynamic connectedness relationship between the cryptocurrency market, NFT and DeFi assets. In the study, Bitcoin and Ethereum as cryptocurrency market assets; Tezos and The Sandbox as NFTs; Chainlink and Uniswap as DeFis included, and daily data for the period 09.18.2020-11.17.2022 were analyzed by TVP-VAR model. As a result of the analysis, it stated that Ethereum and Chainlink spread volatility to other cryptocurrency market assets, and the volatility spillover between NFTs are less than other crypto assets.

Studies examining the relationship of blockchain technology assets with other assets are Aharon and Demir (2022), Akkus, Gursoy and Dogan (2022), Pinto-Gutiérrez et al. (2022) and Yousaf and Yarovaya (2022). Aharon and Demir (2022) investigated the connectedness between NFT, Ethereum and other financial market asset returns during the Covid 19 period. In the study, daily data of MSCI World Index, Bond Index Exchange Traded Fund, US Dollar Index, gold and crude oil for the period 01.01.2018-06.30.2021 were analyzed. According to the TVP-VAR model prediction, it found that the connectedness between the returns of financial assets increase during the Covid 19 period; NFT, gold and the US Dollar Index exhibit similar characteristics in risk absorption, and there is weak interaction between NFTs and other financial assets. Pinto-Gutiérrez et al. (2022) investigated the determinants of interest in NFT. In the study, weekly data of NFT Google search activity, Bitcoin and Ethereum, VIX, gold and S&P 500 returns for the period 12.01.2017-07.30.2021 were analyzed. Finally, VAR and Granger causality test revealed that the previous week's Bitcoin returns increase investors' interest in NFT. Wavelet coherence analysis found that increases in Bitcoin and Ethereum returns make NFT attractive. Yousaf and Yarovaya (2022) investigated the transfer of return and volatility between NFT, DeFi and other assets. In the study, daily price data of Theta Network, Tezos, Enjin Coin, Decentraland and DigiByte, Chainlink, Maker, Basic Attention Token and Synthetix, WTI oil, gold, Bitcoin and S&P 500 for the period 03.05.2018-01.07.2021 were analyzed by TVP-VAR and VAR-BEKK-GARCH models. It presented that NFT, most of Defi assets and Bitcoin are spreader of return and volatility, and gold and WTI oil are receiver of return and volatility.

Akkus, Gursoy and Dogan (2022) investigated the volatility spillover between the NFT Investment Index and the Global Technology Index (XTEC). In the study, daily data for the period 04.19.2021-04.22.2022 were analyzed by DCC-GARCH model. As a result of the analysis, it determined that the 1% shock in XTEC increases the NFT Investment Index volatility by 0.24%, the 1% shock in the NFT Investment Index increases XTEC volatility 1.86%.

The research subject of the study, metaverse coins, is a new concept and include in a limited number of studies in the literature. Sonmezer and Çelik (2022) investigated the relationship between cryptocurrencies and metaverse coins with return and transaction volumes. The daily price data of Decentraland, Enjin Coin, Theta and Axis Infinity, Bitcoin and Ethereum for the period of 27.12.2020-27.01.2022 were analyzed by multiple regression analysis. It determined that Decentraland returns are effective on Enjin Coin returns, Enjin Coin returns are a positive effect on the returns of Decentraland, Theta, Axis Infinity and Ethereum, Enjin Coin's transaction volume is a negative effect on its returns, and other token returns and Bitcoin transaction volume are effective for the explanatory of Theta. Büberkökü (2022) investigated the portfolio management and hedging situations of metaverse coins (Axie Infinity, Decentraland, and The Sandbox). In the study, daily data for the period 11.04.2020-01.20.2022 were analyzed. Firstly, according to the AR(p)-GARCH(1,1), AR(p)-GJR-GARCH(1,1) and AR(p)-EWMA model prediction applied for market risk analysis, the downside market risk has values range from 18.1% to -24.6% for Axie Infinity, -16.5% to -20.1% for Decentraland, -22.1% to -25.7% for The Sandbox. Secondly, according to the AR(p)-Scalar BEKK, AR(p)-DCC-GARCH(1,1) and AR(1)-CCC-GARCH(1,1) model applied for portfolio management analysis, the optimal portfolio weights of Axie Infinity/Decentraland, Axie Infinity/The Sandbox and Decentraland/The Sandbox are 28.96%/71.04%, 37.01%/62.99% and 66.30%/33.70%, respectively. Finally, it revealed that to hedge long positions in Axie Infinity and Decentraland, it is necessary to take short positions in The Sandbox; to hedge long positions in The Sandbox, it is necessary to take short positions in Decentraland. In the literature, Vidal-Tomás (2022, 2023) provides the most comprehensive analysis and direction on the metaverse market. Vidal-Tomás (2022) investigated the performance and dynamics of NFTs, play-to-earn and metaverse tokens. In the study, daily price data of 174 token for the period 28.10.2017-31.10.2021 were analyzed by the robustness model. According to the results of the study, it determined that metaverse tokens and play-to-earn coins are positively related in the long term on mean, and these assets are not affiliated with crypto tokens. He reported that portfolio managers can diversify their cryptocurrency portfolios with metaverse tokens. Vidal-Tomás (2023) analyzed 88 metaverse and play-to-earn tokens during the period 10.28.2017-08.01.2022. In the study, he examined the economic development, the emergence of bubbles and the performance of metaverse tokens. He reported that metaverse tokens have higher volatility compared to traditional alternatives. He also found that metaverse tokens exhibit explosive behavior.

3. Analysis

3.1. Methodology

In the study, the volatility spillover between metaverse tokens are investigated with the time varying parameter vector autoregressive (TVP-VAR) model, which is proposed by Diebold and Yilmaz (2009, 2012, 2014) and developed by Antonakakis et al. (2019). TVP-VAR model is a method of both static and dynamic time series network analysis that reveals the connections in a given network and internally models the change in parameters. In the model, outlier sensitivity is eliminated by using the Kalman filter and the sliding window length is not chosen randomly. In addition, it provides effective results in small data sets as it does not cause data loss problems.

The general version of the TVP-VAR model is as follows:

$$y_t = A_t z_{t-1} + \epsilon_t \quad \epsilon_t | \Omega_{t-1} \sim N(0, \Sigma_t) \tag{1}$$

$$vec(A_t) = vec(A_{t-1}) + \xi_t \quad \xi_t \sim | \Omega_{t-1} N(0, \Xi_t) \tag{2}$$

$$z_{t-1} = \begin{pmatrix} y_{t-1} \\ y_{t-2} \\ \vdots \\ y_{t-p} \end{pmatrix} \quad A'_t = \begin{pmatrix} A_{1t} \\ A_{2t} \\ \dots \\ A_{pt} \end{pmatrix} \tag{3}$$

In the equations, it is stated that y_t is the $m \times 1$ vector, A_t and A_{it} are the $m \times p$ vector, z_{t-1} is the $mp \times 1$ vector, Ω_{t-1} is the information up to $t-1$, ϵ_t is the $m \times 1$ vector, ξ_t is the $m^2 p \times 1$ dimensional vector, Σ_t and Ξ_t are the $m \times m$ and $m^2 p \times m^2 p$ dimensional vectors, respectively, and $vec(A_t)$ is $m^2 p \times 1$ dimensional vector of A_t . In the study of Diebold and Yilmaz (2014), generalized impulse response functions (GIRF) Ψ_{ijt}^g and generalized estimation error variance decompositions (GFEVD) $\tilde{\phi}_{ijt}^g(J)$ were used to estimate the generalized connectedness procedure. In the TVP-VAR model, it is converted into a vector moving average (VMA) representation based on the Wold decomposition theorem to calculate GIRF and GFEVD. VMA notation is expressed as follows:

$$\begin{aligned} y_t &= J'(M_t(z_{t-2} + \eta_{t-1}) + \eta_t) \\ &= J'(M_t(M_t(z_{t-3} + \eta_{t-2}) + \eta_{t-1}) + \eta_t) \\ &\quad \vdots \\ &= J'(M_t^{k-1}z_{t-k-1} + \sum_{j=0}^k M_t^j \eta_{t-j}) \end{aligned} \tag{4}$$

$$M_t = \begin{pmatrix} A_t & \\ I_{m(p-1)} & 0_{m(p-1) \times m} \end{pmatrix} \quad \eta_t = \begin{pmatrix} \epsilon_t \\ 0 \\ \vdots \\ 0 \end{pmatrix} = J\epsilon_t \quad J = \begin{pmatrix} I \\ 0 \\ \vdots \\ 0 \end{pmatrix} \tag{5}$$

GIRF Ψ_{ijt}^g , expresses the reactions of all variables j following a shock to variable i . Additionally, in the equations, M_t is the $mp \times mp$ dimensional matrix, J is the $mp \times m$ dimensional matrix and η_t is the $mp \times 1$ dimensional vector. GFEVD, which indicates the bidirectional connectedness from variable j to variable i , and evaluates the effect of variable j on variable i in terms of estimation error variance, calculated as follows:

$$\phi_{ij,t}^g(J) = \frac{S_{ii,t}^{-1} \sum_{t=1}^{j-1} (i' A_t S_t i_j)^2}{\sum_{j=1}^N \sum_{t=1}^{j-1} (i' A_t S_t A_t' i_i)} \quad \tilde{\phi}_{ij,t}^g(J) = \frac{\phi_{ij,t}^g(J)}{\sum_{j=1}^N \phi_{ij,t}^g(J)} \tag{6}$$

In the equations, ι_i is a zero vector with integrity at position i , $\sum_{i,j=1}^N \tilde{\phi}_{ijt}^N(J) = N$ and $\sum_{j=1}^N \tilde{\phi}_{ijt}^N(J) = 1$.

The total connectedness index (TCI), which expresses how a shock in one variable spreads to other variables, is calculated as follows:

$$C_t^g(J) = \frac{\sum_{i,j=1, i \neq j}^N \tilde{\phi}_{ijt}^g(J)}{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\phi}_{ijt}^g(J)} \quad (7)$$

Total directional connectedness, which expresses how variable i spreads its shock to all other variables j , is calculated as follows:

$$C_{i \rightarrow jt}^g(J) = \sum_{j=1, i \neq j}^N \tilde{\phi}_{jit}^g(J) \quad (8)$$

The total directional connectedness from others, which indicates that variable i receives from all other variables j , is calculated as follows:

$$C_{i \leftarrow jt}^g(J) = \sum_{j=1, i \neq j}^N \tilde{\phi}_{ijt}^g(J) \quad (9)$$

The net total directional connectedness, which indicates the effect of variable i on the analyzed network, is calculated as follows:

$$C_{it}^g = C_{i \rightarrow jt}^g(J) - C_{i \leftarrow jt}^g(J) \quad (10)$$

According to the results, if C_{it}^g is positive, it means that the variable i affects more than the network itself; if C_{it}^g is negative, it means that the variable i is driven by the network.

If the net total directional connectedness is evaluated in even more detail;

$$NPDC_{ij}(H) = \tilde{\phi}_{jit}(H) - \tilde{\phi}_{ijt}(H) \quad (11)$$

$NPDC_{ij}(H) > 0$ ($NPDC_{ij}(H) < 0$) indicates that variable i covers variable j .

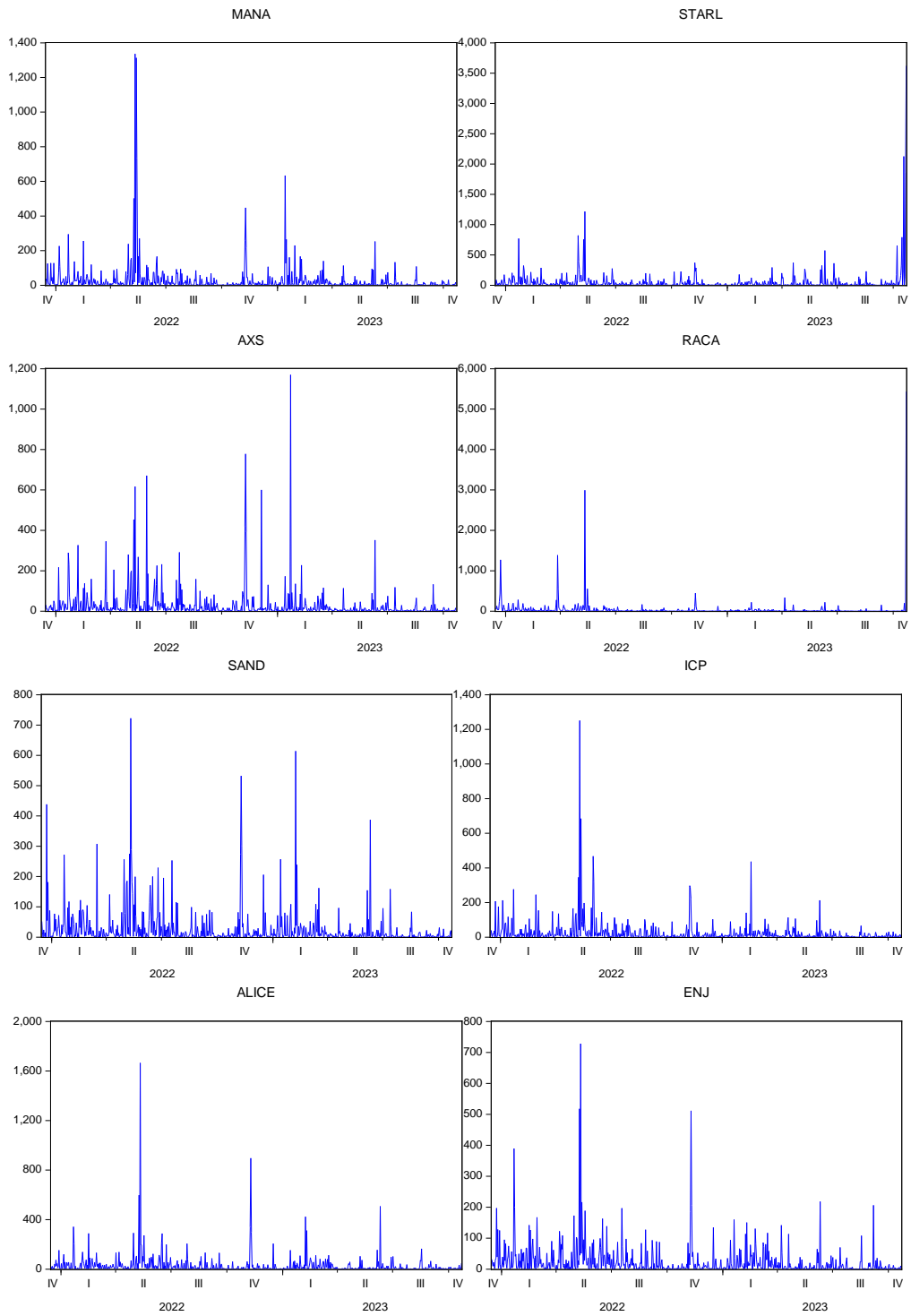
3.2. Data and Findings

In the study, the volatility spillover between metaverse tokens is investigated. In the research, Decentraland (MANA), StarLink (STARL), Axie Infinity (AXS), Radio Caca (RACA), The Sandbox (SAND), Internet Computer (ICP), My Neighbor Alice (ALICE) and Enjin Coin (ENJ) as metaverse tokens, which have the highest transaction volume are analyzed⁴. Daily price data in US Dollar for the period 12.14.2021-10.22.2023 include. The reason why this period is taken into consideration is because it is a period in which all metaverse tokens are traded simultaneously. These data are obtained from the 'tr.investing.com' data terminal. The return series of the metaverse tokens are calculated with the formula $\ln(Pt/Pt-1) * 100$ and volatility series are created by the squares of the return series.

Time path graphs of the metaverse token series included in the research are shown in Figure 2.

⁴ MANA has 45,39M, STARL has 4.613,59B, AXS has 2,45M, RACA has 76,84B, SAND has 21,93M, ICP has 1,42M, ALICE has 6,72M and ENJ has 5,37M transaction volume.

Figure 2: Time Path Graphs

According to Figure 2, it is seen that the metaverse token series exhibit a similar trend in all periods, also there is an intense increase in volatility in the second quarter of 2022, a decrease in volatility immediately afterwards. It is thought that the decrease in volatility may be caused by events such as the sudden decline in Bitcoin in May 2022 and the stopping of the Terra blockchain (since metaverse tokens are evaluated together with crypto assets).

Descriptive statistics of the metaverse token series are given in Table 1.

Table 1: Descriptive Statistics

	MANA	STARL	AXS	RACA	SAND	ICP	ALICE	ENJ
Mean	28.423	55.336	30.292	40.611	27.247	25.566	30.167	24.676
Variance	8528.358	40197.86	7211.185	64577.972	4161.051	5166.607	8231.793	2981.531
Skewness	9.868* (0.000)	11.751* (0.000)	7.155* (0.000)	16.923* (0.000)	5.503* (0.000)	9.834* (0.000)	11.096* (0.000)	6.526* (0.000)
Kurtosis	122.126* (0.000)	174.976* (0.000)	68.858* (0.000)	326.836* (0.000)	40.687* (0.000)	138.824* (0.000)	170.838* (0.000)	62.277* (0.000)
Jarque-Bera	431707* (0.000)	879221* (0.000)	139524* (0.000)	3045583* (0.000)	50112.6* (0.000)	554544* (0.000)	837168* (0.000)	114211* (0.000)
ERS	-8.012* (0.000)	2.334** (0.020)	-9.685* (0.000)	-4.168* (0.000)	-7.599* (0.000)	-7.586* (0.000)	-9.443* (0.000)	-8.468* (0.000)
Q(10)	218.183* (0.000)	145.262* (0.000)	29.777* (0.000)	4.200 (0.633)	79.744* (0.000)	119.576* (0.000)	69.041* (0.000)	98.864* (0.000)
Q2(10)	195.669* (0.000)	76.771* (0.000)	3.285 (0.778)	0.003 (1.000)	24.377* (0.000)	65.165* (0.000)	10.24*** (0.062)	80.044* (0.000)

Note: *, ** and *** indicates 1%, 5% and 10% significance level. The values in parentheses are probability values.

According to Table 1, it is seen that StarLink has the highest mean, Enjin Coin has the lowest mean, and Radio Caca has the highest volatility, Enjin Coin has the lowest volatility. It determined that all series are positive and right-skewed with the skewness values, and are a sharper distribution, moving away from the normal distribution with the kurtosis values. The Jarque-Bera test statistic confirms that not all series exhibit normal distribution. Elliot, Rothenberg and Stock (1996) unit root test indicated that all series is stationary. It is stated that all series except Radio Caca with the Ljung Box Q test statistic and except Axie Infinity and Radio Caca with the Ljung Box Q2 test statistic, are related to their previous values, in other words, exhibit autocorrelation.

The volatility spillover between metaverse token series is investigated by TVP-VAR model developed by Antonakakis et al. (2019). The average dynamic connectedness results of metaverse token series predicted by the TVP-VAR(2) model, are given in Table 2.

Table 2: Averaged Dynamic Connectedness Results

	MANA	STARL	AXS	RACA	SAND	ICP	ALICE	ENJ	FROM
MANA	18.37	9.50	7.03	8.28	11.92	11.15	17.13	16.62	81.63
STARL	9.68	30.09	7.48	6.51	9.82	9.68	12.83	13.92	69.91
AXS	8.87	7.01	35.40	4.26	11.32	7.14	12.55	13.45	64.60
RACA	8.93	9.58	4.54	26.80	9.93	11.81	14.76	13.64	73.20
SAND	12.79	7.24	8.25	7.50	23.02	8.46	15.71	17.03	76.98
ICP	11.98	11.55	6.65	9.41	8.69	20.47	15.40	15.84	79.53
ALICE	11.69	9.86	8.12	9.56	12.38	10.80	20.71	16.88	79.29
ENJ	12.38	8.85	8.69	7.55	13.81	10.00	15.81	22.90	77.10
TO	76.34	63.60	50.76	53.06	77.87	69.05	104.19	107.37	602.24
Inc. Own	94.71	93.69	86.16	79.86	100.89	89.52	124.90	130.27	cTCI/TCI
NET	-5.29	-6.31	-13.8	-20.14	0.89	-10.4	24.90	30.27	86.03
NPT	5.00	2.00	2.00	0.00	4.00	2.00	6.00	7.00	75.28

Note: cTCI and TCI indicate dynamic conditional and static total connectedness index respectively. Inc. Own stands for the connectedness including the own variable.

According to Table 2, it is determined that 18.37% of the volatility change in Decentraland, 30.09% of the volatility change StarLink, 35.40% of the volatility change Axie Infinity, 26.80% of the volatility change Radio Caca, 23.02% of the volatility change The Sandbox, 20.47% of the volatility change Internet Computer, 20.71% of the volatility change My Neighbor Alice and 22.90% of the volatility change Enjin Coin are due to themselves, the rest are from other metaverse tokens. In addition, it is observed that Decentraland (5.29%), StarLink (6.31%), Axie Infinity (13.8%), Radio Caca (20.14%) and Internet Computer (10.4%) receive a net volatility spillover; The Sandbox (0.89%), My Neighbor Alice (24.90%) and Enjin Coin (30.27%) spread a net volatility spillover. Generally, the results showed that metaverse tokens are affected by each other, and a large part of the changes in the volatility of metaverse tokens are caused by them. Additionally, dynamic conditional (cTCI) and static (TCI) total connectedness index are observed to be highest between metaverse tokens valued at 86.03 and 75.28 respectively.

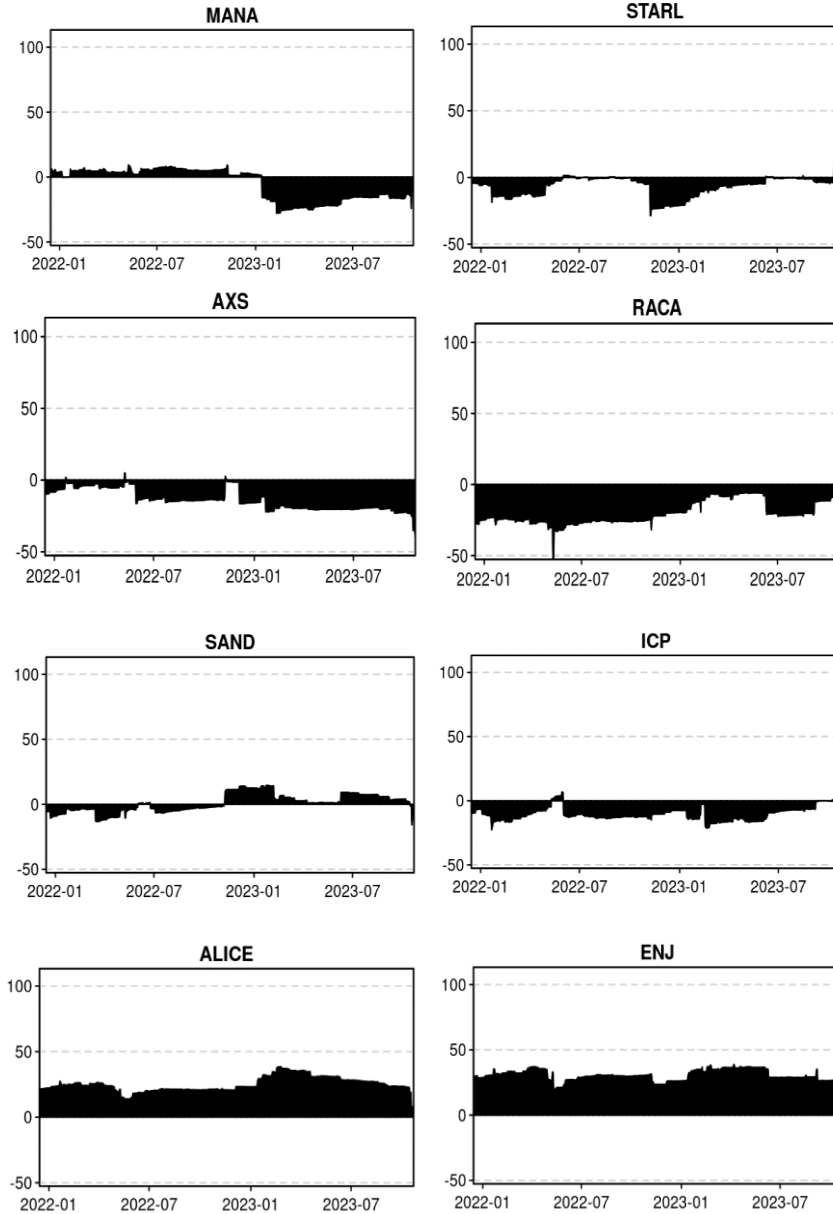
The dynamic total connectedness graph of metaverse token series is given in Figure 3.

Figure 3: Dynamic Total Connectedness

According to Figure 3, it is seen that the dynamic connectedness between metaverse token series increases in some periods and decreases in other periods. In order to see these trends in more detail, net total directional connectedness graphs of metaverse token series are given in Figure 3.

Figure 4: Net Total Directional Connectedness

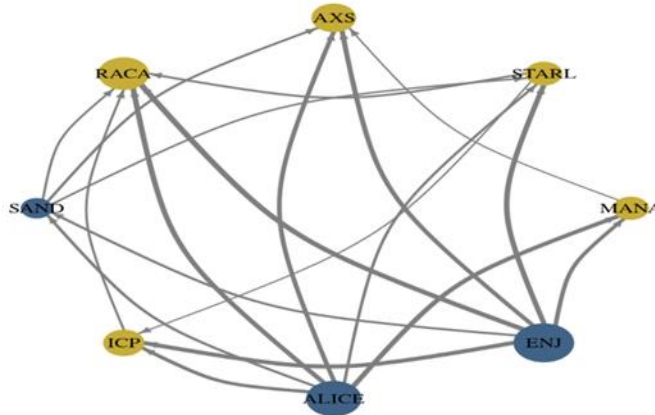

According to Figure 4, Radio Caca only receives volatility (have values below zero point), My Neighbor Alice is only spreads volatility (have values above zero point). In addition, it is

determined that StarLink, Axie Infinity and Internet Computer receive mostly volatility except for a few short periods; Decentraland, The Sandbox and Enjin Coin spread volatility intensely in periods.

The volatility spillover network plot graph of metaverse token series is given in Figure 5.

Figure 5: Network Plot

According to Figure 5, it is seen that Radio Caca and Axie Infinity only receive volatility, My Neighbor Alice and Enjin Coin only spread volatility, StarLink, Decentraland and Internet Computer are both receive and spread volatility. According to the size of the point, it is determined that Radio Caca receives the most volatility, followed by Axie Infinity, Internet Computer, StarLink and Decentraland, respectively. In addition, My Neighbor Alice spreads the most volatility, followed by Enjin Coin and The Sandbox, respectively.

4. Conclusion

It is an important process for investors and portfolio managers to manage optimum portfolio return and risk by choosing between alternative investment instruments in financial markets. Cryptocurrencies and digital assets used in the metaverse market, whose market size is increasing day by day, are in high demand by investors today and are used in portfolio diversification as new investment instruments. The volatility spillover between metaverse tokens is a matter of curiosity for investors, considering the estimated future size of the metaverse market. In the study is investigated the volatility spillover between metaverse tokens, for guider the portfolio creation processes of individual and institutional investors.

In the research, Decentraland, StarLink, Axie Infinity, Radio Caca, The Sandbox, Internet Computer, My Neighbor Alice and Enjin Coin as metaverse tokens, which have the highest market value and transaction volume, are analyzed. Daily price data in US Dollar for the period 12.14.2021-10.22.2023 include. In the study, the time-varying parameter vector autoregressive (TVP-VAR) model developed by Antonakakis et al. (2019), is applied. It is determined that Radio Caca and Axie Infinity only receive volatility, My Neighbor Alice and Enjin Coin only spread volatility, StarLink, Decentraland and Internet Computer are both receive and spread volatility. Radio Caca receives the most volatility, followed by Axie Infinity, Internet Computer, StarLink and Decentraland, respectively. In addition, My Neighbor Alice spreads the most volatility, followed by Enjin Coin and The Sandbox, respectively. The results obtained from the study are

similar to those published in the literature by Akkuş and Doğan (2023), Büberkoku (2022), Dowling (2022), Karim et al. (2022), Sonmezer and Çelik (2022) and Yousaf and Yarovaya (2022). The results show that Radio Caca and Axie Infinity are only affected by other metaverse token shocks, thus exposed to risk; My Neighbor Alice and Enjin Coin only affects other metaverse tokens, in other words, they act as risk transmitters. In particular, Radio Caca is the metaverse token that spreads volatility the most; Enjin Coin is the metaverse token that takes volatility the most. The findings from the study have some important policy implications. In August 2021, Poly Network was exploited for \$611 million, Axie Infinity lost the highest volume as market efficiency declined, on November 30, 2021, and on November 30, 2021, the most expensive virtual land was sold for \$4.3 million in The Sandbox; the Russia-Ukraine war broke out in February 2022, Andre Cronje left from DeFi in March and joined to Fantom again in November, with the collapse of FTX in the fourth quarter, the DeFi market lost 24% value. In 2023 witnessed the introduction of Bitcoin Ordinals and the return of Solana (CoinCecko, 2021-2023 Annual Crypto Industry Reports). As can be seen, there are events arising from both the own dynamics and ecosystems of assets based on blockchain technology. Based on these events, those who have the potential to invest in metaverse tokens should follow the developments in the markets in order to protect their savings in case of uncertainty, and should consider only one of metaverse tokens included in the research in order to minimize portfolio risks. Potential investors, who want to invest in Radio Caca, Axie Infinity and StarLink should follow the price movements of My Neighbor Alice, Enjin Coin and The Sandbox, and who want to invest in Decentraland and Internet Computer should follow the price movements of My Neighbor Alice and Enjin Coin, in order to obtain information about the price movements of the metaverse tokens they want to prefer.

The findings of the study will help potential investors make more informed decisions when evaluating metaverse token investment decisions. Investors and portfolio managers should prefer different investment instruments (assets such as commodities, foreign exchange, stock, crypto, etc.) along with metaverse tokens in their portfolio diversification processes, for rationality in their investments. The limitation of the study is that the token market, referred to as the new crypto niche (Vidal-Tomás, 2022), has not yet developed. Results may vary as the market evolves.

References

- Ağırman, E. and Barakalı, O. C. (2022), "Finans ve Finansal Hizmetlerin Geleceği: Metaverse", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 9(2): 329-346.
- Aharon, D. Y. and Demir, E. (2022), "NFTs and Asset Class Spillovers: Lessons from the Period around the COVID-19 Pandemic", *Finance Research Letters*, 47: 1-9.
- Akkuş, H. T. and Çelik, İ. (2020), "Modeling, forecasting the cryptocurrency market volatility and value at risk dynamics of bitcoin", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(2), 296-312.
- Akkus, H. T., Gursoy, S., Dogan, M. and Demir, A. B. (2022), "Metaverse and Metaverse Cryptocurrencies (Meta Coins): Bubbles and Future?", *Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA)*, 9(1): 22-29.
- Akkus, H. T., Gursoy, S. and Dogan, M. (2022), "The Volatility Spillover between NFT Investment Index and Global Technology Index: DCC-GARCH Application", *Research Journal of Business and Management (RJBM)*, 9(2): 85-91.
- Akkus, H. T. and Dogan, M. (2023), "Analysis of Dynamic Connectedness Relationships between Cryptocurrency, NFT and DeFi assets: TVP-VAR Approach", *Applied Economics Letters*, 1-6.
- Alawadhi, K. M. and Alshamali, N. (2022), "NFTs Emergence in Financial Markets and their Correlation with DeFis and Cryptocurrencies", *Applied Economics and Finance*, 9(1): 108-120.
- Ali, S., Naveed, M., Yousaf, I. and Khattak, M. S. (2024), "From cryptos to consciousness: Dynamics of return and volatility spillover between green cryptocurrencies and G7 markets", *Finance Research Letters*, 60, 104899.
- Ante, L. (2021), "The Non-fungible Token (NFT) Market and Its Relationship with Bitcoin and Ethereum", *Blockchain Research Lab. Working Paper Series No. 20: 1-9*.
- Antonakakis, N., Cunado, J., Filis, G., Gabauer, D. and De Gracia, F. P. (2019), "Oil and Asset Classes Implied Volatilities: Dynamic Connectedness and Investment Strategies", Available at SSRN 3399996. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3399996>, (Accessed 10.23.2023).
- Aysan, A. F., Batten, J. A., Gozgor, G., Khalfaoui, R., & Nanaeva, Z. (2023), "Twitter matters for metaverse stocks amid economic uncertainty", *Finance Research Letters*, 56, 104116.
- Bakas, D., Magkonis, G. and Oh, E. Y. (2022), "What drives volatility in Bitcoin market?". *Finance Research Letters*, 50, 103237.
- Baur, D. G., Dimpfl, T. And Kuck, K. (2018), "Bitcoin, gold and the US dollar—A replication and extension", *Finance research letters*, 25, 103-110.
- Bouoiyour, J. and Selmi, R. (2015), "Bitcoin price: Is it really that new round of volatility can be on way?", *MPRA working paper*.
- Büberkökü, Ö. (2021), "Kripto Para Birimleri Arasındaki Getiri ve Volatilite Yayılımının İncelenmesi", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2): 1-16.
- Büberkökü, Ö. (2022), "Metaverse Coin'lere Dayalı Finansal Analizler", 5th International Izmir Economics Congress, Izmir/Turkey, 25-26 February 2022, 381-397.
- Citi. (2022), "Metaverse and Money. Decrypting the Future", Citi GPS: Global Perspectives and Solutions. Citigroup, New York City, NY. https://www.citigroup.com/global/insights/citigps/metaverse-and-money_20220330, (Accessed 02.11.2024).
- Chaim, P. and Laurini, M. P. (2018), "Volatility and return jumps in bitcoin. *Economics Letters*", 173, 158-163.
- CoinCecko, 2021, 2022, 2023 Annual Crypto Industry Reports, <https://www.coingecko.com/tr/publications/reports>, (Accessed 14.03.2024).
- Coinmarketcap, <https://coinmarketcap.com/tr/>, (Accessed 01.17.2023).
- CryptoDep, Top #Metaverse Tokens by Market Capitalization, March 10, 2022, https://twitter.com/Crypto_Dep/status/1501863458341638147, (Accessed 01.17.2023).
- Dictionary of Terms of the Central Bank of the Republic of Turkey, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/Oce9fa91-e7f2-433c-b5bd-2ba67f35f2c4/TCMB-TerimlerSozlugu.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=0ce9fa91-e7f2-433c-b5bd-2ba67f35f2c4>, (Accessed 11.16.2022).
- Diebold, F. X. and Yilmaz, K. (2009), "Measuring Financial Asset Return and Volatility Spillovers, with Application to Global Equity Markets", *Economic Journal*, 119(534): 158-171.

- Diebold, F. X. and Yilmaz, K. (2012), "Better to Give than to Receive: Predictive Directional Measurement of Volatility Spillovers", *International Journal of Forecasting*, 28: 57-66.
- Diebold, F. X. and Yilmaz, K. (2014), "On the Network Topology of Variance Decompositions: Measuring the Connectedness of Financial Firms", *Journal of Econometrics*, 182(1): 119-134.
- Dowling, M. (2022), "Is Non-fungible Token Pricing Driven by Cryptocurrencies?", *Finance Research Letters*, 44: 1-6.
- Dwivedi, Y. K., Hughes, L., Baabdullah, A. M., Ribeiro-Navarrete, S., Giannakis, M., Al-Debei, M. M., Dennehy, D., Metri, B., Buhalis, D., ..., Viglia, G. ve Wamba, S. F. (2022), "Metaverse Beyond the Hype: Multidisciplinary Perspectives on Emerging Challenges, Opportunities, and Agenda for Research, Practice and Policy", *International Journal of Information Management*, 66: 1-55.
- Dyhrberg, A. H. (2016), "Bitcoin, gold and the dollar—A GARCH volatility analysis", *Finance Research Letters*, 16, 85-92.
- Elliot, G., Rothenberg T. J. and Stock, J. H. (1996), "Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root", *Econometrica*, 64: 813-836.
- Gubadlı, M. and Sarıkovalık, V. (2023), "Kripto Para Piyasasında Volatil Davranışların Asimetrik Stokastik Volatilite Modeli İle Testi", *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, 19(1), 61-82.
- Güler, O. and Savaş, S. (2022), "Tüm Yönleriyle Metaverse Çalışmaları, Teknolojileri ve Geleceği", *Gazi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 8(2): 292-319.
- Horky, F. (2023), "The metaverse hype: identifying bubbles and comovements of metaverse tokens", *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 1-25.
<https://tr.investing.com>, (Accessed 10.23.2023).
- Karim, S., Lucey, B. M., Naeem, M. A. and Uddin, G. S. (2022), "Examining the Interrelatedness of NFTs, DeFi Tokens and Cryptocurrencies", *Finance Research Letters*, 47: 1-8.
- Kumar, A. S. and Anandarao, S. (2019), "Volatility spillover in crypto-currency markets: Some evidences from GARCH and wavelet analysis", *Physica A: statistical mechanics and its applications*, 524, 448-458.
- Lee, L. H., Braud, T., Zhou, P., Wang, L., Xu, D., Lin, Z., Kumar, A., Bermejo, C. & Hui, P. (2021), "All one needs to know about metaverse: A complete survey on technological singularity, virtual ecosystem, and research agenda", *Journal of Latex Class Files*, 14(8), arXiv preprint arXiv:2110.05352.
- Mystakidis, S. (2022), "Metaverse", *Encyclopedia*, 2: 486-497.
- Pinto-Gutiérrez, C., Gaitán, S., Jaramillo, D. and Velasquez, S. (2022), "The NFT Hype: What Draws Attention to Non-Fungible Tokens?", *Mathematics*, 10(335): 1-13.
- Sert, T. (2019), Sorularla Blockchain, Blockchain Türkiye, Türkiye Bilişim Vakfı Yayını, https://bctr.org/dokumanlar/Sorularla_Blockchain_Turan_Sert.pdf, (Accessed 12.05.2022).
- Sert, T. (2022), Sorularla DeFi-Merkeziyetsiz Finans, İstanbul: Tefrika Yayıncılık, <https://indd.adobe.com/view/5b99bb77-877f-47f7-a881-33ef427205b6>, (Accessed 12.05.2022).
- Sonmezer, S. and Çelik, G. G. (2022), "How Returns of Metaverse Tokens are Interrelated?", *International Journal of Social Sciences*, 8(1): 213-223.
- Steffen, J. H., Gaskin, J. E., Meservy, T. O., Jenkins, J. L. and Wolman, I. (2019), "Framework of Affordances for Virtual Reality and Augmented Reality", *Journal of Management Information Systems*, 36(3): 683-729.
- Şenol, Z., Gülcemal, T. and Çakan, O. (2022), "Kripto Paralarla Borsalar Arasındaki Volatilite Yayılımı", *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(4): 925-943.
- Vidal-Tomás, D. (2022), "The New Crypto Niche: NFTs, Play-to-earn, and Metaverse Tokens", *Finance Research Letters*, 47(1): 1-18.
- Vidal-Tomás, D. (2023), "The illusion of the metaverse and meta-economy", *International Review of Financial Analysis*, 86, 102560.
- Yousaf, I. and Yarovaya, L. (2022), "Static and Dynamic Connectedness between NFTs, Defi and Other Assets: Portfolio Implication", *Global Finance Journal*, 53, 100719.

Toplum 5.0'da Toplumsal İktidarın Yeniden İnşası: Foucaultcu Bir Yaklaşım

Fuat Boğaç Evren¹

Toplum 5.0'da Toplumsal İktidarın Yeniden İnşası: Foucaultcu Bir Yaklaşım	The Reconstruction of Social Power in Society 5.0: A Foucauldian Approach
Öz <p>Toplum 5.0 yapay zekâ, akıllı sistemler ve robotlar gibi yüksek teknolojilerin hayatın her alanına nüfuz etmesinin amaçlandığı yeni bir toplumsal paradigmadır. Toplum 5.0'la birlikte yüksek teknolojiyi üreten şirketlerin yalnızca üretici rolüyle sınırlı kalmayıp aynı zamanda kullanıcı verilerine erişebilmesi ve bu verilerin mülkiyetine sahip olması endişe uyandıran bir konudur. Bu çalışma da toplum 5.0'la birlikte veri mülkiyeti ile iktidar yapıları arasında yeni bir ilişki biçiminin ortaya çıkacağı hipotezinden hareketle Michel Foucault'nun iktidar kavramına ilişkin teorilerinden yola çıkarak veri mülkiyetinin toplumsal iktidar üzerindeki olası etkilerini tartışmaktadır. Çalışmanın vardığı sonuçlar toplum 5.0 çağında veri mülkiyetinin Foucault'nun biyoiktidar biçimine denk düştüğünü ortaya koymuştur.</p>	Abstract <p>Society 5.0 is a new social paradigm in which high technologies such as artificial intelligence, intelligent systems and robots are intended to permeate every aspect of life. With society 5.0, it is a matter of concern that companies that produce high technology are not only limited to the role of producers, but also have access to user data and ownership of this data. Based on the hypothesis that a new form of relationship will emerge between data ownership and power structures with society 5.0, this study discusses the possible effects of data ownership on social power based on Michel Foucault's theories on the concept of power. The results of the study reveal that data ownership in the era of society 5.0 corresponds to Foucault's form of biopower.</p>
Anahtar Kelimeler: Toplum 5.0, Dijital Toplum, İktidar, Toplumsal İktidar, Michel Foucault	Keywords: Society 5.0, Digital Society, Power, Social Power, Michel Foucault
JEL Kodları: O33, O38	JEL Codes: O33, O38

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazarın makaleye katkısı %100'dür.
Çıkar Beyanı	Çalışmadan kaynaklı herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Öğr. Gör. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü, fuat.evren@neu.edu.tr

1. Giriş

Toplum 5.0'ın ortaya çıkışı, yapay zekâ, akıllı sistemler ve robotlar gibi yüksek teknolojilerin bireysel ve toplumsal yaşamın her alanına nüfuz etmesinin yalnızca kaçınılmaz değil aynı zamanda dönüştürücü olduğu önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Atomik (fiziksel-gerçek) dünya ile bitler (siber-sanal) dünyasının kusursuz birleşimiyle karakterize edilen (Deguchi vd., 2020; Keidanren, 2018; Harayama, 2017; Pereira vd., 2020; Potočan vd., 2020) yeni toplumsal paradigmanın eşliğinde bulunurken teknolojinin yönlendirdiği toplumlardaki güç dinamiklerinin üzerine düşünmemiz gereken yeni konular bulunmaktadır. Toplum 5.0 yalnızca yüksek teknoloji ürünlerle birlikte hizmetlerin üretimiyle ve tüketimiyle sınırlı kalmamaktadır. Aynı zamanda söz konusu ürünleri ve hizmetleri üreten şirketlerin, tüketicilerinin verilerine erişebildiği ve bu verilerin mülkiyetine sahip olabildiği bir gelecek yaratma hedefidir. Bu nedenle veri mülkiyeti ile iktidar yapıları arasında yeni bir ilişki biçiminin ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Çalışma kapsamında ise toplum 5.0 ile birlikte veri mülkiyetinin iktidar yapıları üzerindeki olası etkileri konu alınmıştır. Araştırmada ampirik yöntemlerin tek başına bu çok yönlü ilişkinin ayrıntılarını yakalamada yeterli olamayabileceği düşüncesiyle Michel Foucault'nun iktidar kavramı üzerine ortaya koyduğu kuramsal çerçeve üzerinden tartışmanın yürütülmesi benimsenmiştir. Bu yaklaşım, veri mülkiyeti meselesinin kapsamlı bir şekilde araştırılmasına zemin hazırlamakla birlikte aynı zamanda toplum 5.0'ın toplumsal iktidar üzerindeki etkilerine ışık tutmaya yardımcı olabilir.

Çalışmanın temel gerekçesi, toplum 5.0'la birlikte ortaya çıkması beklenen yeni toplumsal iktidar dinamiklerini anlama ve yorumlama ihtiyacıdır. Yüksek teknoloji ürünleri ve hizmetleri tüketiciye sunan şirketlerin toplum 5.0'la birlikte toplumsal iktidar konumuna erişmesinin beklenmesi, bu çalışmanın temel hipotezini oluşturmaktadır. Yüksek teknolojiye sahip cihazların her yerde bulunması, akıllı cihazlara ve birbirine bağlı sistemlere olan bağlılığın artmasıyla birleştiğinde benzeri görülmemiş bir kullanıcı verisi birikimine yol açması beklenmektedir. Söz konusu veriler, bu teknolojileri üreten şirketlerin mülkiyeti ve kontrolü altına girerek şirketlerin küresel ölçekte milyonlarca kişinin özel ve kamusal yaşamına dair bilgiler edinmesine, bu bilgileri metalaştırabilmesine ve üçüncü taraflarla paylaşabilmesine olanak tanımaktadır. Bunun bir sonucu olarak toplum 5.0, iktidarın kavramsallaştırılmasında ve mevcudiyetinde paradigma değişikliği yaratarak geleneksel iktidar yapılarının yüksek teknolojinin ve veri mülkiyetinin etkisiyle yeniden şekillendiği yeni bir çağa işaret etmektedir. Aynı zamanda literatürde toplum 5.0 araştırma konusu olmasına rağmen toplum 5.0 ile veri mülkiyetini toplumsal iktidarla ilişkilendiren teorik perspektiflere sahip bir araştırmaya rastlanmamıştır.

Söz konusu gerekçeler doğrultusunda bu araştırma, toplum 5.0'la birlikte ortaya çıkacak veri mülkiyeti sorununun iktidar kavramsallaştırmasını nasıl etkileyeceğini araştırmayı ve açıklamayı amaçlamaktadır. İkinci amaç ise Foucault'nun iktidar kavramına ilişkin teorileriyle toplum 5.0'daki veri mülkiyeti ve toplumsal iktidar arasındaki ilişkiyi tartışmaktır. Ayrıca çalışmanın teknolojinin, veri mülkiyetinin ve toplumsal iktidarın kesişiminde gelişen dinamiklerin anlaşılmasına katkıda bulunması açısından önem taşıdığı düşünülmektedir.

2. Toplumsal Evreler ve Toplum 5.0 Kavramı

Toplumlar bulunduğu dönemin özelliklere göre sınıflandırılmış ve bu sınıflandırmanın temel motivasyon kaynağı ise toplumların tekniğe bağlı ilerleyişi olmuştur. Japonya İş Federasyonu Keidanren (2018), avcı-toplayıcı toplumdaki süper akıllı topluma kadar insanlığın tekniğe bağlı ilerleyişini odağına alan beş farklı toplumsal yapı belirlemiştir. Buna göre avcı-toplayıcı olarak

da bilinen ve karşımıza çıkan ilk toplum yapısı olan toplum 1.0'da insanlar hayatta kalabilmek için kolektif çaba sarf ederek göçebe ve komünal bir yaşam biçimini benimsemiştir (Narvaez Rojas vd., 2021: 5; Yıkılmaz, 2020: 86). Tarım toplumu olarak ifade edebileceğimiz toplum 2.0 ise insanların yerleşik hayata geçerek geliştirdiği tekniklerle doğaya müdahale etmeye başladığı ilk toplumsal devrimdir (Rosenstand vd., 2023: 64; Narvaez Rojas vd., 2021: 6). Toplum 3.0'ı tetikleyen en önemli unsur on sekizinci yüzyıl sonlarında ilk olarak İngiltere'de yaşanan sanayi devrimi olmuştur (Mourtzis vd., 2023: 2; Trehan vd., 2022: 49). Üretimin atölyelerden seri üretime olanak tanıyan fabrikalara taşındığı, üretimde beden gücüyle birlikte makinelerinde kullanılmaya başlandığı ve toplumların kentleşme, işçi sınıfı, sendika gibi olgularla tanıştığı toplum yapısını ifade etmektedir. Bilgi toplumuna işaret eden toplum 4.0 ise yirminci yüzyılın sonlarında bilişim teknolojilerinde yaşanan hızlı penetrasyonla birlikte ortaya çıkmıştır. Toplum 4.0'da bilgi üretimi, bilgiye erişim ve bilginin metalaştırılması önem kazanmış ve bilgiye dayalı hizmet sektörü sanayi üretiminin önüne geçmiştir (Harayama, 2017; Salgues, 2018: 74).

Tablo 1: Toplumların Evrimsel Gelişimi

Toplumlar	Niteliği	Zaman aralığı
Toplum 1.0	Avcı-toplayıcı toplum	İnsanlığın doğuşu
Toplum 2.0	Tarım toplumu	M.Ö. 13000
Toplum 3.0	Sanayi toplumu	18. yüzyıl sonları
Toplum 4.0	Bilgi toplumu	20. yüzyılın ikinci yarısı
Toplum 5.0	Süper akıllı toplum	21. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren

Kaynak: Harayama (2017).

Toplumların geçirdiği evrimlere bakıldığında (Tablo 1) günümüze doğru yaklaşıldıkça toplumsal paradigmalara ömrünün kısalması ve her bir toplum yapısının kendisinden önceki toplumsal paradigmayı yok etmesi dikkat çekmektedir. Toplum 5.0'ın ise yirmi birinci yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren hâkim olmaya başlaması planlanmıştır. Plan doğrultusunda hareket edilmesinin nedeni, süper akıllı toplum olarak nitelendirilen toplum 5.0 kavramının ilk kez 2016'da Japonya hükümeti tarafından duyurulması ve siber fiziksel teknolojiler aracılığıyla yaşam kalitesinin artırılmasının amaçlandığı bir toplum felsefesi olarak tanıtılmasıdır (Fukuda, 2020; Narvaez Rojas vd., 2021; Onday, 2019; Gladden, 2019). Kendisinden önceki toplumsal evrelerle karşılaştırıldığında devlet politikası olarak planlanması nedeniyle toplum 5.0 diğerlerinden farklıdır. Diğer toplumsal paradigmalardan önce planlanmış ve tasarlanmış yapılar değilken toplum 5.0 bilinçli ve kasıtlı bir tasarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Japonya için tasarlanmış bir toplumsal yapı olsa da duyurulduğu andan itibaren büyük yankı uyandırmış ve küresel ölçekte uygulanabilirliği tartışılmaya başlanmıştır.

Toplum 5.0'ı müjdeleyenlerin onun hakkında tüm insanlığın maddi refaha erişeceği ve atomik dünya ile bitler dünyasının birleşeceği süper akıllı toplum olarak bahsetmektedir (Deguchi vd., 2020; Pereira vd., 2020). Toplum 5.0 atomik dünya ile bitler dünyasının iç içe geçmesiyle yüksek düzeyde konformist ve insan merkezli bir toplum yapısı vaat etmektedir (Potočan vd., 2020). Kendisinden önceki dört toplumsal paradigmayı takip eden ve eklektik içeriğe sahip bir toplum yapısıdır (Toprak vd., 2020). Bu toplumsal yapıda insan-teknoloji birlikteliğinin sürdürülebilir ve insan merkezli dünya yaratılması için kullanılması hedeflenmektedir (Medina-Borja, 2017: 235). Ayrıca kendisinden önceki bilgi toplumunu temel alarak insan merkezli teknik ilerleme ile hayatın her alanında yüksek teknoloji kullanımını ve dijital dönüşümünü teşvik etmektedir (Harayama, 2017).

Toprak ve arkadaşlarına göre (2020: 172) toplum 5.0, Almanlara ait olan endüstri 4.0 kavramının Japonya'daki tezahürüdür. Japonya, Almanya'nın endüstri 4.0 hamlesinin ardından ekonomik büyümesini artırabilmek için toplum 5.0 hedefini ortaya koymuştur (Toprak vd., 2020: 172). Berawi'ye göre (2019) toplum 5.0, ekonomik ilerlemenin insan merkezli bir yaklaşımla ve endüstri 4.0'la dengelendiği yeni toplum yapısıdır. Nitekim toplum 5.0'a zemin hazırlayan en önemli aksiyonun endüstri 4.0 olduğu söylenebilir. Japonya'nın toplum 5.0 hedefinin temelini oluşturan ve endüstriyel üretim süreçlerinin dijitalleşmesini ifade eden endüstri 4.0'dan ilk kez 2011'de bahsedilmiş ve 2013'te Almanya hükümeti tarafından devlet politikası olarak ilan edilmiştir (Lu, 2017: 1; Morrar vd., 2017: 14; Rojko, 2017: 78; Xu vd., 2018: 2941; Xu vd., 2021: 530). Endüstri 4.0'da üretim süreçlerinin dijitalleşebilmesi için yapay zekânın, robotların, dijital ikiz, dikey ve yatay entegrasyon, her şeyin interneti, bulut, büyük veri analizi ve artırılmış gerçeklik teknolojilerinin hem üretimde hem de tüketimde aktif biçimde kullanılması gerekmektedir (Ahad vd., 2020; Damiani vd., 2018; Kaur vd., 2020; Lasi vd., 2014; Lele, 2019; Tao vd., 2019). Toplum 5.0 ise endüstri 4.0'la birlikte hayatımıza giren ve girecek yeni nesil teknolojik ürünlerin, hizmetlerin ve yapıların toplum tarafından benimsenmesini ve tüketilmesini hedeflemektedir. En yalın haliyle toplum 5.0, teknolojiyi reddetmeyen ve onunla simbiyotik² ilişki kurmayı başarabilmiş yeni bir toplum yaratma hedefi olarak açıklanabilir.

3. Toplum 5.0 ve Veri Mülkiyeti

Yapay zekâ, her şeyin interneti ve gelişmiş robot teknolojisi gibi yüksek teknolojilerin yaşamın her alanında var olacağı ve insanların söz konusu teknolojilere bağımlı yaşayacağı toplum 5.0'daki simbiyotik ilişki, bireylerin dünyayla ve birbirleriyle etkileşim biçimini yeniden şekillendirmektedir. Bu ilişki biçimi endüstriyel üretim sınırlarını aşarak sağlık, eğitim, ulaşım, şehir planlaması ve iletişim gibi bireylerin tüketicisi ya da kullanıcısı olduğu yaşamın tüm alanlarını kapsamaktadır. Bu durumun önemli bir sonucu olarak bireyler akıllı cihazlarla, sensörlerle ve birbirine bağlı sistemlerle etkileşime girdikçe sürekli biçimde tüketimleri ve alışkanlıkları hakkında veri üretmektedir (Andrejevic, 2013; Brayne, 2017; Lyon, 2019; Tufekci, 2014). Bireylerin farkında olmadan ürettiği veriler her şeyin interneti teknolojisiyle anlık olarak ilgili cihazın üreticisiyle paylaşılmaktadır. Böylelikle bireyler sürekli biçimde gözetime tabi tutulurken aynı zamanda ilgili teknolojik aygıtın kullanımına ve kullanım alışkanlıklarına dair bilgilerin, aygıtı üreten şirket tarafından bilinmesi sağlanmaktadır.

Sonuç olarak toplum 5.0'da yüksek teknolojiyi üreten şirketler ürünlerini ya da hizmetlerini üretip pazarlamakla sınırlı kalmayıp aynı zamanda kullanıcı etkileşimi yoluyla ortaya çıkan verilerin sahibi konumuna erişmektedir. Böylelikle toplum 5.0'da sahiplik paradigması hem yüksek teknolojiye sahip olup onun üreticisi olmayı hem de kullanıcı verilerini elde etmeyi kapsayacak şekilde iki ana unsuru barındırmaktadır. Mülkiyetin genellikle fiziksel varlıklara odaklandığı önceki toplumsal yapıların aksine toplum 5.0 ikili mülkiyet paradigmasına sahiptir. Bu durum yüksek teknolojilerin bilimsel buluş (patent) mülkiyetine sahip olmanın önemini belirginleştirerek bunun etik ve toplumsal sonuçlarıyla ilgili soruları da gündeme getirmektedir.

Veri mülkiyeti yalnızca veriye sahip olmanın ötesine geçerek onu çözümleme, yorumlama ve ondan eyleme dönüştürülebilir iç görüler edinme kazanımlarını da kapsar. Bu nedenle şirketler kullanıcı davranışları, tercihleri ve ihtiyaçları hakkında derinlemesine bilgi edinmek için bu verilerden yararlanmaktadır. Ayrıca bu veri kümelerini çözümleyip yorumlayarak mevcut ürünlerini geliştirebilir, sorunlara karşı yeni ve yenilikçi çözümler sunabilir. Bu avantajların yanı

² Simbiyotik fiziksel olarak birbirine bağlı, birinin diğerinin içinde yaşadığı anlamına gelmektedir.

sıra aynı zamanda kullanıcı verileri şirketler için önemli bir gelir kaynağına dönüştürülebilir. Kullanıcı verileri üçüncü taraflarla paylaşılabilir hatta hedefli reklamcılık hizmeti ya da veriye dayalı farklı hizmetler sunmak için kullanılabilir.

Hem yüksek teknolojiye sahip ürünlerin ve hizmetlerin patentinin hem de veri mülkiyetinin belirli şirketlerin elinde yoğunlaşması, tekel hegemonyasının kurulmasına yönelik endişeleri artırmaktadır. Ayrıca pazara hâkim olan şirketler tekel olmalarının getirdiği güçle pazar üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir ve potansiyel olarak yeni rakiplerin girişini sınırlandırabilir. Bununla birlikte tekel konumundaki şirketler pazar dinamiklerini şekillendirmede orantısız bir etkiye de sahip olabilir.

Toplum 5.0 çağında veri mülkiyeti ile toplumsal iktidar arasındaki ilişkinin yerleşik teorilere meydan okuyarak ekonomik, teknolojik ve bilgisel gücün birleştiği yeni bir toplumsal iktidar biçimini inşa ettiği düşünülmektedir. Toplum 5.0'dan önceki toplumsal yapılarda siyasi, ekonomik ve toplumsal iktidar genellikle farklı erklerde yoğunlaşmaktaydı. Toplum 5.0'da ise verilerin teknoloji şirketleri tarafından sahiplenilmesinin sonucu olarak bu sınırların bulanıklaştığı, ekonomik etkinin geleneksel güç yapılarıyla iç içe geçtiği ve hatta onları aştığı söylenebilir. Devasa veri kümelerine sahip olan şirketlerin bu güce sahip olmayan diğer iktidar odaklarına kıyasla orantısız bir güce sahip olması yüksek bir olasılıktır. Bu nedenle kapsamlı veri kümelerine sahip olmak şirketlere bireyler ve toplumlar üzerinde benzersiz bir etki yaratma gücü sağlayabilir.

4. Toplum 5.0 Çağında Toplumsal İktidar

Foucault'nun iktidara yaklaşımı geleneksel görüşlerden oldukça farklıdır. İktidarın toplum genelinde farklı düzeylerde ve biçimlerde yer aldığını ve yalnızca devlet otoritesiyle ve ona bağlı kurumlarla sınırlı olmadığını iddia etmektedir (Foucault, 2012; 2014; 2015). Bu nedenle iktidarı ailede, okulda, fabrikada, tımarhanede ve diğer tüm toplulukların içinde aramakta ve sorgulamaktadır. Foucault'ya göre iktidar merkezi olmayan, dağınık ve çeşitli biçimlerde topluma yayılmış; bireyin ve toplumun oluşumunu ve dönüşümünü şekillendiren temel bir olgudur. Foucault'nun iktidar çözümlemesi kapitalist toplumlarda iktidar ilişkilerini bütünsel olarak ele almakla birlikte bireyin, toplumun ve toplumsal kurumların iktidar ilişkileri içinde nasıl konumlandığının anlaşılmasını amaçlar.

Özmaskas'a göre (2012: 58) Foucault bilhassa devlet iktidarı yerine devleti ya da devletin tahakkümünü aşan iktidar pratiklerini sorgulamayı amaçlamıştır. Foucault'ya göre (2011; 2012; 2014; 2015) iktidar, tüm bireylerin katılımıyla işleyen bir olgudur. İktidar yaşam alanlarını ve söylemleri şekillendirerek bireyleri belirli kalıplara sokmaya çalışır. Bu kalıplar hastalık, delilik, suçluluk ve cinsellik gibi alanları da kapsamaktadır. İktidar bu alanları düzenleyerek bireyin özgürlüğünü sınırlar, bedenini terbiye eder, zihnini sağlıklı kılar ve eğilimlerini yönlendirir (Foucault, 2012; 2014; 2015). Foucault'ya göre bu durum iktidarın bireyleri iyileştirme çabasından ibarettir. İktidar, bireyin bedenini ve davranışlarını hedef alır; bireyin alışkanlıklarını, tavırlarını, davranışlarını, mekânsal yerleşimini ve konumunu belirlemeye çalışır. Foucault (2012; 2014), bireyi iktidarın bir sonucu olarak görür ve ona göre birey, iktidar tarafından şekillendirilen ve iktidarın işleyişine katkıda bulunan bir öznenen ibarettir.

4.1. Bıyoiktidar

Foucault'nun (2015) ifade ettiği şekliyle bıyoiktidar, toplumsal yaşamın düzenlenmesi ve yönetilmesi açısından iktidarın bireyler üzerinde kurduğu tahakkümdür. Yalnızca bireyleri değil aynı zamanda tüm canlıların biyolojik yönlerini kontrol etmeyi ve organize etmeyi içermektedir

(Foucault, 2012; 2014; 2015). Toplumların işleyişini kontrol etmek ve düzenlemek için kurumların kullandığı gözetim, disiplin ve normalleştirme gibi mekanizmaları kapsamaktadır. Kullanıcı gözetimi ve veri mülkiyeti de Foucault'nun incelediği biyoiktidar mekanizmalarında görülebileceği üzere kolektif davranışı şekillendirmek ve etkilemek için araç haline gelmektedir. Toplum 5.0 çağında yüz tanıma, konum ve çevrimiçi izleme dahil olmak üzere gelişmiş gözetim ve veri toplama yöntemleri benzeri görülmemiş gözetim olanakları sağlamaktadır.

Toplum 5.0'da kullanıcı verileri biyoiktidar mekanizmalarına benzer şekilde toplumsal kontrol için güçlü bir araç görevi görmektedir. Kapsamlı veri kümelerinin toplanması ve çözümü, söz konusu teknolojilerin sahibi olan şirketlerin hem bireysel hem de toplumsal davranışları anlamasına ve etkilemesine olanak tanır. Algoritmalar kullanıcı verilerine dayalı içerikleri ve deneyimleri özelleştirerek yeni davranış normlarının oluşturulmasına ve güçlendirilmesine katkıda bulunabilir. Bu durum tüketici tercihlerini şekillendirmeden siyasi görüşleri etkilemeye kadar çeşitli şekillerde ortaya çıkabileceği üzere aynı zamanda Foucault'nun toplumsal davranışların düzenlendiği ve standartlaştırıldığı normalleşme kavramına paralel olduğu söylenebilir.

4.2. Gözetim ve Veri Mülkiyeti

Gözetim, şirketlerin bireyleri izlemesine ve onlar hakkında nitelikli bilgiler edinmesine olanak tanıyan biyoiktidarın önemli bir bileşenidir. Dijital çağda veri yönetimi büyük miktarda kişisel bilginin toplanması yoluyla kapsamlı gözetimi içermektedir. Veri mülkiyetinin kolaylaştırdığı gözetleme olanaklarının, Foucault'nun, biyoiktidarın müdahaleci doğası hakkındaki endişelerine benzer şekilde mahremiyet, özerklik ve toplumsal kontrol potansiyeli üzerinde etkileri bulunmaktadır. Gözetim ve veri toplama, bireysel izlemenin ötesine geçerek bütün toplumun gözetimini kapsayacak şekilde uzanmaktadır. Kolektif izleme hali, şirketlerin kapsamlı gözetim uygulamaları yoluyla toplumu kontrol ettiği ve yönettiği Foucault'nun biyoiktidar kavramıyla uyumludur.

Verilerin metalaştırıldığı ve ekonomik kazanç için kullanıldığı gözetim kapitalizmi kavramı, gözetim uygulamalarının doğasında var olan güç dinamiklerini de ortaya çıkarmaktadır. Yüksek teknolojiyi üreten şirketler hedefli reklamcılık için kapsamlı veri kümelerinden yararlanarak tüketici davranışını etkileyebilir ve pazar yönelimlerini şekillendirebilir. Hâlihazırda internet ve sosyal medya tüketiminde uzun süredir aktif biçimde kullanılan hedefli reklamcılık sistemi, tüm internet kullanıcılarının gözetimine dayanmakta ve reklam veren tarafından reklamlarla karşılaşacak kitlenin önceden belirlenmesini sağlamaktadır (Andrejevic, 2013; Brayne, 2017; Lyon, 2019; Tufekci, 2014). Böylelikle reklam veren, kullanıcı verilerinden yararlanarak ve reklamını belirli demografik özelliklere, ilgi alanlarına ve davranışlara göre uyarlayarak istediği kitleye daha kolay biçimde ulaşabilmektedir. Hedefli reklamcılık sistemi yalnızca tüketici davranışını yönlendirmekle kalmayıp aynı zamanda tüketim, moda ve yaşam tarzı seçimleriyle ilgili toplumsal normları da etkileyebilir. Kapsamlı veri kümelerine sahip olan şirketler aynı zamanda kitleleri yönlendirebilir, siyasi söylemi etkileyebilir ve toplumsal anlatıları potansiyel olarak manipüle edebilir. Ayrıca kültürel ve sosyal normların şekillenmesine de aktif olarak katkıda bulunabilir. Veri mülkiyeti belirli içeriklerin teşvik edilmesi ve diğerlerinin bastırılması yoluyla dijital alanlara hâkim olan anlatıları etkileyebilmektedir. Bu etki bireysel davranışların ötesinde toplumda neyin normal veya kabul edilebilir olduğuna dair kolektif algılara kadar uzanabilir.

4.3. Normalleştirme ve Kişiselleştirme

Foucault'nun normalleşme kavramı toplumsal normların ve standartların oluşturulup uygulandığı, bireylerin davranışlarını ve kimliklerini şekillendirdiği süreci ifade eder. Foucault (2014; 2015) normalleşmeyi özellikle disiplin gücünün ve kurumların insan davranışının düzenlenmesine nasıl katkıda bulunduğu araştırmak için kavramsallaştırmıştır. Kurumlar, disiplin ve gözetim mekanizmaları aracılığıyla bireyleri ve toplumları yerleşik normlara uyması yönünde şekillendirmektedir.

Veri mülkiyetinin tekel konumundaki şirketlerin elinde yoğunlaşması olasılığı bir tür veri hegemonyasına da yol açabilir. Önemli veri kümelerine sahip şirketler dijital ortamlardaki kullanıcı deneyimleri üzerinde kontrol sahibidir. Algoritmalar ve kişiselleştirilmiş öneriler aracılığıyla içerikler, reklamlar ve etkileşimler kullanıcılara göre düzenlenebilir. Toplum 5.0'da normalleşme veriye dayalı süreçler aracılığıyla farklı bir boyut kazanmaktadır. Algoritmalar toplumsal stereotipleri, tercihleri ve davranışları belirlemek için geniş veri kümelerini çözümleyebilir. Veriye dayalı normalleştirme yalnızca standartların oluşturulması değil aynı zamanda standartların bireysel ve toplumsal verilere göre uyarlanmasıyla da ilgilidir.

Veri mülkiyetinin kontrolündeki kişiselleştirme ise kullanıcı davranışlarını yönlendiren bir mekanizmadır. Deneyimlerin, hizmetlerin ve içeriğin bireysel tercihlere göre uyarlanmasını içermektedir. Kişiselleştirme her kullanıcının benzersiz özelliklerine ve tercihlerine hitap etmeyi amaçladığından yüksek teknolojinin vaatlerinden birisi olan kişiselleştirme yaklaşımı geleneksel normalleştirmeyle çelişmektedir. Ancak normalleştirme ve kişiselleştirme, davranışsal içgörülerin ve tahmine dayalı modellemenin kullanımı yoluyla birleşmektedir. Veri yönetimi yalnızca yaygın toplumsal normları tanımlamakla kalmayıp aynı zamanda bireysel davranışları da tahmin eden algoritmalarla yararlanmaktadır. Veri sahipleri kullanıcı deneyimlerini bireysel tercihlere göre düzenleyip kullanıcı davranışlarına yön vererek belirli kalıpların pekişmesine ve dijital normların şekillenmesine katkıda bulunabilir. Kişiselleştirme kullanıcı katılımını artırırken aynı zamanda davranışların potansiyel olarak normalleştirilmesine ilişkin soruları da gündeme getirmektedir. Veri mülkiyetinin bu yönü, Foucault'nun bireysel ve toplumsal davranışlar üzerindeki etkiyi vurgulayan normalleştirme tezini yansıtmaktadır.

4.4. Disiplin ve Dijital Panoptikon

Toplum 5.0'la birlikte veri toplama tekniklerinin ve yollarının yaygınlaşması benzeri görülmemiş düzeyde bireysel gözetimi ve davranış çözümlemesini kolaylaştırmaktadır. Toplum 5.0'da disiplin yalnızca kurumlarda gözlemlenen fiziksel hapsetmeyle ilgili değildir; bireylerin çevrimiçi faaliyetleri aracılığıyla sürekli gözetime tabi tutulduğu ve dijital bir panoptikonun yaratıldığı dijital alana da uzanmaktadır. Gözetimi sıradanlaştıran ve benimseten yüksek teknolojilerin çağı olan toplum 5.0 hâkim kılındığında toplumsal yapıları şekillendirerek ve bireysel davranışları etkileyerek disiplin gücünün yeni boyutlarını ortaya çıkaracaktır.

Dijital panoptikon, dijital çağda disiplinin paradigmatik bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Foucault'nun, mahkumların sürekli gözetim altında olduğu teorik bir hapisane tasarımı olan panoptikon, dijital teknolojilerin her yerde bulunmasıyla ve kullanılmasıyla yeniden yaratılmıştır. Bireyler çevrimiçi etkinlikleri aracılığıyla sürekli gözlem konusu haline gelirken metaforik panoptikon fiziksel sınırların ötesine uzanarak eylemlerin izlendiği geniş bir dijital manzarayı kapsamaktadır. Gözlem, normalleştirme ve bireyselleştirme ile karakterize edilen disiplinler güç ise dijital çağda algoritmik olarak kendini göstermektedir. Gelişmiş algoritmalar geniş veri kümelerini çözümleyerek kullanıcıların çevrimiçi davranışlarını,

tercihlerini ve etkileşimlerini gözetlemektedir. Algoritmik disiplin veri çözümlemesi yoluyla belirlenen kalıplara dayanarak bireylerin dijital deneyimlerini tahmin ederek, etkileyerek ve yönlendirerek kullanıcı davranışlarını şekillendirebilir. Dijital çağda disiplin gücünün önemli bir bileşeni olan tahmine dayalı analitik kullanıcı eylemlerinin tahmin edilmesini sağlayabilir. Ayrıca algoritmalar bireysel tercihleri ve seçimleri tahmin etmek üzere geçmiş verileri kullanmaktadır.

5. Zorluklar ve Öneriler

Toplum 5.0'da veri mülkiyetinin yaratacağı zorluklar şu şekilde sıralanabilir.

1. Tekel hegemonyası: Milyonlarca kullanıcıya ait verilerin yalnızca belli başlı büyük şirketin yönetiminde ve kontrolünde yoğunlaşması tekelleşme sorununu yaratabilir. Nitekim günümüzde Google'ın arama motoru pazarındaki tekel konumu toplum 5.0 için bize öngörü sunabilir. Aralık 2023 itibariyle Google'ın kullanıcı sayısına göre arama motorları arasındaki pazar payı yüzde 91,61'dir (Statcounter, 2024). Arama motorları özelindeki Google'ın tekel gücü, internet sitelerinin tamamının görünürlüğü ve ziyaretçi sayısını etkilemekte, interneti şekillendirmekte ve onu rakipsiz kılmaktadır. Kullanıcı verilerinin bir ya da birkaç şirketin elinde toplanması, şirketlerin bireyler, toplumlar ve hatta demokratik süreçler üzerinde sahip olabileceği etkiye ilişkin endişeleri artırmaktadır.

2. Veri güvenliği riskleri ve gizlilik kaygıları: İnsanların teknolojiyle kuracağı simbiyotik ilişkiyle birlikte her an ve her adım başında veri üretecek olması, veri güvenliğiyle ilgili riskleri de artırmaktadır. Siber tehditlerin artan sıklığı, bireylerin hassas bilgilerinin saklanması ve korunması hususunda endişe yaratırken aynı zamanda bireylerin özel ve kamusal yaşamına ait verilerinin maddi amaçlar doğrultusunda kullanılması olasılığı da insanları bu konuda kaygıya sevk etmektedir. Bu nedenle şeffaf, etik kurallara ve veri mülkiyeti konusunda bireylerin mahremiyetini önceleyen yasal düzenlemelere duyulan ihtiyaç artmaktadır.

Söz konusu zorlukları ortadan kaldırmaya yönelik öneriler ise aşağıda sıralanmıştır.

1. Veri sahipliğini demokratikleştirmek: Veri sahipliğini demokratikleştirmenin merkezinde bireylere kişisel verileri üzerinde daha fazla kontrol olanağının sağlanması yer almaktadır. Bireylere verilerine ait mülkiyet hakkının verilmesi, verilerinin nasıl kullanılacağını ve paylaşılacağını belirlemesine olanak tanıyarak özerklik ve temsil duygusunu geliştirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca hâlihazırda bir internet sitesine ya da sosyal ağa kayıt olurken kullanıcı verilerinin site ya da ağ tarafından kullanılabilmesini beyan eden kullanıcı ya da gizlilik sözleşmelerini kabul etmesi gerekmektedir. Kullanıcıların büyük çoğunluğunun bu sözleşmeleri okuma ihtiyacı duymadan kabul etme eğilimi gösterdiği varsayılmaktadır. Bunun nedenleri arasında hem söz konusu sözleşmelerin oldukça uzun kelime sayısına sahip olması ve anlaşılması güç hukuki terimleri içermesi hem de söz konusu siteye ya da sosyal ağa katılma isteğinin verdiği hazzın ve isteğin her şeyin önüne geçmesi sayılabilir. Bu nedenle şirketler daha şeffaf bir politika izleyerek tüketicilerine daha net ve kısa ifadelerle verileri hakkında ne tür haklara sahip olduğunu ve verilerini hangi amaçlarla kullanabileceğini beyan etmelidir.

2. Veri demokrasisi için yasal korumalar: Veri mülkiyetini demokratikleştirmek, bireylerin mülkiyet hakkını koruyan yasal çerçevelerin yürürlüğe girmesini gerektirmektedir. Yasalar veri mülkiyetinin sonuçları hakkında şeffaflığı zorunlu kılmalı ve bireylerin veri hakkını ihlal eden şirketler için yaptırımlar içermelidir. Ancak veri hakkını açıkça temel hak olarak tanımlayan yasal düzenlemeler veri sahipliğinin demokratikleşmesine katkıda bulunabilir. Veri hakları mevzuatı bireylerin kendi verilerine ilişkin haklarının bilincinde olmasını ve mahremiyetine önem verilmesini sağlayabilir.

3. Dijital okuryazarlığı teşvik etmek: Kamu bilincini artırmak ve dijital okuryazarlığı teşvik etmek etik veri yönetiminin ayrılmaz bir parçasıdır. Bireylerin verileri hakkında farkındalığa sahip olması teknoloji tüketimi konusunda daha bilinçli kararlar almasına katkıda bulunabilir. Böylelikle dijital okuryazarlık eğitimi ve farkındalık kampanyaları bireylerin bilinç kazanması yönünde önemli bir kazanım olabilir.

4. Veri yönetim araçlarını teşvik etmek: Bireylere kişisel verilerini etkin bir şekilde yönetebilecekleri araçların ve seçeneklerin sağlanması verilerin demokratikleşmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca bireylerin verilerini kontrol etmesine, izlemesine ve onayına bağlı olarak paylaşmasına olanak tanıyan kullanıcı dostu uygulamalar ve araçlar, bireyin verileri üzerindeki kontrolünü artırarak gizliliğinin korunmasına zemin hazırlayabilir.

6. Sonuç

Toplum 5.0'daki veri mülkiyeti olgusunun tartışılması, veri mülkiyetinin toplumsal iktidar üzerindeki dönüştürücü etkisini açığa çıkarmıştır. Geniş veri kümeleri üzerinde kontrol sahibi olan şirketler yalnızca ekonomik erk elde etmekle kalmayıp aynı zamanda toplumsal anlatılar, normlar ve bireysel davranışlar üzerinde de etki yaratabilme gücüne sahip olabilir. Bu doğrultuda Foucault'un iktidar olgusu üzerine ortaya koyduğu teorilerin, toplum 5.0 ile birlikte geleneksel iktidar yapılarının uğrayabileceği değişimi anlamak için teorik bir çerçeve sunduğu sonucuna varılmıştır.

Toplum 5.0'da veri mülkiyetinin araştırılması, yüksek teknolojinin patentine sahip olan şirketlerin yalnızca somut ürünlere ya da hizmetlere sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda kullanıcılara ait verilerin de sahibi olduğu ikili mülkiyet paradigmasını ortaya koymuştur. Bu durum toplum 5.0 çağında bütünsel bir sahiplik anlayışını yaratarak geleneksel anlamdaki fiziksel sahiplik ile soyut olan veriye sahip olma arasında akıcı ilişkiyi görünür kılmıştır. Geleneksel fiziksel ürünlere sahip olmanın ötesinde kullanıcılara ait verilerin saklanması, mülkiyetin ayrılmaz bir parçası haline gelmekte ve hem maddi olan hem de olmayan varlıkları hesaba katan daha bütünsel bir kavramsallaştırmayı şekillendirmektedir. Böylelikle ekonomik iktidarın yalnızca somut ürünlere sahip olmakla belirlenmediği bunun yerine dijital veriler gibi soyut varlıklarla da şekillendiği söylenebilir.

Benzer şekilde şirketlerin sahip olduğu veri gücüyle siyasi anlatıların ve siyasi karar alma süreçlerinin yönetiminde önemli bir rol oynayabileceği düşünülmektedir. Somut bir örnek vermek gerekirse arama motoru pazarının lideri konumundaki Google, salgın hastalıkları dahi Dünya Sağlık Örgütü'nden önce öngörebilmektedir. Google algoritmaları kullanıcıların aramalarından yola çıkarak "şu tarihten itibaren ateş düşürücü, soğuk algınlığı şeklindeki aramalarda yükseliş başladı" şeklinde bir sonuca ulaşmış hastalığın salgın boyutuna ne zaman erişeceğine dair varsayımlar üretebilir. Google'ın toplumsal meselelere dair kullanıcı verilerine dayandığını varsayım yeteneği, küresel ölçekte ortaya çıkabilecek pek çok toplumsal ve siyasi olayı ya da sorunu öngörebilmesini sağlayabilir. Sonuç olarak örtülü gözetim ve verilerin saklanması, bireysel davranışların etkilenmesine ve toplumsal normların şekillendirilmesine de olanak tanımaktadır. Buradan yola çıkarak Foucault'nun panoptikon metaforunun dijital alana uyarlanmasıyla kavramın toplum 5.0 çağında da geçerliliğini sürdürebileceği ve iktidar söylemine yeni boyutlar kazandırabileceği söylenebilir.

Tekel hegemonyasına tekabül eden veri mülkiyetinin birkaç şirketin elinde yoğunlaşması, milyonlarca insanın özel ve kamusal yaşamına ait verilerin tekel konumundaki şirketlerin elinde bulunmasını ve bu şirketler tarafından bilinmesini mümkün kılmaktadır. Bu nedenle veri

mülkiyetinin demokratikleştirilmesi çağrısı, veri kontrolünün ve yönetiminin tekelleşmesine ve merkezileşmesine bir yanıt olarak ortaya çıkmaktadır. Hem veri mülkiyetindeki tekelleşmenin önüne geçebilmek hem de bireylerin verileri üzerindeki haklarını artırabilmek için küresel ölçekte politika yapımcıların yasal düzenlemeler oluşturması önem arz etmektedir.

Yasal düzenlemelerin şeffaflığa, bireylerin verileri üzerindeki haklarını artırmaya ve şirketlerin ise veri mülkiyeti üzerindeki haklarını kısıtlamaya öncelik vermesi gerektiği düşünülmektedir. Bununla birlikte bireysel ve topluluk düzeyinde veri okuryazarlığının artırılması teşvik edilmeli ve bu doğrultuda kapsayıcı eğitim programları uygulamaya konulmalıdır. Eğitim programları, bireyleri veri sahipliğinin sonuçları hakkında bilgilendirmeyi ve veriye dayalı anlatıları eleştirel bir şekilde değerlendirmeyi içermelidir. Ayrıca teknolojik ilerlemenin etik ilkelerle uyumlu hale getirilebilmesi için gizliliği koruyan teknolojilere, kullanıcı tarafından kontrol edilebilen platformlara ve merkezi olmayan sistemlere öncelik verilmesi, çalışmanın önerileri arasında yer almaktadır.

Gelecekteki araştırmalar için veri mülkiyetinin iktidar üzerindeki etkilerine ilişkin kültürler arası farklılıkların araştırılması önerilebilir. Kültürel faktörlerin dijital alandaki mahremiyet algılarını, etik hassasiyetleri ve iktidar dinamiklerini nasıl etkilediğinin araştırılması önem arz etmektedir. Farklı kültürlerle ait karşılaştırmalı çözümlerinin veri mülkiyetinin küresel etkilerinin ortaya çıkarılmasına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte sorumlu veri mülkiyeti için farklı veri yönetimi modellerinin araştırılması da elzemdir. Bu doğrultuda merkezi olmayan yaklaşımlar ve blockchain teknolojileri araştırılarak şeffaf ve hesap verebilir bir veri mülkiyeti ekosisteminin geliştirilmesinde bu modellerin olası sonuçları değerlendirilebilir.

Kaynakça

Ahad, M.A.; Tripathi, G.; Zafar, S. & Doja, F. (2020), "IoT Data Management – Security Aspects of Information Linkage in IoT Systems", *Principles of Internet of Things (IoT) Ecosystem: Insight Paradigm*, (Eds. S-L. Peng, S. Pal & L. Huang), Springer: Cham, Switzerland: 439-466.

Andrejevic, M. (2013), "Surveillance in the Big Data Era", *Emerging Pervasive Information and Communication Technologies (PICT)*, (Ed. K.D. Pimple), Springer: New York: 55-69.

Berawi, M.A. (2019), "Managing Nature 5.0 in Industrial Revolution 4.0 and Society 5.0 Era", *International Journal of Technology*, Vol. 10, No. 2: 222-225. <https://doi.org/10.14716/ijtech.v10i2.3084>

Brayne, S. (2017), "Big Data Surveillance: The Case of Policing", *American Sociological Review*, Vol. 82, No. 5: 977-1008. <https://doi.org/10.1177/0003122417725865>

Damiani, L.; Demartini, M.; Guizzi, G.; Revetria, R. & Tonelli, F. (2018), "Augmented and Virtual Reality Applications in Industrial Systems: A Qualitative Review towards in Industry 4.0 Era", *IFAC-PapersOnline*, Vol. 51, No. 11: 624-630. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2018.08.388>

Deguchi, A.; Hirai, C.; Matsuoka, H.; Nakano, T.; Oshima, K.; Tai, M. & Tani, S. (2020), "What Is Society 5.0?", *Society 5.0: A People-Centric Super-Smart Society*, (Ed. Hitachi-UTokyo Laboratory), Springer: Singapore: 1–23.

Foucault, M. (2011), *Büyük Kapatılma (Çev. I. Ergüden & F. Keskin)*, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2012), *İktidarın Gözü: Seçme Yazılar 4 (Çev. I. Ergüden)*, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2014), *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2 (Çev. I. Ergüden & O. Akınhay)*, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2015), *Biyopolitikanın Doğuşu: College de France Dersleri 1978-1979 (Çev. A. Tayla)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fukuda, K. (2020), "Science, technology and innovation ecosystem transformation toward society 5.0", *International Journal of Production Economics*, Vol. 220: 107460. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2019.07.033>

Gladden, M.E. (2019), "Who Will Be the Members of Society 5.0? Towards an Anthropology of Technologically Posthumanized Future Societies", *Social Sciences*, Vol. 8, No. 5:148. <https://doi.org/10.3390/socsci8050148>.

Harayama, Y. (2017), "Society 5.0: Aiming for a new human-centered society. Japan's science and technology policies for addressing global social challenges", *Hitachi Review*, Vol. 66, No. 6: 556-557. https://www.hitachi.com/rev/archive/2017/r2017_06/trends/index.html

Kaur, M.J.; Riaz, S. & Mushtaq, A. (2020), "Cyber-Physical Cloud Computing Systems and Internet of Everything", *Principles of Internet of Things (IoT) Ecosystem: Insight Paradigm*, (Eds. S-L. Peng, S. Pal & L. Huang), Springer: Cham, Switzerland: 210-228.

Keidanren (2018), "Society 5.0 - CoCreating the Future". https://www.keidanren.or.jp/en/policy/2018/095_proposal.pdf, (Erişim: 26.01.2024).

Lasi, H.; Fettke, P.; Feld, T. & Hoffman, M. (2014), "Industry 4.0", *Business & Information Systems Engineering*, Vol. 6, No. 4: 239-242. <https://doi.org/10.1007/s12599-014-0334-4>

Lele, A. (2019), "Industry 4.0", *Disruptive Technologies for the Militaries and Security. Smart Innovation, Systems and Technologies*, Springer: Singapore: 205-215.

Lu, Y. (2017), "Industry 4.0: A survey on technologies, applications and open research issues", *Journal of Industrial Information Integration*, Vol. 6: 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.jii.2017.04.005>

Lyon, D. (2019), "Surveillance capitalism, surveillance culture and data politics", *Data Politics: Worlds, Subjects, Rights*, (Eds. D. Bigo, E. Isin & E. Ruppert), Routledge: Abingdon: 64–77.

Medina-Borja, A. (2017), "Smart Human-Centered Service Systems of the Future", *Future Services & Societal Systems in Society 5.0*, (Eds. K. Iwano, Y. Kimura, Y. Takashima, S. Bannai & N. Yamada), Japan Science and Technology Agency: Tokyo: 235–239.

Morrar, R.; Arman, H. & Mousa, S. (2017), "The Fourth Industrial Revolution (Industry 4.0): A Social Innovation Perspective", *Technology Innovation Management Review*, Vol. 7, No. 11: 12-20. <https://timreview.ca/article/1117>

Mourtzis, D.; Angelopoulos, J. & Panopoulos, N. (2023), "The Future of the Human–Machine Interface (HMI) in Society 5.0", *Future Internet*, Vol. 15, No. 5: 162. <https://doi.org/10.3390/fi15050162>

Narvaez Rojas, C.; Alomia Peñafiel, G.A.; Loaiza Buitrago, D.F.; Tavera Romero, C.A. (2021), "Society 5.0: A Japanese Concept for a Superintelligent Society", *Sustainability*, Vol. 13, No. 12: 6567. <https://doi.org/10.3390/su13126567>

Onday, O. (2019), "Japan's Society 5.0: Going Beyond Industry 4.0", *Business and Economics Journal*, Vol. 10, No: 2: 389. <https://doi.org/10.4172/2151-6219.1000389>

Özmkas, U. (2012), "Foucault: İktidardan Biyoiktidara", *Cogito*, No. 70-71: 53-81.

Pereira, A.G.; Lima, T.M. & Santos, F.C. (2020), "Industry 4.0 and Society 5.0: Opportunities and Threats", *International Journal of Recent Technology and Engineering*, Vol. 8, No. 5: 3305–3308. <https://doi.org/10.35940/ijrte.D8764.018520>

Potočan, V.; Mulej, M. & Nedelko, Z. (2020), "Society 5.0: Balancing of Industry 4.0, Economic Advancement and Social Problems", *Kybernetes*, Vol. 50, No. 3: 794–811. <https://doi.org/10.1108/K-12-2019-0858>

Rojko, A. (2017), "Industry 4.0 Concept: Background and Overview", *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, Vol. 11, No. 5: 77-90. <https://doi.org/10.3991/ijim.v11i5.7072>

Rosenstand, C.A.G.F.; Brix, J. & Nielsen, C. (2023), "Metaverse and Society 5.0: Pivotal for Future Business Model Innovation", *Journal of Business Models*, Vol. 11, No. 3: 62-76. <https://doi.org/10.54337/jbm.v11i3.8124>

Salgues, B. (2018), *Society 5.0: Industry of the Future, Technologies, Methods and Tools*, New Jersey, USA: John Wiley & Sons.

Statcounter (2024), "Search Engine Market Share Worldwide", <https://gs.statcounter.com/search-engine-market-share>, (Erişim: 29.01.2024).

Tao, F.; Qi, Q.; Wang, L. & Nee, A.Y.C. (2019), "Digital Twins and Cyber–Physical Systems toward Smart Manufacturing and Industry 4.0: Correlation and Comparison", *Engineering*, Vol. 5, No. 4: 653-661. <https://doi.org/10.1016/j.eng.2019.01.014>

Toprak, M.; Bayraktar, Y. & Özyılmaz, A. (2020), "The COVID-19 Pandemic and Digital Transformation in Turkish Higher Education: An Evaluation from the Perspective of Industry 4.0 and Society 5.0", *The COVID-19 Pandemic and Its Economic, Social, and Political Impacts*, (Eds. D. Demirtaş, V. Bozkurt & S. Yorğun), İstanbul University Press: İstanbul: 167-185.

Trehan, R.; Machhan, R.; Singh, P. & Sangwan, K.S. (2022), "Industry 4.0 and Society 5.0: Drivers and Challenges", *IUP Journal of Information Technology*, Vol. 18, No. 1: 40–58.

Tufekci, Z. (2014), "Engineering the Public: Big Data, Surveillance and Computational Politics", *First Monday*, Vol. 19, No. 7. <https://doi.org/10.5210/fm.v19i7.4901>

Xu, L.D.; Xu, E.L. & Li, L. (2018), "Industry 4.0: State of the Art and Future Trends", *International Journal of Production Research*, Vol. 56, No. 8: 2941-2962. <https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1444806>

Xu, X.; Lu, Y.; Vogel-Heuser, B. & Wang, L. (2021), "Industry 4.0 and Industry 5.0—Inception, conception and perception", *Journal of Manufacturing Systems*, Vol. 61: 530–535. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2021.10.006>

Yıkılmaz, İ. (2020), "New Era: The Transformation from the Information Society to Super Smart Society (Society 5.0)", *Data, Information and Knowledge Management*, (Eds. G. Mert, E. Şen & O. Yılmaz), Nobel: Ankara: 85–112.

Extended Summary

The Reconstruction of Social Power in Society 5.0: A Foucauldian Approach

This study addresses the emergence of society 5.0 by emphasising the transformative effects of the penetration of high technologies such as artificial intelligence, intelligent systems and robots into all aspects of life. Society 5.0 envisions a future in which high-tech companies not only focus on the production of these technologies, but also have access to and ownership of the data of individuals who use and are affected by these technologies. In this context, a new form of relationship between data ownership and power structures is envisaged.

The study aims to examine the potential effects of data ownership on power structures that will emerge with society 5.0 by using Michel Foucault's theses on the concept of power. In society 5.0, the widespread use of high-tech products and dependence on technology will lead to an unprecedented accumulation of user data. This data will allow companies to obtain and commodify information about the private and public lives of millions of people globally. The main rationale for the research stems from the need to understand and interpret the new social power dynamics of society 5.0.

Society 5.0 is a philosophy of society announced by the Japanese government in 2016 that aims to improve the quality of life through cyber-physical technologies (Fukuda, 2020; Narvaez Rojas et al., 2021; Onday, 2019; Gladden, 2019). Since Society 5.0 is a state policy, it differs from the previous social phases. It promises a conformist and human-centred structure with the merger of physical and cyber worlds (Potočan et al., 2020). This structure, which is based on the unity of human-technology, aims to create a sustainable and human-centred world (Medina-Borja, 2017: 235). In addition, society 5.0 is characterised as the manifestation of industry 4.0 in Japan (Toprak et al., 2020: 172). Industry 4.0's technologies focused on digitalising production processes form the basis of society 5.0. Society 5.0 is the goal of creating societies that do not reject technologies and accept to establish a symbiotic relationship with them.

Society 5.0 envisages a future vision in which high technologies such as artificial intelligence, the Internet of everything and advanced robotics will be effective in all areas of life. In this paradigm, the interaction of individuals with technology is expanding to cover not only industrial production but also all areas of life such as health, education, transport, urban planning and communication. Individuals are constantly generating data as they interact with smart devices, sensors and interconnected systems. Society 5.0 enables high-tech companies not only to market their products or services, but also to own the data generated by user interaction. This situation reveals that society 5.0 transforms the ownership paradigm into a dual ownership structure.

Data ownership provides companies with in-depth information about user behaviour, preferences and needs. By analysing and interpreting this data, companies can improve their existing products and offer new and innovative solutions. However, the concentration of these datasets in the hands of certain companies poses the risk of monopolisation. In conclusion, the relationship between data ownership and social power in the era of society 5.0 creates a new form of social power with the combination of economic, technological and data-based power.

Michel Foucault's understanding of power is quite different from traditional perspectives. Foucault (2012; 2014; 2015) argues that power is not limited to state authority and state-affiliated institutions but exists at different levels and forms in all areas of society. In this context, he investigates and questions power in various communities such as family, school, factory, asylum. According to Foucault, power is a phenomenon that is decentralised, dispersed and spread throughout society in various forms, shaping the formation of the individual and society. Foucault's analysis of power aims to address power relations in capitalist societies holistically. In this context, it aims to understand the position of the individual, society and social institutions within power relations. According to Özmakas (2012: 58), Foucault aims to question not only state power but also power practices that transcend the state. He emphasises that power is a phenomenon that operates with the participation of all individuals and states that power tries to put individuals into certain moulds by shaping living spaces and discourses.

Foucault's concept of biopower refers to the domination of power over individuals in the organisation and management of social life. In this context, biopower involves controlling and organising not only individuals but also the biological aspects of all living things. In the era of society 5.0, the mechanisms of biopower have been strengthened to an unprecedented level through user surveillance and data ownership. Surveillance and data appropriation as components of biopower are prominent features of society 5.0. The collection and analysis of extensive datasets gives high-tech companies the power to understand and influence the behaviour of individuals. Targeted advertising system is an important example of this power. In line with the inferences obtained from user data, advertisements are classified and published according to certain demographic characteristics and interests (Andrejevic, 2013; Brayne, 2017; Lyon, 2019; Tufekci, 2014). In society 5.0, normalisation and personalisation are the two main concepts emerging from data ownership. While normalisation refers to the process by which social norms and standards are determined and applied, personalisation aims to adapt content and experiences according to individual preferences. Data ownership can guide and shape the interaction of these processes at both the societal and individual level.

In conclusion, concepts such as surveillance, data ownership, normalisation and personalisation in society 5.0, in line with Foucault's theses on power and biopower, provide important tools for understanding and evaluating the social impact of companies offering high-tech products and services to consumers. The monopolisation of data ownership by certain corporations brings with it the demand for the democratisation of data ownership. Policymakers at the global level need to enact legislation focusing on transparency, data ownership rights and corporate restrictions to counter the monopolisation of data control and strengthen individuals' data rights. In addition, comprehensive education programmes should be implemented to increase data literacy at the individual and community level. These programmes should make individuals aware of the consequences of data ownership and aim to critically evaluate data-driven narratives.

İnsani Diplomasinin Somut Bir Örneği Olarak Tahıl Koridoru Anlaşması ve Yükselen Bir İnsani Diplomasi Aktörü Olarak Türkiye

Burak Çakırca¹

İnsani Diplomasinin Somut Bir Örneği Olarak Tahıl Koridoru Anlaşması ve Yükselen Bir İnsani Diplomasi Aktörü Olarak Türkiye	The Black Sea Grain Initiative as a Concrete Example of Humanitarian Diplomacy and Türkiye as a Rising Humanitarian Diplomacy Actor
Öz Günümüzde dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen sorun küresel ölçekte ve tüm insanlığı etkileyen sonuçlara yol açabilmektedir. İnsani diplomasi, problemlerin nasıl çözülebileceği üzerine uluslararası siyasette söz sahibi olmak isteyen ülkelerin sahiplendiği bir siyasi düzlemi ifade etmektedir. Türkiye özellikle 2010'lu yıllarla birlikte başlayan süreç içerisinde dış politikasını insani diplomasi temelinde var etmeye çalışan bir ülke görünümündedir. Rusya-Ukrayna çatışması, pek çok insani krize sebep olmuştur. Türkiye öncülüğünde ortaya çıkan ve Karadeniz tahılının ihtiyaç sahibi ülkelere sevkini ve bu sayede gıda tedarikini sağlamayı amaçlayan Tahıl Koridoru Anlaşması insani diplomasinin somut bir örneği olarak görülmektedir. Türkiye'nin söz konusu anlaşma ile yükselen bir insani diplomasi aktörü olarak nitelenip nitelenemeyeceği sorunsallaştırılacaktır.	Abstract Today, a problem occurring in any part of the world can lead to consequences on a global scale and affect all of humanity. Humanitarian diplomacy refers to a political plan adopted by countries that want to have a say in international politics on how problems can be solved. Türkiye appears to be a nation that attempts to ground its foreign policy in humanitarian diplomacy, particularly in the context of the 2010s process. The Russia-Ukraine conflict has caused many humanitarian crises. Considered a tangible example of humanitarian diplomacy, the Black Sea Grain Initiative was forged under the direction of Türkiye with the intention of guaranteeing the supply of food by facilitating the transportation of Black Sea grain to underserved nations. With this accord, it will be questioned if Türkiye can be considered a developing actor in humanitarian diplomacy.
Anahtar Kelimeler: İnsani Diplomasi, Tahıl Koridoru Anlaşması, Rusya-Ukrayna Çatışması, Türkiye İnsani Diplomasi Politikası	Keywords: Humanitarian Diplomacy, The Black Sea Grain Initiative, Russia-Ukraine War, Humanitarian Diplomacy Policy of Türkiye
JEL Kodları: F53, F51	JEL Codes: F53, F51

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Çalışmanın tamamı tek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çıkar Beyanı

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doktor, Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, burak.cakirca@btu.edu.tr

1. Giriş

Silahlı çatışmalar, çevresel felaketler veya doğal afetler gibi insani acil durumlarda sivil nüfusu korumak için çeşitli uluslararası aktörler tarafından yürütülen farklı bir diplomatik angajman biçimi olarak ortaya çıkan insani diplomasi, dış politikalarını insani odaklı olarak tanımlayan ve insani diplomasiyi bir dış politika aracı olarak benimseyen Türkiye gibi aktörler için önemli bir alan olarak görülmeye başlanmıştır. Bu çerçevede özellikle 2010'lu yıllarla birlikte insani diplomasi kavramı Türk dış politikasında resmi biçimde yer almış ve dış politikaya normatif bir boyut eklenmiştir. 2022 yılının hemen başında, uluslararası sistemin yaşamış olduğu belirsizliği pekiştirecek şekilde, Rusya'nın Ukrayna'ya karşı giriştiği saldırı, başta gıda ve güvenlik olmak üzere pek çok insani sorunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tahıl Koridoru Anlaşması olarak da bilinen Karadeniz Tahıl Girişimi, Rusya'nın saldırıları sonucu kapanan Karadeniz trafiğinde mahsur kalan tahıl ve gübrenin yeniden dünya geneline sevk edilebilmesi için oldukça önemli ve insani diplomasi açısından başarılı bir mutabakat olarak görülmektedir. Türkiye'nin gerek savaş öncesinde takındığı tutarlı tavır ve gerekse de savaş sırasında taraf aktörlerle konuşabilen neredeyse tek aktör olması söz konusu anlaşmanın ortaya çıkmasında oldukça belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Gelişen literatür çerçevesinde, insani diplomasi faaliyetlerinin artık yalnızca insani yardımları ifade etmeyip aynı zamanda barışın inşasına destek olma gibi çabaları da kapsadığı bilinmektedir. Bu yönüyle ele alındığında Tahıl Koridoru Anlaşması'nın yalnızca tahılın ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması konusunda değil, aynı zamanda çatışan tarafların müzakere masasında sonuç alabildiklerini de gösteren bir durum olması hasebiyle de insani diplomasi uygulamalarına bir örnek olduğu ifade edilebilir.

Türkiye'nin özellikle 2010'lu yıllardan itibaren dış politikasında belirli bir kapasiteye ulaştığını düşünmesi ve uluslararası siyasette daha görünür olmasından mütevellit, yumuşak güç unsurları hususunda da belirli bir politika takip ettiği gerçekleşen uygulamalarla sabittir. Yönetici kadronun sahip olduğu yaklaşımın, tarihsel ve dinsel bir sorumluluk çerçevesine dayandırılması, vicdanlı ve merhametli bir dış politika söyleminin de gelişimini destekleyen unsurlar olarak algılanmıştır. Uluslararası siyasetin yönünün ne olacağına daha çok sorgulanır olduğu ve sistem tartışmalarının yaşandığı ve bu tartışmaların kaynağını oluşturan tarihin hızlı aktığı zaman dilimleri, Türkiye dış politika yapıcıları için bir fırsat sahası olarak tanımlanmıştır. Söz konusu alanın fayda mahiyetinde değerlendirilmesinin yalnızca sert güç unsurlarına bağlı şekilde olamayacak oluşu, Türkiye ve benzeri aktörlerin sert güçlerine dayanarak bir tahkim unsuruna dönüşemeyeceklerine bilmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu durum aynı zamanda sistemin rıza boyutunu da tesis edecek bir cezbetme gücünün varlığına ve güç parametrelerinin bu hususa da dayanması zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin uluslararası sistemin kriz alanlarını yumuşak güç politikaları ile doldurma tavrı, özellikle sınırlarının farkında bir siyaset uygulama yaklaşımının bir uzantısı olarak reel politik bir zemine denk düşmektedir. Bu bağlamda ele alındığında Türkiye hikayesinin gelişimi yıllara sâri biçimde yumuşak güç ve özelde insani yardım merkezinde insani diplomasi faaliyetlerine dayanmaktadır. Fakat bahsedilebilecek hiçbir insani diplomasi faaliyetinin Tahıl Koridoru Anlaşması kadar ses getirmediyini ve yardıma muhtaç olanlara erişim konusunda insani diplomasi jargonuna uygun düşmediğini söylersek iddialı bir şey yapmış olmayız.

Bu çalışmada ilk olarak, insani diplomasi kavramının neyi ifade ettiği ve literatürün gelişim seyirinin neye denk düştüğü gösterilmeye çalışılacaktır. Ardından, Türkiye'nin öncülüğünde ortaya çıkan Tahıl Koridoru Anlaşması'nın insani diplomasi literatürünün neresine oturduğunun izi sürülecektir. Anlaşma'nın mahiyetinin ne olduğu ve hangi sürecin ürünü olduğu resmedilecektir. Daha sonra Tahıl Koridoru Anlaşması'nın Türkiye'nin kamu diplomasisi merkezinde sahip olduğu insani diplomasi siyasetinin sonucu olarak okunabilir mi sorusuna cevap aranacaktır.

Araştırmanın ana sorusunu ise, Tahıl Koridoru Anlaşması Türkiye'nin insani diplomasi faaliyetlerinin başarılı bir örneği olarak uluslararası siyasette konumunu ne derecede etkilemiştir ve Türkiye'yi bu bağlamda yükselen bir insani diplomasi aktörü olarak tanımlamak mümkün müdür? oluşturmaktadır. Bu bağlamda insani diplomasi somut bir örneği olarak görülebilecek söz konusu mutabakatın Türkiye'nin insani diplomasi hedeflerini gerçekleştirme olarak görülüp görülemeyeceği sorusuna da cevap aranacaktır. Araştırmanın, insani diplomasi gibi küresel siyaset ve güç dengelerinde belirleyici ve görece yeni bir kavramı, uygulamada örnek teşkil ettiği iddia edilen bir örnek olayla inceleme bağlamında bir katkı sunduğu ileri sürülmektedir. Diğer yandan, insani diplomasi hedeflerinin gerçekleşip gerçekleşmediği sorusu, Türkiye örneği üzerinden incelenerek, insani diplomasi başarısının ölçümlenebilmesine dair bir analiz metodu olarak kullanılabilmesini de ileri sürmektedir. Başka bir ifadeyle, Türkiye'nin öncülüğünde gerçekleştirilen Tahıl Koridoru Anlaşması'na ve onun yenilenmesine verilen tepkilerin, Türkiye'nin insani diplomasi hedeflerinin gerçekleşmesi olarak okunabileceği iddia edilerek, insani diplomasi sonuçlarına dair bir yaklaşım oluşturabileceği söylenmektedir.

2. İnsani Diplomaside Tanım Sorunu

Dünya siyasetindeki gelişmeler, uluslararası ilişkiler literatüründe yer alan kavram ve tanımlara yenilerinin eklenmesine sebep olmaktadır. Bu bağlamda Kamu Diplomasisi gibi ciddi bir külliyat teşkil etmeye başlamış bir alanın varlığı göze çarpmaktadır. İnsani diplomasi kavramı da uluslararası siyasette meydana gelen gelişmelerle birlikte görece yeni ama merkezi yer işgal eden kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavramın yeni olarak görülmesi ilk olarak evveliyatının çok uzaklara gitmemesinden kaynaklanmaktadır. İkinci olarak insani diplomasi alanında var olan çalışmaların azlığına paralel biçimde tanımı ve anlamının neyi ifade ettiği konusunda net sınırların çizilememiş olması gösterilmektedir.

Fakat tüm duruma rağmen, insani diplomasi kavramının merkezi bir yer işgal etmesi, uluslararası ilişkilerin anarşik doğasından etkilenen ve insani diplomasi kanallarının devreye girmesine yol açan dramların gün geçtikçe dünya ölçeğinde belirgin bir hal almasından kaynaklanmaktadır. Dünya uluslararası siyasetin yıkıcı ve tahrip edici gündeminde insanların daha fazla yardıma muhtaç oldukları bir yer haline dönüşmekte ve bu da insani diplomasi gibi bir kavramın uygulamalar ekseninde merkezi bir konum işgal etmesine yol açmaktadır. Bu bakımdan insani diplomasi, insani hedefleri gerçekleştirmek üzere yapılacak her türlü organizasyon ve faaliyete verilecek desteği maksimize etmeye ve her türlü iş birliği üzerine odaklanmaktadır (Rousseau & Pende, 2020: 258).

İnsani diplomasi, geleneksel diplomasiden farklı bir alan olarak ifade edilen ve devletlerin sert güç unsurlarındansa, daha çok yumuşak güç unsurları ile daha az maliyetli ve daha uzun sürede ancak kalıcı etki bırakan uygulamalarını kapsamaktadır. Yardım faaliyetleri ve çözüm süreçleri ile ortaya çıkan insani diplomasi, insanların kalplerini ve akıllarını kazanmayı hedefler. Küreselleşme ile birlikte uluslararası siyasetin ve aktör bazlı değişikliklerin varlığı diplomasi kurumunun niteliğini değiştirdiği gibi, insani diplomasi benzeri pek çok yeni diplomasi sahasının

ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Zira artık uluslararası etkileşimin artışı toplumların ve kurumların daha fazla şekilde temas edebilmesine imkân vermektedir. Dünyanın bir bölgesinde yaşanan savaş, kuraklık, yoksulluk, salgın hastalık ya da doğal afet gibi hadiseler diğer bölgeleri de etkileyebilmektedir. Aynı zamanda sorunların çözümü ve acil müdahale gibi konularda da yalnızca resmi aktörlerin değil, sivil toplum kuruluşları ve devlet dışı uluslararası aktör olarak nitelenen unsurların da rol aldıkları görülmektedir. Dolayısıyla insani diplomasi faaliyetlerinin kamu diplomasisini insan odaklı ve insan merkezli diplomasiye dönüştürdüğü ifade edilebilir (De Lauri, 2018).

İnsani diplomasi akla ilk olarak insani yardım, insan hakları destekçiliği gibi bir karşılığı getirirse de bu kavramları bünyesinde barındıran ama bunlardan çok daha fazlasını içeren bir kapsama sahiptir. Özünde insani sorunlara, insan odaklı biçimde müdahale edilmesi mantığı söz konusuysa da kavramın genişliği özellikle sorun olarak nitelenen unsurların fazlalığı ve soruna müdahale eden aktörlerin çeşitliliğidir. İnsani kriz durumlarında yalnızca devletler değil, daha hızlı hareket edebilen ve daha aktif şekilde davranabilen sivil girişimler de katkı sağlamaktadırlar. Devletlerin uluslararası sistemdeki davranışlarının temel parametresinin büyük oranda karını maksimize etmek olduğu gerçeğini göz önüne alındığında diplomasi bundan bağımsız olduğu düşünmek pek doğru değildir. İnsani diplomasi amacının da devletlerin ulusal çıkarlarını gerçekleştirmeye uzun dönemli bir katkı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ancak insani diplomasi gücü ile elde edilen kapasite artırımından çok, insani değerler ve insanın merkeze alınması ve ulusal çıkarlarla evrensel değerlerin özdeşleştirilmesi ve bunun da uzun vadeli şekilde fayda hanesinde değerlendirilmesi durumu söz konusudur. Bu haliyle insani diplomasi resmi diplomatik faaliyetlerden farklı, insani kuruluşlar ve aktörler yoluyla insani olanı desteklemek adına yürütülen çabaları ifade etmektedir (Minear & Smith, 2007: 1).

Dayandığı en temel esasın evrensel insani değerler olması, insani diplomasi yalnızca ulusal ya da bölgesel düzeyde değil aynı zamanda küresel düzeyde bir etkinlik sahasında var olmayı da gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda insani diplomasi faaliyet alanlarıyla birlikte uluslararası sistemin aksadığı yönlerde müdahale edebilme ve küresel barışın tesisine dair bir imkân olarak görülebilmektedir. Zira, yaşama hakkı, kişisel güvenlik, inanç-din özgürlüğü, yeterli beslenme ve barınma hakkı, ayrımcılığa karşı durma ve işkencenin yasaklanması gibi insani diplomasi faaliyetleri doğrudan küresel ölçekte daha insancıl koşullarda yaşanabilmesi ve düzensizliklerin önüne geçilmesi amacıyla uygulanmaktadır (Veuthy, 2012: 13).

Küreselleşme gerçeğinin uluslararası siyasetin konusunu ve aktörlerini değişikliğe uğratmasını en çok da insani diplomasiye konu, sağlık, iklim değişikliği, yeterli ve tüketilebilir gıda ve suya erişim gibi konularda görmekteyiz. Söz konusu sorunların çözümü, klasik diplomatik mekanizmalar vasıtasıyla gerçekleşmediği gibi, küresel diplomasi aktiviteleri bu yönüyle yeni diplomasi kavramının ortaya çıkmasını da açıklamaktadır (Regnier, 2011: 1212). Uluslararası düzeyde etkileri olan sorunlar bölgesel ya da küresel düzeyde tüm insanlığın etkilendiği kriz durumlarını ortaya çıkarabilmekte, dolayısıyla çözüm de küresel düzeyde bir karşılık ya da çaba ile mümkün olabilmektedir. İnsani çözümlere ulaşmak geleneksel diplomasi faaliyetlerinden farklı olarak, iş birlikleri ve ortaklıklar kurmayı gerektirmekte, zor durumda olan insanlara karşı insani değerleri öne çıkarma ve bu temel üzerinden tüm paydaşların yerel, bölgesel ya da uluslararası düzeyde bir araya getirilerek sorun konusunda uzlaşmalarını sağlamak ve gerekirse farklı girişimlerle de ikna edebilme süreçlerini ifade etmektedir (Lamb, 2008). Bu durum aynı zamanda insani diplomasi uygulayıcılarının kimler olduğu sorusuna cevap

bulmamıza da yardımcı olmaktadır. İnsani diplomasi faaliyetleri yalnızca devletler ve sivil toplum örgütleri tarafından yürütülmemekte, BM başta olmak üzere uluslararası örgütlerin de komite ve kurulları vasıtasıyla süreçlere ciddi oranda dahil oldukları görülmektedir (Barnett, 2011:220).

Kavramın tarihsel geçmişine baktığımızda, ilk olarak bugünkü kullanımından farklı bir karşılığı da barındıracak şekilde 1900'ü yıllarla birlikte ortaya çıktığını görsek de, esas çerçevesini Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Hareketi'nin kurulduğu 1860'lara dayandırmak yanlış olmayacaktır. Din, dil, inanç, ırk, toplumsal sınıf gibi her türlü farklılığı dikkate almadan insan odaklılık temel değer olarak alınmıştır. 1919 yılında Paris'te Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Federasyonu (IFRC) olarak kurumsallaşma tamamlanmış ve bugün itibarıyla de insani diplomasi kavramına dair en genel kabul görmüş tanımı da bu kurum gerçekleştirmiştir (Karacaoğlu, 1994: 61-62). Bu bağlamda insani diplomasi, karar verici konumunda bulunan aktörün insan haklarına koşulsuz saygıyı esas aldığı, her şart ve durumda savunmasız insanların gözetilmesi ve noksanlıklarının tamamlanması konusunda harekete geçirilmesi olarak tanımlanmaktadır (IFRC, 2009). Bu tanımdan da anlayacağımız üzere, insani diplomasi esas olarak zor durumda olan insanların sorunlarına kalıcı çözümler üretebilecek mekanizmaların tesis edilebilmesini sağlamak üzere kanaat önderi ya da karar vericilerin mobilizasyonunun sağlanmasını ve onların çabalarını ifade etmektedir. Bu çabalar, mağdurların seslerinin duyurulması, ulusal ya da uluslararası aktörlerin dahil olduğu insani anlaşmaların yapılması, taraflar arasında arabuluculuk yürütmek ve insancıl hukukun hazırlanabilmesine destek olmayı içermektedir (Tavel & Harrof, 2006: 7).

3. İnsani Diplomasinin Kapsamı ve İçeriği

İnsani yardımlar, insani diplomasi denince ilk akla gelen uygulamaların başında gelmektedir. İnsani yardımlar, kuraklık, savaş, afet, salgın hastalık gibi olaylarda zor durumda kalan insanların durumun düzeltilmesine dair bir çaba ve süreçlerin tümü gibi bir karşılığı ifade ederek, aslında insani diplomasinin ilk ve temel aşamasını oluşturmaktadır (Minear & Smith, 2007: 37). Buradan hareketle insani diplomasi ile insani yardımların aynı şey olmadığı ve insani diplomasinin yardımlarla sınırlanamayacak kadar büyük bir organizasyon ve ilkeler bütünü olduğunu söyleyebiliriz. İnsani diplomasi yardımları içerse de daha stratejik ve akut olsun olmasın daha uzun vadeli bir program ve ilkeler bütünü olarak ifade edilebilir. Dış yardım ya da kalkınma yardımı olarak ayırdığımız insani yardımlar yine insan odaklılık, tarafsızlık ilkeleri çerçevesinde ve çoğunlukla bir felaket ya da zor durumun hemen ertesinde ama insani diplomasiye göre daha kısa süreli bir şekilde tasarlanmaktadır (GHA, 2011: 91).

İnsani müdahale kavramı, insani diplomasiyi tanımlama sürecinde başvurduğumuz ama aynı zamanda hukuki ve askeri bir kapsama da karşılık gelen bir boyuta sahiptir. Burada insan hakları ihlalleri merkezinde bir ülkede var olan kargaşa ve düzensizliğe karşı diğer devlet ya da uluslararası koalisyonların askeri güç ile müdahale etme ya da etme tehdidinde bulunması durumu söz konusudur (Buchanan, 2003: 130). İnsani diplomasi problemlerin ortaya çıkmasını önlemeye çalışmayı da içermektedir. Yalnızca var olan sorunların çözümüne dair insani değerler merkezinde çözüm üretmek değil, aynı zamanda olası sorun alanlarına müdahale ederek insanları zor duruma düşmelerini engellemek de insani diplomasi faaliyeti olarak görülmektedir. Burada dikkatimizi çeken insani diplomasinin evrensel insani değerleri içeren bir müzakere stratejisine dayanması gerekliliğidir (Pfanner, 2007: 174). Bu yönüyle de kriz durumları ya da kronikleşmiş sorunlar için diyalog, müzakere ve uluslararası hukuk kuralları ya da teamüllere göre bir çözüm üretebilme strateji sürecini ifade etmektedir. Dolayısıyla insani diplomasi, insani

yardım, insani müdahale ya da farklı dış politika tercih ve çabalarıyla ortaya çıkan bir süreç ve geniş bir etki alanına sahip bir politik strateji sürecini ifade etmektedir. Bu bağlamda insani diplomasi, savaş ya da çatışma gibi insani kriz durumlarında acil insan yardımların sağlanması olduğu kadar, taraflar arasında arabuluculuk faaliyetleri yoluyla diyalogun kurulması, evrensel insani değerlerin korunması adına uluslararası toplum sorumluluğu ile ulusal düzeyde buna uygun davranılması gibi karşılığa da sahiptir.

Zayıf, korumasız, zarar görme ihtimali yüksek insan toplulukları hedef kitle olarak görülerek, bunların insani krizlerden olumsuz etkilerinden kurtarılmaları, korunmaları, rehabilite edilmeleri ve kalıcı iyileştirmelerin sağlanması insani diplomasi temel amaç skalasını oluşturur. Bunun için de sorunun çözümüne dair taraf ve destek unsurlarını harekete geçirmek, dikkat çekmek ya da temsilcilik rolü üstlenmek ve ulusal ya da uluslararası düzeyde karar vericileri ikna etmek, toplum liderlerini, politika ve stratejileri amaca göre etkilemek ya da uzlaştırmak insani diplomasi aracılarını oluşturmaktadır (Akpınar, 2013: 741).

Uluslararası örgütler ya da ulusal aktörlerin insani diplomasi faaliyetleri çoğunlukla yalnızca zor durumda olan insanların hayatlarını devam ettirebilmeleri sağlayabiliyorken, söz konusu faaliyetlerin sürekli bir barış atmosferi, kalkınma ya da çatışmasızlığı getirmesi mümkün olmamaktadır. Bu halde yürütülen insani diplomasi faaliyetleri acil ihtiyaçların karşılanması için bir imkân ortaya koyarken, esas sorunun çözümü için herhangi bir katkıda bulunmamaktadırlar. BM Acil Yardım Koordinatörlüğü görevini 2003-2006 yılları arasında yürüten Egeland (2013) insani diplomasi bağlamında uygulanan metodun yalnızca insani yardımlar ya da insani müdahale kapsamında olmaması gerektiğini, aynı zamanda askeri çatışmaların önlenmesinin de asıl amaç olarak tanımlanmasının zorunlu olduğunu düşünmektedir. Bunu sağlamanın yolunun da müzakere için uygun şartların tesis edilmesi ve güvenlik koridorlarının oluşturulmasından geçtiğini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, insani diplomasi başarılı olması yalnızca insani yardımların yapılmasını değil, bu yardımların sevkiyatının süreklilik arz edecek şekilde gelebilmesi için gerekli güvenlik tedbirlerinin alınmasına ve tüm bunların barışa hizmet etmesini sağlamak için de diyalog kanallarının kurulmasına bağlıdır.

Başarılı bir insani diplomasi faaliyetinin yürütülebilmesi, müzakereci ya da arabulucu kişilerin hem tarafsız hem de güvenilir olmalarıyla mümkün olmaktadır. Uluslararası siyasette tecrübe sahibi olduğu kadar, insani değerlerin zarar görmesine sebep olan tarafların güvenini kazanamamış ve bir tarafa daha yakın olduğu düşünülen bir aktörün insani diplomasi faaliyetlerini yürütme ihtimali oldukça düşüktür. Bunun yanında aktörün belirli diplomatik niteliklere sahip olması da şarttır. İyi diplomatik yetenekleri bulunan aynı zamanda güvenilir ve tarafsız kişilerin insani diplomasi faaliyetlerini yürütmesi başarı açısından daha umut vadeden bir durum ortaya çıkarmaktadır (Egeland, 2013: 41).

İster akut ister kronikleşmiş bir sorun olsun insani diplomasi faaliyetlerinin özünde hayati tehlikesi bulunan insanların yaşama hakkının güvence altına alınması, bunun için gerekli ekipman ve profesyonel ekiple müdahale edilmesi ve ardından da sorunun kriz öncesi duruma döndürülmesi ve iyileştirilmesi hedeflenmektedir. Söz konusu durumun daha stabil hale getirilmesinden sonra sürekli olabilmesi belirli bir ilgi seviyesi yakalama faaliyetleri ile desteklenmelidir. Soruna dikkat çekmek üzere platformlar oluşturulmakta ve uluslararası toplumun da devreye girmesine çalışılmaktadır. Düzenli olsun olmasın toplantı ve organizasyonlarla sorunun kalıcı şekilde çözümü için destek aranmaktadır (Kınık & Aslan, 2020: 363-364).

Bu çerçevede insani diplomasinin aslında barışın inşasını amaçlayan bir faaliyetler dizgesi olduğu da ortaya çıkar. Barışın inşası anlaşmazlık durumlarını çatışmasız ve devamlı ilişkiler seviyesine çıkarmak üzere zamana yayma temelli kapsamlı bir çabadır (Lederach, 1997: 20). Bu yönüyle de barışın inşa edilmesi ile yürütülen insani diplomasi faaliyetleri çatışmalar nedeniyle zarar görmüş toplumların olumsuzluklardan arındırılması ve koşullarının iyileştirilmesi çabası olarak görülmektedir. İnsani müdahaleden farklı olarak burada yürütülen faaliyetler, aktörlerin siyasi düzeyde çözüme ulaşmaları dışında bir seçeneği kabul etmeyip, yeniden askeri bir çatışma seçeneğinin ortaya çıkmasını engellemeye dayanmaktadır (Jeong, 2002: 4).

4. 21. Yüzyılın Meydan Muharebesi: Rusya-Ukrayna Savaşı ve İnsani Gıda Krizi

Uluslararası sistem, güç tanımının değişmesine paralel olarak aktörlerin yapısı ve niteliğinde değişimi vazedem, hareketli bir süreci ifade etmektedir. Soğuk Savaş sonrasında Sovyetlerin yıkılmasından mühlhem, ABD hegemonyasında liberal uluslararası sistemin tesis ve mutlak muzaffer olduğu iddialarını tahtından eden birçok hadise yaşanmışsa da Kırım'ın ilhakından başlayarak Ukrayna'ya gerçekleşen Rus müdahalesi, uluslararası sistemin halinin ne olduğunun anlaşılabilmesine dair müşahhas bir imkân sahası sunmuştur. Rusya'nın tarihsel süreç içerisinde kendisine hak iddia ettiği unsurlar Ukrayna'ya müdahalesine şekli düzeyde dayanak teşkil etse de uluslararası politikada ortaya çıkan gelişmeler ve aktörlerin kendilerini ve güç kapasitelerini yeniden tanımlamaları küresel ölçekte yaşanan gelişmelerin asıl sebebinin oluşturmaktadır.

11 Eylül saldırıları ile ABD'nin zaman zaman uluslararası hukuk ve onun asli organlarının onayına bile başvurmadan giriştiği sınır ötesi operasyonlar, uluslararası sistemin hem çatışmasızlık ve sert güçten uzak durma mantalitesini sonlandığını işaret ederken, "liberallik" üzerinden tesis edilen güvenlik mimarisinin de geçerliliğinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Liberal uluslararası sistem olarak tasarlanan ve görelî bir barışı da ifade eden bu hal, ABD hegemonluğunda ama uluslararası örgütlerin, uluslararası hukukun ilkelerinin merkezde olduğu bir yaklaşıma karşılık geliyordu (Niblett, 2016: 18). 2008 yılıyla doruğa çıkan sistemin ekonomik krizi, sistemin finansörü ABD'nin maliyet kısmına katlanma sorunsalını da beraberinde getirmeye başlamıştır. Sistemden beleşçi bir şekilde faydalanan yeni küresel güç aktörlerinin filizlenmesi, gerek günümüzde hem Rusya'nın saldırganlığını açıklamaya imkân tanıdığı gibi gerekse de cari uluslararası sistemin yapısının gelişim seyrini ve güncel güç skalasını açıklamak için de uygun bir imkân olarak görülmektedir (Cox, 2019: 260). Rus hukuk tanımazlığını, Çin ve benzeri aktörlerin uluslararası sistemde söz sahibi olabilmelerini 11 Eylül ile birlikte güvenlik mimarisinin simgesel değişimi başlatmışsa, 2008 ekonomik krizi de bu aktörlerin sahada kendilerine yer bulabilmelerinin finansal zeminini oluşturmuştur (Ikenberry, 2018: 21).

2011 ile birlikte Arap sokağında başlayan isyan dalgası ile "liberal uluslararası sistemin uysal aktörleri" ile yıllara sâri dostlukların tamama ermesi, artık dünya siyaset sahnesinde sahada da aktif olarak gördüğümüz aktörlerin varlığını perçinlemiştir. Soğuk Savaş sonrasında kurulan güvenlik mimarisinin yumuşaklığı yerini sertliğe tastamam bırakmış ve her aktör kendi egemenlik sahasında revizyonist adımlarla ulusal çıkar algısını perçinleme iddiasıyla hamleler yapmaya başlamıştır. Bu konjonktür içinde Ukrayna 2008 yılında NATO'ya üyelik başvurusunda bulunurken, 16 Mart 2014'te Kırım'da düzenlenen referandum ile Kırım Rus toprağı halini almış ve ABD, AB ve NATO gibi aktörlerin ciddi düzeyde bir tepkisi söz konusu olmamıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ise söz konusu durumu tanımadığını ifade eden bir karar almış (BM, 2014), fakat Rusya, soydaşlarının yaşadığı iddiası ile Luhansk ve Donetsk üzerinden yayılmacılığını sürdürmek istemiştir. 2017'de AB ile Ukrayna arasında imzalanan Ortaklık

Anlaşması'nın (AB, 2017), yanında 2019'da Devlet Başkanı olarak seçilen Volodimir Zelenski'nin Batı yanlısı ve NATO üyeliğini kovalar siyaseti, Putin'in güvenlik kaygıları histerilerini fazlalaştırmış ve dış politika ile ulusal güvenlik gerekçeleri ileri sürülerek 24 Şubat 2022'de Rus güçleri Ukrayna topraklarına saldırı düzenlemeye başlamıştır.

Egemen ve bağımsız bir devlet olan Ukrayna'nın ulusal bütünlüğüne karşı yapılan bu saldırı, uluslararası toplum nezdinde ciddi şekilde tepki ile karşılanmış ve yine uluslararası meyanda önemli etki ve sonuçları ortaya çıkarmıştır. ABD ve AB başta olmak üzere "Batı"lı Ukrayna'nın yanında durma gayretinde olan aktörler, Rusya'ya karşı bir dizi yaptırım kararları almış ve büyük oranda ekonomik mahiyete sahip yaptırımlarla Rusya'nın savaşın finansal maliyetini karşılamaktan geri bırakılıp, aynı zamanda bir bedel ödeyerek uluslararası toplumun barış ve istikrarına kastetmesinin cezasını çekmesi hedeflenmiştir.

Yaptırımların savaşın başlarında görece zayıf ya da etkisiz kalması ile Rusya'nın Ukrayna üzerindeki ablukasını özellikle limanlar ve Doğu Ukrayna üzerinde yoğunlaştırması (Euronews, 2022), dünya ölçeğinde bir gıda ve tedariki sorununu ortaya çıkarmıştır. Ukrayna küresel tahıl üretimi ve sevkiyatı konusunda önde gelen ülkelerinden biridir. Dünya'nın en büyük dördüncü tahıl ihracatçısı olan Ukrayna, ayçiçeği yağının %42'sini, mısırın %16'sını ve buğdayın da %9'unu tek başına üretmekte ve ihraç etmektedir (Glauber & Laborde, 2022). Covid-19 pandemisi ile birlikte başlayan gıda ve erişim sıkıntısı, tahıl ihracatının %95'ini Karadeniz üzerinden gerçekleştiren Ukrayna'nın limanlarındaki ablukanın yanında, Rusya'nın tahıl siloları ve ekipmanlarına yönelik gerçekleştirdiği operasyonlarla gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler için büyük bir problem haline dönüşmüştür (Anadolu Ajansı, 2022). Zira savaşla birlikte 2021 yılında hasat edilen 20 milyon metrik ton tahıl ve yağlı tohum depolarda kalmış (Karavaytsev, 2022), BM Gıda Programı İcra Direktörü David Beasley, Rusya'nın uyguladığı abluka nedeniyle milyonlarca insanın gıda kıtlığı yüzünden hayatını kaybedebileceğini ifade etmiştir (The Guardian, 2022). Dünya Bankası Başkanı David Malpass da yaşanan çatışmalar sonrasında gıda fiyatlarında %37'lere varan artışlarla birlikte dünyanın insani bir felaketle karşı karşıya olduğunu söylemiştir (BBC, 2022).

BM Gıda ve Tarım Örgütü de benzer şekilde Rusya ile Ukrayna arasında yaşananların küresel gıda güvenliğini tehdit eden bir duruma karşılık geldiğini belirtmiş, yalnızca tahıl fiyatlarında değil, gübre ve hayvancılık konusunda fiyat artışlarının kaçınılmaz olduğu ifade edilmiş, yapılan simülasyonlarla 2022-2026 yılları arasında 13,1 milyon kişinin daha aç kalabileceği uyarısında bulunulmuştur (FAO, 2022). Özellikle Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesinde artan gıda fiyatları ve küresel açlık endişesi yüz milyonlarca insanın Karadeniz'den gelen tahıla ne derece ihtiyaç duyduklarını göstermiştir. Burada altı çizilmesi gereken noktalardan biri de dünyanın en büyük buğday üreticisi Rusya'nın uygulanan yaptırımlar sonrasında dolaylı fiyat artışları sebebiyle buğday ihracatında yaşanan düşüşün de gıdaya ulaşım ve fiyat artışına sebep olduğudur. Öyle ki, yalnızca Ukrayna ve Rusya Afrika'nın buğday ihtiyacının %40'nı karşıladığı ve Afrika Kalkınma Bankası'nın açıkladığı verilere göre savaş nedeniyle Afrika'da 30 milyon ton gıda açlığının ortaya çıkması, gıda fiyatlarının kıtada %40 artmasına yol açmış ve krizin büyüklüğünü anlamamıza yardımcı olmuştur (African Development Bank 2023).

Açlık ve yoksullukla mücadele konusunda ciddi sıkıntılar yaşayan ve Ukrayna'dan yılda 1 milyon tona yakın buğday ithal eden Yemen'de un fiyatları %42, ekmek fiyatları %25 artmıştır (OXFAM, 2022). Nijerya'da ekmek ve makarna fiyatları tahıl sevkiyatındaki sorunlar sebebiyle %50 artarken (FAOSTAD, 2022), Dünya'nın pek çok bölgesinde ciddi bir gıda ve açlık sorunu ortaya çıkmıştır.

22 Temmuz 2022’de Rusya Federasyonu ile Ukrayna arasında İstanbul’da Tahıl Koridoru Anlaşması olarak bilinen “Tahıl ve Yiyeceklerin Ukrayna Limanlarından Emniyetli Sevki Anlaşması” imzalanmıştır. Ukrayna ve Rusya’nın savaştan taraflar olarak aynı belgede yer almak istememeleri nedeniyle içeriği aynı iki belge imzalanmış ve BM ile Türkiye anlaşmasının tarafları olmuşlardır. Abluka ve mayınlar yüzünden durma noktasına gelen Karadeniz tahıl sevkiyatı bu anlaşmayla küresel gıda ve erişim sorununa insani bir çözüm olarak görülmüştür. Anlaşma başlangıç itibariyle 120 günlük sürede geçerli kabul edilmiş, 17 Kasım 2022’de tarafların mutabakatı ile tekrar 120 gün, 18 Mart 2023 ve 17 Mayıs 2023’te varılan anlaşmayla 60 gün daha uzatılmıştır. 17 Temmuz 2023 itibariyle de tarafların uzlaşma sağlayamaması nedeniyle sona ermiştir.

Anlaşmanın başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için Türkiye sınırları içinde, Rus, Ukrayna, BM ve Türk tarafının temsilcilerinden oluşan Ortak Koordinasyon Merkezi (KİK) kurulması konusunda mutabakata varılmıştır. Bu merkezin sorumlulukları Anlaşmaya dahil olan ticari gemilerin kayıt ve takibini yapmak, gemilerin Ukrayna limanlarındaki hareketlerini planlamak, rotaları boyunca teknik takibini sağlayıp, Türkiye’de belirlenen limanlarda gerekli denetimlerin sürdürülmesi yoluyla taraf devletlerin uyumunu sağlamak olarak ifade edilmiştir (Black Sea Grain Initiative Joint Coordination Centre, 2022). Nitekim söz konusu Koordinasyon Merkezi gözetiminde insani bir krize dönüşen Karadeniz tahılının sevki sorunu, 1 Ağustos’ta Ukrayna’nın Odesa Limanı’ndan yola çıkan Razoni isimli geminin Lübnan’a 26 bin ton mısır götürmesi ile çözülmeye başlamıştır. Yalnızca bir hafta içinde 10 ticari gemi vasıtasıyla 306 bin tona yakın tahıl Ukrayna limanlarından güvenli bir şekilde sevk edilmiş ve bu durum bile Karadeniz tahılının ne derecede önemli olduğunu gösteren bir rakam olarak ifade edilmiştir (Anadolu Ajansı, 2022). Anlaşma’nın geçerli olduğu süre boyunca toplam 32.9 milyon ton tahıl 725 gemi ile taşınmıştır (Black Sea Grain Initiative Joint Coordination Centre, 2022).

BM Gıda ve Tarım Örgütü verilerine göre Tahıl Koridoru Anlaşması sonrası başlayan tahıl sevkiyatı ile gıda fiyatları %20 oranında düşerken (BM Dünya Gıda ve Tarım Örgütü, 2023), Karadeniz Tahıl Girişimi ile ihraç edilen buğdayın %65’i gelişmekte olan ülkelere ulaşırken, mısır gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere eşit oranda gönderilmiştir. Dünya’nın önde gelen insani yardım kuruluşlarından olan BM Dünya Gıda Programı verilerine göre 2023 Temmuz itibariyle 725.000 tondan fazla buğdayı Ukrayna limanlarından alarak Etiyopya, Yemen, Afganistan, Sudan, Somali, Kenya ve Cibuti’ye bırakmıştır. Avrupa Konseyi’nin aktardığı verilere göre Ukrayna’nın Dünya Gıda Programı’nın toplam tahıl kapasitesinin %80’ini sağladığını, savaştan önce bu oranın %50 olduğunu ifade etmesi Tahıl Girişimi’nin etki ve önemini göstermesi açısından anlamlı bir diğer örnektir (European Council, 2023).

Ortak Koordinasyon Merkezi’nin verilerine baktığımızda, Ukrayna’dan ihraç edilen tahıl ürünlerinin toplamda %57’si gelişmekte olan ülkelere giderken, %43’ü ise gelişmiş ülkelere gitmiştir. Yine verilere incelemeye devam ettiğimizde en büyük alıcıların Çin, Türkiye, İspanya ve İtalya olduğunu görüyoruz (Black Sea Grain Initiative Joint Coordination Centre, 2023). 18 Temmuz’da Rusya’nın Anlaşmayı uzatmamasının en büyük dayanaklarından biri söz konusu oran olarak ifade edilmiş ve Rusya Tahıl Koridoru Anlaşması’nın gelişmekte olan ülkelere göre gelişmiş ülkelerin menfaatine işleyen bir yapıya dönüştüğünü iddia etmiştir (The Guardian, 2023).

5. Türk Dış Politikasının İnsanileşen yönü

2012'den beri insani ve kalkınma yardımlarını düzenli şekilde arttıran bir ülke olan Türkiye kendisini tanımlarken uluslararası bir insani yardım aktörü olarak sunmakta ve insani diplomasi dış politikasının ana unsurlarından biri olarak tanımlanmaktadır. Bu söylem, bizatihi birçok kamu diplomasisi kurumu ihdas edilmesi ve Türkiye'nin yumuşak gücünün sahada da arttırılabilmesi konusunda yürütülen faaliyetlerle desteklenmiş ve Türkiye'nin bir kamu diplomasisi politikasından bahsedilir olmuştur. Esas hatlarıyla söz konusu kamu diplomasisi anlayışı, Türkiye'nin tarihsel güç ve rolüne dayanan, yönetici kadronun stratejik zihniyeti ile perçinlenen ve devlet ya da sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla desteklenen aktif ve çözüm odaklı bir yaklaşımı ifade etmektedir (Wehner, 2020).

Türkiye, 2014 yılında küresel insani yardım politikalarını şekillendiren BM İnsani İşler Koordinasyon Ofisi Donör Destek Grubu'na üye olmuş, 2016 yılında BM Dünya İnsani Zirvesi'ne ev sahipliği yapmış ve bu tarihteki ilk Dünya İnsani Zirvesi olmuştur (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 2016). 2021 yılında Meclis'te Dış İşleri Bakanlığı'nın bütçesini sunarken Mevlüt Çavuşoğlu Türkiye'nin dış politika vizyonunun girişimci ve insani bir dış politika olduğunu belirtmiştir (Anadolu Ajansı, 2020).

Türkiye'nin insani diplomasi yaklaşımı kamu diplomasisi anlayışıyla düşünsel, kurum, faaliyet ve uygulamalarla maddi alanlardaki kaynaklara dayanmaktadır. Kültürel ve tarihsel olarak Türkiye'nin sahip olduğu mirasa dayalı bir rol anlayışı, vicdan, insan hayatına değer verme ve mazlum ve mağdurlara yardım gibi kavram ve söylemlere dayanmaktadır. Söz konusu retorik Türkiye'nin kimliğini tarihsel ve kültürel devamlılıklar merkezinde "Dünya'nın vicdanı" gibi iddialı bir bağlama yerleştirirken (TİKA, 2017), özellikle 2011'den sonra kurulan kurumların aktif çalışması bağlamıyla, yalnızca normatif bir duruş olarak değil aynı zamanda reel politığın bir gerekliliği olarak da işlev görmeye yardımcı olmuştur.

Aktörlerin kimlikleri ve bunlar üzerinden tanımladıkları yetenek ve kapasiteleri onların harekete geçme imkânlılıklarını ortaya çıkardığı gibi aynı zamanda onların dış politikalarında bir rol anlayışlarının oluşumuna da imkân tanıyabilir. Bu durum tanımlanan rol üzerinden dış politika pratiklerinin açıklanabilmesine de yardımcı olur (Bruening, 2011). Bu bağlamda Türkiye'nin insani diplomasi faaliyetleri tanımlamış olduğu vicdani ve merhametli aktör rolü üzerinden, dünyanın mazlumlarının ve yardıma muhtaç olanlara ulaşılması gibi bir karşılıkla, uluslararası sistemde ya da bölgesel denklemde daha fazla görünür olma veya etkide bulunabilme çabasını da açıklamaya imkân vermiştir. 'Türk insani diplomasi markası' son on yılda giderek daha fazla kurumsallaşmıştır. Hem politika söylemi hem de akademik literatür, Türkiye'nin artan uluslararası insani yardım aktivizmini bir "Türk yardım modeli"nin ortaya çıkışı olarak tasvir etmektedir (Sazak & Woods, 2017).

Türkiye'nin insani diplomasi sahalarında artan aktivizmi "orta ölçekli bir küresel oyuncu" olarak yükselen statüsünün bir sonucu olarak okunduğunda, insani diplomasi, uluslararası siyasette yükselen bir güçten beklenen uluslararası dayanışma ve sorun çözme kapasitesini göstermek ve bir yumuşak güç aracı olarak ikna yoluyla siyasi etkisini artırmak açısından faydalı olarak görülmektedir. Bu yönüyle insani yardımları uluslararası kredibilitelerini ve prestijini güçlendiren bir diplomatik strateji olarak da işlev görmektedir (Donelli, 2017). Yükselen donörler kavramı uluslararası siyasette artan önem ve etkiyi gösterirken, insani diplomasi uluslararası sistem içinde normatif bağlamda bir rıza tesis etmekte ve uluslararası prestij açısından oldukça elzem bir durumu ifade etmektedir. Bu yönüyle Türkiye'nin aktif bir insani

diplomasiyi benimsemesi uluslararası prestij ve bu yönüyle siyasi nüfuzunu arttırma arzusunun da sonucu olarak okunmaktadır (Gilley, 2015).

Türkiye'nin insani diplomasiyi rol ya da bir marka haline getirmesi, uluslararası sistemin bir gerekliliği ve bir tarihselliği de ifade eder. 2011'de başlayan Arap Baharı süreci ile birlikte Türkiye'nin dış politika söyleminin yeniden oluşturulması süreci, özellikle komşularla sıfır sorun politikasının imkânsız hale geldiği noktada, insani diplomasi Türk dış politikasının sorun gördüğü bölgelerdeki angajmanlarını meşrulaştırmak için de bir söylem olarak işlev görmüştür (Akpınar, 2013). Türkiye, insani diplomasi kavramını Arap ayaklanmalarına karşı verdiği tepkiyi meşru kılmak ve Suriye iç savaşına müdahil olmasına dair maruz kaldığı eleştirilere bir kalkan olarak kullanmak üzere de opsiyonel hale getirmiştir. Bu bizatihi Türkiye'nin devletlerin realist-idealist ayrımı veya sert güç-yumuşak güç ikilemi gibi keskin ayrımların ötesine geçen ve tüm insanların onurunu koruyan yeni bir diplomasi dili geliştirmelerini gerektiren cari uluslararası ortama uyum sağlama arayışının bir sonucu olarak okunmaktadır (Altunışık, 2019).

Bu politika ya da yaklaşım ilk olarak Türkiye'nin insani diplomasi kavramını yalnızca insani yardım olarak algılamayıp, insani diplomasi rol ve anlayışının sonucu olarak arabuluculuk ve barış inşası gibi daha geniş roller tanımlamasıyla mümkün hale getirilmeye çalışılmıştır (Akpınar 2013, 740). İkinci olarak Türkiye, "insani devlet" olarak tanımlanarak, bunu destekleyecek kurumların altyapısal desteğini tesis ederek, daha görünür ya da etki sahasını fazlaştırmak üzere çok taraflı değil iki taraflı yardım anlayışına başvurmaktadır (Bayer & Keyman, 2012: 84). Üçüncü olarak, Türkiye'nin devlet aklının ve bu yönüyle de tanımladığı insani diplomasi rolünün iktidar merkezinde yürümesi ve sivil toplum kuruluşlarının bu çerçevede bir yapıya rıza göstermesi, hükümetin dış politika önceliklerinin takip edilmesine imkân vermekte ve bu da insani diplomasının daha etkin olmasına imkân tanımaktadır (Guo, 2020:123). Türkiye'nin insani diplomasisinin son özelliğine baktığımızda ise, Türkiye'nin söylem ve eylemde tutarlı davranabilmiş olmasını görürüz. Türkiye, vicdani ve merhametli devlet anlayışında özetlediği insani diplomasi ve yardım faaliyetlerini koşulsuzluk merkezinde gerçekleştirme, yardım ya da diplomasi faaliyetlerinin herhangi bir ekonomik ve siyasi koşul olmaksızın sağlamakta, hükümetler arası ortaklığı güçlendirmektedir (Sucuoğlu & Sazak, 2016: 73-74).

Türkiye'nin insani diplomasi söylemi özellikle Batı'yı "ötekileştiren" bir yaklaşımla hareket etmektedir. İnsani yardım konusunda Batılı aktörlerin alıcıları önemsemekten çok kendi çıkarını düşünen bir tavırla yaklaştığını ve yardıma muhtaç olanlara eşit biçimde ilgilenmediğine dair konumlaması Türkiye'nin insani diplomasi vasıtasıyla statü tesis etmesine yardımcı olmaktadır. Kendisini daha insani bir aktör olarak öne çıkarma ve uluslararası alanda insancılık ve merhamet sembolleri küresel simge haline getirilmeye çalışılmış ve özellikle AB sürecinden dışlanması noktasında Türkiye'nin politik söylemine de bu durum esas teşkil etmiştir (Langan, 2017). Normatif insani diplomasi yaklaşımı Türkiye'nin küresel politik çatışma alanlarında ayırıcı bir unsur olarak kullanılmış olsa da bu durum Batı dışında ve Batı'nın ilişki geliştirme konusunda zayıf kaldığı ya da çekişmeli olduğu aktörlerde Türkiye'nin önünü açan da bir imkân sahası da sunmuştur. Nitekim Türkiye, 21. Yüzyılda küresel siyasetin değiştiği ve bunun ortaya çıkardığı kriz ve fırsat alanlarına müdahil olabilmenin araçlarından biri olarak insani diplomasi söylem ve pratiklerinde görmüş ve yükselen bir konumun varlığı insani diplomaside itici güç olarak kendini göstermiştir. Başka bir ifade ile söylersek, Türkiye dış politikasında insani yaklaşımı merkeze almış ve bunu aynı zamanda uluslararası sistemdeki hedeflerini gerçekleştirme amacı için bir araç olarak da kullanmıştır.

6. İnsani Diplomasinin Somut Bir Örneği Olarak Tahıl Koridoru Anlaşması ve Yükselen Bir İnsani Diplomasi Aktörü Olarak Türkiye

İnsani diplomasi, küreselleşmenin tabii sonucu olarak herhangi bir alanda çıkan bir sorunun bölgesel ya da küresel düzeyde tüm insanlığın etkilediği gerçeği temelinde, çözümün de ancak küresel bir yönetimle mümkün olduğunu ifade eden bir kavramdır. Bu haliyle insani çözümleri tesis etmek, geleneksel diplomasi çabalarından farklı olacak şekilde belirli iş birlikleri ve ortaklıklar kurmayı zorunlu kılmış ve soruna taraf tüm aktör ve unsurların ortak bir paydada buluşturulabilmesini gerektirmiştir. Bu faaliyetlerdeki asıl amaç var olan sorunlara kalıcı çözümler üretebilmek ve bunu da sağlayacak olan aktörlerin mobilize edilmesidir. Söz konusu çabaların meyvesi ise, ulusal, uluslararası aktörlerin dahil olduğu insani anlaşmaların yapılması, taraflar arasında gerektiğinde arabuluculuk yapmak ve insancıl hukuk kapsamında bir yekûnun oluşmasıdır.

Ukrayna ile Rusya arasında yaşanan çatışmaların Karadeniz tahılının sevkiyatını engellemesi sonrası, koronavirüs pandemisi ile ciddi düzeylere ulaşan gıda krizi, Türkiye'nin insani diplomasi politikasının bir sonucu olarak çözüme kavuşmuştur. İstanbul'da imzalanan Tahıl Koridoru Anlaşması, imzaya geliş aşaması, uygulanması ve sonrasında tekrardan uzatılması aşamaları ile insani diplomasi literatürüne uygun bir kapsama denk düşmektedir. Her şeyden önce, bu anlaşma ile temel gıda maddelerinden olan tahıla ulaşım sorunu görece çözülmüş ve dünya genelinde tüm insanlığın bir sorunu olarak görülebilecek gıda ve gübre fiyatlarında düşüş söz konusu olmuştur (BM, 2022).

Söz konusu anlaşmanın ortaya çıkması, Türkiye'nin çok taraflı ve doğrudan sorunun aktörleri ile giriştiği ilişkiler sayesinde tesis edilmiştir. İnsani diplomasi literatüründe barış yapıcı olarak görülen kişi ya da aktörlerin tarafsız ve güvenilirliği tesis etmiş olmasının yanında, başarılı diplomatik yeteneklere sahip olması da gerekli görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin Ukrayna-Rusya arasındaki çatışmanın 2014'te başlayan Kırım ilhakı meselesinden itibaren uluslararası hukukun vazettiği çerçevede davranması (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023) ve Kırım'ın ilhakına karşı çıkması tarafsızlık ve güven unsurunu tesis eden durumlardan birini oluşturmuştur. Diğer taraftan savaş gemilerinin boğazlardan geçişi konusunda Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin hükümlerini uygulayacağını söylemiş olması, savaş durumunda Türkiye'nin boğazları kapatabileceği bağlamında tarafsız yaklaşımının teminatı olarak okunmuştur. Hem Erdoğan hem de Dış İşleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu yaptığı açıklamalarla Türkiye'nin bu pozisyonunu teyit etmişlerdir (BBC, 2022).

Bahse konu durumlar Ukrayna ve Batı tarafından Türkiye'nin güven unsuru elde etmesinde öne çıkan durumlar olarak görülse de, Rusya açısından bakıldığında yapıcı ilişkilerini devam ettiren ve neredeyse her durumda iletişim kurduğu bir aktör olarak Türkiye'nin öne çıkması sürecin olumlu sonuçlanmasında belirleyici unsur olmuştur. Türkiye-Rusya arasında var olan derin ticari münasebetler rakamlara da yansımıştır. 2021 yılında 34 milyar dolar seviyesinde olan toplam dış ticaret hacmi, 2022 yılında 68 milyar dolara yükselmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023). Savaş ile birlikte Avrupa'yı kendisine yönelik yaptırımlara karşı doğalgaz silahı ile zorlayan Rusya'nın Türkiye'yi doğalgaz merkezi yapma projesi de yine Rusya'nın Türkiye'ye duyduğu güven ve ilişkilerin seyrini gösterme açısından oldukça önemlidir kabul edilmektedir (DW, 2022).

Her iki tarafın müzakere edebildiği ve iyi ilişkiler içinde olabildiği bir aktör olarak Türkiye, anlaşmanın ortaya çıkmasına kadar da yoğun bir diplomasi trafiği yürütmüş, sıcak savaş sürerken tarafları diplomasi masasına oturtabilme başarısını göstermiştir. Savaşın

başlamadan sonra barışa dair ilk üst düzeyli müzakereler dış işleri bakanları nezdinde Antalya Diploması Forum'unda gerçekleşmiştir. Rus Dış İşleri Bakanı Lavrov, Ukrayna Dış İşleri Bakanı Kuleba barış için bir araya gelmiştir. Bu durumun Türkiye öncülüğünde olması Tahıl Koridoru Anlaşması'na giden süreci açıkladığı gibi, Türkiye'nin büyük diplomatik başarısı olarak da algılanmıştır (Anadolu Ajansı, 2022).

Türkiye'nin özellikle kamu diplomasisi şemsiyesi altında insani diplomasi hususunda sergilemiş olduğu tavır ve göç başta olmak üzere yaşanan insani sorunlara, uluslararası ve ulusüstü arenada çözüm üreten yaklaşımı, dünyanın neredeyse her yerinde insani, kültürel ve ekonomik iş birlikleriyle kendini göstermiştir. Türkiye'nin sergileme iddiasında olduğu girişimci, merhametli ve insani dış politikanın doğrudan bir yansıması olarak okunduğu gibi (Şehitoğlu ve Eren, 2022), özellikle Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimî üyesine veto hakkı veren güvenlik mimarisini eleştirmesi ile buna dair alternatif bir konsept oluşturma düşüncesi de Antalya Diploması Forumu'nun temel ayırıcı vasıflarını oluşturmuştur (Pirinççi, 2021).

İnsani diplomasi faaliyetlerinin barışı tesis etme ve koruma konusunda, savaşı bitiren ve tekrarlanmasını engellemek üzere alternatif yapılar olması gerekliliği düşüncesi bu yönüyle Antalya Diploması Forumu ve Türkiye'nin barışın inşasına dair yaklaşımını en net gösteren örneklerden biri olarak ifade edilmektedir. Barışın sürdürülebilir hale getirilmesi ve anlaşmazlık meselelerinin çözümüne dair kapsamlı bir kavram ve faaliyet haritasını barındırdığı gibi Forum'un çok çeşitli alanlarda ve çok sayıda uzman ile oluşturduğu atmosfer, yine barışın inşası konusunda önemli bir insani diplomasi çabası olarak görülmektedir. Diğer yandan barışın tesisinde yalnızca çatışmasızlık durumu kastedilmemiş ve aynı zamanda siyasi olarak çözüme ulaşmaları ile sosyal, ekonomik olarak zorda kalan insanların eski konumlarına döndürülmesi de amaçlanmaktadır. Bu bağlamda da Erdoğan'ın müteaddit şekilde Putin ve Zelenski ile yaptığı görüşmelerin ana gündem maddelerinden birisini de bu konu ve alanlar oluşturmuştur (BBC, 2022).

Tahıl Koridoru Anlaşması'nın insani diplomasinin bir örneğini oluşturduğunu görmemize imkân tanıyan en önemli hadiselerden biri Türkiye Millî Savunma Bakanlığı umdesinde tahıl koridorunun emniyetini sağlamak üzere Müşterek Koordinasyon Merkezi'nin kurulmasıdır. Küresel tahıl krizinin çözümüne dair ortaya çıkan bu inisiyatifte Millî Savunma Bakanlığı gemilerin planlaması ve koordinasyonunu sağlarken, güvenli bir koridor oluşturulmuştur (T.C. Millî Savunma Bakanlığı, 2022).

İnsani diplomasi çalışmalarının ana yaklaşımı askeri çatışmaların sonlandırılması olmuştur. Ancak barışın ve insanların zor koşullardan kurtarılması ya da çatışmaların sonlandırılmasının, müzakere için uygun atmosfer ve imkanların oluşturulması gerekliliği, bir güvenlik koridorunun tesisini zorunlu kılmıştır. Başka bir ifade ile insani diplomasinin olmaz olmazlarından biri güvenli bir alanda müzakerelerin yürütülebilmesi için bir sahanın arabulucu ya da uluslararası örgütler nezdinde güvenleştirilmesidir. Buradan baktığımızda Karadeniz tahılının güvenli bir koridor vasıtasıyla sevk edilmesi insani diplomasi yaklaşımın doğrudan uygulanması olarak okunmaktadır.

Uluslararası sistemdeki aktörlerin davranışlarının temel parametresinin büyük oranda kârını maksimize etmek olduğu gerçeğini göz önüne aldığımızda, insani diplomasi ile ilgili uygulama ve faaliyetlerin de bu kapsamın çok dışında olduğunu düşünmek doğru değildir. Devletler uzun vadeli yatırımlarının sonucu olarak insani diplomasi uygulamalarında bulunabilirler ve bu uygulamalar yine o devletlerin hedefledikleri politika ve karları ile ilgilidir. Fakat insani

diplomasisinin merkezinin evrensel insani değerler olması, bölgesel ölçekten başlayıp küresel düzeyde de bir etkinlik sahasında var olmayı zorunlu kılmaktadır. Bu yönüyle insani diplomasi uzun vadeli bir politikanın sonucu olarak ve yine uzun vadeli politika ile hedefleri gerçekleştirmek üzere, küresel çapta söz sahibi ya da etkide bulunabilmeyi içeren bir kapsam ve karşılığa sahiptir.

Buraya kadarki kısımda Türkiye'nin insani diplomasi aktörü olması konusunda takip ettiği politikalara ve bunların süreçlerine değinildiği gibi, bu süreçlerin bir sonucu olarak Tahıl Koridoru Anlaşması'nın ortaya çıktığının özellikle belirtilmesi gerekmektedir. Tahıl Koridoru Anlaşması Türkiye'nin uzun yıllardır takip ettiği faaliyetlerin sonucu olarak ve tam da insani diplomasinin küresel boyutta etki gerekliliği vurgusunu da denk düşen bir mutabakat olarak görülmektedir.

Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetleri çerçevesinde gerçekleştirmeye çalıştığı ana hedefi, ulusal ölçekte kapasite artırımını sağladıktan sonra bunun başta bölgesel ardından da küresel çapta bir oyuncu olabileceği bağlamına oturmaktadır. Bu yönüyle baktığımızda Tahıl Koridoru Anlaşması'na dair tepkilerin Türkiye'nin söz konusu hedeflerine görece ulaştığını göstermektedir. BM Genel Sekreteri Antonio Guterres, Anlaşma'nın Türkiye'nin kritik rolü sayesinde hiç de kolay olmayan bir süreçle tamamlandığını ve Dünya'nın en çok ihtiyaç duyduğu anda Erdoğan liderliğinde ve onun ısrarlı çabaları ile Karadeniz'de barışa dair bir umut ışığının doğduğunu belirtmiştir (BBC Türkçe, 2022).

ABD Dış İşleri yetkilileri Türkiye'nin gerçekleştirdiği arabuluculuktan çok memnun olduklarını ve Anlaşma'nın çok iyi yapılandırılmış bir anlaşma olduğunu söylerken, AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Josep Borell: Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik saldırganlığının neden olduğu küresel gıda güvensizliğinin üstesinden gelme çabalarında ileriye dönük kritik bir adım olduğunu belirtmiştir. Anlaşma, Afrika'da da memnuniyetle karşılanmış Doğu Afrika'daki Hükümetler Arası Kalkınma Otoritesi (IGAD) İcra Sekreteri Workneh Gebeyehu, anlaşmanın uygulanmasını sorunların ortadan kalkabilmesi için dört gözle beklediklerini söylerken, Güney Afrika Cumhurbaşkanı Cyril Ramaphosa, Afrika ülkelerinin Karadeniz tahılını duydukları mecburiyetin gerçek bir insani sorun olarak anlaşılması gerektiğini belirtip, Koridor ile birlikte tedarik sorunlarının azalmasını umut ettiklerini ifade etmiştir (Anadolu Ajansı, 2022).

Türkiye'nin Anlaşma'nın yapıldığı ilk aşamada aldığı olumlu tepkilerin devamını, öncelikle Rusya'nın Ukrayna gemilerinin Sivastopol'da gerçekleştirdiğini öne sürdüğü saldırıları gerekçe göstererek anlaşmadan çekildiğini söylediği ama Türkiye'nin ısrarlarıyla geri döndüğü 2 Kasım 2022'de görmekteyiz. Dört ay süreyle yeniden uzatılan mutabakattan ilgili olarak BM Tahıl Girişimi Koordinatörü Abdulla, Rusya'nın anlaşmaya dönmesi konusunu memnuniyetle karşıladıklarını ve Türkiye'nin çabalarına minnettar olduklarını söylerken, ABD'nin BM Büyükelçisi Linda Thomas-Greenfield'da dünyanın gıda ihtiyacının sorunsuz şekilde karşılanması için varılan mutabakattan dolayı mutluluğunu dile getirmiştir (Euronews, 2022).

Bu süreçte Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar küresel gıda krizinin çözümünü iş birliği ve diyalogla çözülebileceğine vurgu yapması ve çatışmalardan bağımsız olarak insani diplomasinin bir gereği bağlamında Tahıl Koridoru'nun devam etmesi gerektiğini ifade etmesi, Türkiye'nin yaklaşımını bir kez daha gösteren bir örnek olarak görülmektedir (T.C. Millî Savunma Bakanlığı, 2022). Söz konusu yaklaşımın doğrudan anlaşmaya konu taraflarca da takdirle karşılandığını ve insani diplomasi ve barış yapıcı aktörün tarafsızlığının öneminin teyit edildiğine şahit olmaktayız. Putin, Erdoğan'a yoksul ülkeler için verdiği çabalardan dolayı minnettar olduğunu,

sırf bu çabalar sebebiyle tahıl tedarikini engellemeyeceklerini ve yine Erdoğan'ın tarafsızlığının sorunun çözümünde temel teşkil ettiğini söylerken, Zelensky de Erdoğan'a gayretlerinden dolayı teşekkürlerini sunmuştur (TRT Haber, 2022). Anlaşma'nın uzatılmasına yönelik tebrik ve teşekkürlerden en ilgi çekenlerden birini de BM Genel Sekreteri Guterres'in açıklamaları oluşturmuştur. Erdoğan ve Türkiye'ye teşekkürlerini ileten Guterres, İstanbul'un olağanüstü diplomatik başarıların merkezi olmaya devam ettiğini ve Türkiye'nin cömertlik ve kararlılığı olmadan Tahıl Koridoru Girişimi'nin mümkün olmayacağını ifade etmiştir (Anadolu Ajansı, 2022).

Anlaşma'nın uzatılmasına dair bazı devletlerin de resmî kurumları vasıtasıyla takdirlerini ilettiklerini görmekteyiz. İtalya Dış İşleri Bakanlığı Türkiye'nin BM ile eşgüdüm halinde övgüye değer çabalarıyla mümkün olan bu mutabakatın, dünya gıda güvenliği için kilit bir sonuç olduğunu ifade ederken, Katar Dış İşleri Bakanlığı Türkiye'nin çabalarını takdirle karşıladığını söylemiş, BAE Dış İşleri Bakanlığı ise anlaşmanın yeniden başlamasıyla Dünya'daki gıda açıklarının gidermeye yardımcı olacağına işaret etmiştir (İletişim Başkanlığı, 2022).

19 Kasım 2022'de 120 gün süreyle uzatılan Tahıl Koridoru Anlaşması'nın 19 Mart 2023'te bitecek olması, Rusya'nın özellikle Ukrayna'yı güvenli hattı yalnızca gıda sevkiyatı için kullanmadığı konusundaki eleştirileri sebebiyle uzatma konusundaki tereddütleri, Türkiye'yi daha aktif ve ön alıcı şekilde davranmaya zorlamıştır. Bu durum Türkiye'nin aktif yaklaşımını gösterdiği gibi, aynı zamanda sürecin zorluğuna da işaret etmektedir. Nitekim Dış İşleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu önce Hindistan'da yapılan G20 Zirvesi'nde, ardından Doha'da düzenlenen BM En Az Gelişmiş Ülkeler 5. Konferansı'nda girişimin devam etmesi için yoğun bir trafik takip etmiştir (Milliyet, 2023). Uzlaşmanın artık ne derecede zor olduğunun bir yansıması olarak 19 Mart'ta uzatılan anlaşma bu sefer süresinden önce uzatılmış olsa da öncekilerden farklı olarak altmış günlük süreyle geçerli kılınmıştır (T.C. Millî Savunma Bakanlığı, 2023).

Ukrayna, 18 Mayıs'ta süresi dolacak anlaşmanın bu sefer bir yılına uzatılmasını istemişse de Rusya kendisine karşı uygulanan yaptırımlar başta olmak üzere, anlaşmadan faydalananların gelişmiş ülkelere de olduğu gibi sebeplerle yine sadece iki aylık bir süre için uzatılmasını kabul etmiştir. Söz konusu uzatma, bir önceki mutabakatın zorluğu çerçevesinde durma noktasına gelmiş tahıl transferi trafiğini yeniden canlandırmış ve BM Genel Sekreteri Guterres varlığı bilinen ve çözüm bekleyen sorunlara rağmen sevkiyatın devam etmesinin Dünya için güzel bir haber olduğunu ifade etmiştir (Reuters, 2023).

Tahıl Koridoru Anlaşması'nın ince bir çizgi üzerinden ve gerçekte sıcak çatışma halinde bulunan aktörlerin gerçekleştirdiği bir uzlaşma olarak görüldüğünde, ciddi zor ve sürdürülebilirliği kuşkulu bir yapıya denk düştüğü rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte, özellikle gelişmiş ülkelere yönelik sevkiyatların fazlaşmasıyla anlaşmanın mahiyetinin kaybolmuş olması ile Rusya'nın kendisine yönelik yaptırımlara karşı tepki vermek istemesi 17 Temmuz'da süresi dolan anlaşmanın sonlanmasına yol açmıştır. Özellikle Mart ve Mayıs uzatma işlemlerinde zor bir süreç içerisinde yürüyen anlaşmanın uzatılması Türkiye'nin rol alarak etkin pozisyonunu ile mümkün olmuşken, problemlere dair çözüm üretilememiş olması sonun açıkça ifadesini de oluşturmuştur.

Anlaşmanın uzatılması süreçlerinden daha fazla biçimde, Rusya'nın anlaşmadan çekildiğini açıklamasından sonra Türkiye'nin rolü daha fazla öne çıkarılmış ve küresel ölçekte yine büyük sorunlara yol açabilecek sorunlara karşı Ankara'nın sorumluluk alması vurgusu öne çıkarılmıştır. ABD Dış İşleri Bakanı Blinken, Türkiye'nin BM ile eşgüdüm halinde mükemmel bir iş çıkardığını, daha önce yaptığı gibi dünyanın dört bir yanında ucuz gıdaya duyulan ihtiyacı karşılayabilmeleri

için liderlik rolünü üstlenmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Blinken açıkça küresel gıda sorununun çözümüne dair bir reçete olarak Tahıl Koridoru Anlaşması'nın lideri olarak Ankara'yı gördüğünü ifade etmiş ve eğer bir anlaşma olacaksa bu Türkiye'nin liderliği ve yardımı sayesinde Rusya'nın ikna edilmesiyle yeniden mümkün olacaktır demiştir (Politico, 2023). Guterres'te yine Türkiye'nin süreç içerisindeki çabalarının takdirle karşılandığını yinelemiş ve küresel gıda güvenliği ile gıda fiyat istikrarı gibi meselelerde çözüme dair çabaların kesintisiz şekilde edeceğine vurgu yapmıştır (BM, 2023). Hakan Fidan da Türkiye'nin rolüne vurgu yaparak, Tahıl Koridoru Anlaşması'nın ancak Rusya'nın sorunlarının çözümü ile ve tekrar masaya döndürülmesi ile barışçıl ve güvenli bir şekilde yürünebileceğini ifade etmiştir (NTV, 2023).

7. Sonuç

Uluslararası siyasetin değişmeyen doğası olarak ifade edebileceğimiz anarşi, ortaya çıktığından beri uygulayıcıları konusunda farklı tanım ve formları ifade etse bile, özünde insanı ve onun doğasına uygun yaşayabilmesini engelleyen bir sorun olarak görülebilir. İnsani diplomasi kavramı da bu çerçevede, değişmeyen gerçek tahtında, doğrudan etkilenen unsur olarak insanın fark edilmesi ve onun gördüğünden geri kalmamasını sağlamak üzere ortaya konan bir yaklaşımı ifade etmektedir. Küreselleşme olgusu ile çatışma ya da savaşların boyutlarının dünya ölçeğinde ciddi sorunlara yol açması, devletler dışında uluslararası siyasetin farklı aktörlerinin de meselelere dahil olarak insani sorunların çözümü konusunda bir bileşkede buluşmaları olarak insani diplomasiyi meydana getirmiştir. Ancak insanların zor durumlarından kurtarılmaları konusundaki tüm çaba ve faaliyetler olarak basit bir şekilde tanımlayabildiğimiz insani diplomasi, yalnızca moral unsurlar dairesinde anlaşılacak bir kapsamdan çok daha fazlasını ifade etmiş ya da etmektedir. Bu bağlamda insani diplomasi, devletlerin uzun erimli çıkarlarını tesis edebilmek üzere, sert güç unsurlarındansa yumuşak güç parametrelerine dayanarak, insanların akıl ve kalplerini kazanma çabasına denk düşmektedir. Devletler dış politikalarında sahip oldukları amaçlarını gerçekleştirmenin yollarından biri olarak kamu diplomasisi ve ona insani bir boyut kazandıran insani diplomasi faaliyetlerini takip etmektedir. Devletlerin uluslararası sistem içindeki çıkar müsabakasında uzun vadeli olarak planladıkları kazançlarının bir manivelasını insani diplomasi oluşturmaktadır. Özellikle insani diplomasi dayandığı en temel niteliğin insani değerler olması, evrensellik ölçütü bağlamına oturmakta ve insani diplomasi bu yönüyle uluslararası sistem merkezindeki konum ve kapasiteyi belirleme gibi bir karşılığa sahip olmaktadır. Zira insani diplomasi faaliyetleri vasıtasıyla uluslararası sistemin aksayan yönlerine müdahale edilmesi ya da küresel barışın tesisine dair bir imkân sahası oluşturulabildiği iddia edilmektedir.

Ukrayna-Rusya çatışması, özellikle gıda merkezinde bahsedebileceğimiz ciddi bir insani krize sebep olmuştur. Pandemi ile birlikte yükselmeye başlayan gıda fiyatları gelişmiş ülkelerde enflasyon şeklinde bir soruna yol açsa da az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde ise gıdaya erişememe biçiminde kendisini göstermiştir. Karadeniz tahılının bu bağlamda savaş sebebiyle mahsur kalması, açlık sorunları merkezinde büyük bir insani kriz meydana getirmiştir. Söz konusu soruna dair ortaya konan ve uzun vadeli politika ve girişimlerin nihayetinde oluşan Tahıl Koridoru Anlaşması gerek ortaya çıkış süreci gerekse de uygulanışı bakımından insani diplomasi tanımının somut bir örneğini oluşturmuştur. İlk olarak, barışın tesisi konusunda bir çabanın ürünü olması hasebiyle bu kontekste otururken, insanların zor durumlarından kurtarılması konusunda da maddi bir karşılığı ifade etmektedir. Diğer yandan güvenli bir koridorun literatürde insani diplomasiyi tanımlayan en başat özelliklerden biri olması da yine Tahıl Koridorunun insani diplomasi kapsamında değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Tahıl Koridoru Anlaşması özellikle Türkiye'nin insani diplomasi kavramını yalnızca insani yardım olarak algılamayıp, insani diplomasi rol ve anlayışının sonucu olarak arabuluculuk ve barış inşası gibi daha geniş roller tanımlamasıyla mümkün hale gelmiştir. Bu çerçevede Türkiye'nin uzun dönemli olarak gerçekleştirdiği insani yardımlar merkezinde bir dış politika ile edindiği rolün, yine dış politikasında geliştirdiği ilişki ağı ile birleşmesi ile anlaşmanın ortaya çıktığı söylenebilir. Rolünü insani bir aktör olarak öne çıkarma çabası, dış politikasını merhametli ve kimsenin gördüğünden geri kalmaması esasına dayandırdığı fikri, uluslararası alanda insancılık ve merhamet sembollerini küresel bir simge haline getirmesine yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda yükselen donörlerin uluslararası siyasette artan önem ve etkilerini de gösteren bir karşılığı ifade etmiş ve insani diplomasinin normatif temeli uluslararası prestij açısından Türkiye'nin siyasi nüfuzunu artırma çabasına da hizmet etmiştir.

Türkiye'nin insani diplomasi sahalarında artan aktivizmi, uluslararası siyasette yükselen bir güçten beklenen uluslararası dayanışma ve sorun çözme kapasitesini göstermek ve bir yumuşak güç aracı olarak ikna yoluyla siyasi etkisini artırmak açısından faydalı olarak görülmektedir. Bu yönüyle insani yardımlar ve barışa dair tüm insani diplomasi faaliyetleri uluslararası kredibilitelerini ve prestijini güçlendiren bir diplomatik strateji olarak da algılanmıştır. Uluslararası siyasetin kriz alanları Türk dış politika yapıcılar tarafından fırsat alanları olarak görülmüş ve küresel siyasette yükselen bir güç olabilmenin yolu olarak insani diplomasi, itici güç unsuru olarak tanımlanmıştır. Türkiye insani diplomasi faaliyetlerini, dış politikasındaki amaçlarını gerçekleştirme ve bunu sistemdeki yerini belirleme noktasında bir parametreye dönüştürmeye çalışmış ve Tahıl Koridoru Anlaşması ile bunu büyük oranda başarmıştır.

Yumuşak güç unsurlarının ölçülebilirliği tartışmalı bir konudur. Bu çerçevede sert güç unsurlarından farklı olarak rakamsal bir karşılığın bulunmayışı başarı ya da gücün nasıl tanımlanabileceği sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmada Tahıl Koridoru Anlaşması ile Türkiye'nin yükselen bir insani diplomasi aktörü olduğu iddiası, iki noktada gerçekleşen insani diplomasi faaliyetinin ölçülebildiği düşüncesi temeline oturmaktadır. Birincisi, gerçekleşen anlaşmanın sonuçları ve ikincisi anlaşmayı gerçekleştiren tarafın hedeflerinin ne derecede gerçekleştiği. Tahıl Koridoru Anlaşması her ne kadar tam anlamıyla az gelişmiş ya da gelişmemiş ülkelere tahıl sevkiyatını sağlayamamış olsa da sonuçları itibarıyla gıda fiyatlarının düşmesi ve mahsur kalan tahılın piyasalara ulaşması konusundaki etkisi ile başarılı bir girişim olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan özellikle anlaşmanın sona ermesi süresince de çok net şekilde gördüğümüz üzere, sahada sıcak çatışma halinde bulunan aktörlerin ve neredeyse tüm dünyanın savaşın bir tarafına destek ya da kısıtlamalar koyma şeklinde bir tavra sahip olduğu gerçeği dikkate alındığında, tarafları bir düzlemde çözüme ikna etmek azımsanmayacak bir iş ve başarıdır.

Meselenin ikinci boyutuna baktığımızda ise, Türkiye'nin bu anlaşma ile birlikte insani diplomasi merkezinde küresel ölçekte planlarına ve hedeflerine ulaştığı görülmektedir. Türkiye'nin hedefi küresel ölçekte söz sahibi olabildiği tüm durumlarda yer almaksa, Tahıl Koridoru Anlaşması bunun en cisimleşmiş hali olarak ifade edilebilir. Uluslararası sisteme etki bağlamında Türkiye'nin öncülüğünde ortaya çıkan koridor, Ankara'nın uluslararası barış ve zor durumdaki insanların zorluklarının giderilmesi hedefinin doğrudan bir yansımasıdır. Bunun en bariz göstergesi gerek anlaşmanın yapılması gerekse de uzatılması süreçlerinde uluslararası pek çok aktörün Türkiye'nin tavrını ve başarısını takdir etmesidir. Bu bağlamda Ankara, gerçekleştirilen insani diplomasi faaliyetlerinin meyvesini, uluslararası destek ve beğenilerle toplamıştır. Nitekim yumuşak güç unsurlarının ölçülmesinin zorluğunu ve insani diplomasi

faaliyetlerinin başarısını denetleme sorunsalı, söz konusu uluslararası toplumun tepkileri ile çözümlenebilir. Başka ifade ile söylersek insani diplomasinin başarılı kriteri olarak uluslararası toplumun müspet tepkileri kabul edilebilir.

Burada ortaya çıkan söylem düzeyinde var olan ve dönemsel olarak bir karşılığa sahip bu unsurların objektif kriterler olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusu, bahse konu anlaşmayı gerçekleştiren tarafın hedeflerinin verilen tepkilerle uyumu ile cevaplanabilir. Türkiye, insani diplomasi faaliyetlerini, kendisini küresel ölçekte tarihten gelen sorumluluğu merkezinde barış ve güvenliğin önderlerinden biri olarak tanımlamış ve giriştiği insani diplomasi faaliyetlerini uluslararası statüsünü sert güç unsurları ile sağlayamayacağı kadar yüksekte konumlanmanın anahtarı olarak algılamıştır. Sistem düzeyinde “Dünya beşten büyüktür” gibi bir söylem ile uluslararası güvenlik mimarisinin tesisi kapsamında büyük bir iddiaya dönüşmesi ve reform çağrılarının sürekliliği, insani diplomasi merkezindeki bilinirlikle güçlendirilebilmiştir. Buradan baktığımızda Tahıl Koridoru Anlaşması’nı ortaya çıkarmadaki rolü, Türkiye’nin almış olduğu tepkiler merkezinde hedefine ulaşma şeklinde bir karşılığı ifade etmiştir. Zira, Türkiye hem uluslararası barışın mimarlarından biri olarak tanımlanmış hem de Türkiye’nin dünyanın en büyük sorunlarından biri olan gıda tedarikinde sorun çözen bir aktör olarak ifade edilmiştir. Yıllar içinde insani yardımlar çerçevesinde gerçekleşen politikalar yalnızca ikili ilişkiler düzeyinde bir gelişimi ya da prestiji ifade ederken, koridor ile birlikte küresel düzeyde başarılı bir insani diplomasi aktörü konumuna yükselmesine sebep olmuştur. Bu durum da tam da bu yönüyle Türkiye’nin insani diplomasi faaliyetlerindeki amacıyla birleştirildiğinde, önemli bir açıklama nesnesine dönüşmekte ve insani diplomasinin ölçülebilirliğine dair bir örneği oluşturmaktadır.

Kaynakça

- African Development Bank (2023), <https://www.afdb.org/en/dakar-2-summit-feed-africa-foodsovereignty-and-resilience/about-dakar-2-summit>, (Erişim: 05.09.2023).
- Akpınar, P. (2013), "Turkey's Peacebuilding in Somalia: The Limits of Humanitarian Diplomacy", *Turkish Studies*, C.14, S.5: 735-757.
- Altunışık, M.B. (2019), "Turkey's Humanitarian Diplomacy: The AKP Model", CMI Brief Number 08, Chr. Michelsen Institute.
- Anadolu Ajansı, (2022), "Ukrayna milyonlarca ton tahıl stokunun ihracı için çözüm arayışında", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ukrayna-milyonlarca-ton-tahil-stokunun-ihraci-icin-cozumarayisinda/2587091>, (Erişim: 16.08.2023).
- Anadolu Ajansı (2022), "Türkiye'nin tahıl koridoru anlaşmasındaki rolü dünyada takdirle karşılandı", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-nin-tahil-koridoru-anlasmasindaki-rolu-dunyada-takdirle-karsilandi/2643655>, (Erişim: 29.08.2023).
- Anadolu Ajansı (2022), "Antonio Guterres, Türkiye'nin kararlılığı sayesinde tahıl anlaşmasının mümkün olduğunu söyledi", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/antonio-guterres-turkiyenin-kararligi-sayesinde-tahil-anlasmasinin-mumkun-oldugunu-soyledi/2741625>, (Erişim: 10.10.2023).
- Anadolu Ajansı (2023), "Türkiye, Kırım'ın yasa dışı ilhakını tanımadığını yineledi", <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-kirimin-yasa-disi-ilhakini-tanimadigini-yineledi/2847086> (Erişim: 08.08.2023).
- Anadolu Ajansı (2022), "Tahıl koridorundan bir haftada 10 gemiyle 305 bin ton sevkiyat gerçekleşti", <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/tahil-koridorundan-bir-haftada-10-gemiyle-305-bin-ton-sevkiyat-gerceklesti/2656295> (Erişim: 02.09.2023).
- Anadolu Ajansı (2022), "Rusya-Ukrayna-Türkiye üçlü dışişleri bakanları toplantısı düzenlendi", <https://www.aa.com.tr/tr/politika/rusya-ukrayna-turkiye-uclu-disisleri-bakanlari-toplantisi-duzenlendi/2530030>, (Erişim: 17.08.2023).
- Anadolu Ajansı (2020), "Türkiye'nin 2021 Diploması Ajandasının Ana Başlığı 'Girişimci ve İnsani Dış Politika", <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiyenin-2021-diplomasi-ajandasinin-ana-basligi-girisimci-ve-insani-dis-politika/2058724>, (Erişim: 13.08.2023).
- Barnett, M. (2011), *Empire of Humanity: A History of Humanitarianism*, NY: Cornell University Press.
- Bayer, R.; Keyman, E. F. (2012), "Turkey: an emerging hub of globalization and internationalist humanitarian actor?" *Globalizations*, C.9, S.1: 73-90.
- BBC (2022), "Ukraine war: "World Bank warns of 'human catastrophe' food crisis", <https://www.bbc.com/news/business-61171529>, (Erişim: 25.07.2023).
- BBC (2022), "Erdoğan: Ukrayna'nın yeniden imarı için gereken desteği vereceği", <https://www.bbc.com/turkce/articles/cllz7pnvrpdo>, (Erişim: 05.09.2023).
- BBC (2022), "Montrö Boğazlar Sözleşmesi: Türkiye'nin hamlesi ne anlama geliyor, Rusya-Ukrayna krizinin seyri değişebilir mi?", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60571805>, (Erişim: 24.08.2023).
- BBC Türkçe (2022), "Tahıl koridoru anlaşması: Beyaz Saray ve AB, İstanbul'daki anlaşmayı 'memnuniyetle' karşıladı", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62261317>, (Erişim: 13.09.2023).
- Black Sea Grain Initiative Joint Coordination Centre (2023), " <https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative/data>", (Erişim: 19.08.2023).
- BM (2022), "Karadeniz Tahıl Girişimi: Nedir ve neden dünya için önemlidir?", <https://turkiye.un.org/tr/201845-karadeniz-tah%C4%B1l-giri%C5%9Fimi-nedir-ve-neden-d%C3%BCnya-i%C3%A7in-%C3%B6nemlidir>, (Erişim: 07.08.2023).
- BM (2023), "Secretary-General's press encounter on the Black Sea Initiative", <https://www.un.org/sg/en/content/sg/press-encounter/2023-07-17/secretary-generals-press-encounter-the-black-sea-initiative>, (Erişim: 10.10.2023).

Bruening, M. (2011), "Role theory research in international relations: State of the Art and Blind spots", *Role Theory in International Relations: Approaches and Analyses*, (Ed. S. Harnisch), Oxford: Routledge.

Buchanan, A. (2003), "Reforming the International Law of Humanitarian Intervention", *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal, and Political Dilemmas*, (Ed. J.L. Holzgrefe ve R. O. Keohane), New York: Cambridge University Press.

Cox, M. (2019), "Nationalism, Nations and the Crisis of World Order", *International Relations*, C.33, S.2: 247-266.

De Lauri, A. (2018), "Humanitarian Diplomacy: A New Research Agenda", CMI Brief Number 4, Chr. Michelsen Institute.

Dünya Gıda ve Tarım Örgütü (2023), <https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>, (Erişim: 21.08.2023).

Donelli, F. (2017), "Features, Aims and Limits of Turkey's Humanitarian Diplomacy". *Central European Journal of International and Security Studies*, C.11, S.3: 59-83.

DW (2022), "Putin: Türkiye doğal gaz arzında ana rota haline gelebilir", <https://www.dw.com/tr/putinden-avrupaya-do%C4%9Fal-gaz-%C3%B6nerisi-t%C3%BCrkiye-merkez-olsun/a-63417307>, (Erişim: 27.09.2023).

Egeland, J. (2013), "Humanitarian Diplomacy. The Oxford Handbook of Modern Diplomacy", (Ed. A. F. Cooper, J. Heine, ve R. Thakur), Online Publication <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199588862.001.0001>, (Erişim: 15.08.2023).

Euronews (2022), "Tahıl koridorunun açılmasına dünyadan olumlu tepkiler geldi", <https://tr.euronews.com/2022/11/02/tahil-koridorunun-acilmasina-dunyadan-olumlu-tepkiler-geldi>, (Erişim: 30.09.2023).

Euronews, (2022), "Ukrayna: Karadeniz'de gemi ambarlarında bekleyen 1,25 milyon ton tahıl bozulabilir", <https://tr.euronews.com/2022/04/15/ukrayna-karadeniz-de-gemi-ambarlar-nda-bekleyen-1-25-milyon-ton-tah-l-bozulabilir>, (Erişim: 01.08.2023).

European Council (2023), "Infographic-Ukrainian grain exports explained", <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/ukrainian-grain-exports-explained/>, (Erişim: 20.08.2023).

FAO (2022), "G20: FAO urges Finance Ministers and Central Bank Governors to support the Food Import Financing Facility," <https://www.fao.org/newsroom/detail/surging-food-prices-fao-calls-for-import-financing-facility-for-poorer-nations-at-g20-meeting/en>, (Erişim: 02.08.2023).

FAOSTAD (2022), "Crops and livestock products", <https://www.fao.org/faostat/en/#data/TCL>, (Erişim: 01.09.2023).

GHA(2011), "Global Humanitarian Assistance Report 2011," www.globalhumanitarianassistance.org/wpcontent/uploads/2011/07/gha-report-2011.pdf, (Erişim: 17.08.2023).

Gilley, B. (2015), "Turkey, Middle Powers, and the New Humanitarianism", *Perceptions*, C.20, S.1: 37-58.

Glauber, J.; Laborde, D. (2022), "IFPRI Blog: Issue Post The Russia-Ukraine grain agreement: What is at stake?" <https://www.ifpri.org/blog/russia-ukraine-grain-agreement-what-stake>, (Erişim:16.08.2023).

Guo, X. (2020), "Turkey's International Humanitarian Assistance during the AKP Era: Key Actors, Concepts and Motivations", *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, C.14, S.1: 121-140.

IFRC (2009), "HumanitarianDiplomacyPolicy", <https://www.ifrc.org/document/humanitariandiplomacy-policy>, (Erişim: 05.08.2023).

Ikenberry, G. J. (2018), "The end of liberal international order?", *International Affairs*, C.94, S.1: 7-23.

İletişim Başkanlığı (2022). Türkiye'nin Karadeniz Tahıl Koridoru Anlaşması'nın uzatılmasındaki rolüne övgüler yağdı", <https://www.iletisim.gov.tr/turkce>, (Erişim: 10.10.2023).

Jeong, HW. (2002), "Peacebuilding: Conceptual and Policy Issues. Approaches to Peacebuilding", Global Issues Series, (Ed. HW. Jeong), London: Palgrave Macmillan.

Karacaoğlu, E. (1994), "Uluslararası İnsani Hukuk ve Uluslararası Kızılhaç-Kızılay Hareketi", TODAİE İnsan Hakları Yıllığı, C.16, S.1: 51-73.

Karavaytsev, A. (2022), "IGC work to assess grains/oilseeds storage availability in Ukraine–July 2022", https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/igc-work-assess-grainsoilseeds-storage-availability-ukraine-%E2%80%93july-2022_en, (Erişim: 01.08.2023).

Kınık, K.; Aslan, H. K. (2020), "İnsani Diplomasi", Dönüşen Diplomasi ve Türkiye: Aktörler, Alanlar, Araçlar, (Ed. A.R.Usul ve İ. Yaylacı), İstanbul: Küre Yayınları.

Lamb, C. (2008), "Humanitarian Diplomacy", <http://www.ifrc.info/en/newsand-media/opinions-andositions/speeches/2008/humanitarian-diplomacy>, (Erişim: 20.07.2023).

Langan, M. (2017), "Virtuous power Turkey in sub-Saharan Africa: The "Neo-Ottoman" challenge to the European Union", *Third World Quarterly*, C.38, S.6: 1399–1414.

Lederach, J. P. (1997), *Building Peace – Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington D.C.: US Institute of Peace Press.

Milliyet (2023), "Bakan Çavuşoğlu G20 zirvesi kapsamında mevkidaşlarıyla görüştü", <https://www.milliyet.com.tr/dunya/bakan-cavusoglu-g20-zirvesi-kapsaminda-mevkidaslariyla-gorustu-6911005>, (Erişim: 10.10.2023).

Minear, L.; Smith, H. (2007), "Introduction", *Humanitarian Diplomacy: Practitioners and Their Craft*. (Ed. L. Minear ve H. Smith), Tokyo: United Nations University Press.

Niblett, R (2016), "Liberalism in Retreat", <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-12-12/liberalism-retreat>, (Erişim: 10.09.2023).

NTV (2023), "Bakan Fidan: Tahıl anlaşmasında Rusya'nın masaya getirilmesi gerektiğine inanıyoruz", <https://www.ntv.com.tr/turkiye/bakan-fidan-tahil-anlasmasinda-rusyanin-masaya-getirilmesi-gerek-tigine-inaniyoruz,9iM hEvn56EOtK2LpwTNILw>, (Erişim: 11.10.2023).

OXFAM (2022), "Unprecedented spike in food prices puts Yemenis at risk of extreme hunger", <https://www.oxfam.org/en/press-releases/unprecedented-spike-food-prices-puts-yemenis-risk-extreme-hunger>, (Erişim: 02.09.2023).

Pfanner, T. (2007), "Principled Humanitarian Action in the East Timor Crisis", *Humanitarian Diplomacy: Practitioners and Their Craft*, (Ed. L. Minear ve H. Smith), Tokyo: United Nations University Press.

Pirinççi, F. (2021), "Antalya Diplomasi Forumu ve Türk dış politikasında yenilikçi atılımlar", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/antalya-diplomasi-forumu-ve-turk-dis-politikasinda-yenilikci-atilimlar/2280423>, (Erişim: 05.09.2023).

Politico (2023), "Blinken: U.S. is looking to Turkey to pull Russia back to Black Sea grain deal", <https://www.politico.com/news/2023/07/21/blinken-turkey-russia-grain-deal-00107604>, (Erişim: 10.10.2023).

Regnier, P. (2011), "The Emerging Concept of Humanitarian Diplomacy: Identification of A Community of Practice and Prospects for International Recognition", *International Review of the Red Cross*, C.93, S.884: 1211-1237.

Reuters (2023), "Ukraine Black Sea grain deal extended for two months", <https://reuters.com/world/europe/last-ship-leave-ukraine-fate-black-sea-grain-deal-russias-hands-2023-05-17/>, (Erişim: 15.10.2023).

Rousseau, E.; Pende, A.S. (2020), "Humanitarian Diplomacy", *Global Diplomacy: An Introduction to Theory and Practice*, (Ed. T. Balzacq, F.Charillon ve F. Ramel), Cham: Palgrave Macmillan.

Sazak, O.; Woods, E. (2017), "Thinking Outside the Compound: Turkey's Approach to Peacebuilding in Somalia", *Rising Powers and Peacebuilding Breaking the Mold?* (Ed. T.Call ve C. Coningn), New York: Palgrave Macmillian.

Sucuoğlu, G.; Sazak, O. (2016), "The New Kid on the Block: Turkey's Shifting Approaches to Peacebuilding". *Rising Powers Quarterly*, C.1, S.2: 69-91.

Şehitoğlu, R.; Eren, E. (2022), "Konferans diplomasisi perspektifinde Antalya Diplomasi Forumu'nun Uluslararası İlişkilerdeki Rolü", *İletişim ve Diplomasi*, C.7, S.Kamu Diplomasisi ve Ülke Markalama Özel Sayısı: 185-204.

Tavel-Harroff, M. (2006), "The Humanitarian Diplomacy of the International Committee of the Red Cross", <https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/humanitarian-diplomacy-icrc.pdf>, (Erişim: 24.07.2023).

T.C. Dış İşleri Bakanlığı (2016), "Dünya İnsani Zirvesi 23-24 Mayıs 2016 tarihlerinde İstanbul'da düzenlendi", <https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>, (Erişim: 09.08.2023).

T.C. Dış İşleri Bakanlığı (2023), "Kırım'ın Yasadışı İlhakinin Dokuzuncu Yıldönümü Hk. No: 75, 16 Mart 2023 Tarihli Basın Açıklaması", https://www.mfa.gov.tr/no_-75_-kirim-in-yasadisi-ilhakinin-dokuzuncu-yildonumu-hk.tr.mfa, (Erişim: 12.04.2024).

T.C. Millî Savunma Bakanlığı (2022), "Ukrayna Limanlarındaki Tahıl Ürünlerinin Güvenli Sevkiyatını Sağlayan Müşterek Koordinasyon Merkezinde Basın Bilgilendirme Toplantısı Yapıldı", <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/282022-23535>, (Erişim: 11.08.2023).

T.C. Millî Savunma Bakanlığı (2022), "Millî Savunma Bakanı Hulusi Akar, Rusya Federasyonu Savunma Bakanı Sergey Şoygu ile Telefon Görüşmesi Gerçekleştirdi", <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/31102022-55133>, (Erişim: 12.10.2023).

T.C. Millî Savunma Bakanlığı (2023), "Karadeniz Tahıl Girişimi Anlaşması Uzatıldı", <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/649b5c71a8704f6f8c559ddeb9087fb6>, (Erişim: 10.10.2023).

T.C. Ticaret Bakanlığı (2023), Rusya Federasyonu Ülke Raporu, <https://ticaret.gov.tr/>, (Erişim: 11.10.2023).

The Guardian (2022), "UN warns of 'looming hunger catastrophe' due to Russian blockade", <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/07/un-hunger-crisis-ukraine-russia-blockade> (Erişim: 08.09.2023).

The Guardian (2023), "What was the Black Sea grain deal and why did it collapse?", <https://www.theguardian.com/world/2023/jul/20/what-was-the-black-sea-grain-deal-and-why-did-it-collapse>, (Erişim: 20.09.2023).

TİKA (2017), "Turkish Development Assistance Report", <https://www.tika.gov.tr/upload/publication/Kalkinma2017EngWeb.pdf>, (Erişim: 01.09.2023).

TRT Haber (2022), "Putin: Türkiye'ye tahıl tedarikini Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çabaları nedeniyle engellemeyeceğiz", <https://www.trthaber.com/haber/dunya/putin-turkiyeye-tahil-tedarikini-cumhurbaskani-erdoganin-cabalari-nedeniyle-engellemeyecegiz-720758.html>, (Erişim: 10.10.2023).

United Nations (2014), "Resolution adopted by the General Assembly (A/RES/68/262), "Territorial integrity of Ukraine", <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F68%2F262&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>, (Erişim: 28.07.2023).

Veuthey, M. (2012), "Humanitarian Diplomacy: Saving it When it is Most Needed", *Humanitarian Space and the International Community: 16th Humanitarian Conference*. (Ed. A. Vautravers & Y. Fox.), Geneva: Webster University.

Wehner, L. (2020), "The narration of roles in foreign policy analysis". *Journal of International Relations and Development*, C.23, S.2: 359-380.

Extended Summary

The Black Sea Grain Initiative as a Concrete Example of Humanitarian Diplomacy and Türkiye as a Rising Humanitarian Diplomacy Actor

Humanitarian diplomacy is a different form of diplomatic engagement carried out by various international actors to protect the civilian population in humanitarian emergencies, such as armed conflict, environmental disasters, or natural disasters. Humanitarian diplomacy, which has been seen as an important field by actors such as Türkiye, has been formally included in Turkish foreign policy, especially since the 2010s, and has been added to foreign policy as a normative dimension. Türkiye's view that it has achieved a certain capacity in foreign policy, especially since the 2010s, and that it is more visible in international politics, remains consistent with practices that have followed a certain policy on soft-power elements. Volodymyr Zelensky, who was elected President in 2019, pursued a pro-Western policy and desired NATO membership. This situation increased Putin's security concerns, and Russian forces started to attack Ukrainian territory on February 24, 2022, on the grounds of foreign policy and national security. This aggression against the national integrity of Ukraine, a sovereign and independent state, was met with a serious reaction from the international community and had significant effects and consequences in the international arena. In addition, many humanitarian problems, especially food security, have emerged that threaten humanity at the global level. Ukraine is one of the leading countries in global grain production and shipment. As the world's fourth largest grain exporter, Ukraine alone produces and exports 42% of sunflower oil, 16% of maize and 9% of wheat. The food and access shortage that started with the COVID-19 pandemic has become a major problem for undeveloped and developing countries with the blockade in the ports of Ukraine, which exports 95% of its grain through the Black Sea, as well as Russia's operations against grain silos and equipment. Due to the conflicts, the Black Sea grain has been stranded, a serious food crisis has emerged, particularly in underdeveloped countries, and food prices have increased significantly. So much so that Ukraine and Russia alone meet 40% of Africa's wheat needs, and according to the data announced by the African Development Bank, the emergence of 30 million metric tonnes of food hunger in Africa due to the war has led to a 40% increase in food prices on the continent and helped us understand the magnitude of the crisis. Similarly, the Food and Agriculture Organisation of the United Nations warned that what is happening between Russia and Ukraine is in response to a threat to global food security, warning that price increases in fertiliser and livestock, not only in grain prices, are unavoidable and that 13.1 million more people could starve between 2022 and 2026. On July 22, 2022, the Russian Federation and Ukraine signed the "Agreement on the Safe Shipment of Grain and Food through Ukrainian Ports," known as the Black Sea Grain Initiative, in Istanbul. The agreement was initially valid for a period of 120 days and was extended for another 120 days with the agreement of the parties on November 17, 2022, and for another 60 days with the agreement reached on March 18, 2023, and May 17, 2023. During the period of the agreement, a total of 32.9 million metric tonnes of grain were transported by 725 ships. Türkiye's humanitarian diplomacy approach helped to alleviate the food crisis, which escalated with the coronavirus pandemic after the wars between Russia and Ukraine hindered the shipment of grain from the Black Sea. The Black Sea Grain Initiative signed in Istanbul corresponds to the humanitarian diplomacy literature with the stages of its signature, implementation, and subsequent extension. First of all, with this agreement, the problem of access to grain, which is one of the basic foodstuffs, has been relatively solved, and there has been a decrease in food and fertiliser prices, which can be seen as a problem for all humanity worldwide. Türkiye, as an actor with which both sides could negotiate and have good relations, carried out an intensive diplomatic traffic until the emergence of the agreement and succeeded in bringing the parties to the diplomatic table while the hot war was going on. The main goal that Türkiye is trying to realise within the framework of its public diplomacy activities is based on the context that Türkiye can become a regional and then a global player after building its capacity on a national scale. Türkiye has tried to turn its humanitarian diplomacy activities into a parameter for realising its foreign policy objectives and determining its place in the system, and it has achieved this to a great extent with the Grain Corridor Agreement. In terms of impact on the international system, the Turkish-led corridor is a direct reflection of Ankara's goal of international peace and the relief of the hardships of people in difficult situations. The most obvious indicator of this is the appreciation of Türkiye's attitude and success by many international actors during both the conclusion and the extension of the agreement. Türkiye has defined itself as one of the leaders of peace and security at the centre of its historical responsibility on a global scale and perceived its humanitarian diplomacy activities as the key to positioning its international status higher than it could achieve through hard power. Within this framework, the research posed the question of whether Türkiye's leadership in the emergence of the Black Sea Grain Initiative, which guaranteed the supply of food by delivering Black Sea grain to needy nations, qualified Türkiye as an emerging humanitarian and diplomatic actor.

18-25 Yaş Arası Suriyeli Göçmenlerin Sosyo-Kültürel Etkileşimlerinin Entegrasyon Süreçlerine Katkısı¹

Fatih Kucur²

Sevda Kısa³

Nergis Soykan⁴

Dilara Topaç⁵

18-25 Yaş Arası Suriyeli Göçmenlerin Sosyo-Kültürel Etkileşimlerinin Entegrasyon Süreçlerine Katkısı	The Contribution of Socio-Cultural Interactions to the Integration Processes of Syrian Migrants Aged 18-25
<p>Öz</p> <p>Bu çalışma, 18-25 yaş arası Suriyeli göçmenlerin sosyo-kültürel entegrasyon süreçlerinin anlaşılmasını amaçlamıştır. Katılımcılar, en az 5 yıldır Türkiye’de yaşamış ve iyi düzeyde Türkçe konuşan bireylerdir. Araştırmanın verileri nitel araştırma yöntemiyle 15 kadın, 15 erkek katılımcı ile derinlemesine görüşmelerle elde edilmiştir. Araştırma sonucunda, ergenliklerini Türkiye’de geçiren göçmenlerin kimlik oluşumu döneminde hem Türk hem de Suriye kültürünü deneyimledikleri gözlemlenmiş ve buna bağlı olarak kimlik aidiyetlerinin gelişimi ile içinde buldukları sosyo-kültürel ortam arasında bir ilişkinin var olduğu açığa çıkmıştır. Gençlerin iki kültürü deneyimlemeleri nedeniyle çokkültürlü toplum konusunda olumlu bir bakış açısına sahip oldukları ve sosyokültürel faaliyetlere katılım düzeylerine olumlu katkı sağladığı sonucuna varılmıştır.</p>	<p>Abstract</p> <p>This study aimed to observe the participation of Syrian immigrants aged 18-25 in the acculturation process. The participants are individuals who have lived in Turkey for at least 5 years and speak Turkish at a good level. The data of the study were obtained through in-depth interviews with 15 female and 15 male participants through qualitative research method. As a result of the research, it was observed that immigrants who spent their adolescence in Turkey experienced both Turkish and Syrian culture during the identity formation period, and accordingly, it was revealed that there is a relationship between the development of identity belonging and the sociocultural environment in which they live. It was concluded that young people have a positive perspective on multicultural society due to their experience of two cultures and that it contributes positively to their level of participation in sociocultural activities.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: Göç, Entegrasyon, Sosyo-kültürel Entegrasyon</p>	<p>Keywords: Migration, Integration, Socio-cultural Integration</p>
<p>JEL Kodları: H52</p>	<p>JEL Codes: H52</p>

<p>Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı</p>	<p>Bu çalışma 21.10.2022 tarih ve E-74555795-050.01.04-515852 sayılı İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.</p>
<p>Yazarların Makaleye Olan Katkıları</p>	<p>Tüm yazarların makaleye katkısı eşit düzeydedir.</p>
<p>Çıkar Beyanı</p>	<p>Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.</p>

¹ Bu çalışma İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SLO-2022-36868 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

² Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, fatihkucur@iuc.edu.tr

³ Sosyal Hizmet Uzmanı, sevdakisa28@gmail.com

⁴ Sosyal Hizmet Uzmanı, nergissoykann@gmail.com

⁵ Sosyal Hizmet Uzmanı, dilaratopac7@gmail.com

1. Giriş

Entegrasyon, göçmenlerin ve ev sahibi olan toplumun birlikte yaşamalarıyla ortaya çıkan yeni duruma uyum sağlamalarını ifade eden iki taraflı bir süreçtir (Martikainen, 2010: 265). Entegrasyon sürecinin en önemli öncülü, bireylerin ya da grupların toplumsal yapının işleyişine katılırken toplumdaki diğer kültür ve kimliklerin yanında kendi kültür ve kimliklerini koruyarak topluma dâhil olabilmeleridir (Perşembe, 2005: 46). Dolayısıyla bu kavram hem farklı kültürlerin kendilerini korumalarını hem de yeni toplum ile uyumun sağlanmasını içermektedir. Kavramın çizdiği çerçeve uluslararası metinler tarafından da ele alınmış ve onaylanmıştır. Nitekim bu alanda temel hukuk metni olarak ortaya konulan 16.12.1966 tarihli, 2200A (XXI) sayılı, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme Birleşmiş Milletler'de Genel Kurul kararıyla kabul edilmiş ve uluslararası toplumun üyesi her devlet de bu ilke çerçevesince hareket etmenin gerekliliği üzerinde ittifak etmiştir. Ancak reel zemin ve uygulama alanları açısından bu hiç de kolay olmamaktadır. Özellikle ulus devlet çağında bu noktada toplumsal ve politik bir direnç ortaya çıkabilmektedir. Uluslararası metinlerde de bahsi geçen katılım, yararlanma ve paylaşım gibi süreçlerin devreye sokulmasına yönelik uygun politikaların çerçevesinin kabulü tek başına sorunu çözmekte pratikte de uygulanabilmesi için gerekli iradenin ortaya konulması gerekmektedir. Bu sürecin sağlıklı işleyebilmesi açısından tarafların ve ilgililerin alanda dikkate değer çalışmalar yapmaları ve farkındalık oluşturmaları ise elzemdir.

Bireylerin sahip oldukları kimliği koruması ve yaşatması sağlıklı bir benlik için önemlidir. Sağlıklı bir benlik algısı ise toplumsal katılım ve huzur açısından önem arz etmektedir. Kimlik yaygın anlamıyla kişilerin kendilerini nasıl gördükleri ve toplum tarafından nasıl görüldükleri ile ilişkilidir. Bireylerin kimliklerinin inkârı durumunda ise anlam kaybı yaşamalarının yanında toplumsal katılım, aidiyet hissi gibi süreçleri de olumsuz olarak etkilenmektedir. Nitekim, Çevik ve Buz (2022), çalışmasında Türkiye'de bulunan Suriyeli göçmenlerin yerel halkın "Suriyeli" kimliğe karşı gösterdikleri olumsuz tutum ve davranışlarından ötürü, Türkiye'ye aidiyet duygularının gelişmediğini ifade etmiştir.

Bu arka planla Türkiye ve çalışmamızın odak noktasını oluşturan Suriyeli göçmenler açısından bakıldığında Suriyeli göçmenlerin, buldukları ortamı benimseyebilmeleri ve sağlıklı bir entegrasyon süreci gerçekleştirebilmeleri için yerel kültürün yanında kendi kültürlerini de yaşatmaları, sanatsal ve bilimsel faaliyetlerde bulunmalarının entegrasyon sürecini kolaylaştırabileceği düşünülmektedir. Ancak elbette bu sürecin sağlıklı işleyebilmesi açısından taraflar arasında ilişki ve iletişim kanallarının açık olması gerekmektedir. Bu iletişim ve ilişkinin en önemli aracı ise dildir. Bu açıdan denilebilir ki entegrasyon sürecini kolaylaştırıcı faaliyetlerde bulunabilmenin temeli, ev sahibi toplumun dilini iyi düzeyde konuşabilmektir. Nitekim bu konuda yapılmış bazı çalışmalarda da Suriyeli göçmenlerin topluma katılımlarını engelleyen en büyük sorunlardan birinin yeterli düzeyde Türkçe bilmemeleri olduğu bulgulanmıştır (Abay ve Güllüoğınar, 2020; Tunç, 2015). Dil konusunun bu merkezi önemi ise dilin, sosyalleşme süreçlerindeki aracı etkisidir.

Entegrasyon ile ilişkili diğer kavram da eğitimidir. Suriyeli göçmenlerin Türk eğitim sistemine entegrasyonun incelendiği çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (Çelik Keskin ve Atay, 2023; Koşak ve Atasoy, 2022; Akar, 2021; Bezci vd., 2020; Şahin, 2020; Şimşek, 2019). Eğitim süreçleri bireylerin öz güven inşası ve toplumsal katılımları açısından önemlidir. Çünkü eğitim yolu ile bireyler kendi kendilerine yeterli olabilmenin ve karşılaştıkları sorunlarla başa çıkabilme konusunda gerekli bilgi ve becerileri edinmektedirler. Eğitim süreçlerine katılımın entegrasyona ve toplumsal kabule katkısı oldukça önemlidir (Dere ve Demirci, 2021).

Entegrasyon süreçleri açısından önemli bir diğer nokta ise göçmen bireylerin sosyal aktivitelere katılımıdır. Bu husus göçmenlere aidiyet duygusunun kazandırılabilmesi ve kültürler arası kaynaştırmanın sağlanabilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu sosyal aktivitelerin başında ise spor gelmektedir. Özellikle de takım sporları, insanları dini, dili, ırkı fark etmeksizin bir araya getiren önemli bir araçtır. Takım halinde olmanın ya da yarışma içinde olmanın getirdiği düzenli ve planlı hareket etme, eşitlik düşüncesinde bulunarak başkalarının hakkına saygı göstermek gibi davranışları öğrenmede ve sosyal hayata uyumu kolaylaştırmada sporun katkısı büyüktür. Bu bağlamda spor aynı zamanda ülkemizde bulunan göçmenler açısından da sosyal ve moral kazanç sağlama niteliğindedir. İstatiksel olarak da sportif faaliyetlerde bulunan göçmenlerin sosyal yaşama katılımlarında artış ve iyileşme yaşandığı söylenebilmektedir (Tozlu, 2019: 103). Ülkemizde de göçmenlerin sportif faaliyetlerde bulunmaları için spor sahalarının yapıldığı, göçmenlerin yer aldığı takımların kurulduğu ve özel turnuvalar yapıldığı, sportif projelerin üretildiği ve etkinlikler düzenlendiği görülmektedir.

Diğer yandan mekânsal ortaklıklar ve alışkanlıklar da uyum sürecini olumlu yönde etkileyen faktörler olarak öne çıkmaktadır. Böylece boş zaman etkinliklerinin ve beraber vakit geçirme ortamlarının ortaklaşması önemli hale gelmektedir. Çalışmamız ekseninde bu noktada öne çıkan önemli mekanlardan birisi kafelerken bir diğeri ise kütüphanelerdir. Yine Toluoğlu'nun çalışması da Suriyeli göçmenlerin, sosyalleşebilmek, boş zaman değerlendirmek ve ders çalışmak amacıyla kütüphaneyi tercih ettikleri ve bu anlamda kütüphanelerin entegrasyon sürecinde önemli bir role sahip olduğunu bulgulamıştır (Toluoğlu, 2021: 138-140).

Yürüttüğümüz bu çalışma bu noktada, Türkiye'ye en az beş yıl önce göç etmiş İstanbul'un Fatih ilçesinde ikamet eden 18-25 yaş arası Suriyeli göçmenlerle yapılan saha araştırmasının verileri üzerinden ortaya konulmuştur. Araştırmada, katılımcıların erken yaşta Türkiye'ye gelmiş olmaları ve kimlik inşa süreçlerinde Türkiye'de bulunmaları gibi sebepler dolayısı ile sosyo-kültürel etkileşimlerinin entegrasyon süreçlerine katkısının olumlu olacağı düşüncesiyle tasarlanmış ve sosyo-kültürel süreçler içerisindeki görünürlüğü kimliksel aidiyet süreçlerini hızlandırdığı temel kanısından hareket edilmiştir. Bu kapsamda, halihazırda Türkiye'de yaşayan 18-25 yaş arası Suriyeli gençlerin okullaşma süreçleri, iş hayatına katılımları ve kültürel süreçlerde yer alma oranlarının artmasına paralel olarak içinde yaşadıkları toplumla iletişimlerinin de daha sağlıklı bir zeminde kurulacağı ve Türkiye'nin sosyo-kültürel iklimine dahil olarak katkıda bulunulacağı düşünülmektedir. Yine bu kapsamda bu çalışma sonucunda ortaya çıkan sonuçların, göçmenlere karşı oluşturulan olumsuz tutumlara rağmen göçmenlerin içerdiği muhtemel potansiyelin ortaya konulması yoluyla Türkiye'deki beşerî ve sosyal sermayenin güçlendirilmesi noktasındaki katkısını belirginleştirmek ve bu potansiyelin doğru kullanılması noktasında politika yapıcılara veri sağlayabileceği öngörülmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Türkiye'deki Suriyeliler ve Göç Olgusu

Uluslararası göç terimi, Uluslararası Göç Örgütü (IOM) tarafından yayımlanan Göç Terimleri Sözlüğü'nde "bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmesi" olarak tanımlanmıştır. Buna göre bireylerin yer değiştirmesini içeren nüfus hareketleri göç olarak adlandırılabilir. Ancak bu yer değiştirme, göç etme oranına bağlı olarak hem göç eden açısından hem de göç edilen mekân ve toplum açısından çok boyutlu bir sorun haline dönüşebilmektedir. Hele bu göç süreci uluslararası bir göç ise burada ortaya çıkan çatışmaya bir de etnik ve kültürel nedenler de katılmaktadır. Bu açıdan uluslararası göç, iki ülke toplumunu ve hükümetleri ve hatta uluslararası ilişkileri ilgilendiren, tek taraflı olmayan, içerisinde kültürel, sosyal, güvenlik ve ekonomik boyutları barındıran çok yönlü bir olgu haline dönüşmektedir (Karakaya, 2020: 97; Erbaş ve Türker, 2019: 887).

2010 yılının aralık ayında Tunus'ta başlayan Arap Baharı ile protestolar Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya yayılmış ve Suriye'de de görülmesi sonucunda Beşar Esad rejimi yerel halka şiddetli bir karşılık vermiş ve birçok can kaybı meydana gelmiştir. Böylece iç savaşa dönüşen bu süreçte Suriye'de yaşayan birçok insan ülkelerinden ayrılarak başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır (İHH, 2022).

Suriye'den Türkiye'ye doğru yaşanan kitlesel göçler 2011 yılından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Geleneksel noktada ise Göç İdaresi Başkanlığı'nın istatistiklerine göre 31 Aralık 2022 tarihi itibari ile Türkiye'de geçici koruma statüsünde bulunan Suriyeli göçmen sayısı 3 milyon 535 bin 898 olup, 543 bin 973 kişi ile en fazla Suriyeli göçmenin yaşadığı ilimiz İstanbul'dur (Göç İdaresi Başkanlığı, 2023). Bu sayıların oldukça yüksek olmasına rağmen Türkiye, açık kapı politikası izlemiş göçmenlerin kabulüne yönelik bir kriter tayin etmemiş ve göçmenler için büyük miktarda kaynak ayırmıştır (Günay vd., 2017: 56).

Bu yüksek sayılara ulaşma süreci içerisinde tartışmalar da yön değiştirmiş ve varılan noktada artık Türkiye göç politikaları açısından, giderek artan göçmen akımını durdurmak ya da bu göç hareketi tersine çevirmek gündeminden daha çok mevcut durumda göçmenlere daha iyi bir yerleşim ve entegrasyon fırsatı sağlamaya yönelik önlemleri alması gereken bir konumda kendisini bulmak zorunda kalmıştır (İçduygu ve Şimşek, 2016). Çünkü halihazırda göçmen sayısının giderek artmasına bağlı olarak ülkede pek çok sorunun baş göstermesi, göçmenlerin, zulme uğrama ve ölüm korkusu gibi endişeler dolayısıyla ile ülkelerini terk etmek zorunda kalmalarının yanında bir de göç ettikleri ülkede karşı karşıya kaldıkları sorunlar, yaşama bağlılıklarını ve entegrasyon süreçlerini zorlaştırmaktadır.

2.2. Suriyeli Göçmenler Bağlamında "Sosyo-Kültürel Entegrasyon"

Entegrasyon kavramının göç literatürü içerisinde önemli bir yeri olmakla birlikte üzerinde fikir birliği sağlanamayan tartışmalı bir kavramdır (Fokkema ve de Haas, 2015). Bu tartışmaların bir sonucu olarak farklı kavramsallaştırmalar ve bakış açıları üzerinden entegrasyon kavramı giderek bir çatı kavram haline dönüşmüştür. Bununla birlikte literatürde entegrasyon kelimesinin kendisinin kullanılmasının yanı sıra farklı dillerde yerel karşılıkların ve yakın/yan anlamlı kelimelerin devreye girmesi ile uyum, adaptasyon, harmonizasyon gibi kavramsallaştırmalar da yaygınlik kazanmıştır (Yıldırım ve Cemal, 2017; Kaya, 2017; Bostan, 2018). Bu ise bir kavram kargaşası görüntüsü oluşturmaktadır (Özçürümez ve İçduygu, 2020: 27). Ancak farklı kelimeler kullanılmasına karşın entegrasyon kelimesinin köken anlamı itibariyle bütünleşme, tamamlama anlamları literatürdeki diğer kavramlara içkindir.

Nitekim Garcés-Mascareñas ve Penninx (2016) de entegrasyonu "toplumun kabul gören bir parçası olma süreci" olarak tanımlamaktadır. Heckman (2006: 15) entegrasyonun göçmenler ve ev sahibi toplum arasında uzun bir etkileşimli bir süreç olduğunu, göçmenlerin, ev sahibi toplumun temel kurumlarına, ilişkilerine, statülerine dahil edilmesi ve kabul edilmesi olduğunu vurgulamaktadır. Buna karşın Castles vd., (2002) ise demokratik toplumlarda insanların o toplum için neyin norm teşkil ettiği konusunda farklı fikirlere sahip olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle "mutlak bir entegrasyon biçimi" olabileceğine itiraz etmektedir. Sonuç olarak gelinen noktada ise entegrasyon; birey, grup veya kurumların aktif biçimde rol aldığı, bir karşılıklık içerdiği, dinamik ve çok boyutlu bir süreç olması yönüyle öne çıkmaktadır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği bu iki yönlü süreçte yasal, ekonomik ve sosyo-kültürel olmak üzere birbirleriyle ilişkili üç temel boyutun bulunduğu bahsetmektedir. Bu bağlamda, göçmenlerin, yasal düzlemde eğitim, işgücü piyasası, sağlık sistemleri ve diğer haklardan yararlanmaları, ekonomik anlamda ise sürdürülebilir geçim kaynaklarına sahip olmak ve ev sahibi ülkenin ekonomik hayatına katkıda bulunabilme imkanına sahip olmaları noktasında bir zeminin sağlanabilmesi önem arz etmektedir. Sosyo-kültürel süreç bu noktada ev sahibi toplumla uyum içinde bir yaşam sürdürmeleri ve ayrımcılık olmaksızın göç ettikleri ülkenin sosyal yaşamına aktif biçimde dahil olmalarını içermektedir (UNHCR, 2013). Görülebileceği gibi göçmenlerin sosyal yaşama aktif biçimde dahil olabilmesinin çeşitli sosyo-kültürel entegrasyon belirleyicileri bulunmaktadır. Ancak tıpkı entegrasyon tanımının çeşitliliği gibi bu belirleyicilerin de mutlak bir listesi bulunmamaktadır. Ward ve Rana-Deuba (1999) sosyo-kültürel entegrasyonun; iletişim, etkileşim, özdeşleşme, kültürel mesafe, dil ve kültürel uyum stratejileriyle ilişkili olduğunu ifade ederken Castles vd., (2002), sosyo-kültürel entegrasyon süreçlerini din, topluluk, dil, kimlik, yerleşim yeri ve kültürleşme olmak üzere alt farklı kategoride sınıflandırmaktadır. Ülkemizdeki araştırmaların da dil (Abay ve Güllüoğınar, 2020), din (Çevik, 2021), kültürel kodlar (Hadimli ve Yüksel, 2022), grupların etkileşimi (Çakır, 2017), spor (Sağın ve Güllü, 2020) gibi sosyal aktiviteler ve etnik kimlikler (Çevik ve Buz, 2022) ekseninde sosyo-kültürel entegrasyona yer verdikleri görülmektedir. Ancak farklılıklarla birlikte tüm bu çalışmaların ortak yönünün, ev sahibi toplumla bütünleşmek ve birbirlerini tamamlayan bir unsur olmanın önünün açılması amacını taşıdığı söylenebilmektedir. Esasen temelde içinde yaşanılan toplum ile ilişki ve iletişim boyutunun meselenin ana ekseninde durduğu görülmektedir. Bu ilişki ve iletişimin sağlandığı zemin ise bireylerin veya grupların bir araya gelmelerini sağlayan mekanlardır. Bu açıdan mekânsal kullanım ve ortaklık toplumsal bütünleşmenin ve paylaşımın ana eksenleri haline gelmektedir.

Türkiye'ye yerleşmiş olan Suriyeli göçmenler de mekânsal değişikliğin yanı sıra kendileri için yeni bir dinamik olan yerel kültür ve gelenekler ile de temas halindedir. Bunun sonucunda ise süreç içerisinde bir yandan kendi kültürlerinin devamlılığını sağlamaya çalışırken diğer bir yandan sosyal hayata uyum sağlama çabasında olan Suriyeli göçmenlerin, sosyo-kültürel faaliyetlerinde de değişimler meydana geldiği ve giyim tarzı, yemek gibi günlük hayat tercihlerinde yerel halkın davranışlarına benzer tutumlar geliştirdikleri görülmüştür (Tiryaki, 2022: 75-76).

Görülen o ki göçmenlerin spor faaliyetleri, kitap okuma, müzik dinleme, dizi ve film izleme tercihleri, sosyal medya kullanımı, mekân, arkadaş tercihleri, boş zaman faaliyetleri gibi sosyal hayat dinamiklerinde sahip oldukları tutumlar sosyo-kültürel entegrasyonlarını doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle göçmenlerin sosyo-kültürel faaliyetlere katılım düzeyleri önemlidir. Ancak bu katılımı sağlamanın güçleştiği noktalar da yok değildir. Çünkü bir yandan göçmenlerin tedirginlikleri ve sekteye uğrayan entegrasyon süreçleri, ev sahibi toplumla iletişimi ve katılımı zorlaştırmaktadır. Diğer yandan ise göç edilen toplumun üyeleri, göçmenleri çoğunlukla güven duyulmayan insanlar olarak algılayabilmekte ve ülke ekonomisinin olumsuz yönlerinden göçmenleri sorumlu tutarak yeni yerleşimcileri yük olarak görebilmektedir (Castles ve Miller, 2008: 20). Parlak (2022: 120) da Türkiye’de yaşayan Suriyeli göçmenler hakkında yerel halkın algısını ortaya koymak amacıyla bir sosyal medya platformu olan Twitter üzerinden yaptığı veri analizinde, yerel halkın algısının büyük ölçüde olumsuz olmasının nedenlerini; Suriyeli göçmenlerin zarar verici oldukları, fazla sayıda olmaları, sığınma ve ikamet konusunda yerel halktan daha iyi bir durumda oldukları düşüncesi şeklinde sıralanabilecek algılar olduğunu bulgulamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak ise yerel halk tarafından kabul görmeyen göçmenlerin, sosyo-kültürel faaliyetlere katılmak için gerekli motivasyona sahip olamama riski ortaya çıkmaktadır. Topluma katılım noktasında sorun yaşama korkusu ise göçmenlerin boş zamanlarını evlerinde geçirerek yerel halk ile etkileşim kurmaktan kaçınmaları entegrasyonu engelleyen önemli faktörlerdendir (Şahin, 2022: 83). Bu sorunun giderilebilmesi için göçmenlerin ev sahibi toplumla zaman ve mekân kullanımlarının ortaklaşması gerekmektedir. Nitekim Ercan (2022: 360) da göçmen bireylerin entegrasyon süreçlerini kolaylaştırmak adına tasarlanan politikaların zaman ve mekân kullanımlarına önem göstermesi ve bu zaman, mekân kullanım alışkanlıklarının uygun aktivitelerle desteklenerek göçmen ve yerel halkın birlikte katılım sağlayabileceği alanların teşvik edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.

Ortak mekân kullanımları açısından göçmen ve yerel halkın birlikte katılım sağlayabileceği alanlardan birisi spor alanlarıdır. Göçmenlerin spor faaliyetleri aracılığıyla sağladıkları etkileşimler toplumla uyumu olumlu yönde etkilemektedir (Flensner vd., 2021). Tozlu (2019: 117-118) çalışmasında, bir spor aktivitesine katılan göçmenlerin sosyal işlevsellik ile ilgili; boş zamanını, iş yaşamını, ailesini ve çevresini düzenleyebilen, toplum kurallarına uyum sağlayabilen, ötekilerin haklarına saygılı ve kendi isteklerini toplum gereksinimleri bağlamında erteleyebilen bireyler olduklarını bulgulamıştır.

Ortak kültürel faaliyetler de yine entegrasyon süreçlerini olumlu yönde etkileyen unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Buna göre Erol (2002: 34) etnik grupların kendilerini ifade etme biçimi olarak müziğin önemli rolüne değinmiş, bireylerin kimliklerini müzikle temsil edebildiği gibi müzik yoluyla yeni kimlikler inşa edebileceklerini de ifade etmiştir. Suriye ve Türkiye’nin ortak bir tarihe sahip olması ve iki halkın kültürel benzerliği nedeniyle yerel müziklerde benzerlik olduğu, Suriyeli göçmenlerin entegrasyon sürecine müziğin dahil edilmesinin önemli olduğu öne çıkmaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, Suriyeli göçmenlerin sanat, kültür, kariyer, edebiyat, bilim, akademi ve spor alanlarındaki kültürel etkileşim ve iletişim yoluyla sosyo-kültürel entegrasyon süreçlerine yönelik deneyimlerinin detaylı bir biçimde öğrenmek amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, bireylerin bakış açılarını, olaylara ya da nesnelere yükledikleri anlamın ve bunları yorumlama biçiminin daha anlaşılır hale getirilmesi yönüyle öne çıkmaktadır (Hennink vd., 2020: 46). Bu nedenle bu çalışmada, katılımcıların sosyo-kültürel entegrasyon sürecinde yaşadıkları deneyimler ve anlamlandırma sürecinde nitel araştırma yöntemi uygunluk kazanmıştır. Bu bağlamda bireylerin "neyi, "nasıl" deneyimlediklerinin (Creswell, 2021) detaylı incelenmesi amacıyla da fenomenolojik araştırma deseninden yararlanılmıştır. Fenomenolojik desen, bireylerin günlük hayat içinde, buldukları sosyal çevrede ve kurduğu ilişkilerde anlam sistemi oluşturduğunu ileri sürmektedir (Kümbetoğlu, 2019: 28). Bu bağlamda derinlemesine görüşmeler yoluyla bireylerin sosyal hayat içerisinde inşa edilen anlam dünyalarının keşfedilmesi (Leavy, 2014: 2) ve gündelik yaşam ilişkilerinin çeşitli sosyo-kültürel faaliyetler ekseninde değerlendirilmesi mümkün olmuştur.

Katılımcılara, kartopu örnekleme ve kriter örnekleme yoluyla ulaşılmıştır. Araştırmanın katılımcı kriterleri; 18-25 yaş arasında olmak, iyi düzeyde Türkçe konuşmak ve en az 5 yıldır Türkiye’de yaşamak şeklinde sıralanmıştır. Bu kriterlere uyan 15 kadın, 15 erkek toplamda 30 katılımcı araştırmaya dahil edilmiştir. Bu çalışmanın saha kısmı Göç İdaresi Başkanlığı’nın güncel verilerine göre İstanbul’da Suriyeli göçmenlerin en çok ikamet ettikleri ilçeler arasında olma özelliği taşıyan Fatih’te gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, yarı-yapılandırılmış görüşme formuyla sürdürülmüştür. Görüşme sorularının araştırmanın amaç ve hedeflerine uygun olduğunun tespit edilebilmesi adına 3 katılımcıdan oluşan pilot görüşme yapılarak katılımcılara yöneltilecek soruların anlaşılabilirliği test edilmiştir. Görüşme soruları Suriyeli göçmenlerin sosyal hayatları başta olmak üzere eğitim, ev sahibi toplum ile ilişkileri, gündelik hayatları, hobileri, çalışma hayatları ve geleceğe dair planları gibi konuları içermiştir. Görüşmelere 19.10.2022 tarihinde başlanmış olup 26.03.2023 tarihinde sonlandırılmıştır. Görüşmeler ortalama 25-30 dakika arası sürmüştür. Görüşmelere başlamadan önce tüm katılımcılara yönelik araştırmanın amacı ve kapsamı hakkında gerekli bilgilendirme sağlanmış, görüşmelerin kayıt altına alınacağı bilgisi sunularak bu kayıtların araştırmacı tarafından gizli tutulacağı ve korunacağı bilgisi sunulmuş ve ses kayıtları katılımcıların izni dahilinde alınmıştır. Bu bağlamda katılımcılara bilgilendirilmiş onam formu sunulmuş ve katılımcıların rızası alınmıştır. Yapılan görüşmeler sonrası dökümü alınan veriler, MAXQDA 2022 nitel veri analizi programı aracılığıyla kategorize edilerek analiz edilmiştir. Katılımcıların gizliliğinin korunması amacıyla kadınlara "K" erkeklere "E" kodu verilerek bulgular sunulmuştur.

4. Bulgular

Araştırma kapsamında 15 kadın 15 erkek olmak üzere toplamda 30 katılımcıdan veri elde edilmiştir. Tablo 1'de katılımcıların demografik bilgileri yer almaktadır. Buna göre katılımcıların yaşlarının 18-25 yaş aralığında olduğu, eğitim düzeylerinin ağırlıklı olarak lisans düzeyinde olduğu, Türkiye'de 5-10 yıldır yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Katılımcılara İlişkin Bilgiler

Katılımcı	Yaş	Medeni Durum	Eğitim Düzeyi	Türkiye'de Yaşama Süresi	Okudukları Bölüm	Oturum İzin Durumu
E1	18	Bekar	Lise	5-10 yıl	-	Geçici Koruma
E2	18	Bekar	Lise	5-10 yıl	-	Geçici Koruma
E3	21	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Bilgisayar Mühendisliği	Geçici Koruma
E4	21	Bekar	Lisans	11-15 yıl	Diş Hekimliği	Geçici Koruma
E5	18	Bekar	Lise	5-10 yıl	-	Geçici Koruma
E6	18	Bekar	Lise	5-10 yıl	-	Geçici Koruma
E7	23	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Tıp	Geçici Koruma
E8	18	Bekar	Lise	5-10 yıl	-	Geçici Koruma
E9	19	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Diş Hekimliği	Geçici Koruma
E10	23	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Makine Mühendisliği	T.C Vatandaşı
E11	18	Bekar	Lise	11-15 yıl	-	Geçici Koruma
E12	22	Bekar	Lisans	11-15 yıl	Kimya Mühendisliği	Geçici Koruma
E13	23	Bekar	Lisans	5-10 yıl	İnşaat Mühendisliği	T.C Vatandaşı
E14	25	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Bilgisayar Mühendisliği	Geçici Koruma
E15	18	Bekar	Lise	5-10 yıl	-	Geçici Koruma
K1	20	Bekar	Ön lisans	5-10 yıl	-	Geçici Koruma
K2	18	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Dil ve Konuşma Terapisi	Geçici Koruma
K3	22	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Fizyoterapi ve Rehabilitasyon	T.C Vatandaşı
K4	23	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Biyomühendislik	Geçici Koruma
K5	20	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Mimarlık	Geçici Koruma
K6	22	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik	Geçici Koruma
K7	23	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Makine Mühendisliği	T.C Vatandaşı
K8	22	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Tıp	Geçici Koruma
K9	22	Bekar	Lisans	5-10 yıl	İngilizce Öğretmenliği	Geçici Koruma
K10	20	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Uluslararası Tıp	Geçici Koruma
K11	20	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Biyomedikal Mühendisliği	T.C Vatandaşı
K12	20	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Matematik	Geçici Koruma
K13	19	Bekar	Ön lisans	5-10 yıl	Diş Protez Teknolojisi	-
K14	24	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Rus Dili ve Edebiyatı	Geçici Koruma
K15	21	Bekar	Lisans	5-10 yıl	Diş Hekimliği	T.C Vatandaşı

4.1 Yeni Bir Hayat ve Türkiye

Bu ana başlık altında Suriyeli göçmenlerin "Türkiye Süreci" ve İstanbul içindeki "Mekân Tercihleri" ele alınmıştır.

4.1.1. Türkiye Süreci

Katılımcıların büyük çoğunluğu, Türkiye’de ilk olarak Hatay, Kilis, Adana, Şanlıurfa, Elâzığ gibi farklı şehirlerde yaşamış daha sonra ise İstanbul’a yerleşmişlerdir. İstanbul’un diğer şehirlere oranla imkanlarının fazla olması, çeşitli eğitim olanaklarının bulunması çekici bir faktör olmuştur. Örneğin K10, üniversite okumak amacıyla Antakya'dan İstanbul'a geldiğini belirtmiştir:

“Türkiye'ye geldikten sonra geldiğimde Adana'da kaldım 9 aydır eğitim görmedim. Sonra Reyhanlı'da Hatay'da eee bir de altıncı sınıf dokuzuncu sınıfa kadar eğitim gördüm. Sonra Antakya'ya taşındım. Antakya'da 9. sınıftan 12'ye kadar eğitim gördüm Türk liselerinde. Sonra sınav şey kazandım üniversite kazandım 2 yıl hazırladım. Birinci yıl korona olduğu için sınava giremedim. Sonra ikinci sınıfa ikinci yılda girdim sınava yüksek puan alıp kendi üniversitemi kazandım çok şükür. Şey bir yıl dondurdum. Çünkü hani İstanbul pahalı olduğu için çalışmam gerekiyordu çalıştım bir yıl.” (K10, 20)

Eğitim olanaklarının yanı sıra iş olanaklarının da fazla olması İstanbul şehrini cazip kılmaktadır. Ancak bu iş olanakları ekonomik sıkıntıları ortadan kaldırmamaktadır. Katılımcılar kimi zaman ekonomik sorunlar nedeniyle eğitim hayatlarının aksadığından söz etmiştir:

“Bir de eğitime devam etmek için önce ilk geldiğimizde durumumuz da yoktu eğitime devam edemedim. Çalıştım çalışmak durumunda kaldım daha doğrusu. Çalıştım işte 4 yıl falan gelir yaklaşık. Tekstilde ortacı sonra işte vs.” (K9, 22)

4.1.2. Mekân Tercihleri

Araştırmaya katılan erkek katılımcıların en fazla tercih ettiği mekanların başında kafelerin olduğu, sonrasında park ve sahiller, kütüphaneler, ev, restoran, halı saha, cami, AVM’ler, okul ve iş yerlerini tercih ettikleri görülmüştür. Kadın katılımcıların en fazla tercih ettikleri mekanların başında ise sahiller gelmektedir. Sahilleri takiben parklar, kafeler, kütüphane, AVM, ev/yurt, okul, tarihi mekanlar, restoranlar, çarşı/pazar ve iş yerleri gelmektedir. Katılımcılar, İstanbul’da gezmeyi tercih ettikleri ilçeleri ve mekanları Üsküdar ve Fatih başta olmak üzere deniz gören mekanlar olduğunu şu şekilde belirtmişlerdir:

“Eyüpsultan’dayız. Yani çıkıyoz bazen Fatih’te bazen Eminönü. Böyle bi şekilde. Başakşehir, Beşiktaş var.” (E15, 18)

“Ya da kardeşlerimle bazen çıkıyoruz bir lokantaya, bir parka ya da Üsküdar’a, Nakkaş Tepe’ye, Çamlıca Camii.” (E14, 24)

“Yani nası diyim genel yerler yani çok kapalı bir yerler değil. Mall’lar değil, alışveriş merkezleri değil. Yani mesela sahilde olabilir bahçelerde olabilir. Yani İstanbul gezmek gibi bi şey ama kapalı bir yerde oturmak hiç istemiyorum. Yani tercih edemiyorum.” (K4, 23)

“Aslında ben İstanbul’u çok severim. İstanbul’u her yeri güzel. Fatih’e gitmeyi seviyorum. Bi de Boğaz ee şey Boğazaltı var yani işte herhangi bi başka taraf yani bi yerden fazla var ama işte hani Boğaza, Boğaz görebileceğimiz bir yer yani. Orda çok güzel oluyo. Bide Galata. Sahiller daha çok yani ben doğal çok seviyorum. Doğal yerleri yani seviyorum işte. Sahil çok seviyorum.” (K1, 20)

“Eee şimdi şöyle değişiyor. Bazen Bakırköy, Kadıköy, ııı Fatih mesela en çok orası bir de Bağcılar Meydan yani öyle. Alışveriş yapmak için işte geziyoruz Marmara Forum falan bize yakın çünkü.” (K9, 22)

4.2. Türkiye ve Suriye Karşılaştırması

Kültürel yakınlık bireylerin ev sahibi toplum ile entegrasyon süreçlerini etkileyen önemli farklılıklardan biridir. Bu durum aynı zamanda bireyin sosyalleşme deneyimlerini de etkilemektedir. Bu ana tema göçmen bireylerin Türkiye ve Suriye üzerine görüşlerini benzer ve farklı yönleriyle ortaya koyma amacıyla oluşturulmuştur. Bu nedenle ilgili ana tema "benzerlikler" ve "farklılıklar" alt başlıklarıyla yorumlanmıştır.

4.2.1. Benzerlikler

Katılımcılar, Türkiye ve Suriye arasında hem benzerlik hem de farklılıkların olduğunu dile getirmiştir. Benzerlikler açısından öne çıkan önemli unsurlar olarak özellikle kültürel ve coğrafi benzerliğe dikkat çekilmiştir. Dil benzerliği, benzer mutfaklar, Müslümanlık gibi konular öne çıkarken iki ülke arasındaki kültürel benzerliğin yoğunlaştığı yerlerin ise Suriye sınırı düzleminde olduğu görülmüştür. Bunun sebebinin ise dil benzerliği ve mutfak kültürü olduğu anlaşılmaktadır:

"Daha çok sınır bölgesindeki iller benzerlik gösterebilir. Hatay'da zaten Arapça konuşan çok sevilir. Orda zaten 1,5 yıl orada yaşamıştık, oturmuştuk. Hiçbirimiz Türkçe öğrenmeye şey olmamıştı gerek duymamıştık. Çünkü zaten herkes Arapça konuşuyor ama işte yemekleri benziyor öyle ama İstanbul'da bunu görmedim." (E2, 18)

"Yemekler de çok benziyor yani. Hatta Gaziantep yemekleri de Halep yemekleri çok benziyor. Arasında fark yoktur." (E14, 25)

Hem Suriye hem de Türkiye halkının büyük çoğunluğunun Müslüman olması katılımcıların iki ülke toplumundaki adetler ve normları benzer olarak değerlendirmelerinde etkili olmuştur. Benzer şekilde dini günler ve bayramlarda da önemli bir fark olmadığı dile getirilmiştir. Buna bağlı olarak Avrupa'ya kıyasla Türkiye'nin yaşam tarzı ve kültürü Suriye'ye daha yakın bulunmuştur.

"Din ilgili. Yani hepimiz aynı adetlerimiz var. Din ilgili işte aynı bayramlarımız var." (K5, 20)

"Yaşam tarzı gibi. Yani mesela burası da Suriye'ye yakın hani yurt dışından daha yakın Suriye'ye. Hani insanları şeyleri mesela biz şeyiz ya nasıl desem şey yaşam tarzı olarak günlük şey olarak yani böyle aile, aile tavırları olarak yakın Suriye'ye." (K3, 22)

4.2.2. Farklılıklar

Görüşme yapılan kişiler içerisinde kültürel benzerliklerin var olduğunu düşünenlerin aksine kültürel farklılıklara değinenler de bulunmaktadır. Katılımcılara 'Türkiye ve Suriye arasındaki farklılıklar nelerdir?' sorusu sorulduğunda alınan cevaplar benzer nitelikte olmuştur. Bu alt temada giyim-kuşam, aile yaşantısı, örf ve adetler konuları öne çıkmıştır.

"Giyiniş mesela eşarp bağlayış şekli farklıydı öyle." (K7, 23)

"Hmm bir dil, iki ee giyim diyelim, üç dinde bazı şeyler seslendirme diyelim ki ezan seslendirmesi biraz değişiyor." (E3, 21)

Suriyelilerin ailevi bağlarının daha güçlü olduğu ifade edilirken ailedeki çocuk sayısında bir farklılığın ortaya çıktığı da söylenmiştir.

"Şöyle mesela çocuk bizde daha fazla kardeş oluyor. Türklerde o kadar değil. Ama Kürtlerde oluyor bizler gibi." (K9, 22)

Katılımcılar, örf ve adetler konusunda evlilik ve düğün törenlerinin farklılıklarına değinmişlerdir.

"Düğünlerde mesela Halepli olarak yani Suriyeli kadınlar ayrı erkekler ayrı. Ama bizler Türkmenler normal aynı Türkler gibi karışık oluyor. Düğünlerde çok fark ediyor. Mesela düğünlerde erkek tarafı yapar. Kız tarafı hiçbir şey yapmaz. Böyle bir şey var zaten." (K9, 22)

4.3. Sosyo-Kültürel Faaliyetler

Katılımcıların bireysel gelişim ve sosyalleşme deneyimlerinin çeşitlenmesinin, artırılmasının sahip oldukları zaman ve buldukları mekanlar ile doğrudan ilişkili olduğu görülmüştür. Bu ana tema altında katılımcıların gerçekleştirdiği sosyo-kültürel faaliyetlere dair bilgi sunmak amaçlanmıştır. Elde edilen veriler sahip oldukları zaman ve yaptıkları faaliyetler açısından “boş zaman”, “kültürel faaliyetler”, “spor faaliyetleri” ve “hobiler” alt başlıkları altında yorumlanmıştır.

4.3.1. Boş Zaman

Suriyeli göçmen gençlerin hem boş zamanı nasıl tanımladıklarını anlamak hem de Türkiye’de boş zamanlarında hangi faaliyetleri gerçekleştirdiklerini görebilmek amacıyla bu başlık oluşturulmuştur. Katılımcılar, boş zamanı kendi isteklerine göre şekillenmiş aktiviteleri yapabildikleri bir zaman dilimi olarak tanımlamıştır. Bazı katılımcılar ise boş zamanı, öğrenmek ve ders çalışmak için kullanabildikleri bir zaman dilimi olarak ifade etmiştir.

“Boş zaman işte meşgul olduğum zamanlarda yapamadığım şeyleri yapmak.” (K7, 23)

Boş zaman arttıkça bireyin sosyalleşme ve içinde bulunduğu toplumla temas etme imkanının arttığı görülmüştür. Böylelikle boş zaman değerlendirme biçimlerinin sosyalleşme süreçlerine olumlu etki edebileceği sonucuna varılmıştır. Katılımcıların boş zaman aktivitelerinde öne çıkan olgulardan biri arkadaşlarla vakit geçirmektedir. Buna göre bazı katılımcılar boş zamanı sosyalleşmek ve diğer insanlarla iletişimde kalmak ve hobileri için daha uygun bir zaman dilimi olarak görmektedir.

“Ne yaparım. Ee boş zamanlar. Galiba bi başka bir şey öğrenirim ya da çizgi çizerim ya da müzik dinlerim. Kitap okurum. Kuran okurum boş zamanlarda aa bi de eski arkadaşlarımı arıyorum. Yani bakıyorum ne haldeler, napıyorlar.” (K4, 23)

“Ama boş vaktim kaldığı zaman arkadaşımınla takılıyorum. Ben şey yurtta kaldığımız için. Şey yani boş kaldığım zaman hemen arkadaşlarımın odasına gidiyorum. Sohbet ediyoruz falan.” (E13, 23)

“Bir buçuk saat spora gidiyorum. Bir saat ailemle geçiriyorum. Bir saat zaten yol. Yola gidiyoruz, spora gidiyoruz.” (E14, 25)

Bu noktada bazı katılımcılar gönüllülük faaliyetleri ve sosyal medya aracılığıyla başkalarıyla iletişim kurduklarını da dile getirmişlerdir.

Katılımcılar, görüşmeler esnasında görüşme formunda yer almamasına karşın boş vakitlerinde gönüllülük faaliyetlerine dahil olduklarını vurgulamışlar ve başkalarına ya da diğer bir deyişle aynı göç hikayesini paylaştıkları insanlara yardım etme motivasyonu ile hareket ettiklerini ifade etmişlerdir.

“Şimdi ...⁶ grubunda gönüllü olarak çalışıyorum. Ondan önce birkaç derneğe gönüllü olarak gittim.” (E7, 23)

Sosyal medya, diğer kitle iletişim araçlarından farklı olarak kullanıcılarının interaktif katılımına olanak sağlamaktadır. Günümüzde her yaş grubundan kullanıcı profiline sahip sosyal medya araçları özellikle gençler tarafından aktif olarak kullanılmaktadır. Katılımcıların on altısının sosyal medya araçlarından Instagram’ı aktif olarak kullandığı öğrenilmiştir. Ardından

⁶ Gizlilik sebebiyle kurum adı paylaşılmamıştır.

YouTube, WhatsApp, Twitter ve Facebook gelirken birer görüşmecinin söylemi üzerine en az kullanılan sosyal medya uygulamalarının Telegram ve TikTok olduğu görülmüştür.

Sosyal medyayı kullanım amaçları bireyin istek ve ihtiyaçları tarafından şekillenmektedir. Örneğin katılımcılar sosyal medyayı; iletişim, bilgi edinme, arkadaşları ve yakınları ile temasta kalma adına kullandıklarını dile getirmişlerdir.

"Ya söylediğim gibi ben kullanıyorum da hani pek böyle takip etmiyorum kimseyi hani sadece iletişim amaçlı." (E2, 18)

"Ben ee insanlara böyle girip hissettiklerimi yazan bir kişi değilim tüm dünyaya. Sadece Instagram kullanıyorum, WhatsApp. WhatsApp aileme, arkadaşlarıma. Ee tabi ki de işle kullanıyorum, iş, çalışırken de kullanıyorum. İşte ee patronla konuşmak için falan, ailemle konuşmak için, arkadaşlarımla ödevler sayfalar falan." (E11, 18)

Sosyal medyada takip edilen konular genellikle katılımcıların ilgi alanlarına yönelik sayfalardan oluşmaktadır. Örneğin; futbol, oyun, yemek, bilim, sanat, siyaset, dini içerikli sayfalar, çeşitli ünlü marka ve fenomen hesapları, üniversitelerin resmi sayfaları katılımcıların takip ettikleri mecralardan bazılarıdır. Sosyal medyanın yabancı dil öğrenmeye yönelik bir araç olarak da kullanıldığı görülmüştür. Bu anlamda bazı katılımcılar İngilizce ve Almanca ağırlıklı olmak üzere dil sayfaları takip ederek yabancı dil gelişimlerine katkı sağlamaktadır. Katılımcıların geneli sosyal medyada haber sayfalarını takip etmektedir. Katılımcılar özellikle göçmen olmanın, haberleri güncel olarak takip etmeyi gerekli kıldığını düşünmektedir.

"Ama biz Suriyeli olarak haberler bizi çok ilgilendiriyor. O yüzden haberlere çok takip etmemiz lazım. Hani sabah sayfası bir de nasıl diyeyim? Yani genel olarak haberleri takip ediyoruz. Çünkü her gün yeni bir haber çıkıyor biz göçmenler olarak. O yüzden takip ediyoruz." (E14, 25)

Bunun yanında katılımcılar okul dönemlerinde ise boş zamanlarının azaldığını belirtmişlerdir. Katılımcıların çoğunluğu okul döneminde derslerin yoğunluğu nedeniyle boş vakit bulmakta zorlandıklarını dile getirmiştir. Dönemsel olarak hem okul hayatına katılan hem de iş hayatında olan katılımcıların da boş zamanlarının olmadığını söylemek mümkündür. Bu durum ise sosyalleşme süreçlerini sekteye uğratmaktadır.

"(Boş zaman) hiç olmuyor hiç ama hiç ben ders çalışmaya bile yetişemiyoruz yani gece gündüz çalışsam bile yetişmiyor musunuz bütün dersleri." (K10, 20)

4.3.2. Kültürel Faaliyetler

Çalışmanın katılımcılarının, sosyo-kültürel faaliyetleri iki araç çerçevesinde gerçekleştirdikleri bulgulanmıştır. Bunlardan ilki dil öğrenme aracı olarak faaliyetler, ikincisi ise iletişim kurma aracı olarak faaliyetlerdir. Dil öğrenme aracı olarak faaliyetler kapsamında bireylerin, Türkçeye daha hâkim olmak adına Türkçe kitap okumaya çalıştıkları görülmektedir.

"Şimdi şöyle Türkçe kitabı da okumayı da severim. Ama çoğu tarihi kitap ya da çoğu tarihi Türkçe kitapları anlamakta zorlanıyorum. O yüzden Arapça okurum. Türkçe kitapları biraz daha basit kitapları okurum." (E2, 18)

Öte yandan yine katılımcıların çoğunun Türk dizi ve filmleri Türkçelerini geliştirmek için izledikleri görülmüştür. Bu anlamda Türkçeyi öğrenmek ve geliştirmek adına dizi/filmlerin oldukça etkili olduğu söylenebilir.

"Yani şu an dizi izlemeye Türkiye'de başladım açıkçası. Türkçeyi öğrenmek için haliyle (gülme)." (E13, 23)

Katılımcıların dizi/film türlerinde tercihlerinin çeşitlilik gösterdiği ve dizi/film türü seçiminde bireysel zevklerin ön planda olduğu görülmüştür. Katılımcılar izledikleri dizi ve film türlerini “gerçekçi, dram, gizem, fantastik, bilim kurgu, belgesel, tarihi, aksiyon, Japon animesi, yarışma programları, komedi, romantik” şeklinde sıralamışlardır.

“Fark etmez genellikle aksiyon, tarihi, komedi karışık o anda aklıma ne gelirse.” (K8, 22)

“Daha realistik daha mantıklı filmler. Savaş olabilir, normal hayat, günlük hayat olabilir. Ama daha realistik yani ben şu süper falan Marvel filmlerini çok sevmiyorum. İzliyorum, izlemiyorum değil yalan olmasın diye. İzliyorum ama ben onları çok sevmiyorum ya da ilgimi çektiği olan filmler realistik filmler.” (E11, 18)

Yine müzik dinleme alışkanlıkları, bireylerin var olan duygu durumlarının anlaşılması ve Türkiye'ye entegre olma sürecinde Türk müziği ve şarkıcılarını tercih etme düzeyleri açısından incelenmiştir. Katılımcıların çoğunun müzik dili olarak Arapça, Türkçe, Kürtçe ve İngilizceyi yoğun olarak tercih ettikleri, bir kısmının ise müzik dili konusunda belirli bir sınırlamaya gitmediği görülmüştür.

“Yani şimdi Türk müzikleri tercih ediyorum çünkü dilimi geliştirmek istiyorum ve de onların sözleri (sözleri) çok güzel yani beğeniyorum çok güzel şarkıları var.” (K15, 21)

“Türk meşhur yani biz zaten Türkiye'ye gelmeden önce bile Türk şarkıları dinlenirdi orada (Suriye'de). Yani baya güzel bence baya şey hani yüksek seviyede sayılır.” (K1, 20)

“Suriye'deyken babam İbrahim Tatlıses'i baya çok dinlerdi.” (E3, 21)

4.3.3. Spor Faaliyetleri

Spor faaliyetlerinin katılımcıların sosyo-kültürel entegrasyon düzeylerine katkı sağladığı ve sosyal ilişkilerini geliştirdiği görülmüştür. Erkek katılımcıların spor faaliyetlerinde futbolun daha görünür olduğu, aynı zamanda basketbol, fitness, yüzme, jimnastik, kampçılık, voleybol, kick boks, koşu, tenis gibi sporlarda da etkin oldukları görülmüştür.

“Ya bazen yurttaki arkadaşlarımla voleybol oynarız yani kampçılığı severim her dönemde çıkarız yurtla beraber.” (E10, 23)

Kadın katılımcıların spor faaliyetlerine erkeklere oranla daha az katıldıkları görülmüştür. Kadınların spor faaliyetlerinde yüzmenin ve pilatesin daha fazla tercih edildiği, bunun yanı sıra futbol, basketbol, masa tenisi, yürüyüş, voleybol, badminton ve koşu gibi sporlarda da etkin oldukları bulgulanmıştır.

“Pilatese gidiyorum ama şey 5 aydır gidiyorum. Haftada iki gün gidiyorum. O da belediyeye ait. Çok güzel geçiyo.” (K3, 22)

Bazı katılımcılar ise spor etkinliklerinden haberi olmaması nedeniyle katılım sağlayamadığını aktarmıştır:

“Ben katılmıyorum maalesef yani bilmiyorum çevremde hiç nerede katılabilirim falan hiç bilgim yok. Ama mesela lisede oynuyorduk voleybol oynuyorduk evet burada da aslında güzel olur yani üniversitede mesela sanırım var.” (K7, 23)

4.3.4. Hobiler

Katılımcılara ilgi alanları sorulduğunda bir önceki başlıklar altında incelenen faaliyetler haricinde farklı hobilerin de dile getirildiği görülmüştür. Bu kapsamda dile getirilen faaliyetler için hobiler başlığı oluşturulmuştur. Erkek ve kadın katılımcıların ortak olarak belirttiği hobiler arasında kitap/şiir yazma, resim çizme, yabancı dil öğrenmek, arkadaşlar veya aile ile sohbet etmek, yalnız ya da arkadaşlarla gezmek, satranç oynamak yer almaktadır.

“Hatta yani mesela Türkçede dediğim gibi roman kitap yapabildiğim gibi Arapça da çok güzel şiir yazarım. Hatta arkadaşlar kendi aralarında şair falan der.” (E1, 18)

Erkek katılımcıların kadın katılımcılardan farklı olarak online oyun oynama, kamp yapma, teknik bilgisayar becerileri edinme, paten sürme ve şarkı söyleme gibi hobilere sahip oldukları görülmüştür. Kadın katılımcıların erkek katılımcılardan farklı olarak hat sanatı, örgü örme, video tasarımı, çeşitli atölyelere katılma gibi hobilerin yanında keyif alınan aktivitelere yöneldikleri söylenebilir.

4.4. Gelecek Beklentileri

Bu bölümde öncelikle katılımcıların kariyer ve yurt dışı planlarına ilişkin düşüncelerine yer verilmiştir. Sonrasında geri dönüş planları üzerine görüşleri alınmıştır.

4.4.1. Kariyer Planları

Bu başlık altında Suriyeli göçmen gençlerin bilgi, beceri ve ilgi alanları öğrenilmiş buna yönelik oluşturdukları kariyer planları incelenmiştir. Katılımcıların kariyer planlarının arasında; müezzin olmak, yurtdışında dil öğrenmek, proje geliştirmek, akademisyenlik, yüksek lisans ve doktora yapmak, mesleğinde başarılı olmak, üniversite kazanmak gibi hedeflerinin olduğu görülmüştür.

“Mesela işte akademisyen olmayı hedefliyorum evet. Mesela burada İstanbul'da bir doktora ya da araştırma görevlisi olduktan sonra işte doktora diplomasıyla burada ya da dışarıda işte öğrencilerin olmasını çok isterim.” (E4, 21)

4.4.2. Yurtdışı Planları

Bireyler yaşam standartlarını iyileştirmek için refah seviyesi yüksek ülkelere gitmek isteyebilmektedirler. Yapılan görüşmelerde Suriyeli göçmen gençlerin çoğunlukla Almanya, Avusturya, İngiltere, İsviçre gibi refah seviyesi yüksek Avrupa ülkelerinin tercih ettikleri görülmüştür. Örneğin bazı katılımcılar yurt dışı planları sorulduğunda yurtdışında eğitim almanın yaşama koşullarını iyileştirmek adına bir adım olduğu ifade etmişlerdir. Bu nedenle yurt dışında dil öğrenmek, doktora ve yüksek lisans yapmak gibi hedeflerinin olduğunu dile getirmişlerdir.

“Şimdi üniversite bittikten sonra eğer öğretmen olmasam büyük şirketlerde tercümanlık yaparım. Yani yurt dışına da çıkmak isterim doğrusu Amerika falan. İngilizcemi geliştirmek için. Öyle yani işte özel okullarda olabilir.” (K9, 22)

Kültürel benzerliğin yine ülke seçiminde rol oynadığı da görülmüştür. Bu sebeple bazı katılımcıların etnik köken ayrımcılığının olmadığı veya dil problemleri yaşamadığı yerlere gitmeyi istediği görülmektedir:

“Tabii geliştirmiş başka geliştirmiş bir ülkeye gitmeyi düşünüyorum. Katar ya da Avrupa ülkeleri. Mesela şu an Katar çok geliştirmiş bir ülke. Bir de Arapça. O kadar orada hani başka ırkçılık ya da dil zorluğu olmuyor.” (E13, 23)

4.4.3. Geri Dönüş Planları

Bireyler ileriye dönük planlarını bulunduğu koşullar doğrultusunda yapmaktadır. Geriye dönüş planları da bunlardan biridir. Çalışmamızda geri dönüş planları göçmenlere doğrudan sorulmamıştır. Ancak ileriye dönük hayalleriniz nelerdir sorusu içerisinde göçmenler bu konuya değinmişlerdir. Bazı katılımcılar geri dönüş sürecinde eğitim hayatının olumsuz etkileneceğini düşündüğünden Türkiye’de yaşamına devam etmek istediğini belirtirken bazı katılımcılar ise geri dönüşün risk faktörlerini göz önünde bulundurarak kendileri açısından en uygun koşullarda geri dönmenin mümkün olduğunu ifade etmişlerdir.

“Aslında sadece hani savaş bitmek her birimizi fazla gibi geliyo hani bitmek sadece bombalar mı durmak yoksa tamamen başkan değişirse gerçekten değişirse baya düzelirse hani yeniden tamir edilirse o zaman çok dönmek isterim tabii ki.” (K1, 19)

Ortak bir düşünce olarak Suriye’ye dönmenin riskli ve zor bir süreç olduğu katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Bir katılımcı Suriye’deki yönetim şeklinin farklı dinamikler içerdiğini ve yerel halkın bu konuda hassasiyetlerinin olmadığını şu sözlerle aktarmıştır:

“Suriye’ye dönme olayı çok farklı hani çok insanlar burada anlayamıyor. Hani ilk başta söylediğim gibi ne kimseye anlatıyor ne kimse ona cevap veriyor. Öyle herkes kafasında bir kafasındaki Suriye bir farklı şey olmuş. Hani oradaki hükmün faşizm olduğunu kimse bilmiyor mesela. Mesela abi adam anlamıyor çünkü gerçekten adam yaşamamış o savaş olaylarını.” (E4, 21)

Ancak buna rağmen bazı katılımcılar Suriye’deki mevcut durumun nasıl olduğu fark etmeksizin ülkesine dönmek istediğini şu sözlerle aktarmıştır:

“Suriye’ye dönmek istiyorum ordaki insanlar bana ihtiyacı var. Öyle düşünüyorum. Ben burda mutluyum ve de dedim Türkler benim kardeşlerim gibi ama yine de insan onun vatanında yaşayınca çok farklı olacak. Mesela ben bi kaç yıl önce oraya ziyaretçi olarak gittim. Yani hiç dönmek istemedim.” (K15, 21)

5. Tartışma ve Sonuç

Çalışmamız kişiliklerinin oluşma sürecinde yaşam deneyimlerinin temel dönemlerini Türkiye’de geçirmiş genç neslin entegrasyon sürecine olumlu katkıları olacağı düşünsel arka planı ile yola çıkarak yapılmıştır. Bununla birlikte bir göçmen olarak yaşamının getirebileceği muhtemel sorunlar ve entegrasyon süreçlerini etkileyen faktörler üzerine gençler bağlamında dikkat çekmek noktasında da önemli veriler ortaya koymuştur. Sorun noktasında (Özyürek vd., 2019; Küçükşen, 2017; Sayın vd., 2016) kendisinden önceki çalışmalarla paralel bulgular edinmiştir. Esasen bu çalışma da tıpkı benzer çalışmalar gibi yeni bir mekân ve kültür ile karşı karşıya kalmanın bir sonucu olarak gelişmesi muhtemel sosyal uyumsuzlukların, dışlanmanın bireyi her açıdan etkilediğini göstermektedir. Bu etkilenmelerin olumsuz sonuçlarının başında ise göçmen birey ve grupların kendi içlerine kapanarak entegrasyon süreçlerini sekteye uğratan gettolaşma eğilimleri gelmektedir. Çünkü göçmen birey ve gruplar dışlanmayı en aza indirmek ve sosyal destek almak adına kendileri gibi göçmen olan soydaşlarının yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleşmeyi tercih edebilmektedir. Bu durum ise göçmenlerin belli bölgelerde yoğunlaşmasıyla entegrasyon sürecine ket vuran gettolaşmayı doğurabilmektedir. Göçmenler açısından gettolaşma; daha az kamu hizmetine razı olarak toplumdaki soyutlanmış alanlarda ikamet etmeyi de kapsamaktadır. Buna bağlı olarak göçmenlerin kendi gettolarını oluşturmaları ev sahibi toplum ile uyum süreçlerini zorlaştırmakta olup, mekânsal anlamda ayrışan göçmenler ilerleyen süreçte kendi içine kapanma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır (Karasu ve Aksungur, 2022: 2043).

Bu kapanmanın kendi mekanlarını yeniden üretmek ve dolayısı ile soyutlanmak yolu ile ev sahibi toplumdaki ayrışmayı getirebileceği, nihayetinde ise göçmen bireylerin sosyalleşmesi açısından olumsuz bir sonuç doğurabileceği ve bu durumun uyum sürecini de zorlaştırabileceği aşıkardır (Harunoğulları ve Cengiz, 2016: 317). Oysaki araştırmamızda da görüldüğü gibi entegrasyon sürecindeki önemli faktörlerden birisi mekânın ortaklaşmasıdır. Ortak mekân kullanımları arttıkça iletişim ve ilişki artmakta bu durum da toplumsal gerilimi azaltmakta ve entegrasyon sürecini olumlu etkilemektedir. İstanbul açısından baktığımızda Suriyeli göçmenler açısından bu mekânsal ayrışmanın hali hazırda gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim İstanbul'un Fatih gibi belli semtleri göçmenlerin daha fazla tercih ettikleri semtler haline dönüşmüştür.

Çalışmamız bağlamında başlangıç olarak genç bireylerin sosyalleşme süreçlerinde yaşam alanını seçme ve mekân kullanım tercihlerinin altında yatan nedenlere odaklanmış ve sonuçta bu bağlamda kültürel benzerliğin ön plana çıktığı görülmüştür. Suriyeli göçmenler açısından bakıldığında da kültürler arasında ortak normlar bulunmasının entegrasyon sürecini hızlandırdığını söylemek mümkündür. Nitekim katılımcılar Türkiye'nin doğu illerinde Arapça konuşulması ve Türkçenin içerisinde çok fazla Arapça kelime olması dil benzerliği açısından ortak normlara örnek olarak gösterilmiş ve kendilerini bu anlamda yabancı hissetmediklerini belirtmişlerdir. Bu sonuçlar ışığında literatüre bakıldığında Unat (2015: 127) çalışmasında doğu illerinde ikamet eden Suriyeli göçmenlerin, konuştukları dil açısından Türkiye'nin diğer illerinde yaşayan özellikle de büyük şehirlerde yaşayan Suriyelilere göre daha az negatif duruma karşılaştıklarını bulgulamıştır. Bu benzerliğin azaldığı noktalarda ise sorunların arttığı görülmektedir. Nitekim Şahin ve Eşici'nin (2020: 96) çalışmasında Türkiye'de yaşayan Suriyeli göçmenler ile Türklerin başta dil olmak üzere önemli bazı kültürel farklılıkları bulunduğu, özellikle dil mevzusunun hem Suriyeli göçmenler hem de Türkler için önemli bir sorun alanı olarak görüldüğü verisine ulaşılmıştır.

Ortak kültür noktasında Türkiye ve Suriye'nin benzer mutfaklara sahip olması en fazla dile getirilen benzer yönlerden biridir. Genellikle sınır illerinde tercih edilen yemeklerin Suriye yemeklerine benzediği katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Bu araştırmanın sonucu, Kaya ve Akdağ'ın (2022: 984) çalışmasındaki Mersin, Gaziantep ve Kilis illerinde yaşayan katılımcıların genel olarak Türk mutfağı ile sorun yaşamadıkları bulgusu ile paralellik göstermektedir. Yücel-Avşar ve Seçim (2020: 218), Suriye ile Türkiye'nin mutfak benzerliklerinin Suriyeliler açısından uyum sürecini kolaylaştırmasının yanı sıra farklılıkların da iki kültürdeki yemeklerin alternatiflerini çoğaltarak mutfakların zenginleşmesine katkıda bulunacağını belirtmiştir. Dolayısıyla aynı coğrafyada yaşamış iki farklı kültürün mutfaklarının da benzer olması entegrasyona olumlu etki sağlamaktadır.

Dil ve mutfak benzerliğinin yanı sıra dile getirilen önemli bir diğer ortaklık ise hem Suriye hem de Türkiye halkının büyük çoğunluğunun Müslüman olmasıdır. Benzer şekilde Sağır (2018: 240) çalışmasında dini benzerlik, din kardeşliği, aynı din ailesinin bir üyesi olma gibi düşüncelerin iki toplumun bir arada yaşamasına yönelik önemli bir katkı sağladığını bulgulamıştır. Aynı dine mensup olma olgusu, Suriyeli göçmenlerin göç sürecinde Türkiye'yi tercih etme ve göç sonrası süreçte farklı bir dine inanan gelişmiş ülkelere göç etmeyi reddetmelerine de bir neden olarak gösterilebilmektedir. Gülmez ve Öztürk (2018) araştırmasında, dinin iki halk arasında aracı durumda olduğunu ve Suriyeli göçmenler ve yerel halkın aynı dini inanca sahip olmasının uyum sürecinde önemli bir etkiye sahip olduğunu destekleyen bulgular elde etmiştir.

Tüm bu benzerliklerle beraber iki kültür arasında farklılıklar da vardır. Göçmenler ile ev sahibi toplum arasındaki farklılıkların artması, sosyal entegrasyon sürecini de sekteye uğratmaktadır (Özgür, 2020: 226). Araştırmamızın katılımcıları farklılıklar bağlamında giyim-kuşam, aile yaşantısı, örf ve adetler bakımından kendileri ile ev sahibi toplumun farklılıklarına dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Aydın (2018: 57) çalışmasında Suriyelilerin kültürel olarak ev sahibi toplumdaki başta giyim tarzları, tatil alışkanlıkları ve geleneklerinin gözle ayırt edilir şekilde farklı olduğunu bulgulamıştır. Sonuç olarak iki ülke arasındaki benzerlik ve farklılıkların göç süreçlerinde önemli bir etkiye sahip oldukları söylenebilmektedir.

Ancak yine de iki toplum arasında temas artışının karşılıklı olarak tanışmayı artırdığı ve bakış açılarını yumuşattığı görülmektedir. Bu açıdan ortak mekân ve zaman kullanımının artırılmasının göçmenler açısından entegrasyon süreçlerini kolaylaştırdığı görülürken, ev sahibi toplum açısından ise toplumsal kabulü artırmaktadır. Ancak ne var ki bunu sağlamak kolay olmamaktadır. Göçmen topluluk açısından bakıldığında sosyalleşme süreçleri açısından en önemli dinamiklerden birisinin zaman kullanımı olduğu görülmektedir. Bireylerin yeterli zamana sahip olmaları, bireyin içinde yaşadığı toplumla temas etme imkanını artırarak bireyin sosyalleşme süreçlerine olumlu katkı sağlamaktadır. Bu noktada araştırmamız bireylerin boş zaman ihtiyaçları, algıları ve kullanımlarına özel bir başlık açmıştır. Araştırmamız bireyin boş zamanlarında çevresi ve kendisine daha fazla vakit ayırdığını ve böylece bireyin sosyalleşme deneyimlerini olumlu etkilediğini bulgulamıştır.

Araştırmamız kapsamındaki göçmen bireylerin zaman kullanımlarına odaklandığımızda, boş zamanlarını sosyo-kültürel faaliyetlere katılarak, kitap okuyarak, online oyun oynayarak, dizi/film izleyerek, resim çizerek ve müzik dinleyerek geçirdikleri ve bu sürenin artmasının ise sosyalleşme deneyimlerini de olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Benzer şekilde Soyhanoglu (2022: 73) çalışmasında Türkiye'deki sosyal yaşamın Suriyeli gençleri memnun ettiğini, boş zamanlarında sosyalleşerek eğlenebildiklerini ve Suriyeli gençlerin Türkiye'deki gündelik yaşama uyum sağlayabildiğini bulgulamıştır. Ancak bir diğer taraftan Deniz vd., (2016) çalışmasında işçi olarak çalışan göçmenlerin gerçek anlamda bir "boş zaman" faaliyetlerinin olduğunu söylemenin zor görüldüğünü, evde kalan sığınmacı çocuk ve ev kadınlarının boş zaman faaliyetlerine zaman ayırabildiğini, Suriyelilerin boş vakitlerinde varsa akraba ziyaretinde bulduklarını veya çarşıya ve pazara çıktıklarını bulgulamıştır. İki araştırma arasındaki bu farklılığın sebebi ise araştırma grubunun nispeten daha yaşlı büyük işçi sınıfından oluşması ve boş zaman algılarının farklılaşması olduğu düşünülmüştür. Gençler ise boş zaman aktivitelerine daha fazla vakit ayırabilmekte ve bu bağlamda daha fazla sosyalleşme imkânı bulabilmektedir.

Ancak bu boş zamanı değerlendirme hususu yine kişisel ihtiyaç ve tercihlerden de etkilenmektedir. Mesela dil problemi yaşamak istemeyen bireyler bu amaca yönelik olarak Türkçe kitap okumak, Türk dizi ve filmlerini izlemek, Türkçe müzik dinlemek, Türkçe öğrenmek ve Türkçelerini geliştirmek gibi faaliyetlere daha çok yönelmektedirler. Benzer şekilde Eryılmaz'ın (2022: 63-64) Suriyeli ailelerin çocuklarının Türkçe öğrenme süreçlerine dair görüşlerini incelediği çalışmasında Türkçe öğrenimi kapsamında ailelerin, çocuklarından Türkçe dizi ve filmleri izlemek ile Türkçe kitap okumak beklentisinde oldukları, bu tür faaliyetlerin Türkçe öğrenimini olumlu etkileyeceği görüşünde oldukları verisi ile uyuzmaktadır. Derman (2010: 227-247) da çalışmasında, Türkiye'deki Suriyeli öğrencilerin uyum süreçlerine dair görüşlerini incelediğinde çoğunun Türk film-dizilerini dil öğrenme ve kültürü tanımada etkin bir faaliyet olarak belirttiklerini ifade etmiştir. Bu noktada gençlerin dil eğitimine önem gösterdiği

ve başkalarıyla iletişim kurabilmek adına Türkçe öğreniminin farklı öğrenme araçlarıyla desteklendiği söylenebilir.

Dil sorununu çözümlemiş olan gençler gönüllülük faaliyetleri ve sosyal medya aracılığıyla diğer insanlarla iletişim kurmaktadır. Bu araştırmanın bulgusu Gülmez'in (2019: 145) üniversite öğrencilerinin gönüllülük motivasyonlarını incelediği araştırmasındaki gönüllülük faaliyetlerinin sosyal bağlantılar kurmada fayda sağladığı ve gönüllü olmanın öğrencilere toplum içinde güven inşa etmeye olanak sağladığı verileri ile paralellik göstermektedir. Dolayısıyla gönüllülük faaliyetlerinin entegrasyon sürecinde önemli bir rolü bulunmaktadır.

Boş zaman kullanımı açısından sosyal medya kullanım biçimlerine bakıldığında ise bireyler sosyal medyayı; iletişim, bilgi edinme, arkadaşları ve yakınları ile temasta kalma adına kullanmalarının yanında güncel haberleri takip etmek, yabancı dil öğrenmek amacıyla kullanmaktadır. Bu sonuçlar, Kuzucanlı (2019: 163) ve Türkay'ın (2019: 90) sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Görüldüğü üzere gençler sosyal medyayı aktif olarak kullanmakta ve çeşitli haberlere ve yorumlara doğrudan erişebilmektedir.

Dil öğrenme ve iletişim kurma aracı olarak kullanılan faaliyetlerin yanı sıra sportif faaliyetler de boş zaman kullanımları açısından önemli bir yer tutmaktadır. Çankaya ve Tozlu (2021) mülteci çocukların sosyal uyum düzeylerinde spor faktörünü incelediği çalışmasında spor faaliyetlerinin Suriyeli çocukların sosyal uyum düzeylerini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla özellikle göçmenlerin entegrasyon süreçlerine spor faaliyetlerinin dahil edilmesi, entegrasyon sürecini hızlandırıcı olacaktır.

Yine bir boş zaman kullanım biçimi olarak hobiler üzerinden elde edilen sonuçlarda, bireylerin ilgi alanlarına ait farklı hobilere sahip olduğu görülmüştür. Hem kadın hem erkek bireylerin ortak hobileri arasında kitap/şiir yazma, resim çizme, yabancı dil öğrenmek ve satranç oynama olduğu yer almaktadır. Bu anlamda bireyler boş zamanlarını kişisel gelişimlerine yönelik etkinliklerle doldurmaktadır. Bunun aksine Çakır (2019: 116), Hatay geçici barınma merkezlerinde yaşayan Suriyeli göçmenlerin boş zaman davranışlarını incelediği araştırmasında katılımcıların boş zaman faaliyetlerine yönelik daha fazla planlama ve uygulamaya ihtiyaç duyduklarını bulgulamıştır. Çakır'ın araştırmasındaki veri farklılığının nedeni, katılımcıların geçici barınma merkezlerinde yaşaması ve katılım sağlayabilecekleri etkinliklerin bu çerçevede sınırlı olmasıdır. Bu bağlamda farklı hobilere sahip olmak, Suriyeli göçmen gençlerin kişisel gelişimlerini olumlu etkilemekte ve buna bağlı olarak gelecek hayallerinin çok çeşitli olmasına neden olabilmektedir.

Boş zamanla birlikte mekânsal tercihler açısından bakıldığında ise elde edilen veriler göçmenlerin mekân kullanım biçimleri açısından sınırlandırıcı olmadıkları kafeler, parklar, sahiller, kütüphaneler, ev, restoran, halı saha, cami, AVM'ler, okul ve iş yerleri gibi mekanlarda ev sahibi toplumla temas edebildikleri görülmüştür. Bu noktada yapılmış bir başka çalışmada Soyhanoglu (2022: 73) da Suriyeli gençlerin akranlarıyla dışarıda buluştuklarını, kafe ve restoranlara gittiklerini bulgulamıştır. Ancak mekân kullanımalarında cinsiyet temelli bazı ayrışmalar da göze çarpmıştır. Erkek katılımcılar kadın katılımlardan farklı olarak cami ve halı sahaları toplumsallaşma mekânı olarak sık kullanılmaktadırlar.

Bireyin mekân ve ev sahibi ülke ile kurduğu ilişki gelecek planları açısından da önem arz etmektedir. Çalışmamıza katılan bireyler gelecekle ilgili kariyer planlarını; yurt dışında dil öğrenmek, proje geliştirmek, akademisyenlik, yüksek lisans ve doktora yapmak, müezzin olmak, mesleğinde başarılı olmak, üniversite kazanmak olarak sıralamışlardır. Bu noktada Suriyeli göçmen gençlerin gelecek hayalleri içerisinde iyi bir kariyere sahip olmak, göçmen olmanın

getirdiği dezavantajlı durumları en aza indirmek amacıyla ekonomik koşulları iyileştirmek ve saygınlık kazanmak açısından önemlidir. Benzer şekilde Doğan (2021: 96) çalışmasında İstanbul'da yaşayan Suriyelilerin Türkiye'ye yönelik kariyer tutumlarının diğer illere oranla daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Bunun, istihdam olanaklarının İstanbul'da daha geniş yelpazede olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Ancak çalışmamız bağlamında edinilen gözlemler dahilinde bu tercihin bir diğer sebebinin ise İstanbul'un kozmopolit yapısı içerisinde kendilerini daha rahat hissetmelerinin de etkisinin olduğunu söylemek de gerekmektedir.

Göçmen bireylerin geleceğe yönelik planları içerisinde yer tutan bir başka unsur ise ülkelerine geri dönmek seçeneği olarak öne çıkmaktadır. Bu yönü ile denilebilir ki bireylerin geleceği planlamaya ilişkin düşüncelerinde Türkiye'deki politika gündemi ve güncel siyasi görüşler de önemli bir yer edinmektedir. Öyle ki göçmenlerin geri dönüş planlarında da siyasi, etnik, güvenli yaşam gibi unsurlar etkili olmaktadır (Kaya, 2022: 78). Geri dönüş planlayan bireylerin sayısı araştırma katılımcılarının üçte biri kadardır. 30 katılımcıdan 11 kadın 9 erkek olmak üzere 20'si yakın gelecekte geri dönüş planlarına sahip olmadıkları, 4 kadın 6 erkek katılımcının da gelecekte Suriye'deki koşulların iyileşmesi ve güvenlikle ilgili sorunların çözüme ulaşması durumunda geri dönüş istedikleri açığa çıkmıştır. Benzer olarak bu veriler, Şahin'in (2022: 83) Gaziantep'te yaşayan Suriyelilerin geri dönüş eğilimlerini incelediği çalışmasındaki katılımcıların yaşı küçüldükçe geri dönüş eğiliminin de azaldığı, genç katılımcıların Türkiye'de kalmak yerine Avrupa'ya gitmeyi tercih ettiği ve 40 yaş üstü katılımcıların geri dönüşe daha sıcak baktığı verileri ile paralellik göstermektedir. Suriyeli göçmenlerin büyük çoğunluğunun geri dönüş eğilimlerinin olmadığı literatürde diğer çalışmalar tarafından da desteklenmektedir (Gülerce ve Demir, 2021; Karademir ve Doğan, 2021). Sonuç olarak güncel olaylar ışığında Suriyeli göçmen gençlerin geri dönüşe sıcak bakmadığı ancak refah seviyelerini arttırmak adına üçüncü bir ülkeye göç etmeye daha yatkın oldukları bulgulanmıştır. Araştırmamızdaki Suriyeli bireyler yaşam koşullarını iyileştirmek adına Türkiye dışında bir ülkeye göç etmeyi de gündemleştirdikleri görülmüştür.

Hülasa bu araştırmadan elde edilen veriler toplumsal katılımın, iletişim ve ilişki kanallarının açıklığı ile doğru orantılı olarak arttığını göstermektedir. Bireyin davranışlarının tecrübelerinden ciddi bir oranda etkilendiği düşünüldüğünde, Türkiye'de doğmuş veya Türkiye'ye çocuk yaşta gelmiş ve eğitim süreçlerini burada yaşamış genç nesil göçmenlerin entegrasyon ve toplumsal katılım hususundaki olumlu tutumlarının anlaşılması kolaylaşacaktır. Bu veri bize aynı zamanda yaş itibarıyla daha geç bir dönemde Türkiye'ye gelmiş göçmen gruplarının entegrasyon ve toplumsal katılım noktasında yaşadıkları zorlukları da anlamayı mümkün kılacaktır. Bu kapsamda, halihazırda Türkiye'de yaşayan 18-25 yaş arası Suriyeli gençlerin okullaşma süreçleri, iş hayatına katılımları ve kültürel süreçlerde yer almalarına paralel olarak içinde yaşadıkları toplumla iletişimlerinin daha sağlıklı bir zeminde kurulacağı ve Türkiye'nin sosyo-kültürel iklimine dahil olarak katkıda bulunulacağı düşünülmektedir. Yine bu kapsamda ortaya çıkan sonuçların, göçmenlere karşı oluşturulan olumsuz tutumlara rağmen göçmenlerin içerdiği muhtemel potansiyelin ortaya konulması yoluyla Türkiye'deki beşerî ve sosyal sermayenin güçlendirilmesi noktasındaki katkısını belirginleştirmek ve bu potansiyelin doğru kullanılması noktasında politika yapıcılara veri sağlayabileceği öngörülmektedir. Aynı zamanda entegrasyonu her iki taraf için de kolaylaştırmak ve kültürel etkileşim sağlamak adına Suriyeli göçmenlerin kentsel hizmetlerden faydalanma oranlarının artması önem kazanmaktadır (Sertkaya Doğan ve Özdemir, 2021: 46). Yerel yönetimlerin, merkezi yönetimin ve özel sektörün dahil olabileceği göçmen çalışmalarını çeşitlendirmek ve geniş alanlarda uygulamaya koymak, kültürel etkileşimi güçlendirmeye büyük bir katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abay, A. ve Güllüpinar, F. (2020). Suriyeli Çocukların Eğitim ve Uyum Sorunlarının Değerlendirilmesi: Kızıltepe Örneği. *Muhakeme Dergisi*, C. 3, S. 1: 37-60.
- Akar, Ç. (2021). Suriyeli Çocukların Türk Eğitim Sistemine Entegrasyonu. *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, C.5, S. 4: 287-296.
- Aydın, O. (2018). Sultanbeyli’de Yaşayan Geçici Koruma Statüsündeki Suriyeli Göçmenlerin Entegrasyon Süreçlerine İlişkin Niteliksel Bir Araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Bezci, B., Hopyar, Z., Tauscher, S., ve Topal, F. (2020). Türkiye’de Suriyeli Mültecilerin Eğitimlerinin Entegrasyon Sürecine Etkisi, Sakarya Üniversitesi Bilimsel Araştırma Sonuç Raporu. Sakarya: Karınca Yayınevi.
- Birleşmiş Milletler (1966). “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/120-ekonomik-sosyal-ve-kulturel-haklara-iliskin-uluslararası-sozlesme/>, (Erişim: 27.03.2024).
- Bostan, H. (2018). Geçici Koruma Statüsündeki Suriyelilerin Uyum, Vatandaşlık ve İskân Sorunu. *Göç Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2: 39-88.
- Castles, S., Korac, S., Vasta, M., ve Vertovec, S. (2002). *Integration Mapping the Field. Migration and Policy and Research and Refugee Studies Centre University of Oxford.*
- Castles, S., ve Miller, J. M. (2008). *Göçler Çağı- Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, (Çev. Bülent Uğur Bal ve İbrahim Akbulut). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Creswell, J. W. (2021). *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, S. B. Demir, Çev. Ed. Ankara: Eğiten Kitap.
- Çakır, H. (2017). Suriyeli Mülteci Kadınların Sosyo-Kültürel Değişime Uyum Çabaları: Yozgat Örneği. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 4: 53-68.
- Çakır, M. (2019). Türkiye’deki Uluslararası Koruma ve Geçici Koruma Başvuru Sahibi Sığınmacıların Türkiye’nin Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkisi: Bir Saha Araştırması (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik.
- Çankaya, S. ve Tozlu, B. (2021). Zorunlu Göçmen Grupların Toplumsal ve Spor Aktivitelerinde Sosyal Uyum ve Çok Kültürlülük Algısı: Samsun İli Örneği, *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*. C. 12, S. 3: 264-283.
- Çelik Keskin, T. ve Atay, D. (2023). Are Syrian Children Integrated into Our Education?: Turkish Teachers’ Perspectives on the Inclusive Education Project. *Diaspora, Indigenous, and Minority Education*, DOI: 10.1080/15595692.2023.2270093
- Çevik, H. (2021). Din Kardeşlerimiz” ile “Ülkemde Suriyeli İstemiyorum” Arasında Sosyo-Kültürel Entegrasyon Politikaları. *Praksis*, C. 56: 155-183.
- Çevik, H. ve Buz, S. (2022). Sosyokültürel Entegrasyon ve Aidiyet: Ankara’daki Suriyelilerin Deneyimleri Bağlamında Bir Değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, C. 33, S. 2: 509- 536.
- Deniz, A. Ç., Hülür A. B. ve Ekinci, Y. (2016). Göç, Strateji ve Taktik: Suriyeli Sığınmacıların Gündelik Hayat Deneyimleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 9, S. 42: 1077-1087.
- Dere, İ. ve Demirci, E. (2021). Göçmenlerin Ülkeye ve Eğitime Entegrasyonu: Almanya ve Kanada’nın Politikalarının Karşılaştırılması. *Milli Eğitim Dergisi*, C. 50, S. 1: 1055-1080.
- Derman, S. (2010). Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Türkiye Türkçesi Öğreniminde Karşılaştıkları Sorunlar. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29: 227-247.
- Doğan, A. (2021). Türkiye’deki Suriyeli Sığınmacıların Kariyer Planlamaları ve Ülkelerine Geri Dönüş Yönelik Tutumları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.

- Erbaş, H. ve Türker, Ö. A. (2019). Göç Araştırmaları Alanında Kavramsal Sorunlar ve Etik/Politik Sorumluluk. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 59, S. 2: 883-891.
- Ercan, R. S. (2022). Genç ve Çocuk Göçmenlere Yönelik Spor Temelli Entegrasyon Politikaları: Türkiye. Göç Dergisi (GD), C. 9, S. 3: 359-376.
- Erol, A. (2002). Popüler Müziği Anlamak: Kültürel Kimlik Bağlamında Popüler Müzikte Anlam. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Eryılmaz, G. B. (2022). Geçici Koruma Altındaki Suriyeli Ailelerin Kendi Çocuklarının Türkçe Öğrenim Süreçlerine Yönelik Görüşlerinin Değerlendirilmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.
- Flensner, K., Korp, P. ve Lindgren, E. (2021), "Integration into and through sports: Sport - activities for migrant children and youths," *European Journal for Sport and Society*, C. 18, S.1: 64-81.
- Fokkema, T. ve de Haas, H. (2015). Pre-and Post-Migration Determinants of Socio-Cultural Integration of African Immigrants in Italy and Spain. *International Migration*, C. 53, S. 6: 3-26.
- Garcés-Mascreñas, B. ve Penninx, R. (2016). *Integration Processes and Policies in Europe*. New York: Springer.
- Göç İdaresi Başkanlığı (2023). "Yıllara Göre Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeliler", <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, (Erişim: 10.01.2023).
- Gülerce, H. ve Demir, E. (2021). Zorunlu Göç Sürecinde Sosyal Ağlar, Şanlıurfa'daki Suriyeli Sığınmacılar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 81: 185– 211.
- Gülmez, M. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Gönüllülük Davranışları ve Motivasyonları Üzerine Bir Araştırma: Çağ Üniversitesi Örneği. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 191: 125-154.
- Gülmez, S. C. ve Öztürk, A. (2018). Göç Yaşantısı Çerçevesinde Çocukta Psiko-Sosyal Uyum Süreci Üzerine Bir İnceleme. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, S. 40, C. 2: 449-481.
- Günay, E., Atılgan, D. ve Serin, E. (2017). Dünya'da ve Türkiye'de Göç Yönetimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2: 37-60.
- Hadimli, H. ve Yüksel, M. (2022). Suriyeli Sığınmacıların Sosyo-Kültürel Entegrasyonu (Siirt Şehri Örneği). *Pearson Journal*, C. 7, S. 17: 120-147.
- Harunoğulları, M. ve Cengiz, D. (2016). Suriyeli Göçmenlerin Mekansal Analizi; Hatay (Antakya) Örneği. *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 5: 309-318.
- Heckmann, F. (2006). *Integration and Integration Policies: IMISCOE Network Feasibility Study*. Amsterdam: IMISCOE.
- Hennink, M., Hutter, I. ve Bailey, A. (2020). *Qualitative Research Methods*. Sage.
- İçduygu, A., ve Şimşek, D. (2016). Syrian Refugees in Turkey: Towards Integration Policies. *Turkish Policy Quarterly*, C. 15, S. 3: 59–69.
- İHH (İnsani Yardım Vakfı) (2022). Suriye Faaliyet Raporu 2011-2022. <https://ihh.org.tr/yayin/detay/suriye-faaliyet-raporu-2022>, (Erişim: 25.12.2023)
- Karademir, D., ve Doğan, M. (2019). Suriyeli Mültecilerin Mekânsal Analizi: Şanlıurfa Örneği. *Coğrafya Dergisi*, S. 39, 111-124. <https://doi.org/10.26650/JGEOG2019-0053>
- Karakaya, H. (2020). Türkiye'de Göç ve Etkileri. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2: 93-130.
- Karasu, M. A. ve Aksungut, A. B. (2022). Göçmenlerin Konut Sorunu: Suriyeli Göçmenler Özelinde Bir Değerlendirme. *İDEALKENT*, C. 13, S. 37: 2027-2050.
- Kaya Y. ve Akdağ G. (2022). Suriyeli Sığınmacıların Değişen Mutfak Kültürü: Mersin, Gaziantep ve Kilis Örneği. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, C. 5, S. 3: 971-986.

Kaya, M. (2017). Türkiye'deki Savaş Mağduru Engelli Suriyeli Mültecilerin Toplumsal Hayata Adaptasyon Süreçleri: Özel ve Kamusal Alan Engelleri. *Diyaletolog-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16: 124, 144.

Kaya, M. (2022). İnanç Temelli Suriyeli Mülteci Topluluklar'da Geri Dönüş Eğilimleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye'nin Göç Siyaseti Özel Sayısı*, S. 21(Özel Sayı): 74-89. doi:10.46928/iticusbe.1096087

Koşak, M. A. ve Atasoy, R. (2022). Suriyelilerin Temel Eğitim Sistemine Entegrasyonunda Şanlıurfa İli Özelinde Okul Yöneticilerinin Karşılaştığı Sorunlar. *Harran Maarif Dergisi*, C. 7, S. 2: 150-178. DOI: 10.22596/hej.1144890

Kuzucanlı, G. (2019). Suriyeli Sığınmacıların, Toplumsal Entegrasyon Sürecinde Sosyal Medya Araçlarını Kullanım Alışkanlıkları: Şanlıurfa Örneği (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Küçükşen, K. (2017). Suriyeli Sığınmacı Kadınlarda Sosyal Dışlanma Algısı Üzerine Nitel Bir Çalışma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 5: 2399-2413.

Kümbetoğlu, B. (2019). Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Leavy, P. (Ed.) (2014). *The Oxford Handbook of Qualitative Research*. Oxford University Press.

Martikainen, T. (2010). Din, Göçmenler ve Entegrasyon, (Çev. N. Özmen), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 38: 263-276.

Özçürümez, S. ve İçduygu, A. (2020). Zorunlu Göç Deneyimi ve Toplumsal Bütünleşme: Kavramlar Modeller ve Uygulamalar ile Türkiye. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özgür, E. M. (2020). Göç, İkametgâh Ayrışması ve Entegrasyon: Türk kentleri İçin Bir Değerlendirme. *Coğrafya Dergisi*, S. 41: 221-240.

Özyürek, A., Kapçı, P. E. ve Yıllancı, S. (2019). Farklı Yaş Grubundan Bireylerin Türkiye'deki Suriyeli Mültecilerin Durumu Hakkındaki Görüşlerinin İncelenmesi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi [MSKU Journal of Education]*, C. 6, S. 1, 56-69. DOI: 10.21666/muefd.518919

Parlak, İ. (2022). Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacılar Algısı: Türkçe Twitter Verileri ile Duygu Analizi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Perşembe, E. (2005). *Almanya'da Türk Kimliği: Din ve Entegrasyon*. İstanbul: Araştırma Yayınları.

Sağın, A. E. ve Güllü, M. (2020). Suriyeli Öğrencilerin Okula Uyum Süreci; Sportif Etkinliklerin Rolü. *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, C. 22, S. 3: 86-99.

Sağır, Z. (2018). Suriyeli Kadın Mültecilerde Kültürel Uyum, Ruh Sağlığı ve Din (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Sayın, Y., Usanmaz, A. ve Aslangiri, F. (2016). *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 18, S. 31: 1-13.

Sertkaya Doğan, Ö. ve Özdemir, F. (2021). Mersin'de (Akdeniz, Mezitli, Toroslar ve Yenişehir) Yaşayan Suriyeliler: Sosyo-Kültürel Yapı ve Entegrasyon Süreci. *Coğrafya Dergisi*, S. 42: 33-47.

Soyhanoğlu, S. (2022). Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Gençlerin Sosyokültürel Dinamikleri, Sosyal İşlevsellikleri ve Yaşam Kaliteleri Üzerine Bir Değerlendirme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31: 61-76.

Şahin, H. (2020). Göç Olgusu, Mülteci Çocukların Eğitimi ve Suriyeli Mülteci Çocukların Türk Eğitim Sistemine Entegrasyonu Süreci. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 9, S. 1: 377-394.

Şahin, M. ve Eşiçi, H. (2020). Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Göçmenler ile Türklerin Birlikte Yaşam Kültürü: Değerler, Fırsatlar, Engeller. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 22: 72-99.

Şahin, Ş. (2022). Suriyeli Sığınmacıların Entegrasyon Süreci ve Geri Dönüş Eğilimleri: Gaziantep İli Örneği (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.

- Şimşek, D. (2019). Türkiye'deki Suriyeli Çocukların Eğitime Erişimi: Engeller ve Öneriler. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, C. 17, S. 65: 10-32.
- Tiryaki, Z. (2022). Suriyeli Göçünün Gaziantep Şehrine Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Yansımaları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- Toluoğlu, F. (2021). Suriyeli Mültecilerin Toplumla Entegrasyon Sürecinde Kütüphanelerin Rolü: Kilis Elbeyli Geçici Barınma Merkezi Örneği (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı.
- Tozlu, B. (2019). Zorunlu Göçmen Grupların Toplumsal ve Spor Aktivitelerinde, Sosyal Uyum ve Çok Kültürlülük Algısı; Samsun İli Örneği (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Tunç, Ş. A. (2015). Mülteci Davranışı ve Toplumsal Etkileri: Türkiye'deki Suriyelilere İlişkin Bir Değerlendirme. *Tesam Akademi Dergisi*, S. 2: 29-63.
- Türkay, B. (2019). Suriyeli Mülteciler, Sosyal Medya ve Sivil Toplum: Entegrasyon Süreci ve Çözüm Arayışları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Uluslararası Göç Örgütü (2009). Göç Terimleri Sözlüğü. https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf, (Erişim: 29.10.2023).
- Unat, D. B. (2015). Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Göçmenlerin Gündelik Yaşam Pratikleri: Mardin Örneği (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.
- UNHCR. (2013). A New Beginning Refugee Integration in Europe, www.unhcr.org/52403d389.pdf, (Erişim: 02.09.2017). European Refugee Fund of the European Commission.
- Ward, C. ve Rana-Deuba, A. (1999). Acculturation and Adaptation Revisited. *Journal of CrossCultural Psychology*, C. 30: 422-442.
- Yıldırım, S., ve Cemal, İ. (2017). Suriyeli Sığınmacıların Toplumsal Kabul ve Uyum Sürecine İlişkin Bir Araştırma. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2: 107-126.
- Yücel-Avşar, Ö. ve Seçim, Y. (2020). Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci; Konya Örneği. *Journal of Recreation and Tourism Research*, C. 7, S. 2: 209-221.

Extended Summary

The Contribution of Socio-Cultural Interactions to the Integration Processes of Syrian Migrants Aged 18-25

Integration is a two-way process causing the immigrant and the host society to adapt to the new situation that arises when they live together (Martikainen, 2010, p.265). Therefore, this concept includes both different cultures protecting their own culture and ensuring harmony with the new society. Collaboration is important and necessary for harmony. Çevik (2022) stated in his study that cultural similarities are evaluated as positive in terms of social acceptance.

Undoubtedly, one of the most important elements for integration is language. Language is also important for Syrian immigrants (Abay and Güllüpinar, 2020; Tunç, 2015). This importance of language is due to its mediating effect in socialization. For example, Topaloğlu and Özdemir (2020) stated in their research that Syrian students have difficulty expressing themselves, and this negatively affects the friendship process. Syrian immigrants who cannot speak Turkish have difficulty meeting their needs. In this case, it can be an important element that leads to ghettoization. Thus, since they meet their needs within themselves, their adaptation and communication with the local people may be delayed (Doğan, 2021, p.45). In this context, when immigrants' participation in social life is evaluated, they can be seen to spend more time among themselves due to lack of communication with the local people and fear of exclusion. It is clear that this situation is a factor that weakens social integration. On the other hand, it is important for individuals to protect and maintain their identity. Identity is commonly associated with how people see themselves and how they are viewed by society. Çevik (2022) stated in his study that Syrian immigrants in Turkey have weakened their sense of belonging to their identity due to the negative attitudes of the local people towards the Arab identity. As a result of this exclusion, Syrian immigrants have developed strategies such as hiding their identities and not using the Syrian identity and Arabic language in public spaces (Çevik, 2022). In this respect, it is thought that Syrian immigrants' ability to express their identities freely can contribute positively to the integration process.

Another concept related to social participation and integration is education. There are various studies examining the integration of Syrian immigrants into the education system (Çelik Keskin and Atay, 2023; Koşak and Atasoy, 2022; Akar, 2021; Bezci et al., 2020; Şahin, 2020; Şimşek, 2019). School is essential in terms of ensuring social cooperation through information and educational activities for individuals. However, among immigrants, school attendance rate is not at the desired level. The 2021-2022 MEB report revealed that 35% of Syrians are deprived of education. One of the reasons for this situation is the difference in education between Syria and Turkey. The lack of support for mixed cultural education in Syria affects the educational life of Syrians studying in Turkey. Higher education institutions support projects that enable Syrian immigrants to enter university in Turkey and receive scholarships. Thus, it is aimed to save immigrant youth from becoming a "lost generation". Bringing individuals to the academy; it contributes to social acceptance, being well-equipped and psychological well-being (Şahin, 2020). At this point, a deficiency is that there are no policies, laws, etc. for studies in which the multicultural approach can be evaluated scientifically in Turkey. The inadequacy of the applications stands out (Şimşek, 2019).

Apart from academic life, social and physical activities are also important for integration. Sports is an important tool that brings different segments of people together. Sports have a great contribution in learning behaviors such as acting in a regular and planned manner, respecting the rights of others by considering equality, and facilitating adaptation to social life, which comes from being in a team or in competition. In our country, it is seen that sports fields are built for immigrants to participate in sports activities, teams with immigrants are established, special tournaments are held, and sports projects are produced. Sports also provide social and moral gain for immigrants in our country. Statistically, it can be said that there is an increase and improvement in the participation of immigrants who engage in sports activities in social life (Tozlu, 2019, p.103).

With all this, of course, there are many factors that affect affecting integration and integration is a multidimensional concept. In this context, Ager and Strang (2018) created an integration scheme with four headings. In this scheme, work, housing, education and health are considered as determinants; as social relations, social connections, social bridges, social ties; language, cultural knowledge, security and stability are included as facilitators, and finally, rights and citizenship are included as pillars. In this sense, it was thought that it was necessary to touch upon the concepts related to integration and to examine other studies in order to reveal the importance of this study.

Therefore, this study aims to focus on Syrian youth; science, art, academy, sports, business life, etc. It aims to reveal identity affiliations and integration levels under headings. Currently, Syrian young people between the ages of 18-25 spent their childhood in Syria, came to Turkey between the ages of 7-14 and still reside in Turkey. Young people who spent their adolescence in Turkey experienced both Turkish and Syrian culture during their identity formation period. It has been tried to see how this situation affects identity affiliations through the connection between sociocultural activities. Policies to be created at the sociocultural dimension are very important in terms of integration. In order to facilitate integration for both parties and increase cultural interaction, the rate at which Syrians benefit from urban services should be increased (Sertkaya, Doğan and Özdemir, 2021, p.46). Diversifying immigrant studies in which local governments, central government and the private sector can be involved and implementing them in wide areas will make a great contribution to strengthening cultural interaction.

Evaluation of Efficiency in Turkish Tax Audit System after Structural Reform via Window Analysis

Hamza Doğan¹

Yapısal Reform Sonrası Türk Vergi Denetim Sisteminde Etkinliğin Pencere Analizi ile Değerlendirilmesi	Evaluation of Efficiency in Turkish Tax Audit System after Structural Reform via Window Analysis
<p>Öz</p> <p>Bu çalışma, pencere analizi kullanarak yapısal reform sonrasında Türkiye'deki vergi denetim sisteminin etkinliğini değerlendirmektedir. Sistemin 2011-2022 yılları arasındaki etkinlik düzeyi, girdi değişkenleri (denetim personeli ve aktif mükellef sayısı) ve çıktı değişkenleri (denetlenen mükellef sayısı ve tahsilat/tahakkuk oranı) ile hesaplanmıştır. Sonuçlar, sistemin 2011-2015 döneminde etkin olduğunu, ancak etkinliğin 2016-2022 döneminde azaldığını göstermektedir. Daha fazla denetim personeline rağmen tahsilat/tahakkuk oranı iyileşmemiştir. Çalışma, sistemin etkinliğini artırmanın yollarını önermekte ve gelecekteki araştırmalar için içgörüler sağlamaktadır.</p>	<p>Abstract</p> <p>This study evaluates the efficiency of the tax audit system in Türkiye after the structural reform using window analysis. The efficiency level of the system from 2011 to 2022 is calculated with input variables (number of audit staff and active taxpayers) and output variables (number of taxpayers audited and collection/accrual ratio). The results show that the system was efficient in 2011-2015 but declined in 2016-2022. Despite more audit personnel, the collection/accrual ratio did not improve. The study suggests ways to increase the system's efficiency and provides insights for future research.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: Etkinlik Analizi, Pencere Analizi, Vergi Denetim Sistemi, Yapısal Reform</p>	<p>Keywords: Efficiency Analysis, Window Analysis, Tax Audit System, Structural Reform</p>
<p>JEL Kodları: C44, C67, H21</p>	<p>JEL Codes: C44, C67, H21</p>

<p>Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı</p>	<p>Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.</p>
<p>Yazarların Makaleye Olan Katkıları</p>	<p>Çalışmanın tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.</p>
<p>Çıkar Beyanı</p>	<p>Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.</p>

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, hamza.dogan@dicle.edu.tr

1. Introduction

Taxes are not only a means for the state to obtain revenue, but also a way and means of directing economic and social life, sometimes even realizing political goals (Nadaroğlu, 2000). Taxes are one of the most important elements of contemporary public finance. It not only meets public needs but also serves many different purposes. Taxation, as an instrument of economic and fiscal policy, contributes to justice in income distribution, efficiency in resource allocation, economic growth, and development goals in addition to the purpose of providing revenue (Demircan Siverekli, 2003). In addition, it is known that taxation plays an important role in the formation of economic stability (Can, 2003). The success of the tax system, which has such an important place for the state, depends on the correct and effective monitoring of every step related to taxation, the collection and evaluation of information in a healthy way and the use of this information in accordance with the objectives of the tax (Akdoğan, 2011). This is only possible through the establishment of an effective tax audit system.

In its most basic form, tax audit is the examination of the compliance of taxpayer and tax administration transactions with the standards set by laws, regulations, and bylaws. In this conceptual framework, the objectives of tax audit include preventing tax losses and evasion, ensuring that the administration complies with tax laws, increasing taxpayers' awareness of tax laws and increasing voluntary tax compliance by improving tax morality (Çavdar, 2019). The fact that taxpayers calculate and declare their own tax bases reveals the need for a strong and effective tax administration. To collect taxes properly, the tax administration must find those who conceal their tax liabilities and check the accuracy of taxpayer declarations. The most effective way to achieve this in declaration-based tax systems is the establishment and operation of a successful tax audit system (Savaş, 2000).

Tax audit is one of the measures implemented to ensure that tax revenues are transferred to the administration's budget in full and on time. This mechanism, which is present in the tax systems of almost all countries, is the most important tool used in the collection of tax revenues, which is the most important source of public financing, in full and on time (Beşel, 2017; Sandalcı and Sandalcı, 2021). For this reason, it is essential to operate an effective and efficient tax audit system to accurately collect taxes, which constitute a large portion of budget revenue. As Ergen and Kılınçkaya (2014:281) state, *"a strong budget depends on a strong tax system, and a strong tax system depends on an effective and efficient tax audit system."*

Performance is a concept that expresses the gain obtained as a result of a planned activity in a quantitative or qualitative, relative or absolute way (Akal, 2005). Since there is no consensus on the concept of performance, it has been defined in connection with performance dimensions (O'Donnell and Duffy, 2002). It can be said that organizational performance has two main sub-dimensions. One of these dimensions is effectiveness, which relates outputs to objectives, and the other is efficiency, which relates outputs to inputs (Lindsay, 1982). Effectiveness is a performance dimension that shows the degree to which an organization achieves its predetermined goals, in other words, the level of achievement of the organization's objectives (Bilgin, 2004). Efficiency, on the other hand, can be defined as the ability to achieve the highest possible level of output with a given level of input or the ability to achieve a given level of output with the lowest possible level of input (Tecer, 1985).

Although efficiency and effectiveness dimensions should be considered together to get a complete picture of system performance, the levels of these dimensions should be measured and evaluated separately. Whether a system achieves its predetermined objectives is related

to the effectiveness dimension, while the ability to achieve these objectives with minimum resources is related to the efficiency dimension. While there is no absolute relationship between these two concepts, one is not a prerequisite for the other. In other words, a system may be efficient but not effective; or it may be effective but not efficient (Schermerhorn Jr and Bachrach, 2023). An efficient system that maximizes the utilization of its inputs and achieves the highest possible output level has a low level of effectiveness if it does not achieve the outputs, it has previously targeted. In this case, it is possible to increase the efficiency level of the effective system in question by increasing the amount of output obtained by increasing the quantity and/or quality of inputs used. On the other hand, if an effective system that achieves the outputs it has previously targeted cannot achieve the highest possible output level due to its inability to utilize its inputs at the maximum level and waste its resources, its efficiency level is low. In this case, it is possible to increase the efficiency level of the effective system in question by using its existing inputs more efficiently and obtaining more output. In summary, a system can do a lot with few resources but not achieve its objectives; or it can achieve its objectives but spend too many resources.

Although tax audit has fiscal, economic, social, political, and legal dimensions, its fiscal dimension, whose main purpose is to increase tax revenues to finance the state's public expenditures, comes to the fore (Beşel, 2017). This dimension is very important as it is a deterrent factor to ensure the payment of taxes, which is the main source of income of the state, as well as a means of collection with the assessments and penalties determined as a result of tax audits (Ergen and Kiliçkaya, 2014). The efficiency of tax audit is not only related to the maximization of tax revenues, but also to the minimization of the costs of obtaining these revenues. Therefore, the efficiency of the audit system should be measured by evaluating the tax revenues obtained as well as the costs incurred in obtaining these revenues. In this study, the efficiency of the tax audit system is measured based on the input-output model.

The limited availability of public resources has led to the necessity of using these resources effectively and efficiently. For this reason, countries have started to renew their public financial management systems and have made important structural reforms to allocate and use public resources economically, effectively, and efficiently. The Public Financial Management and Control Law No. 5018, which introduced the most fundamental and comprehensive revision in Türkiye's public financial management system, was adopted at the end of 2003. This law strongly emphasized the efficient and effective use of public resources (Kesik, 2005). Similarly, administrative, functional, and structural transformations were realized in the tax audit system in order to increase efficiency and effectiveness. The most recent and comprehensive regulation made by the Decree Law No. 646 issued in 2011 includes an important change regarding the Tax Audit Organization. With this regulation, the Turkish Tax Inspection Board was established directly under the Ministry of Treasury and Finance. The Presidency of the Board of Account Experts, the Presidency of the Finance Inspection Board, the Presidency of Revenue Controllers, and the Tax Inspectors' Office, which were previously operating as separate units, were merged under a single roof. On the other hand, the said Decree Law abolished the titles such as Account Expert, Finance Inspector, Revenue Controller and Tax Auditor and renamed the audit personnel authorized to conduct tax audits as "Tax Inspector". Thus, an effective and efficient audit system was aimed by eliminating coordination problems in tax audit. Therefore, the structural changes have been implemented so that the audit system

has been done more coordinately and systematically, and the use of resources has been efficient (Ceylan and Tunalı, 2011; Sandalcı, 2019).

This study will analyze the efficiency in the tax audit system of Türkiye from the years of 2011 to 2022. We used window analysis method to compare the annual efficiencies and analyze the system's developments and changes in efficiency during that period.

In this new era for Türkiye's tax audit system, we analyze the efficiency from 2011 to 2022. Window analysis gives us knowledge about the system's efficacy, emphasizing important developments and changes in efficiency during that period.

The use of window analysis allows us to track the trajectory of auditing efficiency after significant structural reforms. This method goes beyond the immediate effects of policy changes and contributes to the literature by examining the outcomes that follow. It also investigates the relationship between efficient budget performance and overall efficiency, enhancing our understanding of the fiscal consequences of the audit system. By analyzing the tax audits' efficiency at a macro level, we aim to bridge existing gaps in the literature and lay the groundwork for future research.

Furthermore, this research addresses the critical challenge of optimizing tax collection while minimizing resource use. We provide a quantitative assessment of whether the restructured tax audit system effectively meets its objectives of increasing revenue and saving resources. The findings of this study are crucial for policymakers and administrators as they develop more effective tax audit strategies and highlight the importance of continuous performance monitoring. The model we present can be applied in different settings to enhance the efficiency of tax collection mechanisms and contribute to the fiscal sustainability of the state.

The next part of the study includes a comprehensive literature review on previous research conducted on efficiency analysis in tax audits. The third section, which is methodological, offers a detailed analysis of the window analysis techniques used. After introducing the variables and the dataset used in the study, this section concludes with the analytical process. The fourth section provides a detailed explanation of the empirical results. The fifth and final section discusses the implications of these findings for the existing body of literature, proposes policy recommendations, outlines the study's limitations, and suggests avenues for future research.

2. Literature Review

Compared to other areas such as education, health and banking, efficiency analysis in taxation has been the subject of few studies in the national and international literature. The studies are generally based on comparing the efficiency of audit or tax units in a country. Thirtle *et al.*, (2000) analyzed the efficiency of 15 Indian state tax jurisdictions over a 13-year period using Data Envelopment Analysis (DEA) and Malmquist Total Factor Productivity (TFP) Index. González and Miles (2000) measured the efficiency of 15 regional audit units in Spain and Moesen and Persoon (2002) measured the efficiency of 289 regional tax offices in Belgium with DEA. Tosun and Güran (2002) examined the efficiency of 21 tax offices affiliated to the Ankara Treasurer's Office by using DEA method. Førsund *et al.*, (2005) measured the efficiency of 98 local tax offices in Norway with DEA and Malmquist TFP Index over a three-year period. Barros (2005) measured the efficiency of 41 tax offices in Lisbon, Portugal using Stochastic Frontier Analysis (SFA) and Barros (2007) measured the efficiency of the same tax offices using DEA. Katharaki and Tsakas (2010) examined the efficiency of 27 tax offices in Greece over a six-year period using DEA and Window analysis methods. Park and Ryu (2012) evaluated the efficiency

of 6 regional tax offices in Korea over an 11-year period using DEA, Window Analysis and Malmquist TFP Index. Yalçın (2012) measured the efficiency of 26 tax offices in Türkiye using DEA. Feizpour *et al.*, (2013) first categorized 30 provinces in Iran into 3 groups according to their development levels and then evaluated the tax system efficiency of these provinces with DEA. Ruy and Lee (2013) examined the efficiency of 6 tax jurisdictions in Korea over a 14-year period by using DEA and trend analysis methods. Salinas (2015) evaluated the efficiency of 15 regional directorates constituting the regional distribution of the tax administration in Paraguay over a 3-year period with DEA and Malmquist TFP Index. Fuentes and Lillo-Bañuls (2015) measured the efficiency of 30 tax offices in Alicante, Spain over a three-year period using DEA and the Malmquist TFP Index. De Carvalho Couy (2015) analyzed the efficiency of 97 federal tax offices in Brazil over a 5-year period using DEA. Askari and Charkhkar (2015) measured the efficiency of 12 tax offices in Tehran, Iran over a 4-year period with DEA. Rubio *et al.* (2017) evaluated the efficiency of 47 regional tax offices in Spain with two-stage DEA. Mohammadi *et al.*, (2017) examined the efficiency of tax offices in 15 underdeveloped and 15 developed provinces of Iran, excluding Tehran, within their categories and within the framework of DEA/Analytic Hierarchy Process integrated model. Huang *et al.*, (2017) analyzed the efficiency of 20 local tax offices in Taiwan using Network DEA and Russell Distance Directional Function approach. Naranjo and Jano (2017) analyzed the efficiency of tax offices in 16 Spanish Autonomous Communities over a 9-year period using DEA and Window analysis methods. Naranjo and Jano (2018) measured the efficiency of tax offices in 15 Spanish Autonomous Communities over a 9-year period using DEA and Malmquist TFP Index. Fernandes and Sousa (2018) examined the tax efficiency of 210 municipalities in the State of Paraíba, Brazil, using Multiple DEA. Ahmadi *et al.*, (2018) measured the efficiency of 31 provincial tax offices in Iran over a 4-year period with DEA. Gomes Cabello *et al.* (2019) examined the efficiency of tax agencies in 23 states and the federal district in Brazil over a 4-year period using SFA and three-stage DEA. Vieira *et al.* (2020) analyzed the tax efficiency of 767 municipalities in the State of Minas Gerais, Brazil, using DEA. Zhang and Lv (2020) measured the efficiency of the tax authorities of 28 provinces in China using three-stage DEA. Aparicio *et al.*, (2020) used the Malmquist-Luenberger and Luenberger Indices to evaluate the efficiency of 44 regional tax authorities in Spain over a 10-year period. Biswal and Rout (2021) measured the efficiency of 17 states in the general category and 11 states in the special category in India within their own categories using DEA. Jansen *et al.*, (2022) examined the tax efficiency of 8 metropolitan cities in South Africa with DEA. Yan *et al.*, (2022) measured the tax efficiency of 16 cities in Yunnan, an underdeveloped province in western China, with two-stage DEA. Pan (2022) evaluated the tax administration efficiency of 31 provinces in China over a ten-year period with DEA and Malmquist TFP Index.

There are limited number of studies in the literature comparing the tax administration efficiency of countries. Alm and Duncan (2014) examined the tax administration efficiency of 28 OECD countries with SFA and DEA. Savić *et al.* (2015) measured the tax administration efficiency of 13 European countries using DEA and Regression Analysis. ATAF (2021) evaluated the tax administration efficiency of 30 African countries with DEA, Window Analysis and Bilateral Analysis. Mackenzie *et al.*, (2022) evaluated the tax administration efficiency of 27 African countries with SFA and DEA. Nguyen *et al.*, (2022) measured the tax system efficiency of 88 countries over a twelve-year period with Panel DEA and Malmquist TFP Index. Martínez *et al.*, (2022) measured the tax administration efficiency of 28 OECD countries with DEA.

Anastasiou *et al.*, (2023) examined the tax administration efficiency of 26 European countries with DEA.

In the literature, there are very limited studies in which the macro-level efficiency of a country's tax system is evaluated as a whole with its own internal dimensions. Serra (2005) examined the efficiency of the Chilean tax system over a period of sixteen years using the Window Analysis method. Monjazebe and Moosavi (2015) evaluated the efficiency of the Iranian tax system over a seven-year period using the Window Analysis method. Wang (2022) examined the efficiency of the Chinese tax system over an eight-year period with three-stage DEA.

The approach used in this research for window analysis offers a view of how the audit efficiency has developed since major structural changes have occurred. This is important because it fills the gaps in literature by broadening the scope of analysis from immediate effects of policy changes to long term outcomes resulting from such reforms. It is common for studies involving tax audit efficiency in Türkiye to compare different provinces' tax offices using DEA. So far, no study has been done measuring the efficiency of the entire tax audit system at macro level. This research addresses this gap in literature and opens up further opportunities for research on this subject.

3. Method

3.1. Window Analysis

Window Analysis, also called DEA Window Analysis, developed by Charnes *et al.*, (1985), is an extension of the traditional DEA method that can process panel data and measure the efficiency of decision-making units and their changes over time.

Window analysis is a method that uses moving averages to identify trends in the performance of a decision-making unit over time. Each decision-making unit is treated as a separate unit in different periods. This lets in for a contrast of a unit's performance in a given duration with its very own past overall performance, in addition to the overall performance of other units. This approach is beneficial for small sample sizes as it increases the variety of information points, thereby increasing the discriminatory power while there are few decision-making units. The window width, which refers to the number of time periods considered in the analysis, can range from a contemporaneous analysis to an intertemporal analysis that includes observations for the entire study period (Asmild *et al.*, 2004; Tulkens and Eeckaut, 1995).

In window analysis, the dynamic nature of the data can be assessed by using windows (panels) in which trends and seasonal effects in the performance of each Decision-Making Unit (DMU) are identified (Charnes *et al.*, 1994). It is obvious that the use of panel data in window analysis allows for a more reliable evaluation of DMUs as it provides series covering more than one period (Cullinane *et al.*, 2004).

Following the formulation of Asmild *et al.*, (2004) and Kim *et al.*, (2023), assume that there are n DMUs ($n = 1, \dots, N$) that produce s outputs using r types of inputs during period T ($t = 1, \dots, T$). Let DMU_n^t represent an n observation in period t with the input vector (X_n^t) and output vector (Y_n^t) given below respectively.

$$X_n^t = \begin{bmatrix} X_n^{1t} \\ \vdots \\ X_n^{rt} \end{bmatrix}$$

$$Y_n^t = \begin{bmatrix} y_n^{1t} \\ \vdots \\ y_n^{st} \end{bmatrix}$$

Assuming that the window width is w ($1 \leq w \leq T$) and the window starts at k time points ($1 \leq k \leq T - w + 1$), the input (X_{k_w}) and output matrix (Y_{k_w}) of each window consisting of $N \times w$ observations and represented by k_w is as shown below.

$$X_{k_w} = \begin{bmatrix} x_1^k & x_2^k & \dots & x_N^k \\ x_1^{k+1} & x_2^{k+1} & \dots & x_N^{k+1} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_1^{k+w-1} & x_2^{k+w-1} & \dots & x_N^{k+w-1} \end{bmatrix}$$

$$Y_{k_w} = \begin{bmatrix} y_1^k & y_2^k & \dots & y_N^k \\ y_1^{k+1} & y_2^{k+1} & \dots & y_N^{k+1} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ y_1^{k+w-1} & y_2^{k+w-1} & \dots & y_N^{k+w-1} \end{bmatrix}$$

By placing the above inputs and outputs of DMU_n^t into the relevant DEA models (CCR, BCC, etc.), window analysis can be performed.

Three important methodological approaches stand out in efficiency analysis using panel data. These are contemporaneous analysis, window analysis and intertemporal analysis. In fact, contemporaneous and intertemporal analysis are two extreme cases of window analysis where the window width is equal to 1 ($w = 1$) and T ($w = T$) respectively (Cullinane *et al.*, 2004).

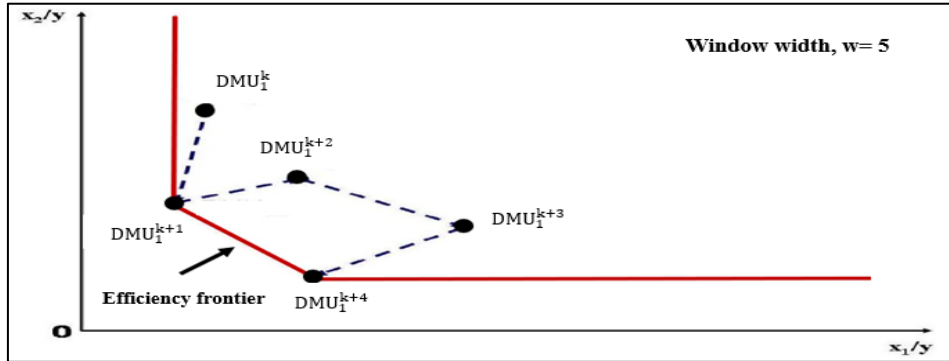
3.2. Window Analysis Model for a Single Decision-Making Unit

The window analysis model is an appropriate method for evaluating the performance of a single DMU over time (Asmild *et al.*, 2004). A single time series consisting of several observations of a single DMU can be analyzed using window analysis (Tulkens and Eeckaut, 1995).

The Window analysis model used in this study assumes that the observations of the same tax audit system (a single DMU) for different years are different DMUs. In this case, the discriminative power of the model increases as the number of observations increases. For a period of T years ($t = 1, \dots, T$), the analysis is carried out by separately evaluating w data points (w DMUs) in a window of a single tax audit system with a window width of w ($1 \leq w \leq T$) and starting at time point k ($1 \leq k \leq T - w + 1$). The efficiency scores of these data points provide important information about the course of efficiency change in the tax audit system.

Figure 1, adapted from Ngo (2012), shows the efficiency frontier and the efficiency change for a five-period window ($w = 5$) between periods k and $k + 4$ for a single DMU that produces one output using two different inputs. Periods $k + 1$ and $k + 4$ constitute the efficiency frontier of DMU_1 . Therefore, it is observed that in periods k , $k + 2$ and $k + 3$, DMU_1 is not efficient. It is observed that efficiency increases from period k to period $k + 1$, decreases from period $k + 1$ to period $k + 2$, remains almost unchanged from period $k + 2$ to period $k + 3$, and increases again from period $k + 3$ to period $k + 4$.

Figure 1: Efficiency Values of a Single DMU for a Five-Period Window

Source: Adapted from (Ngo, 2012).

3.3. Determination of Window Width and Input-Output Variables

As in all other systems, the tax audit system has three basic elements: input, transformation process and output. Achieving the highest potential output level provided by the available inputs is a condition for the efficiency of this system. It is most appropriate to evaluate the tax audit system with a model that can be represented by all input and output indicators. However, the degree of freedom problem does not allow the construction of this model. Therefore, it is vital for efficiency measurement to accurately determine the inputs and outputs that are most appropriate for the objectives and instruments of the tax audit system among many inputs and outputs.

In Window Analysis, which is an extension of DEA, there is a positive relationship between the number of DMUs and degrees of freedom and a negative relationship between the number of inputs and outputs and degrees of freedom. This leads to a change in the shape of the boundary that determines the efficiency of the DMUs (Cooper *et al.*, 2007). An increase in the number of inputs and outputs while the number of DMUs is fixed may weaken the discrimination ability and cause many DMUs to be inefficient (Jenkins and Anderson, 2003). The main constraint equations that explain the relationship between the number of inputs and outputs and the number of DMUs in the literature on this degree of freedom problem are presented below. Assume that there are n DMUs ($n = 1, \dots, N$) that produce s outputs using r types of inputs during period T ($t = 1, \dots, T$).

- $n \geq r + s + 1$ (Boussofiene *et al.*, 1991).
- $n \geq 2(r + s)$ (Golany and Roll, 1989).
- $n \geq 3(r + s)$ (Banker *et al.*, 1989; Friedman and Sinuany-Stern, 1998).
- $n \geq 2(r \times s)$ (Dyson *et al.*, 2001).

The window analysis model increases the number of observations by treating the observations of a DMU in different years as independent DMUs and thus improves the decomposition ability of the model. With this method, the degrees of freedom constraint is relaxed. Thus, for a single window of width w , the following constraint equations are obtained.

- $n \times w \geq r + s + 1$
- $n \times w \geq 2(r + s)$
- $n \times w \geq 3(r + s)$
- $n \times w \geq 2(r \times s)$

In this study, the efficiency of the tax audit system ($n = 1$) between 2011 and 2022 ($T = 12$) is measured by Window Analysis. In the literature, it is generally observed that in efficiency measurement studies for different periods of a single DMU, a single window with "window width equal to the total number of periods" is used (Monjazeb and Moosavi, 2015; Ngo, 2012; Serra, 2005; Wang, 2022). Similarly, in this study, the window width is set as 12 ($w = T = 12$), the number of input types is set as two ($r = 2$) and the number of output types is set as two ($s = 2$) to ensure that the model has decomposition power and satisfies all the above-mentioned constraint equations. To increase the sensitivity level, the analysis with the number of inputs and outputs was repeated by choosing the smallest window width ($w = 8$) that satisfies the constraint equations of Golany and Roll (1989) and Dyson *et al.*, (2001). To conduct our analyses, we performed two separate evaluations using distinct window widths but identical input-output variables, subsequently comparing the outcomes.

In the window analysis method, we select input and output variables with precision, ensuring they are measurable, comparable, and reflective of the system's performance. Cooper *et al.* (2007) emphasize that these variables must represent the system's efficiency, while Seiford and Thrall (1990) advise that input variables should indicate the resources invested in the system, and output variables should reflect the results produced.

Informed by previous studies, we chose four variables—two inputs and two outputs—aligned with the Turkish tax audit system's goals and operations. We gathered data for these variables from the Revenue Administration Annual Reports (2011-2022), the Tax Inspection Board Annual Reports (2012-2022), the 2011 Ministry of Finance Annual Report, and the Statistics of Revenue Administration. We detail the selected variables as follows:

Number of audit staff (I1): We define this input variable as the total staff count dedicated to tax audit tasks. It signifies the human resource investment necessary for conducting tax audits. An increase in this variable correlates with a rise in the cost, or resource utilization, of tax audit activities.

Number of active taxpayers (I2): This input variable represents the total number of taxpayers obligated to fulfill tax liabilities. It identifies the potential target group for tax audit endeavors. A higher value for this variable expands the scope of tax audit activities, implying a greater number of taxpayers subject to auditing.

Number of taxpayers examined (O1): This variable refers to the number of taxpayers examined within the scope of the tax audit activity. This variable, which is used as an output, is one of the products (results) obtained as a result of the tax audit activity. The higher the value of this variable, the higher the performance of the tax audit activity.

Collection/Accrual ratio (O2): Tax audit is a critical process through which the tax administration checks whether taxpayers fulfill their tax obligations. This process clarifies the taxes that taxpayers should pay, encourages tax compliance, and prevents tax evasion and avoidance. One of the most important objectives of the tax audit process is the payment of the tax by the taxpayer, that is, its collection and transfer to the budget. Tax audit contributes to the budget by increasing the revenues of the tax administration (Arslan and Biniş, 2014; Demirkol, 2020; Gez, 2011). This variable used as output is one of the products (results) obtained as a result of the tax audit activity. As the value of this variable increases, the success of the tax audit activity increases.

3.4. Data Set and Analysis

Data on the number of audit personnel, active taxpayers and taxpayers examined were obtained from the annual activity reports of the Revenue Administration (2011-2022), the Ministry of Finance (2011) and the Tax Inspection Board (2012-2022), while the Collection/Accrual ratio was obtained from the official statistics of the Revenue Administration. The data set used in the study is shown in Table 1.

Table 1: Data Set Used in the Study

Years	Inputs			Outputs	
	Number of audit staff ²	Number of active taxpayers ³	Number of active taxpayers examined	Number of taxpayers	Collection/Accrual ratio %
2011	4,725	2,367,721		28,937	85.6
2012	4,397	2,422,975		56,713	86.4
2013	4,975	2,460,281		84,276	86.8
2014	4,442	2,472,658		65,063	85.2
2015	4,591	2,527,084		68,578	84.7
2016	6,479	2,541,016		56,678	81.2
2017	6,970	2,636,370		50,398	82.3
2018	7,034	2,727,208		48,461	81.4
2019	7,070	2,813,452		45,545	81.0
2020	7,231	3,004,329		50,658	80.1
2021	6,740	3,221,894		56,429	80.7
2022	6,626	3,433,964		79,374	83.1

Source: Own elaboration using data from the 2011-2022 Revenue Administration Annual Reports⁴, 2012-2022 Tax Inspection Board Annual Reports⁵, 2011 Ministry of Finance Annual Report⁶ and Statistics of Revenue Administration⁷

In the study, the output oriented CCR model is used since it is an approach that aims to determine the maximum level of outputs that can be obtained at fixed input levels. The results of the analysis were obtained using the Efficiency Measurement System (EMS 1.3), an Excel-based software package developed by Scheel (2000) for academic use. EMS 1.3 is a very convenient software to easily implement the Window analysis and to graphically display the results.

²It is composed of the sum of the number of tax inspectors actively conducting examinations and the number of tax office managers.

³Consists of the sum of the number of active Income Taxpayers and the number of active Corporate Taxpayers.

⁴<https://www.gib.gov.tr/kurumsal/stratejik-yonetim/faaliyet-raporlari>. Accessed 2 August 2023.

⁵<https://vdk.hmb.gov.tr/vdk-faaliyet-raporlari>. Accessed 2 August 2023.

⁶<https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2018/10/Maliye-Bakan%C4%B1%C4%9F%C4%B1-2011-Y%C4%B1%C4%B1-Faaliyet-Raporu.pdf>. Accessed 2 August 2023.

⁷https://www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/VI/GBG/Tablo_17.xls.htm. Accessed 2 August 2023.

4. Empirical Results

The results of the window analysis, in which the tax audit system is evaluated in a single window over a 12-year period, are presented in Table 2. When this table is analyzed, it is seen that the first four years after the structural transformation were efficient years (2011, 2012, 2013, 2014), 2015 was very close to the efficiency threshold, and the remaining years were inefficient, in other words, resources were not used efficiently in these years.

Furthermore, Spearman's correlation test was employed to assess the relationship between the efficiency score and the primary budget balance/GDP ratio. The results demonstrated a positive and strong correlation between these variables ($r=0.816$, $p<0.01$), indicating that as the efficiency score increases, budget performance tends to improve.

Table 2: Window Analysis Efficiency Scores (Single Window, $w=12$)

Years	Efficiency score	Primary budget balance/GDP	Benchmark (λ)			
			2011	2012	2013	2014
2011	1.00	1.70	-	-	-	-
2012	1.00	1.20	-	-	-	-
2013	1.00	1.70	-	-	-	-
2014	1.00	1.30	-	-	-	-
2015	0.98	1.30	-	-	0.22	0.79
2016	0.89	0.80	0.46	-	0.59	-
2017	0.87	0.30	0.62	-	0.47	-
2018	0.83	0.03	0.68	-	0.46	-
2019	0.80	-0.60	0.76	-	0.41	-
2020	0.74	-0.80	0.67	-	0.58	-
2021	0.70	-0.30	0.58	-	0.76	-
2022	0.71	1.10	-	-	1.24	0.10
Times as a benchmark for another year			6	0	8	2
Mean	0.88					
Range	0.30					

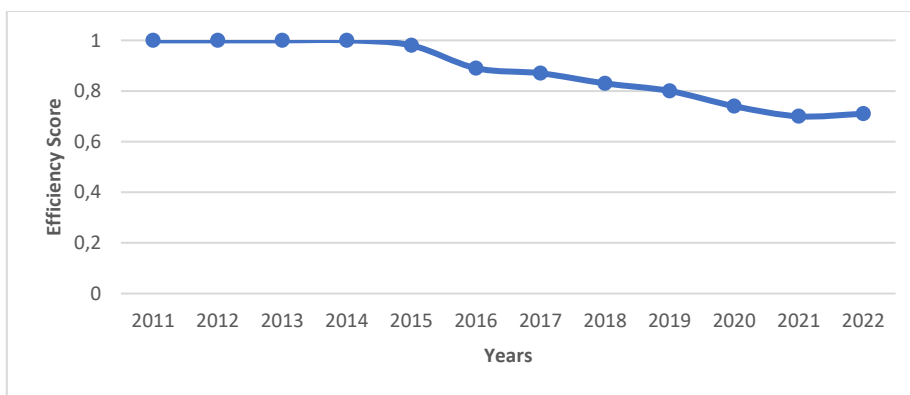
Source: The primary budget balance/GDP data was obtained from the Strategy and Budget Directorate 2024 Budget Justification Report⁸.

Table 2 shows the years and benchmark rates that the inefficient years need to use to become efficient. According to this, for example, the inefficient year 2021 needs to use the year 2011 as a benchmark by 0.58 and the year 2013 as a benchmark by 0.76 to become efficient. As a result of recalculating the input and output quantities according to these rates and comparing them with the actual input and output quantities, it is necessary to reduce the excesses in the inputs and eliminate the deficiencies in the outputs to increase the efficiency. Among the efficient years, it is seen that the year 2013 was used as a benchmark 8 times, the year 2011 was used as a benchmark 6 times, the year 2014 was used as a benchmark 2 times, and the year 2012 was not used as a benchmark at all. Therefore, it can be said that the most successful years in terms of efficient use of resources among the efficient years are 2013, 2011, 2014 and 2012, respectively. It will contribute to the improvement of the efficiency of the tax audit system if the relevant managers evaluate the policies and strategies developed for resource use in these years and use them as examples.

⁸ <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/10/2024-Yili-Butce-Gerekcesi.pdf> Accessed 5 April 2024.

The graph in Figure 2 shows the change in the efficiency of the tax audit system over the years. As can be seen from the graph, after the comprehensive transformation of the tax audit system, efficiency was achieved by using resources efficiently in the first five years, but the efficiency gradually decreased in the following seven years.

Figure 2: Change in the Efficiency of the Tax Audit System over the Years

The results of the analysis in which the tax audit system is evaluated in 5 windows of 8 successive years are shown in Table 4. In this analysis, where the trend in efficiency is evaluated more sensitively, it is understood from the efficiency averages in the windows that efficiency shows a downward trend as in the first analysis.

Table 3: Window Analysis Efficiency Scores (Five Windows, w=8)

Years	Window 1	Window 2	Window 3	Window 4	Window 5	Mean
2011	1.00					1.00
2012	1.00	1.00				1.00
2013	1.00	1.00	1.00			1.00
2014	1.00	1.00	1.00	1.00		1.00
2015	0.98	0.98	0.98	1.00	1.00	0.99
2016	0.89	0.89	0.91	0.93	0.95	0.91
2017	0.87	0.87	0.88	0.91	0.93	0.89
2018	0.83	0.83	0.85	0.87	0.89	0.85
2019		0.80	0.82	0.84	0.86	0.83
2020			0.76	0.77	0.80	0.78
2021				0.73	0.75	0.74
2022					0.85	0.85
Mean	0.95	0.92	0.90	0.88	0.88	0.91
Range	0.17	0.20	0.24	0.27	0.25	0.26

When all results are evaluated together, it is observed that in the first years after the comprehensive reform of the tax audit system in 2011, efficiency was achieved by utilizing resources at an optimum level, but especially between 2016 and 2022, resources were not utilized sufficiently and there was a downward trend in the level of efficiency.

5. Conclusion

This study, which evaluates the efficiency of the Turkish tax audit system after the structural reform over the years and as a whole, has important implications for policy makers and administrators. It is observed that the comprehensive reform, which was realized in 2011 with the aim of increasing efficiency and effectiveness in tax auditing, achieved its goal especially in the first five years, but deviated from this goal especially between 2016 and 2022. Based on the data, although the number of audit personnel increased during this inefficient period, the collection/accrual ratio did not increase; on the contrary, it decreased in some years. This situation shows that the quality of audit personnel should also be improved. Qualified audit staff improves the quality of tax audit, reduces tax disputes, and ensures tax justice. Therefore, training, competence and motivation of audit personnel are important. The knowledge and skills of audit staff should be kept up to date through continuous and up-to-date training. Their competencies should be assessed and developed according to objective criteria. To increase their motivation, attention should be paid to factors such as performance-based rewards, career planning and job satisfaction. In this way, audit staff can become more qualified, and the efficiency of the tax audit system can increase.

Our study reveals that an increase in efficiency scores actively contributes to improved budget performance. Significant enhancement of budget performance in the long term can be achieved by strategically allocating investments in key areas such as education, health, and infrastructure. These investments are crucial in building human capital and driving sustainable economic growth.

To maintain fiscal discipline and contain budget deficits, tight fiscal policies could be considered. A comprehensive review of tax policies, broadening the tax base and a strong fight against tax evasion can collectively increase government revenues and improve budget performance. In addition, our research advocates reducing unnecessary public spending and creating policies that support growth. Technology adoption to balance development financing and competitiveness is essential for socio-economic stability.

In our window analysis, we've uncovered a concerning trend: the efficiency of Türkiye's tax audit system is waning. It is evident that action must be taken decisively, with policies and strategies being crafted to halt and reverse this decline. Our analysis points to the years 2011 to 2015 as a beacon of efficiency, a time when the collection-to-accrual ratio saw an uptick even with fewer audit staff. Managers would do well to look to this period as a model, drawing from its strategies to bolster the current system. Such measures will not only align with the public interest but also fulfill organizational objectives by boosting the system's efficiency.

To ramp up efficiency, it's essential to maximize outputs using the resources at hand. Enhancing the outputs of the tax audit system is synonymous with increasing its efficiency. Here, the role of technology is crucial. The speed, quality, and reliability of tax audits can be improved by investing in tax audit technology, which includes databases, analytical tools, and artificial intelligence. This, in turn, leads to more efficient resource use and higher taxpayer satisfaction.

The performance of the tax audit is important for curtailing tax losses and evasion, and for bolstering tax revenues. Managers ought to deal with raising the nice of audit body of workers, first-rate-tuning audit plans and techniques, advancing audit generation, and preserving a keen

eye on audit overall performance. Moreover, motivating and rewarding the audit team of workers, fostering fine taxpayer relationships, and promoting tax compliance are key.

Our study isn't without its limitations. We lack data on the number of taxpayers audited before 2011, which hampers our ability to fully gauge the impact of audit reforms. This gap confines our analysis to the post-2011 era and makes it difficult to assess the long-term effects of the reforms. When considering our findings, this limitation must be kept in mind, and it underscores the need for future research with broader data sets or new methodologies.

Among the restrictions of this study is the reality that the results of tax amnesties, which can be regularly at the schedule in Türkiye, and which extensively undermine the efficiency of tax audits, are not taken under consideration. Tax amnesties may additionally negatively influence economic subject and tax justice, lessen the efficiency of audit mechanisms and harm the principle of equality among taxpayers. Since this study does no longer cope with the long-time period effects of tax amnesties on audit practices, it shows that destiny studies must observe this difficulty in a more complete manner.

Furthermore, our study doesn't consider other potential influences on the tax audit system's efficiency, such as economic conditions, tax policies, and taxpayer behavior. Future research should adopt a holistic view, employing a variety of methods and variables to gain a more nuanced understanding of the tax audit system's performance.

References

- Ahmadi, E., Zayanderoodi, M., Raeispour, A., & Shakibae, A. (2018). The efficiency of the taxation system for the provinces of Iran by separation of tax bases: DEA approach. *Iranian Journal of Economic Research*, 22(73), 83-106. <https://doi.org/10.22054/ijer.2018.8299>
- Akal, Z. (2005). İşletmelerde Performans Ölçüm ve Denetimi: Çok Yönlü Performans Göstergeleri, Milli Prodüktivite Merkezi Publications.
- Akdoğan, A. (2011). Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi, Ankara: Gazi Publications.
- Alm, J., & Duncan, D. (2014). Estimating tax agency efficiency. *Public Budgeting&Finance*, 34(3), 92-110. <https://doi.org/10.1111/pbaf.12043>
- Anastasiou, A., Kalligosfyris, C., & Kalamara, E. (2023). Measuring tax administrations efficiency using DEA: evidence from 26 European Countries. *International Journal of Computational Economics and Econometrics*, 13(1), 61-109. <https://doi.org/10.1504/IJCEE.2023.127311>
- Aparicio, J., Cordero, J. M., & Díaz-Caro, C. (2020). Efficiency and productivity change of regional tax offices in Spain: an empirical study using Malmquist–Luenberger and Luenberger Indices. *Empirical Economics*, 59(3), 1403-1434. <https://doi.org/10.1007/s00181-019-01667-8>
- Arslan, M., & Biniş, M. (2014). Vergi denetiminde bir etkinlik sorunu olarak mükellef seçimi. 29. Türkiye Maliye Sempozyumu Tebliğler Kitabı, 443-462.
- Askari, A., & Charkhkar, M. (2015). The determination and assessment of the relational efficiency indicators of Tehran city's and province's tax affairs general directorates with data envelope analysis approach (DEA). *Journal of Tax Research*, 23(27), 35-62.
- Asmild, M., Paradi, J. C., Aggarwall, V., & Schaffnit, C. (2004). Combining DEA window analysis with the Malmquist index approach in a study of the Canadian banking industry. *Journal of Productivity Analysis*, 21, 67-89. <https://doi.org/10.1023/B:PROD.0000012453.91326.ec>
- ATAF (2021). Evaluation of tax administration efficiency: data envelope analysis (DEA). An ATAF Research Paper. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3865048>
- Banker, R. D., Charnes, A., Cooper, W. W., Swarts, J., & Thomas, D. (1989). An introduction to DEA with some of its models and their uses. *Research in Governmental Nonprofit Accounting*, 5(1), 125-163.
- Barros, C. P. (2005). Performance measurement in tax offices with a stochastic frontier model. *Journal of Economic Studies*, 32(6), 497-510. <https://doi.org/10.1108/01443580510631388>
- Barros, C. P. (2007). Technical and allocative efficiency of tax offices: a case study. *International Journal of Public Sector Performance Management*, 1(1), 41-61. <https://doi.org/10.1504/IJSPM.2007.013838>
- Beşel, F. (2017). Türkiye'de vergi denetiminin çeşitli göstergeler ile analizi. *Sayıştay Dergisi*, 107, 65-98.
- Bilgin, K. U. (2004). Kamu Performans Yönetimi: Memur Hak ve Yükümlülüklerinin Performansa Etkisi. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Biswal, P., & Rout, H. S. (2021). Tax collection efficiency of Indian states: a DEA approach. *Orissa Journal of Commerce*, 42(1), 78-91.
- Boussofiane, A., Dyson, R. G., & Thanassoulis, E. (1991). Applied DEA. *European Journal of Operational Research*, 52(1), 1-15. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(91\)90331-O](https://doi.org/10.1016/0377-2217(91)90331-O)
- Can, İ. (2003). Ekonomik krizlere karşı uygulanması gereken vergi politikası. *Maliye Dergisi*, 142, 69-107.
- Ceylan, M. A., & Tunalı, A. (2011). 646 sayılı KHK sonrası bir değerlendirme: 'Vergi Denetim Kurulu' kuruluş amacına ne kadar hizmet edebilecek?. *Vergi Dünyası*, 360, 27-32.

Charnes, A., Clark, C. T., Cooper, W. W., & Golany, B. (1985). A developmental study of DEA in measuring the efficiency of maintenance units in the U.S. Air Forces. *Annals of Operations Research*, 2(1), 95-112. <https://doi.org/10.1007/BF01874734>

Charnes, A., Cooper, W. W., Golany, B., Learner, D. B., Phillips, F. Y., & Rousseau, J. (1994). A Multiperiod Analysis of Market Segments and Brand Efficiency in the Competitive Carbonated Beverage Industry. A. Charnes, W. W. Cooper, A. Y. Lewin & L. M. Seiford (ed.), *In DEA: Theory, Methodology, and Applications*. Dordrecht: Springer Netherlands, 145-165. https://doi.org/10.1007/978-94-011-0637-5_8

Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Tone, K. (2007). *DEA: A Comprehensive Text with Models, Applications, References and DEA-Solver Software*. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-45283-8>

Cullinane, K., Song, D.-W., Ji, P., & Wang, T.-F. (2004). An application of DEA windows analysis to container port production efficiency. *Review of Network Economics*, 3(2), 184-206. <https://doi.org/10.2202/1446-9022.1050>

Çavdar, F. (2019). Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki vergi denetimi uygulamalarının karşılaştırılması. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 127-140. <https://doi.org/10.26468/trakyasobed.452076>

De Carvalho Couy, J. P. (2015). *Assessing tax inspection performance: a DEA on Brazilian federal tax offices*. (unpublished master thesis), KDI School, <https://archives.kdischool.ac.kr/handle/11125/30586>

Demircan Sivrekli, E. (2003). Vergilendirmenin ekonomik büyüme ve kalkınmaya etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (21), 97-116.

Demirkol, C. (2020). Vergi Denetim Kurulu Başkanlığının kurulmasının vergi denetimi ve tahsilatı ilişkisine etkisi. (unpublished master thesis), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.

Dyson, R. G., Allen, R., Camanho, A. S., Podinovski, V. V., Sarrico, C. S., & Shale, E. A. (2001). Pitfalls and protocols in DEA. *European Journal of Operational Research*, 132(2), 245-259. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(00\)00149-1](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(00)00149-1)

Ergen, Z., & Kiliçkaya, L. (2014). Türkiye'de vergi denetim sistemi ve sistemin aksaklıklarının değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi*, 21(21), 281-304. <https://doi.org/10.17233/se.02348>

Feizpour, M. A., Salehi Firozabadi, G., & Baghaipoor, M. (2013). Tax efficiency differences in Iran's provinces. *Journal Of Economics Regional Development*, 20(6), 181-204. <https://doi.org/10.22067/erd.v20i6.43103>

Fernandes, L., & Sousa, M. (2018). Eficiência tributária municipal e seus determinantes: uma abordagem semi-paramétrica via regressão beta. *Pesquisa Operacional para o Desenvolvimento*, 10(3), 160-178. <https://doi.org/10.4322/podes.2018.011>

Førsund, F. R., Kittelsen, S. A., & Lindseth, F. (2005). Efficiency and productivity of Norwegian tax offices. (Memorandum 29/2005), University of Oslo, Department of Economics.

Friedman, L., & Sinuany-Stern, Z. (1998). Combining ranking scales and selecting variables in the DEA context: the case of industrial branches. *Computers ve Operations Research*, 25(9), 781-791. [https://doi.org/10.1016/S0305-0548\(97\)00102-0](https://doi.org/10.1016/S0305-0548(97)00102-0)

Fuentes, R., & Lillo-Bañuls, A. (2015). Smoothed bootstrap malmquist index based on DEA model to compute productivity of tax offices. *Expert Systems with Applications*, 42(5), 2442-2450. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eswa.2014.11.002>

Gelir İdaresi Başkanlığı 2011-2022 Yılları Faaliyet Raporları, <https://www.gib.gov.tr/kurumsal/stratejik-yonetim/faaliyet-raporlari>. Accessed 2 August 2023.

Gelir İdaresi Başkanlığı İstatistikleri, https://www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/VI/GBG/Tablo_17.xls.htm. Accessed 2 August 2023.

Gez, H. (2011). Türkiye’de kayıt dışı ekonominin önlenmesinde vergi denetiminin rolü ve Afyonkarahisar ilinde faaliyet gösteren mükelleflere yönelik bir uygulama. (unpublished master thesis), Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Golany, B., & Roll, Y. (1989). An application procedure for DEA. *Omega*, 17(3), 237-250. [https://doi.org/10.1016/0305-0483\(89\)90029-7](https://doi.org/10.1016/0305-0483(89)90029-7)

Gomes Cabello, O., Eduardo Gaio, L., & Jose Rezende, A. (2019). State value-added tax collection efficiency in Brazil. *Advances in Scientific Applied Accounting*, 12(3), 22-38. <https://doi.org/10.14392/asaa.2019120302>

González, X. M., & Miles, D. (2000). Eficiencia en la inspección de hacienda. *Revista de Economía Aplicada*, 8(24), 203-219.

Hazine ve Maliye Bakanlığı 2011 Faaliyet Raporu, <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2018/10/Maliye-Bakan%C4%B1%C4%9F%C4%B1-2011-Y%C4%B1%C4%B1-Faaliyet-Raporu.pdf>. Accessed 2 August 2023.

Huang, S.-H., Yu, M.-M., Hwang, M.-S., Wei, Y.-S., & Chen, M.-H. (2017). Efficiency of tax collection and tax management in Taiwan's local tax offices. *Pacific Economic Review*, 22(4), 620-648.

Jansen, A., Mackenzie, O. K., & Steyn, W. (2022). Property taxation and efficiency scores of metropolitan municipalities in South Africa. *African Multidisciplinary Tax Journal*, 2022(1), 42-60. <https://doi.org/10.47348/AMTJ/V2/i1a3>

Jenkins, L., & Anderson, M. (2003). A multivariate statistical approach to reducing the number of variables in DEA. *European Journal of Operational Research*, 147(1), 51-61. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(02\)00243-6](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(02)00243-6)

Katharaki, M., & Tsakas, M. P. (2010). Assessing the efficiency and managing the performance of Greek tax offices. *Journal of Advances in Management Research*, 7, 58-75. <https://doi.org/10.1108/09727981011042856>

Kesik, A. (2005). Avrupa Birliği sürecinde Türk kamu mali yönetiminin yeniden yapılandırılması: çok yıllı bütçelemenin uygulanabilirliği. *Sosyoekonomi*, 1(1), 127-142.

Kim, N. H., He, F., & Kwon, O. C. (2023). Combining common-weights DEA window with the malmquist index: a case of China’s iron and steel industry. *Socio-Economic Planning Sciences*, 87, 101596. <https://doi.org/10.1016/j.seps.2023.101596>

Lindsay, A. W. (1982). Institutional performance in higher education: the efficiency dimension. *Review of Educational Research*, 52(2), 175-199. <https://doi.org/10.2307/1170310>

Mackenzie, O. K., Jansen, A., & Siebrits, K. (2022). Assessing the efficiency of tax administration in Africa. *Studies in Economics and Econometrics*, 46(4), 301-315. <https://doi.org/10.1080/03796205.2022.2158123>

Martínez, Y. U., Arzoz, P. P., & Arregui, I. Z. (2022). Tax collection efficiency in OECD countries improves via decentralization, simplification, digitalization and education. *Journal of Policy Modeling*, 44(2), 298-318. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2022.03.003>

Moesen, W., & Persoon, A. (2002). Measuring and explaining the productive efficiency of tax offices: a non-parametric best practice frontier approach. *Review of Business and Economic Literature*, 47, 399-416.

Mohammadi, A., Sadeghi, M., Shojaei, P., & Rezaei, A. (2017). Evaluating the efficiency of Iran’s provincial tax offices and ranking them by DEA/AHP. *Iranian Journal of Management Studies*, 10, 729-750. <https://doi.org/10.22059/IJMS.2017.227952.672542>

Monjazez, M. & Moosavi, S. E. (2015). The impact of tax on oil company’s performance and tax organization efficiency (DEA approach). *Journal of Tax Research*, 23(27), 195-210.

Nadaroğlu, H. (2000). Kamu Maliyesi Teorisi. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Naranjo, B. A., & Jano, M. J. P. (2017). Los factores determinantes de la eficiencia en la gestión de las Administraciones Tributarias Autonómicas Españolas. *Estudios de Economía Aplicada*, 35(3), 749-776.

Naranjo, B. A., & Jano, M. J. P. (2018). Los niveles de eficiencia técnica y el cambio productivo en la gestión tributaria de las regiones Españolas. *Investigaciones Regionales-Journal of Regional Research* (41), 113-135.

Ngo, T. (2012). Measuring the performance of the banking system: case of Vietnam (1990-2010). *Journal of Applied Finance Banking*, 2(2), 289-312.

Nguyen, T. T. T., Pham, B. T., Prior, D., & van Hemmen, S. (2022). Performance of tax simplification around the world: a panel frontier analysis. *Socio-Economic Planning Sciences*, 80, 101154. <https://doi.org/10.1016/j.seps.2021.101154>

O'Donnell, F. J., & Duffy, A. (2002). Modelling design development performance. *International Journal of Operations Production Management*, 22(11), 1198-1221. <https://doi.org/10.1108/01443570210450301>

Pan, P. (2022). The impact of the digital economy on regional tax administration efficiency. *Proceedings of the International Conference on Information Economy, Data Modeling and Cloud Computing, ICIDC 2022, Qingdao, China*.

Park, J., & Ryu, S. (2012). Efficiency and productivity analysis-the case of Korean Regional Tax Offices. *Korean Journal of Taxation Research*, 29(3), 223-252.

Rubio, E. V., González, P. E. B., & Alaminos, J. D. (2017). Relative efficiency within a tax administration: the effects of result improvement. *Revista Finanzas y Política Económica*, 9, 135-149.

Ruy, S., & Lee, S. J. A. S. (2013). An exploratory study of efficiency in tax jurisdictions. *Advanced Science Technology Letters*, 34, 46-49. <http://dx.doi.org/10.14257/astl.2013.34.12>

Salinas, J. (2015). Evaluación de eficiencia del subprograma recaudación y fiscalización de contribuyentes fiscales, dependiente del ministerio de hacienda. https://www.adelantei.eu/sites/default/files/evaluacion_2015_mh_recaudacion_y_fiscalizacion.pdf. Accessed 1 August 2023.

Sandalcı, U. (2019). Yaygın ve yoğun vergi denetimi etkinliğine yönelik bir değerlendirme. *Vergi Raporu*, 232, 140-160.

Sandalcı, U., & Sandalcı, İ. (2021). TOPSIS yöntemiyle vergi denetim performans değerlendirilmesi: 2005-2019 dönemi. *Mali Çözüm Dergisi*, 31(167), 187-212.

Savaş, H. H. (2000). Vergi gelirlerinin denetimi ve denetimde etkenlik kavramı. *Mevzuat Dergisi*, 3(36), 3-7.

Savić, G., Dragojlović, A., Vujošević, M., Arsić, M., & Martić, M. (2015). Impact of the efficiency of the tax administration on tax evasion. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 28(1), 1138-1148. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2015.1100838>

Scheel, H. (2000). EMS: efficiency measurement system user's manual. <https://www.holger-scheel.de/ems/> Accessed 10 August 2023.

Schermerhorn Jr, J. R., & Bachrach, D. G. (2023). *Management* (15.ed). John Wiley&Sons.

Seiford, L. M., & Thrall, R. M. (1990). Recent developments in DEA: the mathematical programming approach to frontier analysis. *Journal of Econometrics*, 46(1), 7-38. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(90\)90045-U](https://doi.org/10.1016/0304-4076(90)90045-U)

Serra, P. (2005). Performance measures in tax administration: Chile as a case study. *Public Administration and Development*, 25(2), 115-124. <https://doi.org/10.1002/pad.356>

Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2024 Yılı Bütçe Gerekeçesi, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/10/2024-Yili-Butce-Gerekcesi.pdf> Accessed 5 April 2024.

Tecer, M. (1985). Bankalarda etkinlik denetimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 18(3), 127-144.

Thirtle, C., Shankar, B., Chitkara, P., Chatterjee, S., & Mohanty, M. S. (2000). Size does matter: technical and scale efficiency in Indian state tax jurisdictions. *Review of Development Economics*, 4(3), 340-352. <https://doi.org/10.1111/1467-9361.00099>

Tosun, M. U., & Güran, M. C. (2002). Vergi idarelerinde etkinlik arayışları: vergi dairelerinde etkinlik ölçümüne yönelik bir deneme. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 187-215.

Tulkens, H., & Eeckaut, P. V. (1995). Non-parametric efficiency, progress and regress measures for panel data: methodological aspects. *European Journal of Operational Research*, 80(3), 474-499. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(94\)00132-V](https://doi.org/10.1016/0377-2217(94)00132-V)

Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı 2012-2022 Yılları Faaliyet Raporları, <https://vdk.hmb.gov.tr/vdk-faaliyet-raporlari>. Accessed 2 August 2023.

Vieira, M. A., De Ávila, L. A. C., & Lopes, J. D. V. S. (2020). Desenvolvimento socioeconômico e eficiência tributária: uma análise dos municípios de minas gerais. *Revista Universo Contábil*, 16(3), 160-179. <https://doi.org/10.4270/ruc.2020320>

Wang, Z. (2022). Analysis on the efficiency of tax collection in China based on dea-tobit model under the background of big data informatization. *Proceedings of the 2022 IEEE 2nd International Conference on Electronic Technology, Communication and Information (ICETCI)*, 632-635.

Yalçın, H. (2012). Veri zarflama analizi ile vergi dairesi başkanlıklarının performansının ölçülmesi. (unpublished master thesis), Kadir Has Üniversitesi, İstanbul.

Yan, K., Zuo, M., Zhang, H., Gong, Y., & Fang, J. (2022). Optimization of tax collection and administration efficiency in less developed regions of western China. *Discrete Dynamics in Nature Society*, 2022, 1-8. <https://doi.org/10.1155/2022/7771216>

Zhang, S. H., & Lv, X. W. (2020). An empirical study on the influence of tax collection and administration efficiency on tax avoidance. *Proceedings of the 2020 2nd International Conference on Economic Management and Model Engineering (ICEMME)*, 596-599.